

**III. INTERNATIONAL
ÇANAKKALE SCIENTIFIC
RESEARCH CONGRESS**

CONFERENCE BOOK

EDITOR:ASSOC. PROF. HICRAN OZLEM ILGIN

III. INTERNATIONAL CANAKKALE SCIENTIFIC STUDIES
CONFERENCE

AUGUST 29-31, 2024
CANAKKALE, TURKIYE

EDITOR: ASSOC. PROF. HICRAN OZLEM ILGIN

COPYRIGHT © 2024

BY ASES CONGRESS ORGANIZATION

PUBLISHING COMPANY LIMITED

ALL RIGHTS RESERVED. NO PART OF THIS PUBLICATION MAY BE REPRODUCED, DISTRIBUTED OR TRANSMITTED IN ANY FORM OR BY ANY MEANS, INCLUDING PHOTOCOPYING, RECORDING OR OTHER ELECTRONIC OR MECHANICAL METHODS, WITHOUT THE PRIOR WRITTEN PERMISSION OF THE PUBLISHER, EXCEPT IN THE CASE OF BRIEF QUOTATIONS EMBODIED IN CRITICAL REVIEWS AND CERTAIN OTHER NONCOMMERCIAL USES PERMITTED BY COPYRIGHT LAW. ASES CONGRESS ORGANIZATION PUBLISHING® IT IS RESPONSIBILITY OF THE AUTHOR TO ABIDE BY THE PUBLISHING ETHICS RULES.

ASES PUBLICATIONS – 2024©

15.09.2024

ISBN: '978-625-95080-1-6'

CONGRESS ID

CONFERENCE TITLE

III. INTERNATIONAL CANAKKALE SCIENTIFIC STUDIES
CONFERENCE

DATE AND PLACE

AUGUST 29-31, 2024

ÇANAKKALE, TURKIYE

ORGANIZATION

ASES (ACADEMY OF SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL STUDIES)

LANGUAGES

Turkish, English, Arabic, Russian

ORGANIZING COMMITTEE MEMBERS

CHAIRMAN OF THE ORGANIZING BOARD3

Dr. MAJA VIZJAK

UNIVERSITY OF ZAGREB (CROATIA)

ORGANIZING BOARD

Prof. Dr. MUSTAFA TALAS

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. HICRAN OZLEM ILGIN

CANAKKALE ONSEKIZ MART UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. Koray CELENK

ATATURK UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. LOKMAN ZOR

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. FATIH MUTLU OZBILEN

CANAKKALE ONSEKIZ MART UNIVERSITY(TURKIYE)

Assist. Prof. EMRULLAH BANAZ

BAYBURT UNIVERSITY(TURKIYE)

Assist. Prof. MEHTAP KARACIL

BAYBURT UNIVERSITY(TURKIYE)

DR. MARIUS LOLEA

UNIVERSITY OF ORADEA (ROMANIA)

COORDINATOR

AYSEL UNAL

SCIENCE BOARD

Prof. Dr. AHMET NIYAZI OZKER

BANDIRMA ONYEDI EYLUL UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. MUHAMMAD FAISAL

ALLAMA IQBAL OPEN UNIVERSITY (PAKISTAN)

Prof. Dr. ALI RIZA MOTORCU

CANAKKALE ONSEKIZ MART UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. BENRETEM ABDELOUAHAB

UNIVERSITY BADJI MOKHTAR ANNABA (ALGERIA)

Prof. Dr. BIRSEN CEKEN

ANKARA HACI BAYRAM VELI UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. DENIZ YENGIN

CANAKKALE ONSEKIZ MART UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. DUNDAR YENER

BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. EMINE NESE YENICERI

MUGLA SITKI KOÇMAN UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. HULYA DEMIROREN

CANAKKALE ONSEKIZ MART UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. ILYAS KARABIYIK AYDIN

ADNAN MENDERES UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. KAYA YILDIZ

BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. KHALIL KASSMI

MOHAMED PREMIER UNIVERSITY OF OUJDA (MOROCCO)

Prof. Dr. MEHMET ALI SALAHLI

CANAKKALE ONSEKIZ MART UNIVERSITY(TURKIYE)

PROF. DR. M. MEZİYET ARI

ISTANBUL GELİSİM UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. NURETTİN KONAR

HALIC UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. SACIDE VURAL

ISTANBUL GELISIM UNIVERSITY(TURKIYE)

PROF. DR. SELAHATTIN AVSAROGLU

NECMETTIN ERBAKAN UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. SAHIN ORUC

YILDIZ TEKNİK UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. TARIK CAKAR

ISTANBUL GELISIM UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. VALENTIN STOYANOV

TRAKIA UNIVERSITY (BULGARIA)

Prof. Dr. ZELIHA GOKBAYRAK

CANAKKALE ONSEKIZ MART UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. WILLIAM MOSIER

ISTANBUL GELISIM UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. BAMBANG HADI SANTOSO

SEKOLAH TINGGI ILMU EKONOMI INDONESIA SURABAYA (INDONESIA)

Assoc. Prof. BURCU UZUM

KOCAELI UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. ELZBIETA PATKOWSKA

UNIVERSITY OF LIFE SCIENCES IN LUBLIN (POLONYA)

Assoc. Prof. Esmā OZ KIRIS

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. ERGUN AKTURK

ATATURK UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. FATMA TUGCE SENBERBER DUMANLI

ISTANBUL NISANTASI UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. FUNDA COBAN

IZMIR DEMOKRASI UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. HAMIT ARBAS

CANAKKALE ONSEKIZ MART UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. IPEK FATMA CEVIK

USKUDAR UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. KHAYALA ALIGULIYEVA

SUMQAIT STATE UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. MENEKSE SEDEN TAPAN-BROUTIN

BURSA ULUDAG UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. MERVE ERSAN

ANKARA HACI BAYRAM VELI UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. MUSTAFA KEMAL BILICI

MARMARA UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. NURAY ALACA

ACIBADEM MEHMET ALI AYDINLAR UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. OZLEM ARDA

ISTANBUL UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. SEVILAY KAHRAMANOGLU YILDIZ

BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. TUNCAY CANBULAT

DOKUZ EYLUL UNIVERSITY(TURKIYE)

Assoc. Prof. ULHAK CIMEN

ATATURK UNIVERSITY(TURKIYE)

Assist. Prof. ALISHER YUNUSOV

FERGANA STATE UNIVERSITY (UZBEKISTAN)

Assist. Prof. AYHAN ATIGAN

KARABUK UNIVERSITY(TURKIYE)

Assist. Prof. BUSRA YARANOGLU

BALIKESIR UNIVERSITY(TURKIYE)

Assist. Prof. Duygu KAYALIK SAHIN

BARTIN UNIVERSITY(TURKIYE)

Assist. Prof. FULYA SAVAS

CANAKKALE ONSEKIZ MART UNIVERSITY(TURKIYE)

Assist. Prof. OGUZ HAN OZTAY

VAN YUZUNCU YIL UNIVERSITY(TURKIYE)

Assist. Prof. OZGEN KILIC ERKEK

PAMUKKALE UNIVERSITY(TURKIYE)

Assist. Prof. TOHID MALEKZADEH

ISLAMIC AZAD UNIVERSITY (IRANIAN)

Dr. ESMERAY KARATAS

CANAKKALE ONSEKIZ MART UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. HASSAN ZARIOUH

MOHAMMED FIRST UNIVERSITY (MOROCCO)

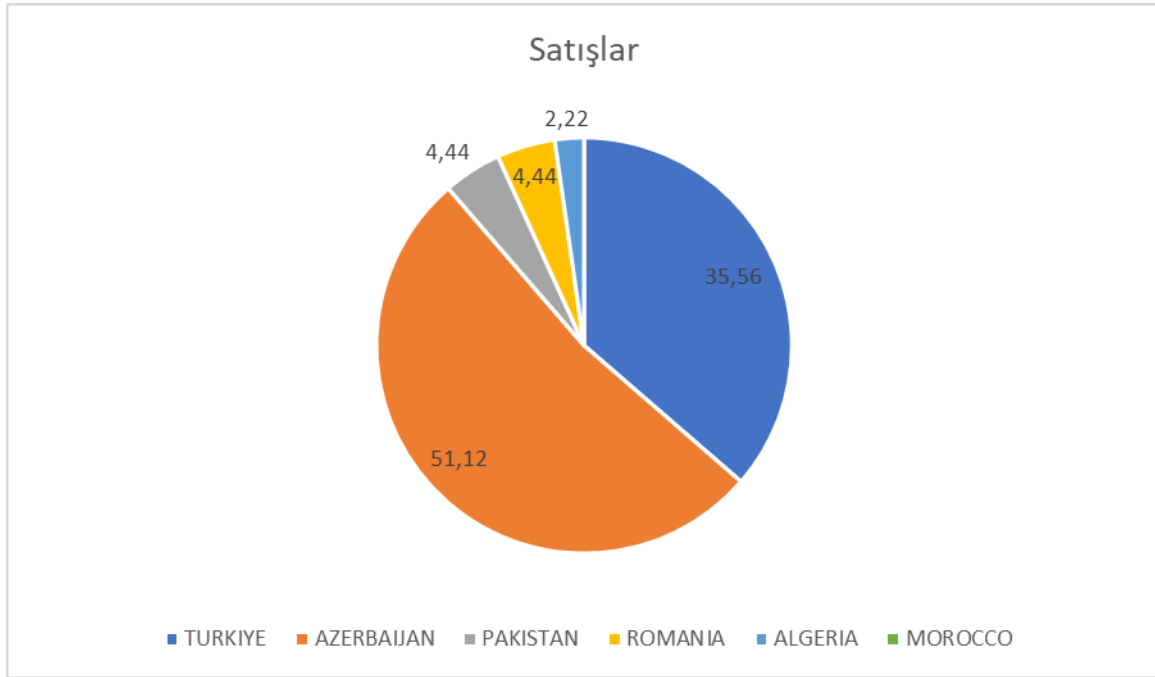
III. INTERNATIONAL CANAKKALE SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE
29-31 AUGUST 2024, ÇANAKKALE, TURKIYE
CONFERENCE BOOK

CONFERENCE STATISTICS

Distribution of the papers presented orally at the conference by countries

Country	Number of Papers	Percentage (%)
TURKIYE	16	35,56
AZERBAIJAN	23	51,12
PAKISTAN	2	4,44
ROMANIA	2	4,44
ALGERIA	1	2,22
MOROCCO	1	2,22
TOTAL	45	100%

III. INTERNATIONAL CANAKKALE SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE
29-31 AUGUST 2024, ÇANAKKALE, TURKIYE
CONFERENCE BOOK

**III. INTERNATIONAL
CANAKKALE SCIENTIFIC
STUDIES CONFERENCE**

**AUGUST 29-31, 2024,
CANAKKALE, TURKIYE**

CONFERENCE PROGRAMI

III. INTERNATIONAL CANAKKALE SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE
29-31 AUGUST 2024, CANAKKALE, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

31.08 2024
SATURDAY / 10:00-12:30
SESSION: 1 HALL: 1 / MODERATOR
Assist. Prof. EMRULLAH BANAZ

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Dr. ELVİN ABDURAHMANLI	KİAMP-Karabakh is Azerbaijan Milli Platformu	WITHIN THE SCOPE OF CYBER INTELLIGENCE: "ECHELON" INTELLIGENCE SYSTEM
Assoc. Prof. Hicran Özlem ILGIN Meral KURTULMUŞ	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	CYBERCHONDRIA RESEARCH IN TURKEY: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF PUBLICATIONS ON DERGIPARK
Dr. ELVİN ABDURAHMANLI	KİAMP-Karabakh is Azerbaijan Milli Platformu	TYPE OF ENERGY DIPLOMACY IN THE PERSPECTIVE OF "SMART POWER" DIPLOMACY
Assoc. Prof. Hicran Özlem ILGIN Aykan ŞAHİN	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	DISINFORMATION STUDIES: AN ANALYSIS ON DERGIPARK PUBLICATIONS
MERVE KARAKAŞ BAYTOK	Adalet Bakanlığı	ESTETİK AMAÇLI TIBBİ MÜDAHALELERDE HEKİMİN HUKUKİ SORUMLULUĞU
EMİL RAUL OĞLU AĞAYEV	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	THE ROLE OF "EMOTIONAL INTELLIGENCE" THEORY IN FINE ARTS TEACHING METHODOLOGY

III. INTERNATIONAL CANAKKALE SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE
29-31 AUGUST 2024, CANAKKALE, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

31.08 2024

SATURDAY / 10:00-12:30

SESSION: 1 HALL: 2 / MODERATOR

Prof. Dr. MAHİRƏ HÜSEYNOVA

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Sırma ARSLAN	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi	THE THEME OF HEDONISM IN OSCAR WILDE'S THE PICTURE OF DORIAN GRAY AND ALDOUS HUXLEY'S BRAVE NEW WORLD
MELEK SİNAN	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	HYDROGEOLOGICAL PROPERTIES OF LITHOLOGICAL UNITS OF KARAMENDERES STREAM BASIN (ÇANAKKALE) AND DETERMINATION OF GROUNDWATER POTENTIAL ZONES
Lect. MÜRÜVVET MESCİGİL Lect. ZÜHAL GÖKBEL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi	DECONSTRUCTING GENDER AND POWER: POSTMODERN THEMES IN 'TOP GIRLS' BY CARL CHURCHILL
Res. Assist. Esra Tuğba ÇOBAN SÖYLEMEZ Res. Assist. Beyza DEMİREL	Muş Alparslan Üniversitesi	A REVIEW OF THE LAST DECADE IN EARLY CHILDHOOD EDUCATION AND FAMILY STUDIES: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS
Lect. ZÜHAL GÖKBEL Lect. MÜRÜVVET MESCİGİL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi	HOW TO MAKE IT NEW? WILLIAM CARLOS WILLIAMS AND THE MODERN AMERICAN POETRY
Res. Assist. Beyza DEMİREL Res. Assist. Esra Tuğba ÇOBAN SÖYLEMEZ	Muş Alparslan Üniversitesi	REVIEW OF METHODOLOGY PARTS OF POSTGRADUATE THESES ON STEM SUBJECTS IN THE FIELD OF PRESCHOOL EDUCATION CONDUCTED IN TURKEY
Assoc. Prof. KÖNÜL HƏSƏNOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	HISTORICAL-COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PRINCIPLE OF ECONOMY IN PROSE TEXTS
Prof. Dr. MAHİRƏ HÜSEYNOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	CULT OF "FIRE" IN WEST AZERBAIJAN FOLKLORE
Assoc. Prof. KÖNÜL HƏSƏNOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	THE PRINCIPLE OF LINGUISTIC ECONOMY IN THE TRANSCRIPTION OF LITERARY PRONUNCIATION
Prof. Dr. MAHİRƏ HÜSEYNOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	HISTORICAL-ETYMOLOGICAL ANALYSIS OF TOPONYMS OF TURKIC ORIGIN WITH "AL" AND "ALA" COMPONENTS IN WESTERN AZERBAIJAN

III. INTERNATIONAL CANAKKALE SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE
29-31 AUGUST 2024, CANAKKALE, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

31.08 2024
SATURDAY / 10:00-12:30
SESSION: 1 HALL: 3 / MODERATOR
Assoc. Prof. MUSTAFA SIRAKAYA

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Lect. AYÇA AYDIN Assoc. Prof. SEDAT ARSLAN	İstanbul Okan Üniversitesi Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi	NUTRITION STRATEGIES FOR TABLE TENNIS PLAYERS: OPTIMIZING PERFORMANCE AND MAINTAINING HEALTH
Lect. AYÇA AYDIN Assoc. Prof. SEDAT ARSLAN	İstanbul Okan Üniversitesi Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi	TROPICAL POWER: THE EFFECTS OF MANGO ON NUTRITION AND HEALTH
Serhat ÇINAR Prof. Dr. Zeynel YALÇIN	Yıldız Teknik Üniversitesi	CALCULATION OF SOME BOUNDED STATE ENERGY EIGENVALUES FOR COULOMB PLUS INVERSE SQUARE POTENTIAL BY USING NIKIFOROV-UVAROV METHOD
Assoc. Prof. MUSTAFA SIRAKAYA Assoc. Prof. DİDEM ALSANCAK SIRAKAYA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi	EXAMINING ARTIFICIAL INTELLIGENCE ANXIETY: ASSOCIATE DEGREE SAMPLE
Assoc. Prof. MUSTAFA SIRAKAYA Assoc. Prof. DİDEM ALSANCAK SIRAKAYA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi	EXAMINATION OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATIONAL ENVIRONMENTS
Kayacan AKÇAAY Zeynep SAYAN Veli ÖZTÜRK Assoc. Prof. Celalettin YÜCE	FKT Koltuk Sistemleri A.Ş. Bursa Uludağ Üniversitesi	EXAMINATION OF FOLDABLE SEATS WITH DIFFERENT DESIGNS FOR CITY BUSES

III. INTERNATIONAL CANAKKALE SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE
29-31 AUGUST 2024, CANAKKALE, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

31.08 2024
SATURDAY / 13:30-15:30
SESSION: 2 HALL: 1 / MODERATOR
Prof. Dr. ELMAN GULIYEV

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Prof. Dr. ELMAN GULIYEV	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	THE LIFE AND CREATIVITY OF MUSA AYBAK
Assoc. Prof. ŞÖHRƏT NÜSRƏT QIZI MƏMMƏDOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	NATIONAL FOLKLORE MOTIFS IN THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S LITERATURE IN THE FIRST DECADE OF THE 2000S
Prof. Dr. ELMAN GULIYEV	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	LIFE AND CREATIVITY OF CHOLPAN
Assoc. Prof. ŞÖHRƏT NÜSRƏT QIZI MƏMMƏDOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	NATIONAL FOLKLORE MOTIFS IN CHILDREN'S WORKS OF GASHAM ISABAYLI
ARZU KARİMOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	SPEECH DEVELOPMENT METHODS IN AZERBAIJAN LANGUAGE LESSONS
Assoc. Prof. QÜDRƏT UMUDLU	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	THE ROLE OF TURKOLOGIST SCIENTIST TOFIG HAJIYEV IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI FOLKLORE STUDIES
ARZU KARİMOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	AZERBAIJANI GRAMMAR, SKILLS AND HABITS CHECK

III. INTERNATIONAL CANAKKALE SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE
29-31 AUGUST 2024, CANAKKALE, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

31.08 2024
SATURDAY / 13:30-15:30
SESSION: 2 HALL: 2 / MODERATOR
Dr. ULKER BAHSIYEVA

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
LALE MUSAYEVA QİSMET KIZI	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	USING INTERACTIVE WHITEBOARDS AND DIGITAL APPLICATIONS TO TEACH CORRECT PRONUNCIATION IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS
Dr. ULKER BAHSIYEVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	LITERARY ACTIVITY OF ACADEMIC MIRZA İBRAHİMOV
Dr. ULDUZ KAHRAMANOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	MIRZA ALAKBAR SABİR'S ARTISTIC RESPONSE TO SADI SHIRAZI'S POETRY
Dr. ULKER BAHSIYEVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	HISTORY OF SCIENTIFIC HERITAGE RESEARCH OF ACADEMIC MIRZA İBRAHİMOV
AYNUR BADALOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	LEV TOLSTOY RUS VƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATININ DAHI SİMASI KİMİ
Assoc. Prof. AYGUN AHMADOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	HISTORY OF CREATION OF FOLKLORICAL SCIENCE IN AZERBAIJAN LITERATURE
AYNUR BADALOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	VIKTOR HÜQONUN "SƏFİLLƏR" ROMANINDA OBRAZLARIN TİPOLOGİYASI
Assoc. Prof. AYGUN AHMADOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	EXAMPLES OF CHILDREN'S READING IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY BY QASIM BEY ZAKİR. (POEM STORY AND REPRESENTATIONS)

III. INTERNATIONAL CANAKKALE SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE
29-31 AUGUST 2024, CANAKKALE, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

31.08 2024
SATURDAY / 13:30-15:30
SESSION: 2 HALL: 3/ MODERATOR
MAJOR GHEORGHE GIURGIU

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
SOUMAYA KERSENNA YASMINA BISKRI	Badji Mokhtar University	EFFECT OF AUTOCLAVE AND HIGH TEMPERATURE TREATMENT ON THE PHYSICAL-MECHANICAL PROPERTIES OF SELF-COMPACTING CONCRETES
MAJOR GHEORGHE GIURGIU Prof. Dr. MANOLE COJOCARU	Titu Maiorescu University	NATURAL MODULATION OF THE MICROBIOTA IN PATIENTS WITH ATOPIC DERMATITIS
HASSAN ZARIOUH MUSTAPHA SARIH MOHAMED BENDAOU	Moulay Ismail University	EXTENDED RAKOCEVIC'S PROPERTY
QARDAŞBƏYOVA NAILƏ ADƏM QIZI QULIYEVA ADİLƏ ADƏM QIZI	Naxçıvan Dövlət Universiteti	BIOPHYSICS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE
IRINA-ANA DROBOT	Bucharest University	THE CONTINUOUS APPEAL OF THE FILM CASABLANCA (1942)
ZOHAIB HASSAN SAIN	Superior University	TRANSFORMATIVE PEDAGOGIES: NAVIGATING THE EDUCATIONAL FRONTIER IN PAKISTAN THROUGH OUTCOME-BASED EDUCATION
ZOHAIB HASSAN SAIN	Superior University	EMPOWERING EDUCATORS: NAVIGATING THE LANDSCAPE OF TEACHER TRAINING IN PAKISTAN WITH INSIGHTFUL SOLUTIONS

CONTENTS

AUTHOR(s)	TITLE	PAGE NO
ELVİN ABDURAHMANLI	WITHIN THE SCOPE OF CYBER INTELLIGENCE: "ECHELON" INTELLIGENCE SYSTEM	1
HİCRAN ÖZLEM ILGİN MERAL KURTULMUŞ	CYBERCHONDRIA RESEARCH IN TURKEY: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF PUBLICATIONS ON DERGIPARK	17
ELVİN ABDURAHMANLI	TYPE OF ENERGY DIPLOMACY IN THE PERSPECTIVE OF "SMART POWER" DIPLOMACY	26
HİCRAN ÖZLEM ILGİN AYKAN ŞAHİN	DISINFORMATION STUDIES: AN ANALYSIS ON DERGIPARK PUBLICATIONS	36
MERVE KARAKAŞ BAYTOK	ESTETİK AMAÇLI TIBBİ MÜDAHALELERDE HEKİMİN HUKUKİ SORUMLULUĞU	45
EMİL RAUL OĞLU AĞAYEV	THE ROLE OF "EMOTIONAL INTELLIGENCE" THEORY IN FINE ARTS TEACHING METHODOLOGY	46
SIRMA ARSLAN	THE THEME OF HEDONISM IN OSCAR WILDE'S THE PICTURE OF DORIAN GRAY AND ALDOUS HUXLEY'S BRAVE NEW WORLD	49
MÜRÜVRET MESCİGİL ZÜHAL GÖKBE	DECONSTRUCTING GENDER AND POWER: POSTMODERN THEMES IN 'TOP GIRLS' BY CARL CHURCHILL	62
ESRA TUĞBA ÇOBAN SÖYLEMEZ BEYZA DEMİREL	A REVIEW OF THE LAST DECADE IN EARLY CHILDHOOD EDUCATION AND FAMILY STUDIES: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS	64
ZÜHAL GÖKBEL MÜRÜVRET MESCİGİL	HOW TO MAKE IT NEW? WILLIAM CARLOS WILLIAMS AND THE MODERN AMERICAN POETRY	77
BEYZA DEMİREL ESRA TUĞBA ÇOBAN SÖYLEMEZ	REVIEW OF METHODOLOGY PARTS OF POSTGRADUATE THESES ON STEM SUBJECTS IN THE FIELD OF PRESCHOOL EDUCATION CONDUCTED IN TURKEY	79
KONUL NERİMAN KIZI HASANOVA	HISTORICAL-COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PRINCIPLE OF ECONOMY IN PROSE TEXTS	93
MAHİRA HÜSEYNOVA	CULT OF "FIRE" IN WEST AZERBAIJAN FOLKLORE	99
KONUL NERİMAN KIZI HASANOVA	THE PRINCIPLE OF LINGUISTIC ECONOMY IN THE TRANSCRIPTION OF LITERARY PRONUNCIATION	103
MAHİRA HÜSEYNOVA	HISTORICAL-ETYMOLOGICAL ANALYSIS OF TOPONYMS OF TURKIC ORIGIN WITH "AL" AND "ALA" COMPONENTS IN WESTERN AZERBAIJAN	108
AYÇA AYDIN SEDAT ARSLAN	NUTRITION STRATEGIES FOR TABLE TENNIS PLAYERS: OPTIMIZING PERFORMANCE AND MAINTAINING HEALTH	112
AYÇA AYDIN SEDAT ARSLAN	TROPICAL POWER: THE EFFECTS OF MANGO ON NUTRITION AND HEALTH	117
SERHAT ÇINAR ZEYNEL YALÇIN	CALCULATION OF SOME BOUNDED STATE ENERGY EIGENVALUES FOR COULOMB PLUS INVERSE SQUARE POTENTIAL BY USING NIKIFOROV-UVAROV METHOD	122

III. INTERNATIONAL CANAKKALE SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE

MUSTAFA SIRAĞAYA DİDEM ALSANCAK SIRAĞAYA	EXAMINING ARTIFICIAL INTELLIGENCE ANXIETY: ASSOCIATE DEGREE SAMPLE	131
MUSTAFA SIRAĞAYA DİDEM ALSANCAK SIRAĞAYA	EXAMINATION OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATIONAL ENVIRONMENTS	138
KAYACAN AKÇAA ZEYNEP SAYAN VELİ ÖZTÜRK CELALETTİN YÜCE	EXAMINATION OF FOLDABLE SEATS WITH DIFFERENT DESIGNS FOR CITY BUSES	144
ELMAN GULİYEV	THE LIFE AND CREATIVITY OF MUSA AYBAK	151
ŞÖHRƏT NÜSRƏT QIZI MƏMMƏDOVA	NATIONAL FOLKLORE MOTIFS IN CHILDREN'S WORKS OF GASHAM ISABAYLI	156
ELMAN GULİYEV	LIFE AND CREATIVITY OF CHOLPAN	164
ŞÖHRƏT NÜSRƏT QIZI MƏMMƏDOVA	NATIONAL FOLKLORE MOTIFS IN THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S LITERATURE IN THE FIRST DECADE OF THE 2000S	169
ARZU KARİMOVA	SPEECH DEVELOPMENT METHODS IN AZERBAIJAN LANGUAGE LESSONS	177
QÜDRƏT UMUDLU	THE ROLE OF TURKOLOGIST SCIENTIST TOFIG HAJIYEV IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI FOLKLORE STUDIES	180
ARZU KARİMOVA	AZERBAIJANI GRAMMAR, SKILLS AND HABITS CHECK	185
LALE MUSAYEVA QİSMET KIZI	USING INTERACTIVE WHITEBOARDS AND DIGITAL APPLICATIONS TO TEACH CORRECT PRONUNCIATION IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS	188
ÜLKER BAŞİYEVA	LITERARY ACTIVITY OF ACADEMIC MIRZA IBRAHİMOV	192
ULDUZ FƏRHAD QIZI QƏHRƏMANOVA	MIRZA ALAKBAR SABIR'S ARTISTIC RESPONSE TO SADI SHIRAZI'S POETRY	194
ÜLKER BAŞİYEVA	HISTORY OF SCIENTIFIC HERITAGE RESEARCH OF ACADEMIC MIRZA IBRAHİMOV	199
AYNUR ZAHİR QIZI BƏDƏLOVA	LEV TOLSTOY RUS VƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATININ DAHİ SİMASI KİMİ	201
AYGUN AHMADOVA SHUKUR KIZI	HISTORY OF CREATION OF FOLKLORICAL SCIENCE IN AZERBAIJAN LITERATURE	203
AYNUR ZAHİR QIZI BƏDƏLOVA	VIKTOR HÜQONUN "SƏFİLLƏR" ROMANINDA OBRAZLARIN TİPOLOGİYASI	214
AYGUN AHMADOVA SHUKUR KIZI	EXAMPLES OF CHILDREN'S READING IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY BY QASIM BEY ZAKIR. (POEM STORY AND REPRESENTATIONS)	217
SOUMAYA KERSENNA YASMINA BISKRI	EFFECT OF AUTOCLAVE AND HIGH TEMPERATURE TREATMENT ON THE PHYSICAL-MECHANICAL PROPERTIES OF SELF-COMPACTING CONCRETES	226
MAJOR GHEORGHE GIURGIU MANOLE COJOCARU	NATURAL MODULATION OF THE MICROBIOTA IN PATIENTS WITH ATOPIC DERMATITIS	227

III. INTERNATIONAL CANAKKALE SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE

HASSAN ZARIOUH MUSTAPHA SARIH MOHAMED BENDAOU QARDAŞBƏYOVA NAILƏ ADƏM QIZI QULIYEVA ADİLƏ ADƏM QIZI	EXTENDED RAKOCEVIC'S PROPERTY	228
	BIOPHYSICS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE	229
IRINA-ANA DROBOT	THE CONTINUOUS APPEAL OF THE FILM CASABLANCA (1942)	232
ZOHAIB HASSAN SAIN	TRANSFORMATIVE PEDAGOGIES: NAVIGATING THE EDUCATIONAL FRONTIER IN PAKISTAN THROUGH OUTCOME-BASED EDUCATION	233
ZOHAIB HASSAN SAIN	EMPOWERING EDUCATORS: NAVIGATING THE LANDSCAPE OF TEACHER TRAINING IN PAKISTAN WITH INSIGHTFUL SOLUTIONS	234

**WITHIN THE SCOPE OF CYBER INTELLIGENCE: “ECHELON”
INTELLIGENCE SYSTEM**
SİBER İSTİHBARAT KAPSAMINDA: “ECHELON” İSTİHBARAT SİSTEMİ

Dr. ELVİN ABDURAHMANLI

**International Relations: Diplomacy and Intelligence Expert, Diaspora of the Republic of
Azerbaijan: KİAMP-Karabakh is Azerbaijan National Platform General Coordinator
of the Republic of Turkey Istanbul,
ORCID-0000-0002-0629-8317**

Abstract

‘Within the scope of cyber intelligence’ Echelon intelligence system " in this article, What is the concept of intelligence and the history of intelligence from the past to the present is briefly mentioned. In addition, the type of cyber intelligence, which is one of 9 types according to the national goals of intelligence agencies, is examined in the first title in this article. The question of the degree to which technology is developing in everyone's social life today and the degree to which the security of our personal data is secure, whether on our computer or in our private conversations, has been sought under the heading ‘cyber security’. “Echelon " intelligence system under the title Echelonintelligence system from the content of the Echelon intelligence system and this system was made during the Cold War period was put forward with documents and references. A list of states that were members of the Echelonintelligence system at the first establishment stage and states that have access to this system today is given. In the last part of the article, the process of legalization of the European Parliament's 2001 report after the investigation that the Echelonintelligence system was illegal was laid out. The article also includes the fact that the Echelonintelligence system was found to be unauthorized in countries where all emails were examined and conversations were listened to, and despite the violation of the European Convention on human rights, the European Parliament's 2001 report made this system legal, receiving positive references.

Keywords: Cyber Intelligence, 'ECHELON, hacking, Open source, Closed source.

JEL Codes: F5, K33, N4, K24

Özet

“Siber İstihbarat Kapsamında Echelon İstihbarat Sistemi” isimli bu makalede ilk olarak istihbarat kavramının ne olduğu ve istihbaratın geçmişten günümüze kadarki tarihine kısaca değinilmiştir. İlaveten de istihbarat kurumlarının milli hedeflerine göre 9 türünden biri olan siber istihbarat türü bu makalede ilk başlıkta incelenmiştir. Bugün herkesin sosyal hayatına gelişen teknolojinin ne derecede etkilediği ve ister bilgisayarımızda, isterse de özel görüşmelerimizde şahsi verilerimizin güvenliği ne derecede güvenli olduğu sorusuna “siber güvenlik” başlığı altında cevap aranmıştır. Echelon istihbarat sistemi başlığı altında Echelon istihbarat sisteminin içeriğinden ve bu sistemin soğuk savaş döneminde yapıldığı belge ve referanslarla ortaya konulmuştur. İlk kuruluş aşamasında Echelon istihbarat sistemine üye olan devletler ve günümüzde bu sisteme erişimi olan devletlerin listesi verilmiştir.

Makalenin son kısmında Echelon istihbarat sisteminin yasa dışı olduğuna dair açılan soruşturma sonrası Avrupa Parlamentosunun 2001 raporuyla yasallaştırması süreci ortaya konulmuştur. Makalede esasen Echelon istihbarat sisteminin izinsiz olarak ülkelerde tüm e-postaların incelendiği ve konuşmaların dinlendiği ortaya çıkması ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini ihlal edilmesine rağmen Avrupa Parlamentosunun 2001 raporunda bu sistem olumlu referanslar alarak yasal görülmesi sürecine de yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siber İstihbarat, Echelon, Hack, Açık Kaynak, Kapalı Kaynak,

JEL Kodları: F5, K33, N4, K24

Резюме

‘В рамках кибер-разведки’ эшелон’ разведывательная система " в этой статье впервые кратко упоминается, что такое концепция интеллекта и история интеллекта из прошлого в настоящее. Кроме того, тип кибер-разведки, который является одним из 9 типов в соответствии с национальными целями разведывательных агентств, был впервые рассмотрен в этой статье. На вопрос о том, в какой степени технология влияет на социальную жизнь каждого сегодня, и насколько безопасна безопасность наших личных данных, будь то на нашем компьютере или в наших частных интервью, был найден ответ под заголовком ‘кибербезопасность’. Под заголовком” эшелон "разведывательная система была изложена из содержания разведывательной системы” эшелон" и с документами и ссылками на то, что эта система была сделана в период холодной войны. На первом этапе создания был приведен список государств, которые были членами разведывательной системы “эшелон”, и государств, которые сегодня имеют доступ к этой системе. В последней части статьи был изложен процесс легализации с докладом Европейского парламента 2001 года после расследования, поданного о том, что разведывательная система” эшелон " является незаконной. В статье, по сути, говорится о том, что разведывательная система “эшелон” без разрешения изучает все электронные письма и слушает разговоры в странах, и, несмотря на нарушение Европейской конвенции о правах человека, отчет Европарламента 2001 года также включает в себя процесс, в котором эта система считается законной, принимая положительные отзывы.

Ключевые слова: кибер-разведка, "эшелон", "взлом", "с открытым исходным кодом", "с закрытым исходным кодом".

Коды геля: F5, K33, N4, K24

Article Cover Letter

The article tried to explain the importance of the presence of military units as well as intelligence agencies in order to protect states from internal and external enemies. In this context, the importance of Cyber Intelligence is very important in the "Cyberwar" world, which we call today's technology war. To protect against cyber spy attacks, governments have created the Cyber Intelligence Agency within the Intelligence agencies, which is the unit for combating cybercrime. The Israeli state is at the forefront of the ultimate fight against cyber-terrorist attacks. As a matter of fact, most of the conferences and seminars held in the fight against cybercrime are held in Israel. We can say that cyber intelligence emerged when technology entered our lives. We can also say that it is very easy to acquire customary biographical intelligence about individuals through social media through Cyber Intelligence. Today, many intelligence agencies attach importance to development in the fight against cyber attacks. For example, in the Russian Federation, the Academy of the Intelligence Agency has an undergraduate education called Cyber Security.

In a part of the article, wide information is given about the content of the program "ECHELON", one of the cyber espionage systems. Under the heading of the "ECHELON" intelligence system, it was put forward with documents that the first stage of this system emerged after the second world war. For example, this system was used by 3 countries at the time of its establishment, and the primary purpose of the system at the time of its establishment was to make internal, country external telephone listings and to transmit the telegram passwords to the required institutions. In the following years, the filtering system was added to the program in order to adapt to today's conditions. The filtering system provided clear information by filtering the words mentioned in the language of the target country. Although an investigation has been launched into the content of the "ECHELON" program on intervention in private life and violation of Human Rights, a positive report decision has been issued about the program and the program is being used today. After the telephone conversation with Abdullah Öcalan, who is the head of the PKK terrorist organization, his location was determined by this program, and information was given to MIT by the USA. All Intelligence services listen to the institutions of the countries that see the threat to their country and the speeches of the heads of the institutions.

1. INTRODUCTION

Each country existing in the international system must maintain its internal security. For this, there are intelligence agencies as well as military units to protect states from internal and external enemies. Although intelligence agencies generally aim for the same purpose in every state, they differ in structure and schematics. Raw information is obtained by intelligence agencies through two methods. These methods are generally collected from closed sources and open sources. There are nine types of intelligence according to national objectives. These:

- Military Intelligence.
- Biographical Intelligence.
- Economic Intelligence.
- Scientific and Technological Intelligence.
- Transportation and Communications Intelligence.
- Geographical Intelligence.
- Political Intelligence.
- Sociological Intelligence.
- Cyber intelligence.

2. What is Intelligence Concept

In terms of the word, the concept of intelligence in the Turkish Language Institution has been shown as acquiring new information. The word intelligence is defined as "intelligence" in English. This word is known as information, getting up-to-date news. The concept of intelligence, in general, is the purification of the data and information collected by state institutions, identifying any threat to the country and preventing this threat. Intelligence agent Michael Herman has clarified the concept of intelligence by bringing a different perspective. The concept called intelligence is defined as filtering the data you receive from one or more sources and making them real information. The word "intelligence", originally taken from Arabic, means receiving news and information in Turkish. However, the concept of intelligence is a concept that is beyond receiving news in terms of its meaning and concept.

For example, the information and news we obtain from radio, television, the internet, or newspapers in our daily lives and the information obtained by intelligence agencies make a big difference. In intelligence institutions, the news and resources obtained by the employees of the institution are passed through the analysis stages of the intelligence wheel, and pure information and resources are reached. Intelligence activities have emerged as a result of people's desire to obtain new information and secure themselves. Based on this idea, we can say that intelligence as a concept is a concept that still continues from the emergence of written and verbal communication between people to the present day. Another example is that obtaining information about a person or persons is itself just one of the intelligence-gathering methods. The most important institution of the state is the National Intelligence Organization and it is the institution of life for the continuation of the future of the state or the institution that ensures the survival of the state for many years. In addition, a state without an intelligence agency or with weak intelligence is liable to come to the point of losing its continuity of life, and it is difficult for such a state to survive. As shown above, intelligence information and documents obtained in general are obtained by 2 methods. These methods are shaped as information obtained from open sources and information obtained from closed sources. This information collection method called the open source method, consists of intelligence information obtained from platforms such as newspapers, television, radio, academic articles, and social media. The closed source intelligence collection method usually consists of confidential documents or data obtained by any government agency employee. Any intelligence service that acts tactically without obtaining information is like blindly advancing toward the target and opening fire. The information obtained is similar to these five emotional characteristics that we humans have.

3. Cyber Intelligence

The concept of cyber intelligence, which has emerged with the introduction of technology into our lives today, has reached an international dimension by being included in our social world in the last 25 years. As I mentioned above, Cyber intelligence is a type of intelligence made through the use of technological devices. In cyber intelligence, using technology to break any password flooding or to destroy the infrastructure of any institution is described with the word "hack". Literally, the right is a type of operation aimed at destroying the important institutions of any state with computer technology. It is possible to obtain the system information of that institution by sending virus software information to the target determined by many methods, or there is software that has the opportunity to crash that institution. It is worth noting that the notifications or messaging sites that come to our social media accounts, which we call the virtual world, every time we browse the internet browsers are an area open to viruses. We have to admit that we live in the age of today's technology. For this reason, keeping almost all of our personal data secure is not easy. Technology continues to evolve every day, and our security is almost at peril. For example: When we use social communication networks such as Facebook, Twitter, Instagram, Gmail, and Yandex, we are gifting our own information to intelligence services. How Does? For example: On social networks such as Facebook, Twitter, and Instagram, a book about you, which places you prefer to go to, your daily feelings, what kind of clothes or car you like, whose page you follow more often, with these social networks, is a short story about you. known by obtaining biographical intelligence.

3.1 Cyber Security.

States in the international system are trying to prevent and eliminate risks by establishing security systems called cyber security in order to protect their confidential data. With its high-level Cyber Security structure, the state of Israel takes first place among other states. Generally, high-level hacker conferences and seminars are held in Israel.

For example: In order to counter any cyber attacks and disinformation campaigns that may occur in Germany regarding the parliamentary elections to be held on September 24, 2017, the German Federal Intelligence Agency (BND) established a unit of young hackers to protect themselves from cyber attacks a few months ago. To recruit young hackers to this unit, it has implemented a short-term training program for young people during short selection. The real mission of the BND, the German Federal Intelligence Agency, is to protect the interests of the Federal State of Germany by obtaining advanced intelligence about any operational, tactical, or cyber-attacks on the German federal government. One of the missions of the BND is to obtain preliminary information about the potential espionage activities to be carried out against any institution of the state and evaluate the obtained information and minimize or destroy the espionage activities to be carried out.

Figure!: (<https://www.dw.com/en/how-germanys-foreign-intelligence-agency-recruits-young-hackers/a-38056408>, 2017).

Andrew Parker, one of the agents of MI5, the British intelligence agency, is the general manager of this agency's cyber attacks. Andrew Parker expressed the following words about Cyber threats and Cyber intelligence:

“My name is Andrew Parker and I am the General Manager of MI5. I've been here for 30 years, and I joined at the time the recruitment was done confidentially and privately. Life has now greatly advanced. The threats MI5 is dealing with these days are the fight against international terrorism, getting rid of Northern Ireland terrorism, counter-proliferations, and stopping the proliferation of weapons of mass destruction. In addition, the duty of our institution is to take precautions against espionage and cyber attack threats by foreign states. These are threats that change as we look forward to all of these threats.”

Figure 2: Cyber intelligence mi5

Source: (ami5.gov.uk/careers/working-at-mi5-video-transcripts, 2019).

Many private companies involved in Cyber Intelligence, exclusive to the United States of America, an international power, exist within the borders of the United States and on the African continent. These private organizations usually offer such experiences to companies or individuals in the field of CYBER Intelligence. These:

- Advanced Security Operations.
- Penetration test.
- Identity and Access Management.
- Fraud Prevention.

One of them is CIA Botswana (Pty) LTD, one of the private companies operating within the scope of US-specific CYBER Intelligence.

Figure 3: (Cyber Intelligence Agency- <https://www.ciabotswana.com/contact>, 2019).

One of the software belonging to the United States is Microsoft software. States such as China, Germany, and France have banned the use of this software in their own institutions. Instead of this software, they use software that has been developed special software in government institutions. For example, Linux, which is an operating system, is developed by the Chinese government and is used in its official institutions. Through this method, it helps state institutions to be protected from internal and external attacks. From an economic point of view, the Republic of China does not have to pay the United States for the annual use of Microsoft software which additionally leads to the technological and economic development of the country. Since Cyber security is extremely important today, departments have been opened in universities in the field of Cyber security within the universities of countries such as Russia and the USA.

In the field of cyber intelligence, the Russian Federal Security Service (FSB), the domestic intelligence agency of the Russian Federation, provides undergraduate education at the Russian Federation Security Service Academy within the scope of cyber intelligence training. The undergraduate education in question consists of two faculties at the Academy of the Security Service of the Russian Federation. These:

- Computer Security.
- Information Security of Automated Systems.
- Information Security Specialist.

Faculty experts in this field prepare students for their specialization.

Figure 4: “Федеральная служба безопасности” Its Turkish equivalent is the current Emblem of the Russian Federal Security Service FSB.

Source: (Федеральная служба безопасности- <http://www.fsb.ru/fsb/history.htm>, 2018).

Nuclear discussions about Iran still continue today. A few years ago, cyber-attacks were carried out on the electronic network of Iran's nuclear facilities. It turned out that these attacks were carried out by hacker groups in Israel. As a result of cyber attacks, the infrastructure of nuclear facilities has been severely damaged. It is known that intelligence agencies generally obtained by deciphering the data in their mobile phone memory or computer or listening to telephone conversations through the Hackers unit they created within their own body. There are many programs available for collecting information in cyber intelligence. The most important of these is the listening program called Echelon. The broader Echelon intelligence system of the Echelon program, which is a cyber intelligence system, is given under the title.

4. Echelon Intelligence System

There were two NSA agents who defected to Russia in 1960. These persons are persons named Bernon Mitchell and William Martin. These individuals spoke at the conference held in the capital Moscow on September 6, 1960. During the speech, the NSA agency was instructed by the United States to prepare a special listening system. The listening system in question is the Echelon system. The main purpose of this system was to determine the telephone conversations, telegrams, and satellite signals of the target country. In addition, through this system, British and US intelligence services started to exchange information among themselves. Another example of the cooperation between the UK and US intelligence services is that the code of Enigma, the German encrypted communication machine during World War II, was deciphered and reported to the US intelligence services by the British. Alan Turing and his team deciphered this password. In addition, the US intelligence service deciphered the secret military communication codes of the Japanese and gave them to the British.

Figure 5: Intelsat is the first Echelon station to capture Atlantic and Indian Ocean region satellites: Bude, Cornwall. Covername: Carboy

Source: (<http://www.duncancampbell.org/content/nsa-yes-there-echelon-system>, 2019).

The US did not acknowledge the existence of the Echelon system until 1999; but on May 23, 1999, Martin Brady announced the availability of this program. Martin Brady was then the Head of the Defense Signals Directorate (DSD) in Canberra, Australia. But this program has actually existed for more than 50 years. After the first establishment phase of the system, two states were using it. These two states were the USA and the UK. Shortly after, the system consisted of five members with the addition of 3 new members: USA, UK, Australia, New Zealand, and Canada. The Echelon system was developed by the NSA in 15 years and was created from nano-technological systems. There are bases of this system in countries where the USA and England are allies. The primary purpose of the Echelon system at the time of its establishment was to make wiretaps inside and outside the country and to decipher telegram passwords. The program has been developed over time by adapting it to technological conditions. One of the developments in question was the addition of a filtering system to this system. The filtering system was generally based on words and dictionaries. This filtering system had the ability to decipher and examine the content of any text or message. In addition, any conversation between individuals was recorded as evidence in an additional file to be used against that person in the future. Even though it was necessary, that record was found from memory and used. After exposing the secrets of the United States in 2013, former NSA agent Edward Snowden statement that the NSA is listening to the world, former President of the United States of America, Barack Obama, expressed these words in his December 2013 statement: Yes, we are listening, but contrary to your opinion, the information obtained by the NSA has always been for us to secure the personal lives of people and their privacy has not been touched. Edward Snowden said that the NSA never reported this success and tried to hide it. Additionally, whether listening to people's private job interviews or checking their e-mails, NSA employees have never misused these messages outside of work, he said. On January 17, 2014, Barack Obama announced that the NSA Agency would be reformed. A question given by Barack Obama at the time of his interview with Germany's television channel ZDF in January 2014, and President Barack Obama's response was very interesting. The content of the question is as follows:

Presenter:

“Are Turkish Prime Minister Recep Tayyip Erdogan's phone calls being tapped?”

Barack Obama:

"I do not want to discuss this issue and question because if it were enough to follow what is happening in the international arena from magazines and articles, then the states would shut down the intelligence services."

Figure 6: Former US President Barack Obama spoke to ZDF television broadcasting in Germany at the White House. – 2014.

Source: (<http://www.milliyet.com.tr/dunya/obama-ya-sordu-erdogan-i-dinliyor-musunuz-1824477>, 2014).

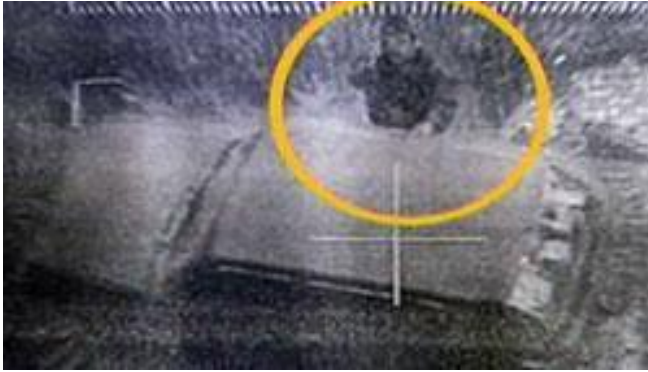
As can be seen from this answer, an intelligence service listens to the speeches of heads of state that could potentially come into conflict. Table 1 shows which government intelligence agencies were used by the Echelon organization. It seems that using the Echelon system is not limited to states such as the USA or the UK.

Country	Communications in foreign countries	State communications	Civilian communications
Belgium	+	+	-
Germany	+	+	+
Denmark	+	+	+
Finland	+	+	+
Greece	+	+	-
Italy	+	+	+
France	+	+	+
Australia	+	+	-
Portugal	+	+	-
USA	+	+	+
New Zealand	+	+	+
Canada	+	+	+
Netherlands	+	+	+
UK	+	+	+
Spain	+	+	+
Austria	+	+	-
Luxembourg	-	-	-
Ireland	-	-	-
Sweden	+	+	+

Table1: States using the "Echelon" system. ²²

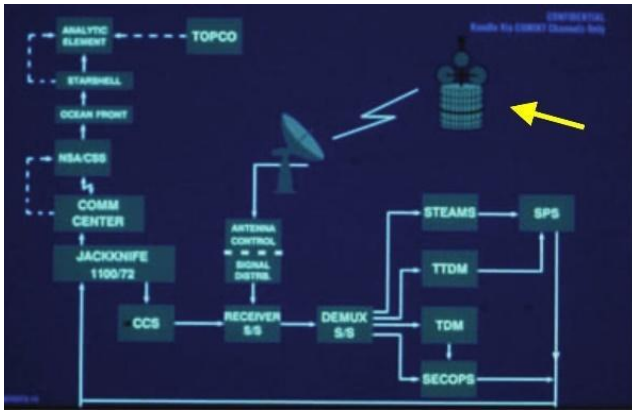
A former staff member of the NSA, the National Security Agency of the US States, WAYNE Madsen gave important information about the Echelon system. NSA agent Wayne Madsen said that two of the Echelon systems were located within the borders of the Republic of Turkey. Turkey stated that these systems are used to listen to the talks of the states settled in Russia, Iran, Iraq, and the Caucasus. In different sources, it is stated that there are 9 Echelon systems within the borders of the Republic of Turkey and they are located in Istanbul, Sinop, Diyarbakır, Edirne, Adana, Ağrı, İzmir, Kars, Antalya. There are 2 military bases in the Republic of Cyprus, Dekelya and Akrotiri, which were established in 1960 and belong to the UK. The echelon system is available at these military bases. Former NSA agent Wayne Madsen stated that the Echelon system was used to capture Abdullah Öcalan, the head of the PKK terrorist organization. The US President of the time, Bill Clinton, had the current position of Chechnya President Cahar Dudayev determined by using the Echelon system in order to keep good relations with Russia and gave the coordinates to the then-Russian President Boris Yeltsin during his official visit to Moscow. After the coordinates were obtained, Chechnya leader Cahar Dudayev was executed near the village of Gekhi-Chu by the KGB intelligence agency, which is the Russian intelligence service, on April 20, 1996.

Figure 7: The moment of the shooting of Cahar Dudayev.

Source: (Last View of Martyr Chechen Leader Dudayev., 2007).

According to another claim, it is said that the position of the Chechen Leader was determined by the access of the Echelon system to the listening device placed in the satellite phone, which was an American production, which the then Prime Minister Necmettin Erbakan gave as a gift to Dudayev. The satellite phone was Sperry Marine Satellite SP 4100 brand model. The line was specially purchased from Dubai. Necmettin Erbakan had no knowledge of the existence of a chip in the phone. In addition, it was known that the salaries of the employees of the Turkish intelligence were paid by the CIA at that time, but it was stated that MIT had nothing to do with this execution. Agent Wayne Madsen stated that the NSA has developed another system other than the "Echelon" system and that this system has the capability of an internationally accessible system, and the name of the system is "Signet". In addition, he stated that this system has the capacity to produce more data than the Echelon system and that there are 66 international languages within the program, and that each language has a dialectal capacity according to the dialectal differences.

Figure 8: ECHELON system diagram for NSA's Yakima Research Station.

Source: (<http://www.duncancampbell.org/content/nsa-yes-there-echelon-system>, 2019)

In Figure 8, the data obtained via Satellite Intelsat IV is transmitted to NSA by passing through Jackknife's Univac 1100/72 computer processor. Figure 9 shows the second Echelon station in Yakima, near Seattle. Although this station started its operations on May 4, 1973, it started to be used operationally in October 1974. All information was handled as "Terminal Operations Control" by NSA by using the communication networks Starburst and Oceanfront through the Echelon station in Yakima, and all data was started to be managed from a center.

Figure 9: The second Echelon station to intercept the Intelsat Pacific Ocean region satellite: Yakima, Washington Covername: Jackknife.

Source: (<http://www.duncancampbell.org/content/nsa-yes-there-echelon-system>, 2019).

When we look at the documents, it reveals for the first time that it was part of a large strategic program known as Frosting from the Echelon system in 1966. Frosting's program, called Transient, was primarily targeting system satellites used in the communications area of the Union of Soviet Socialist Republics, known as the new Molniya "молния" or "Lightning", and this system was used to intercept communications both within the military and within the state.

(S//SI//REL) In 1966, NSA established the FROSTING program, an umbrella program for the collection and processing of all communications emanating from communication satellites. FROSTING's two sub-programs were TRANSIENT, for all efforts against Soviet satellite targets, and ECHELON, for the collection and processing of INTELSAT communications. Two years later, approval was given for

Figure10: (<http://www.duncancampbell.org/content/nsa-yes-there-echelon-system>, 2019).

yes, there is an ECHELON system,

Figure 11: (<http://www.duncancampbell.org/content/nsa-yes-there-echelon-system>, 2019).

Figure 12: (Temporary Committee on the ECHELON Interception System, 2001).

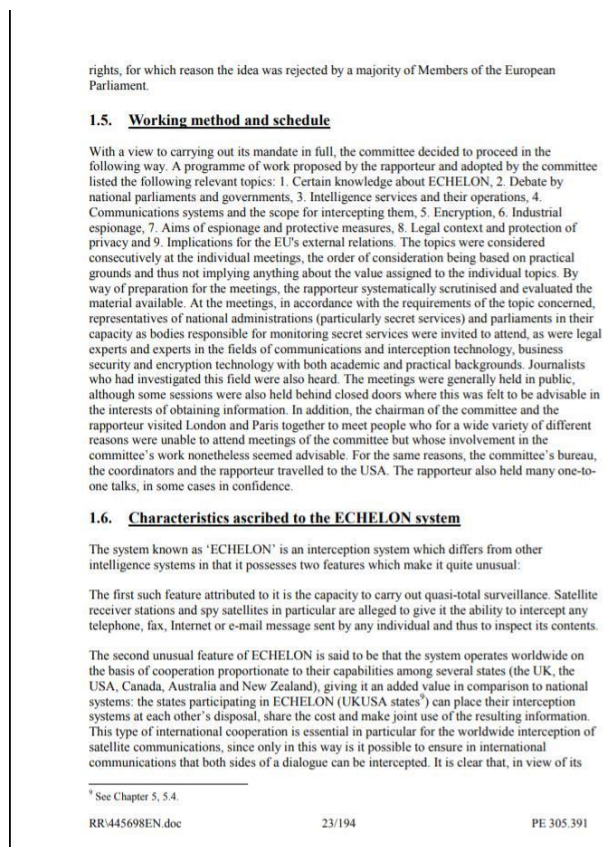

Figure 13: (Temporary Committee on the ECHELON Interception System, 2001).

Based on the documents obtained, it was revealed that the Echelon system was established during the cold war period. Mike Frost, a former agent of the Canadian government's intelligence agency, "Canada's Communications Security Establishment (CSE) intelligence agency," reported on the Echelon system in February 2000. He said that the data collection of the echelon system is advanced and it is a system with high potential. In 2000, on the grounds that the United States had violated the European Convention on Human Rights, the European Parliament established a special-member review board to investigate this system. Between 2000 and 2001, an investigation was opened on the Echelon system in the European Parliament. References to the Echelon system are given in the European Parliament's report of 11 June 2001. In this report, it was stated that the system was under US control and was administered by the NSA intelligence service. In addition, the names of the member countries are also included in the report. In the statement made by the NSA agency, it was said that the existence of this system is real. Although the report turned out to be positive, it was revealed that in 2005 all e-mails in the country were examined and speeches were listened to without permission by the then-US President Bush. He pointed out that in other countries authorized to use this program, he used this program to listen to the conversations and obtain the content of the emails.

5. CONCLUSION

In the article named Echelon intelligence system within the scope of cyber intelligence, the importance of cyber intelligence is high and the Echelon intelligence system has been a kind of beginning in cyber intelligence. The type of Cyber Intelligence has been examined under the title and information has been given about the type of Cyber Intelligence from past to present. In the first years of its use, cyber intelligence has still developed in accordance with the technological conditions today. With this developing technology, the importance of cyber intelligence has increased and it has been concluded that it threatens our security by affecting our social life. Under the heading of Cyber Security, both the intelligence agencies and private security institutions of the existing states in the global system have made progress in the field of Cyber security and it has been seen that they are turning to produce systems to protect our personal data. In countries such as Germany, Russia, and England, it is seen that training is given in universities and government institutions in the field of cyber security. Within the scope of the Echelon intelligence system title, it is seen that the Echelon intelligence system emerged during the cold war period and this system was kept secret for many years. In addition, it was concluded that this wiretapping system was used as a kind of threat by the national forces and that the human rights of countries and people were violated and ignored by ignoring the articles specified in the European Convention on Human Rights.

REFERENCES

- [1] Abdurahmanlı, Elvin. (2019, 01 25). Infiltration of Intelligence Agencies to Terrorist Organizations: IRA , Master Thesis, 30-33. İstanbul, Türkiye: Ulusal Tez Merkezi. 09 22, 2019 tarihinde <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden alındı
- [2] American Friends Of Combatants For Peace internet sayfası. (2020, 05 28). Joseph Montville. 05 28, 2020 https://afcfp.org/our_team/joseph-montville/
- [3] Avcı, G. (2004). İstihbarat Teknikleri. İstanbul: Timaş yayınları.
- [4] Aydın, N. (2016, 08 02). İstihbarat, Ajan ve Dinleme. 09 16, 2019 <https://antalyabugun.com/tr/makale/istihbarat-ajan-ve-dinleme-22528.html> adresinden alındı

- [5] CIA Botswana (Pty) LTD. (2019, 09 10). Cyber Intelligence Agency-
<https://www.ciabotswana.com/contact>. <https://www.ciabotswana.com/contact/>
- [6] Crowley, S. (2014, 01 17). The New York Times. 08 14, 2019. Obama's Speech on N.S.A. Phone Surveillance: <https://www.nytimes.com/2014/01/18/us/politics/obamas-speech-on-nsa-phone-surveillance.html>
- [7] Çağlayan, Y. (2016). Sosyolojik Savaş. İstanbul: Timaş Yayınları. 10 31, 2018
- [8] Çimen, A. (2002). İstihbarat Dünyasının Perde Arkası. İstanbul: Timaş Yayınları.
- [9] Duncan Campbell. (1988, 08 12). Somebody's listening. 09 16, 2019 tarihinde CRYPTOME: <http://cryptome.org/jya/echelon-dc.html>
- [10] Duncan Campbell. (2019, 09 16). <http://www.duncancampbell.org/content/nsa-yes-there-echelon-8system>. NSA: "yes, there is an ECHELON system" : <http://www.duncancampbell.org/content/nsa-yes-there-echelon-system>
- [11] European Parliament. (2001). Temporary Committee on the ECHELON Interception System. Characteristics ascribed to the ECHELON system. Luksemburg: EUROPEAN PARLIAMENT.
http://www.duncancampbell.org/menu/surveillance/echelon/EU_resolution.pdf
- [12] European Parliament Report. (2001). ECHELON Interception System. EUROPEAN PARLIAMENT Report. 08 14, 2019) http://www.duncancampbell.org/menu/surveillance/echelon/EU_resolution.pdf
- [13] FSBHistory. (2018, 10 25). Федеральная служба безопасности-
<http://www.fsb.ru/fsb/history.htm>. Федеральная служба безопасности: <http://www.fsb.ru/fsb/history.htm>
- [14] Gün, Ç. (2014, 06 06). The Role and Importance of Intelligence in Determining National Security Policies. Yüksek Lisans Tezi, 77-85. Ankara, Türkiye: KARA HARP OKULU.
- [15] Herman, M. (1999). Intelligence Power in Peace and War. Cambridge University Press. (08 27, 2018) www.cambridge.org/core/boos/intelligence-power-in-peace-and-war/39B13810C2D49FD2894827D9BA373CCB [16] ISRAEL, National Cyber Security Organisation.: (2017, 03 01). https://ccdcoe.org/uploads/2018/10/IL_NCSO_final.pdf.
- [17] İstihbarat Dosyası: İstihbari Teşekküller ve terimler. (2016, 02 16). <https://www.turkishnews.com/tr/content/2016/02/16/istihbarat-dosyasi-istihbari-tesekkuller-ve-terimler/>. (09 13, 2019)
- [18] Kuzu, A. (2015). MIT, MOSSAD, CIA, GLADIO. İstanbul: Kariyer Yayıncılık. (11 02, 2018)
- [19] Matney, L. (2015, 08 04). Uncovering ECHELON: The Top-Secret NSA/GCHQ Program That Has Been Watching You Your Entire Life. (09 16, 2019) <https://techcrunch.com/2015/08/03/uncovering-echelon-the-top-secret-nsa-program-that-has-been-watching-you-your-entire-life/>
<https://techcrunch.com/2015/08/03/uncovering-echelon-the-top-secret-nsa-program-that-has-been-watching-you-your-entire-life/>

- [20] Mi5Careers. (2019, 09 10). ami5.gov.uk/careers/working-at-mi5-video-transcripts.
Mi5Careers: ami5.gov.uk/careers/working-at-mi5-video-transcripts
- [21] Milliyet newspaper. (2014, 01 20). <http://www.milliyet.com.tr/dunya/obama-ya-sordu-erdogan-i-dinliyor-musunuz-1824477>. He asked Obama: Are you listening to Erdogan?
<http://www.milliyet.com.tr/dunya/obama-ya-sordu-erdogan-i-dinliyor-musunuz-1824477>
- [22] Muharrem EKŞİ. (2019, 06 10). The New Security Ecosystem and its Multilateral Cost. 04 23, 2020 tarihinde Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi: https://tasam.org/tr-TR/Icerik/51413/21_yuzyil_fikirsel_mucadele_caginda_guvenligi_saglamamin_araci_olarak_kamu_diplomasisi_ve_yumusak_guvenlik
- [23] Müjdat ÖZTÜRK. (2014, 01 18). Gazete 2023. ECHELON AND TECHNOLOGICAL INTELLIGENCE: <http://www.gazete2023.com/echelon-ve-teknolojik-istihbarat-makale,228.html>
- [24] Nergis, S. (2014, 10 18). Time Türk. 09 30, 2019 tarihinde Who gave Dudayev that phone: <https://www.timeturk.com/tr/2014/10/15/dudayev-e-o-telefonu-kim-goturdu.html>
- [25] NURULLAH Aydın. (2016, 08 02). İstihbarat, Ajan ve Dinleme. 09 16, 2019 tarihinde <https://antalyabugun.com/tr/makale/istihbarat-ajan-ve-dinleme-22528.html>
- [26] Özalp, Y. (2015, 01 22). Cyber Intelligence and Security Policies. (11 01, 2018) Wordpress.com: <https://derinstrateji.files.wordpress.com/2015/01/siber-stihbarat-ve-guvenlik-politikalar.pdf>
- [27] Özdağ, Ü. (2016). Intelligence Theory. Ankara: Kripto publications.
- [28] Report, European Parliament. (2001). ECHELON Interception System. EUROPEAN PARLIAMENT Report. 08 14, 2019 tarihinde http://www.duncancampbell.org/menu/surveillance/echelon/EU_resolution.pdf
- [29] RUSSIA FSB ACADEMY Website. (2019, 09 10). Academy of the Federal Security Service of the Russian Federation. INFORMATION ABOUT THE RUSSIA FSB ACADEMY: http://www.academy.fsb.ru/i_faculty_ib.html
- [30] Stelyo Berberakis. (2017, 04 03). BBC News. European Commission: British bases in Cyprus should be on the table in Brexit negotiations: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39481699>
- [31] Stephen Crowley / The New York Times. (2014, 01 17). The New York Times. 08 14, 2019 Obama's Speech on N.S.A. Phone Surveillance: <https://www.nytimes.com/2014/01/18/us/politics/obamas-speech-on-nsa-phone-surveillance.html>
- [32] Susan Allen Nan. (2003, 06 05). Track I Diplomacy. (04 23, 2020)Beyondin Tractability: <https://www.beyondintractability.org/essay/track1-diplomacy>
- [33] Tevhid News. (2007, 04 27). Last View of Martyr Chechen Leader Dudayev. (09 30, 2019) <http://www.tevhidhaber.com/sehid-cecen-lider-dudayevin-son-goruntusufoto-video-8487h.htm>
- [34] World Union of Turks. (2017, 03 31). TECHNICAL TRACKING FILE: Giant Intelligence Ear! The Secret Echelon Project, Echelon Bases and the New World Order. World Turkish Union Form: <https://www.turkishnews.com/tr/content/2017/03/31/teknik->

[takip-dosyasi-dev-istihbarat-kulagi-gizli-echelon-projesi-echelon-usleri-ve-yeni-d-unya-duzeni/](#)

- [35] Turkish Language Society. (2018, 27 08). www.tdk.gov.tr. www.tdk.gov.tr: www.tdk.gov.tr
- [36] UYAR, M. (2018, 10 16). Chechnya: The Political and Military Vicious Circle. Journal of Security Strategies(28), 288-295. 09 22, 2019 tarihinde <https://dergipark.org.tr/download/issue-full-file/41015>
- [37] Vatan Newspaper. (2011, 04 21). They shot from the phone of the legendary leader Erbakan! 09 29, 2019 tarihinde <http://www.gazetevatan.com/efsane-lideri-erbakan-in-telefonundan-vurmuslar--372402-dunya/>
- [38] DW Haber Ajansı (2017, 03 21). <https://www.dw.com/en/how-germanys-foreign-intelligence-agency-recruits-young-hackers/a-38056408>. (DW AKADEMİE) (09 15, 2019) How Germany's foreign intelligence agency recruits young hackers: <https://www.dw.com/en/how-germanys-foreign-intelligence-agency-recruits-young-hackers/a-38056408>
- [39] YILDIZ, Z. (2013). Policy Dictionary. Istanbul: Interaction Publications.
- [40] YILMAZ, E. (2007). Intercommunal Diplomacy in Conflict Resolution. Akademik Fener, 42-45.
- [41] YILMAZ, E. (2016). Intercommunal Diplomacy in Conflict Resolution. Akademik Fener, 43.

**CYBERCHONDRIA RESEARCH IN TURKEY: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF
PUBLICATIONS ON DERGIPARK**

**TÜRKİYE'DE SİBERKONDRI ARAŞTIRMALARI: DERGİPARK YAYINLARI
ÜZERİNE BİR BIBLİYOMETRİK ANALİZ**

HİCRAN ÖZLEM İLGIN¹, MERAL KURTULMUŞ²

¹Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İletişim,

<https://orcid.org/0000-0002-0549-0710>

²Yüksek Lisans Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Kadın ve Aile,

<https://orcid.org/0000-0002-6616-1638>

Özet

Teknoloji alanında meydana gelen gelişmeler internet kullanımının yaygınlaşmasını sağlamış ve bu durum sağlık bilgilerine erişimi kolaylaştırmıştır ki bu durum internette yer alan sağlık bilgilerinin yanlış anlaşılmasına da neden olabilmektedir. Diğer yandan kolay erişim aynı zamanda yanlış bilgilerin hızlı yayılımı, bilgi kirliliği, doğruluğu şüpheli kaynaklar ve bunlara bağlı olarak kişilerin kendi kendine teşhis koyma eğilimlerini etkilemektedir. Siberkondri kişilerin sağlık durumlarıyla ilgili konuları, kendisinde var olduğunu düşündüğü hastalıkları internet ortamında aratması durumudur. Bu çalışma, isminde “siberkondri” kelimesi geçen ve DergiPark'ta yayımlanan makalelerin belirli kategoriler altında incelenerek konuyla ilgili bir alan haritası oluşturulması amacıyla yapılmaktadır. Araştırmanın evrenini DergiPark sitesinde yer alan ve “Siberkondri” konulu 31 adet makale oluşturmaktadır. Örneklemi ise amaca yönelik örnekleme yöntemi ile belirlenen isminde “Siberkondri” kelimesi geçen 29 adet makale oluşturmaktadır. Çalışmaya dahil edilen makaleler yıl, yazar sayısı, başyazar unvanı, başyazar üniversitesi/kurumu, çalışma disiplini, araştırma yöntemi, veri toplama aracı, sayfa sayısına göre bibliyometrik analiz yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz edilen makalelerin %90'ı nicel araştırma yöntemleriyle yürütülmüş olup, veri toplama aracı olarak en yaygın kullanılan yöntem ise anket olduğu kayıt altına alınmıştır. Makalelerin büyük çoğunlukla çok yazarlı olduğu, yazarlar içinde ise akademisyenlerin yanı sıra hekim ve psikolog araştırmacıların yer aldığı görülmektedir. Çalışmanın bulguları, siberkondri ile ilgili çalışmaların 2017 yılında başladığını ve en fazla yayının 2022 yılında yapıldığını ortaya koymaktadır. Bu durum, siberkondri konusunun giderek daha fazla araştırma alanına dahil edildiğini ve bu konuda yapılan çalışmaların sayısının arttığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Siberkondri, DergiPark, Bibliyometrik Analiz

Abstract

Advancements in technology have led to the widespread use of the internet, which has facilitated access to health information. However, this also poses a risk of misinterpreting online health information. On the other hand, easy access has accelerated the spread of misinformation, increased information pollution, and raised concerns about unreliable sources, which in turn influences individuals' tendencies towards self-diagnosis. Cyberchondria refers to the condition where individuals search online for information about health issues or diseases they believe they have.

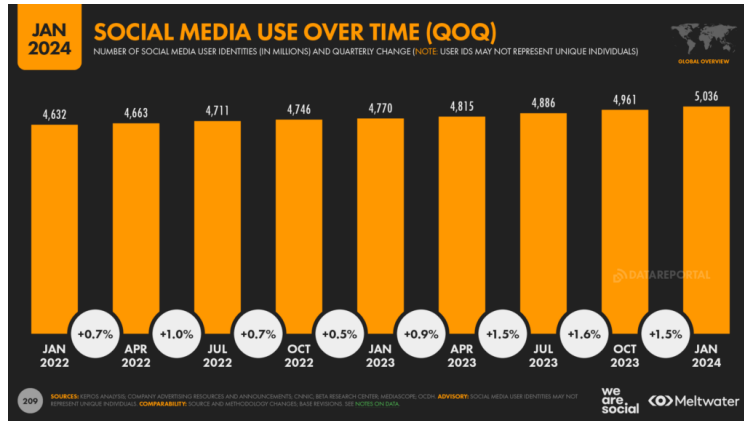
This study aims to create a domain map on the subject by examining articles with the keyword "cyberchondria" published in DergiPark under specific categories. The research universe consists of 31 articles on "Cyberchondria" available on the DergiPark website. The sample, selected through a purposive sampling method, includes 29 articles with the keyword "cyberchondria" in their titles. The included articles were analyzed using bibliometric analysis based on year, number of authors, lead author's title, lead author's university/institution, research discipline, research method, data collection tool, and page count. Among the analyzed articles, 90% were conducted using quantitative research methods, with surveys being the most commonly used data collection tool. It was observed that the majority of the articles were co-authored, and besides academicians, medical doctors and psychologists were also among the contributors. The findings of the study indicate that research on cyberchondria began in 2017, with the highest number of publications occurring in 2022. This suggests that the topic of cyberchondria is increasingly becoming a focus of research, and the number of studies on this subject is growing.

Keywords: Cyberchondria, DergiPark, Bibliometric Analysis

1. GİRİŞ

Dijital çağın hızla gelişmesi, bireylerin sağlık bilgilerine erişimlerini büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Ancak bu erişim kolaylığı, sağlık bilgileriyle ilgili yanlış ve yanıltıcı bilgilere ulaşma riskini de beraberinde getirmiştir. Sağlık okuryazarlığı, bireylerin sağlık bilgilerini anlama, değerlendirme ve kullanma becerisini ifade eder. Bu yetenek, bireylerin sağlıkla ilgili kararlar alırken, kendi sağlıklarını yönetmede ve sağlık hizmetlerinden etkin bir şekilde yararlanabilmelerinde kritik bir rol oynamaktadır (Çopurlar ve Kartal, 2016: 45). Ayrıca, sağlık okuryazarlığının yüksek olduğu toplumlarda, bireylerin sağlık bilincinin artması, hastalıkların erken teşhis edilmesi ve tedavi süreçlerinin daha etkili bir şekilde yönetilmesi sağlanmaktadır. Gelişen teknoloji altyapısı ve iletişim araçlarının çeşitlenmesi bireylerin hayatlarının bir bölümünü internet ortamında geçirmeye başlamalarına neden olmuştur. We Are Social 2024 raporunda kullanıcılarının ortalama günde 2 saat 23 dakikayı sosyal medyada geçirdiğini ortaya koymaktadır. (URL-1) Bu veri, sosyal medyanın modern yaşam üzerindeki etkisinin ne kadar büyük olduğunu ve dijital platformların günlük rutinlerin ayrılmaz bir parçası haline geldiğini göstermektedir. Ayrıca, sosyal medyada geçirilen bu süre, bireylerin bilgiye erişim, sosyalleşme ve eğlence gibi çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için sosyal medyayı yoğun bir şekilde kullandıklarını da işaret etmektedir.

Şekil 1: We Are Social DIGITAL 2024 Raporu

Kaynak: <https://wearesocial.com/uk/blog/2024/01/digital-2024-5-billion-social-media-users/>

Bu süreç, insanlık tarihinin en eski dönemlerinden başlayarak modern dijital çağa kadar kesintisiz bir şekilde devam etmiş, her dönemde toplumlar üzerinde farklı amaçlarla ve çeşitli araçlar kullanılarak etkiler yaratmak amacıyla uygulanmıştır (İlgin, 2021: 312). Antik çağların sınırlı iletişim araçlarından, matbaanın icadıyla yaygınlaşan yazılı basına, oradan da günümüzün hızlı ve yaygın dijital medya ortamlarına kadar, her çağda bu süreç, toplumların düşünce biçimlerini şekillendirmek, bilgi akışını kontrol etmek ve kitlesel algılar oluşturmak için farklı şekillerde ve amaçlarla devreye sokulmuştur. Günümüzde ise dijitalleşmenin sağladığı anlık erişim ve geniş kitlelere ulaşma imkânı, bu etkinin boyutlarını ve kapsamını daha da genişletmiştir. Dijital platformların kullanımının yaygınlaşması ve kişilerin bilgilerin doğruluğunu teyit etmeden kullanıp gündelik hayatlarına uygulamaları uzun vadede büyük sorunların oluşmasına neden olmaktadır (Bilir, 2014: 64). Özellikle, yanıltıcı veya doğruluğu şüpheli bilgilerin sosyal medya ve diğer dijital kanallar aracılığıyla hızla yayılması, bireylerin yanlış yönlendirilmesine, sağlık, ekonomi ve sosyal yaşam gibi hayati alanlarda hatalı kararlar almalarına neden olabilmektedir.

1. Siberkondri

Teknolojinin hızlı gelişimi, sağlık bilgilerine erişimi kolaylaştırarak bireylerin sağlık okuryazarlığı düzeylerini doğrudan etkilemiştir. İnternetin yaygınlaşması ve dijital sağlık platformlarının artması, bireylerin sağlık bilgilerini daha hızlı ve kapsamlı bir şekilde edinmelerine olanak tanımaktadır (Kurtulmuş ve İlgin, 2024: 33). Bu bağlamda Siberkondri, bireylerin internet üzerinden sağlıkla ilgili bilgi ararken, bu bilgilerin yanlış yorumlanması veya abartılması sonucu sağlık kaygılarının artmasıyla karakterize edilen bir olgu olarak tanımlanmaktadır (Özyıldız ve Alkan, 2022: 311). Günümüzde dijital platformlar, sağlıkla ilgili geniş ve çeşitli bilgi kaynakları sunmakta; ancak bu bilgi akışı, her zaman güvenilir olmayabilir ve bireylerin doğru sağlık bilgisine erişimi zorlaşabilir. Bireyler, internette karşılaştıkları semptomlar ve hastalıklar hakkında aşırı kaygı geliştirebilir, bu da gereksiz tıbbi testler yaptırma, doktor ziyaretlerini artırma veya yanlış tedavi yollarına başvurma gibi sonuçlara yol açabilmektedir. Dijital medya araçlarının artan rolü ve bu durumun bireylerin sağlık kaygılarını etkilediği ve kuşakların dijital medya kullanım alışkanlıkları ve sağlık okuryazarlık düzeylerinin siberkondriye neden olabileceği belirtilmektedir (Tarhan vd., 2021: 4261). Bu bağlamda, özellikle dijital medya ile yoğun etkileşimde bulunan genç kuşakların, doğru sağlık bilgisine erişim konusunda daha bilinçli olmaları gerektiği vurgulanmakta ve sağlık okuryazarlığının artırılmasının, siberkondri riskini azaltmada önemli bir rol oynayabileceği öne sürülmektedir. Alanyazın incelendiğinde; Uzun ve Zencir (2022) üniversite çalışanlarında siberkondri düzeyi ve ilişkili etmenleri belirlemek amacıyla yapmış olduğu çalışmada 335 akademik personellere anket uygulamıştır ve incelenen veriler doğrultusunda televizyon programlarında sağlık konulu programlar izlemek, yaş, sağlık personeli önerisi dışında tetkik yaptırmak ve ilaç kullanmanın siberkondri ile ilişkili etmenler olduğunu belirtmiştir. Mansur ve Cigerci (2022) yapmış oldukları çalışmada 18 yaş üzeri kişilerin sağlık okuryazarlığı ve siberkondri arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla yapmıştır. 763 kişiye uygulanan anket verileri doğrultusunda katılımcıların cinsiyet, yaş ve medeni durumlarının siberkondri düzeyini, katılımcıların eğitim durumu ve yaşının ise sağlık okuryazarlığı durumunu etkilediği ortaya koyulmuştur. Dinç ve arkadaşları (2024) tarafından yapılan çalışmada hemşirelik bölümü öğrencilerinin siberkondri düzeyleri ve ilişkili etmenleri belirlemek amacıyla yapılmıştır. Çalışma sonucunda hemşirelik bölümü öğrencilerinin siberkondri düzeyleri orta seviyede bulunmuştur. Deniz (2020) tarafından yapılan çalışmada katılımcıların demografik özellikleri ile siberkondri ve e-sağlık okuryazarlığı kavramları arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışma sonucunda bireylerin e-sağlık okuryazarlığı ve siberkondri düzeyleri arasında pozitif yönlü düşük düzeyde ilişki bulunmuştur.

Ayrıca bireylerin eğitim durumu ve siberkondri düzeyleri arasında istatistiksel olarak farklılık bulunmuştur. Aydın Kartal ve Leyla (2021) tarafından yapılan çalışmada Covid-19 pandemisi sürecinde ebelik bölümü öğrencilerinin siberkondri düzeylerini ve siberkondriyle ilişkili etkenleri belirlemek amacıyla yapılmıştır. Çalışma sonucunda katılımcıların siberkondri düzeyleri orta seviyede bulunmuş ve sınıf düzeyi, sigara kullanma durumu, kronik hastalık varlığı, Covid-19 enfeksiyonu geçirme ve ailesinde Covid-19 enfeksiyonu geçiren birey varlığının siberkondri düzeyini etkilediği saptanmıştır. Kalmaz ve Temel (2024) tarafından yapılan çalışma akılcı ilaç kullanımının kronik hastalığı buluna kişilerde sağlık anksiyetesi ve siberkondri durumlarını değerlendirmek amacıyla yapılmıştır. Bu bağlamda çalışma sonucunda sağlık anksiyetesi ve siberkondri durumu arasında ilişki olduğu tespit edilmiş ve bu durumun akılcı ilaç kullanımına olumsuz olarak etki ettiği belirtilmiştir. Akyol ve arkadaşları (2024) yapmış oldukları çalışmayı sosyal medya bağımlılığı ve siberkondri arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla yapılmıştır. 384 katılımcıya uygulanan anket sonucunda sosyal medya uygulamalarının kullanımı arttıkça siberkondri puanlarında da artış meydana geldiği saptanmıştır. Kişilerde sosyal medya bağımlılığının yetişkinlerin siberkondri düzeylerinin anlamlı bir yordayıcısı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

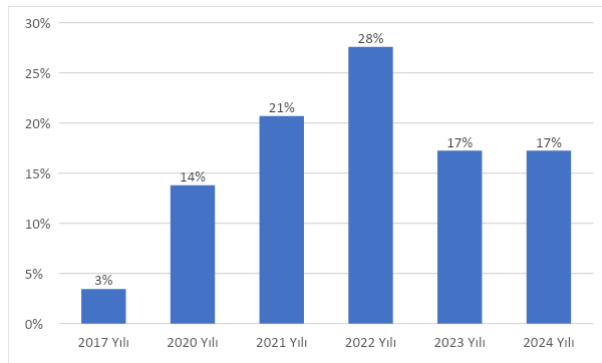
Bu çalışma, isminde siberkondri kelimesi geçen makalelerin belirli kategoriler altında incelenerek konuyla ilgili alan haritası belirleme amacıyla yapılmıştır. Araştırmanın yöntemini nitel araştırma yöntemlerinden bibliyometrik analiz oluşturmaktadır. Bibliyometrik analiz belgelerin, dokümanların ya da bilimsel yazıların yazar, içerik, yöntem, konu, yıl gibi belirli kategoriler çerçevesinde incelenerek var olan yapının niceliksel olarak ifade edilmesidir (Yılmaz, 2021: 1475).

Araştırmanın evrenini DergiPark sitesinde yer alan ve “Siberkondri” konulu yer alan 31 adet makale oluşturmaktadır. Örneklemini ise amaca yönelik örnekleme yöntemi le belirlenen isminde “Siberkondri” kelimesi geçen 29 adet makale oluşturmaktadır. Çalışmaya dahil edilen makaleler yıl, yazar sayısı, başyazar ünvanı, başyazar üniversitesi/kurumu, çalışma disiplini, araştırma yöntemi, veri toplama aracı, sayfa sayısına göre bibliyometrik analiz yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir.

3. BULGULAR

Bu çalışma kapsamında araştırmaya dahil edilen 29 adet makale öncelikle yıl olarak daha sonra yazar sayısı, başyazar ünvanı, başyazar üniversitesi/kurumu, çalışma disiplini, araştırma yöntemi, veri toplama aracı, sayfa sayısına göre incelenmiş ve rapor olarak sunulmuştur.

Grafik 1: makalelerin yıllara göre dağılımı

Makaleler yayınlandığı yıllara göre incelendiğinde en fazla çalışmanın 2022 yılında 8 makale %28 oran ile yapıldığı görülmektedir.

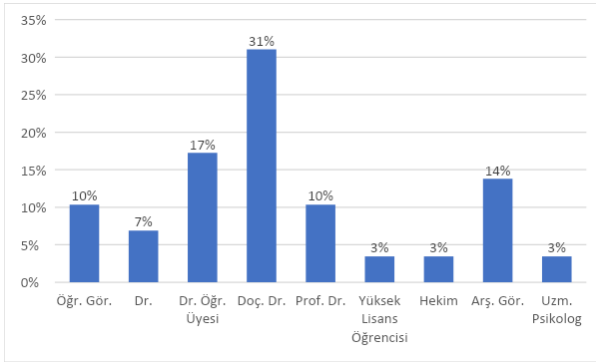
Daha sonra sırasıyla 2021 yılı 6 frekans %21 oran, 2023 yılı 5 frekans %17 oran, 2024 yılı 5 frekans %17 oran, 2020 yılı 4 frekans %14 oran, 2017 yılı 1 frekans %3 oran şeklinde dağılım göstermiştir.

Tablo 1: makale başyazarı üniversite/kuruma göre dağılımı

Başyazar Üniversite/Kurum	Yüzde (%)	Frekans (f)
Akdeniz Üniversitesi	%3	1
Anadolu Üniversitesi	%3	1
Atatürk Üniversitesi	%3	1
Bayburt Üniversitesi	%7	2
Beykent Üniversitesi	%3	1
Gazi Üniversitesi	%3	1
Giresun Üniversitesi	%3	1
Gümüşhane Devlet Hastanesi	%3	1
Gümüşhane Üniversitesi	%3	1
Hacettepe Üniversitesi	%10	3
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	%7	2
İstanbul Medipol Üniversitesi	%3	1
Medicana Bursa Hastanesi	%3	1
Mersin Üniversitesi	%3	1
Ondokuz Mayıs Üniversitesi	%7	2
Pamukkale Üniversitesi	%3	1
Sağlık Bilimleri Üniversitesi	%3	1
Konya Selçuk Üniversitesi	%7	2
Süleyman Demirel Üniversitesi	%7	2
Üsküdar Üniversitesi	%7	2
Yalova Üniversitesi	%3	1
Toplam	%100	29

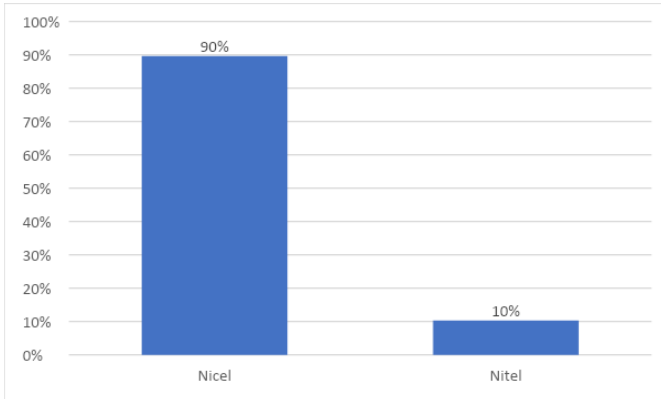
Makaleler başyazarın üniversite/kurumuna göre incelendiğinde en fazla çalışmanın %10 oran 3 frekans ile Hacettepe Üniversitesi akademisyenleri tarafından alana katkı sağladığı görülmektedir. Sırasıyla Bayburt Üniversitesi 2 frekans %7 oran, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi 2 frekans %7 oran, Ondokuz Mayıs Üniversitesi 2 frekans %7 oran, Konya Selçuk Üniversitesi 2 frekans %7 oran, Süleyman Demirel Üniversitesi 2 frekans %7 oran, Üsküdar Üniversitesi 2 frekans %7 oran, Akdeniz Üniversitesi 1 frekans %3 oran, Anadolu Üniversitesi 1 frekans %3 oran, Atatürk Üniversitesi 1 frekans %3 oran, Beykent Üniversitesi 1 frekans %3 oran, Gazi Üniversitesi 1 frekans %3 oran, Giresun Üniversitesi 1 frekans %3 oran, Gümüşhane Devlet Hastanesi 1 frekans %3 oran, Gümüşhane Üniversitesi 1 frekans %3 oran, İstanbul Medipol Üniversitesi 1 frekans %3 oran, Medicana Bursa Hastanesi 1 frekans %3 oran, Mersin Üniversitesi 1 frekans %3 oran, Pamukkale Üniversitesi 1 frekans %3 oran, Sağlık Bilimleri Üniversitesi 1 frekans %3 oran, Yalova Üniversitesi 1 frekans %3 oran şeklinde dağılım göstermektedir.

Grafik 2: Başyazarların akademik ünvanları/ünvanlarına göre dağılımı

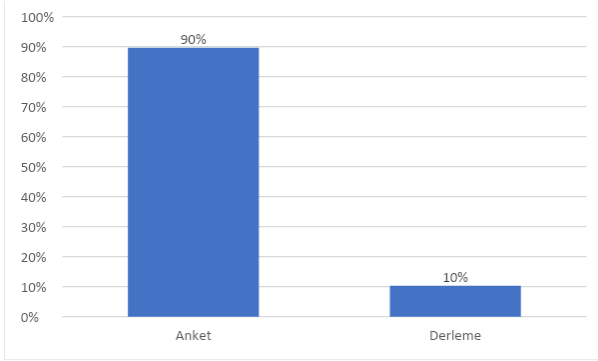
Başyazarların akademik ünvanları/ünvanlarına göre dağılımı incelendiğinde en fazla çalışmanın 9 frekans %31 oran ile Doç. Dr. Tarafından kaleme alındığı, daha sonra sırasıyla 5 frekans %17 oran ile Dr. Öğr. Üyesi, 4 frekans %14 oran ile Arş. Gör., 3 frekans %10 ile Öğr. Gör., 3 frekans %10 oran ile Prof. Dr., 2 frekans %7 oran ile Dr., 1 frekans %3 oran ile yüksek lisans öğrencisi, 1 frekans %3 oran ile Hekim, 1 frekans %3 oran ile Uzm. Psikolog yer almaktadır.

Grafik 3: Makalelerin araştırma yöntemine göre dağılımı

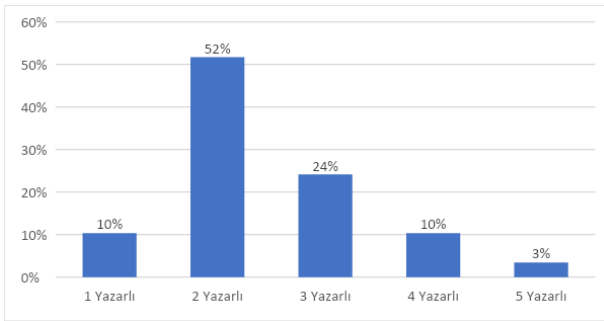
Makaleler araştırma yöntemine göre incelendiğinde 26 frekans %90 oran nicel araştırma yöntemleri, 3 frekans %10 oran ile nitel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı kayıt altına alınmıştır.

Grafik 4: Makalelerin veri toplama yöntemine göre dağılımı

Makaleler veri toplama yöntemine göre incelendiğinde 26 frekans %90 oran ile anket yöntemi, 3 frekans %10 oran ile derleme yönteminin kullanıldığı kayıt altına alınmıştır.

Grafik 5: Makalelerin yazar sayısına göre dağılımı

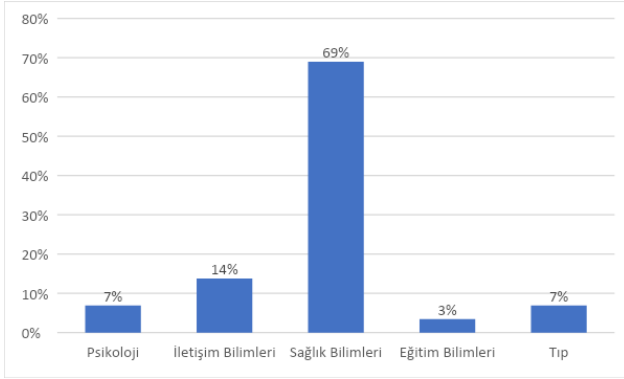
Makaleler yazar sayısına göre incelendiğinde en fazla 26 frekans %52 oran ile iki yazarlı yazarlar tarafından ele alındığı görülmüştür. Sırasıyla 7 frekans %24 oran ile 3 yazarlı, 3 frekans %10 oran ile 1 yazarlı, 3 frekans %10 oran ile 4 yazarlı, 1 frekans %3 oran ile 5 yazarlı olarak dağılım göstermiştir.

Tablo 2: Makalelerin sayfa sayısına göre dağılımı

Sayfa Sayısı	Yüzde (%)	Frekans (f)
5-10 Sayfa Aralığı	%28	8
11-16 Sayfa Aralığı	%41	12
17-22 Sayfa Aralığı	%24	7
23-28 Sayfa Aralığı	0	0
29-34 Sayfa Aralığı	%3	1
35-40 Sayfa Aralığı	0	0
41-46 Sayfa Aralığı	%3	1
Toplam	%100	29

Makalelerin sayfa sayısına göre dağılımı incelendiğinde en fazla 12 frekans %41 oran ile 11-16 sayfa aralığında yazıldığı görülmektedir. Sırasıyla 8 frekans %28 oran ile 5-10 sayfa aralığı, 7 frekans %24 oran ile 17-22 sayfa aralığı, 1 frekans %3 oran ile 29-34 sayfa aralığı, 1 frekans %3 oran ile 41-46 sayfa aralığı şeklinde makalelerin yazarlar tarafından kaleme alındığı görülmüştür.

Grafik 6: Makalelerin disiplinlere göre dağılımı

Makalelerin disiplinlere göre dağılımı incelendiğinde en fazla makale 20 frekans %69 oran ile sağlık bilimleri alanında, daha sonra sırasıyla 4 frekans %14 oran ile iletişim bilimleri, 2 frekans %7 oran ile psikoloji, 2 frekans %7 oran ile tıp, 1 frekans %3 oran ile eğitim bilimleri alanında çalışmalar yapıldığı görülmektedir.

4. SONUÇ

Bu çalışma, "siberkondri" kavramı üzerine yapılan bilimsel araştırmaların bibliyometrik bir analizini sunarak, bu alandaki literatürün kapsamını ve eğilimlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. DergiPark veritabanında yer alan ve "siberkondri" kelimesini içeren 29 makalenin incelendiği bu analiz, siberkondri konusunun özellikle son yıllarda artan bir ilgi gördüğünü göstermektedir. Çalışmanın bulguları, siberkondri ile ilgili çalışmaların 2017 yılında başladığını ve en fazla yayının 2022 yılında yapıldığını ortaya koymaktadır. Bu durum, siberkondri konusunun giderek daha fazla araştırma alanına dahil edildiğini ve bu konuda yapılan çalışmaların sayısının arttığını göstermektedir. Analiz edilen makalelerin büyük çoğunluğu (%90) nicel araştırma yöntemleriyle yürütülmüş olup, veri toplama aracı olarak en yaygın kullanılan yöntem ise anket olmuştur. Ayrıca, makalelerin büyük bir kısmı iki yazar tarafından yazılmıştır. Bu durum, siberkondri alanındaki çalışmaların genellikle iş birliği ile gerçekleştirildiğini ve çoğunlukla anket verilerine dayalı olarak yapıldığını göstermektedir. Başyazarların üniversite veya kurumlarına göre dağılımı incelendiğinde, Hacettepe Üniversitesi'nin siberkondri alanında en fazla yayına sahip olduğu görülmektedir. Bu durum, Hacettepe Üniversitesi'nin bu alandaki akademik birikimi ve katkısını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, başyazarların akademik unvanlarına göre yapılan inceleme, Doçent Doktorların bu alanda en fazla yayını gerçekleştiren grup olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, siberkondri konusunun gelecekteki araştırmalarda daha derinlemesine incelenmesi gerektiğini, özellikle nitel araştırma yöntemleri ve farklı veri toplama tekniklerinin kullanılmasına konuya farklı açılardan yaklaşılması gerektiğini göstermektedir. Bu çalışma, siberkondri literatürüne dair kapsamlı bir bakış açısı sunarak, bu alandaki bilgi birikimine katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

5. KAYNAKLAR

- Aydın Kartal, Y., & Kaya, L. (2021). Covid-19 Salgınında Ebelik Öğrencilerinin Siberkondri Düzeyleri Ve Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi. *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(3), 541-555. <https://doi.org/10.47115/jshs.969748>
- Bilir, N. (2014). Sağlık okur-yazarlığı. *Turkish Journal of Public Health*, 12(1), 61-68.
- Deniz, S. (2020). Bireylerin E-Sağlık Okuryazarlığı ve Siberkondri Düzeylerinin İncelenmesi. *İnsan Ve İnsan*, 7(24), 84-96. <https://doi.org/10.29224/insanveinsan.674726>.
- Dinç, S., Taştan, A. N., Zor, M., Selçuk, M., Kurt, B., & Karaçam, M. K. (2024). Hemşirelik Öğrencilerinin Siberkondri Düzeyi ve İlişkili Etmenlerin Belirlenmesi. *Unika Sağlık Bilimleri Dergisi*, 4(2), 779-790.
- İlgin, H.O. (2021). Sosyal Medyada Dezenformasyon ve Halkla İlişkiler İlişkisi, İletişim Çalışmaları Dergisi, 7(2), 303-322.
- Kalmaz, A., & Temel, M. (2024). Kronik Hastalığı Olan ve Olmayan Bireylerde Akılcı İlaç Kullanımı, Sağlık Anksiyetesi ve Siberkondri. *Adnan Menderes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 8(1), 42-54. <https://doi.org/10.46237/amusbfd.1255961>.
- Kendir Çopurlar C, Kartal M. Sağlık Okuryazarlığı Nedir? Nasıl Değerlendirilir? Neden Önemli?. *TJFMPC*. 2016;10(1).
- Kurtulmuş, M., & İlgin, H. Ö., (2024). Sağlık Okuryazarlığı Ve Kadın Dizininde Lisansüstü Çalışmalar; Bir Bibliyometrik Analiz. *ASES II. International Çanakkale Scientific Studies Congress* (Pp.36-30). Çanakkale, Turkey
- Mansur, F., & Cığerci, K. (2022). Siberkondri ve E-Sağlık Okuryazarlığı Arasındaki İlişki. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 11(1), 11-21. <https://doi.org/10.37989/gumussagbil.961457>.
- Özyıldız, K. H., & Alkan, A. (2022). Akademisyenlerin Sağlık Anksiyeteleri İle Siberkondri Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13(33), 309-324.
- Tarhan, N., Tutgun-ünal, A., & Ekinci, Y. (2021). Yeni Kuşak Hastalığı Siberkondri: Yeni Medya Çağında Kuşakların Siberkondri Düzeyleri İle Sağlık Okuryazarlığı İlişkisi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 17(37), 4253-4297
- Uzun, S. U., & Zencir M. (2022). Cyberchondria And Associated Factors Among University Staff. *Estüdam Halk Sağlığı Dergisi*. 7(2):257-68.
- Yıldız Akyol, E., Yalçın, H., & Ünal, İ. N. (2024). Dijital Dünyada Hastalık Korkusu: Siberkondri ve Sosyal Medya Bağımlılığı ile İlişkisi. *Humanistic Perspective*, 6(2), 136-154. <https://doi.org/10.47793/hp.1410389>.
- Yılmaz, K. (2021). Sosyal Bilimlerde ve Eğitim Bilimlerinde Sistemik Derleme, Meta Değerlendirme ve Bibliyometrik Analizler. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 1457- 1490.

6. İNTERNEK KAYNAKLARI

- URL-1: We Are Social DIGITAL 2024, <https://wearesocial.com/uk/blog/2024/01/digital-2024-5-billion-social-media-users/> (Erişim Tarihi: 20.08.2024).

**TYPE OF ENERGY DIPLOMACY IN THE PERSPECTIVE OF "SMART POWER"
DIPLOMACY**

**“SMART POWER” DİPLOMASİ ’Sİ PERSPEKTİFİNDE ENERJİ DİPLOMASİSİ
TÜRÜ**

Dr. ELVİN ABDURAHMANLI

**International Relations: Diplomacy and Intelligence Expert, Diaspora of the Republic of
Azerbaijan: KİAMP-Karabakh is Azerbaijan National Platform General Coordinator
of the Republic of Turkey Istanbul,**

ORCID-0000-0002-0629-8317

Abstract

Despite many difficulties, diplomacy is still used as an effective tool on the international stage. Smart Power Diplomacy is used diplomatically in many areas such as negotiations of agreements between countries, signing of commercial agreements, ending crises, and distribution of those who manage international customers. In this article, the general definition of diplomacy, known as the whole of relations between states in the international system, and the definition of Smart Power Diplomacy are included. In the research, both "Soft Power" Diplomacy and Hard Power Diplomacy, which combine both types of Smart Power Diplomacy used in regulating diplomatic relations between states, were researched and compiled in the section. In the article, the concept of Smart Power Diplomacy is clarified by investigating the methods and ways of use by the state in the political arena. The main purpose of the article, "Energy Diplomacy Type in the Perspective of Smart Power Diplomacy", has been researched in domestic and international sources and diplomatic crises experienced in the international political arena have been analyzed and included in detail. Energy diplomacy is considered an important way to cooperate in areas such as access, use, and management of energy resources between countries. In the research, the types of Energy diplomacy within itself, "Agreement and Cooperation Diplomacy", "Energy Security Diplomacy", "Climate Diplomacy", "Energy Market Diplomacy" and "Renewable Energy Diplomacy" are included. Usage patterns and areas have been researched and stated in detail.

Keywords: Soft Power Diplomacy, Hard Power Diplomacy, Energy Diplomacy, Smart Power Diplomacy, Energy Security Diplomacy, Agreement and Cooperation Diplomacy.

Özet:

Diplomasi, uluslararası zeminde birçok zorluğa rağmen, hala etkili bir araç olarak kullanılmaktadır. Smart Power Diplomasi, Diplomatik olarak, ülkeler arasında yapılan anlaşmaların müzakereleri, ticari anlaşmaların imzalanması, krizlerin sona ermesi ve uluslararası müşterileri yönetenlerin dağıtımları gibi birçok alanda kullanılır. Bu makalede uluslararası sistemde mevcut olan devletlerarasında ilişkilerin bütünü olarak bilinen diplomasiğin genel tanımı ve Smart Power Diplomasisi tanımına yer verilmiştir. Araştırmada devletler arasında diplomatik ilişkilerin düzenlenmesi açısından kullanılan Smart Power Diplomasisinin iki türünü de bünyesinde bir arada bulunduran gerek “Soft Power” Diplomasisi, gerekse de Hard Power Diplomasisini araştırılarak ayrıca bölümde derlenmiştir.

Makalede Smart Power Diplomasisi kavramının devlet tarafından siyasi arenada yöntem ve kullanım şekilleri araştırılarak açıklık getirilmiştir. Makalenin ana amacı olan “Smart Power Diplomasi ’si Perspektifinde Enerji Diplomasisi Türü” yerli ve uluslararası kaynaklar araştırılmış ve uluslararası siyasi arenada yaşanmış diplomatik krizler analiz edilerek detaylı şekilde yer verilmiştir. Enerji diplomasisi ülkeler arası enerji kaynaklarına erişim, kullanım ve yönetim süreci gibi alanlarda iş birliği yapmak için önemli bir yol olarak kabul edilmektedir. Araştırmada Enerji diplomasisinin kendi bünyesindeki türleri olan, “Anlaşma ve İş birliği Diplomasisi”, “Enerji Güvenliği Diplomasisi”, “İklim Diplomasisi”, “Enerji Pazarı Diplomasisi” ve “Yenilenebilir Enerji Diplomasisine” yer verilerek kullanım şekilleri ve alanları detaylı şekilde araştırılarak belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Soft Power Diplomasisi, Hard Power Diplomasisi, Enerji Diplomasisi, Smart Power Diplomasi, Enerji Güvenliği Diplomasisi, Anlaşma ve İş birliği Diplomasisi.

1. What is the Concept of Diplomacy

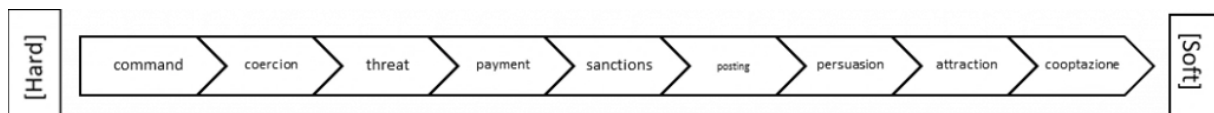
Diplomacy is a tool used for protection and preservation between states. It helps to establish and protect structures between states by effectively using factors such as international politics, security, trade, economy and cultural protectors. Diplomacy is one of the oldest and most important tools of international commitments. First used in Ancient Greece and the Roman Empire, diplomacy has played a major role in the modern world order. Diplomacy is used for important purposes such as maintaining peace, preventing wars and encouraging international cooperation. Today, diplomacy has a significant place in international relations. Diplomatically, it is used in many areas such as negotiations of agreements between countries, signing of commercial agreements, ending crises and distribution of international customers. We can say that diplomacy is a political method that countries apply in foreign policy. Just as foreign policy is seen as one of the sub-branches of international relations, diplomacy is the determining factor in foreign policy. Researchers see diplomacy as a field of expertise. Diplomacy is a method that leads to a peaceful solution to wars (Versan, 1995). The main purpose of diplomacy is to prevent conflicts and maintain peace. Reaching diplomatic conclusions, concluding through talks, agreements and negotiations between states is one of the cornerstones of diplomacy. Limiting rival countries with diplomatic agreements is very important for diplomacy. There are many types of diplomacy and are known as Diplomatic moves, and are used for important purposes such as coming, maintaining peace in international politics and security environments and preventing wars. In addition, types of diplomacy help to solve certain problems that have restrictions between countries, and to resolve the deadlock between countries on issues such as trade, economy and culture. Despite many international difficulties, diplomacy is still used as an effective tool. Diplomatic acquisition is very important for the stability and security of the international community (Abdurahmanlı, 2021).

1.2 Smart Power Diplomacy

"Smart Power Diplomacy" is a term that generally describes a country's foreign policy strategies. This strategy involves not only using traditional "hard power" (military power) or "soft power" (soft influence tools such as culture, economy, diplomacy) elements, but also using these elements in an integrated manner. Smart Power is a concept put forward by Joseph S. Nye Jr. According to Nye, a country should use its influence power not only with military power, but also by combining economic, cultural, political, and ideological elements. Smart Power Diplomacy aims to effectively bring together these different power elements and enable a country to achieve its goals.

For example, instead of using only its military power, a country can follow a more effective foreign policy by also using soft power elements such as economic cooperation, cultural influence, diplomacy, and compliance with international norms in the international arena. This strategy aims to provide a country with more diverse tools and to be more flexible in international relations. Smart Power aims to effectively use both military power and soft power elements to protect a country's interests and achieve its goals. Smart Power Diplomacy aims to balance the use of power, which allows a country to conduct a more sustainable and effective foreign policy using a wide range of tools instead of relying solely on military power. This includes not only military intervention and threats, but also more civilian tools such as cultural influence, diplomacy, economic cooperation, and compliance with international norms. This concept has become increasingly important in today's world because it provides a framework for countries that want to be successful not only with military power but also with other power elements. Smart Power Diplomacy suggests that a country combines various tools to be more effective in the international arena. For example, instead of using only military power, a country can follow a more effective foreign policy by using soft power elements such as economic development, cultural diplomatic relations, and humanitarian aid. It emphasizes diversifying power in international relations and using it in a balanced way (Joseph S. Nye, 2009). It also aims for a country to be effectively strong not only with hard power but also with soft power. Within the scope of this strategy, it allows a country to not only protect its own interests but also to create a wider sphere of influence on a global scale. Cultural diplomacy stands out among the elements of soft power. The ties a country establishes with other countries through its cultural heritage, art, education system and media are one of the cornerstones of Smart Power Diplomacy. Economic cooperation and trade are also an important part of this strategy, because economic power is an important tool of influence in international relations. In addition, Smart Power Diplomacy emphasizes seeking common solutions to global problems and encouraging compliance with international norms, rather than thinking only about its own interests. This allows a country to strive for stability and peace not only in its own region but also around the world. Today, many states in the international relations scene are moving beyond traditional elements of power and adopting "smart power" or "smart power" policies. Such policies are not only based on military power, but also include economic, cultural and diplomatic tools. When we look at the Basic Elements of Smart Power, the basic elements that make up smart power policies are elements such as military power, economic power, cultural diplomacy, soft power and digital diplomacy, which are the cornerstones of Smart Power strategies. Advantages of Smart Power If we focus on the advantages of the Smart Power approach compared to traditional power elements, we will see how this approach is effective in areas such as preventing conflict, ensuring peace, economic cooperation and creating a positive image in international relations (Antonella Valenti , 2021).

Figure 1: (Antonella Valenti , 2021)

1.3 Hard Power Diplomacy

The concept of hard power diplomacy has been the subject of extensive discussion and analysis in the field of international relations. Unlike soft power, which is based on persuasion, hard power involves the use of concrete and coercive tools to achieve a state's foreign policy goals. "Hard power diplomacy" generally refers to a type of diplomacy in relations between states that is based on the ability of one country to use force against another.

This term particularly includes the use of military power, economic pressure and other concrete tools. Hard power emphasizes a country's political, economic and military capacity and aims to influence or coerce other countries by using these powers. Hard power diplomacy can often involve military intervention, economic sanctions, threats or other dominant strategies. This type of diplomacy can occur especially in conflict situations or in situations where there are conflicts of interest in international relations (ERDİL, 2022). On the other hand, "soft power diplomacy" emphasizes softer and more attractive elements such as a country's attractiveness, cultural influence, democratic values or international cooperation. How a country achieves the balance between hard power and soft power can determine the effectiveness of its foreign policy. It is no coincidence that international students contribute \$30 billion annually to the US economy because Soft Power diplomacy is very well implemented by the US here. We can say that sending foreign students to the United States for education is a way for the US to expand its influence and soft power in the world. In 2018, Robert B. Hilton, Deputy Chief of Mission of the US Embassy in Colombia, expressed the importance of Soft Power, Hard Power and Public Diplomacy for the US during his statements at BIDTI while talking about the importance of implementing it on students from abroad (U.S. Embassy in Sri Lanka, 2018). Hard power diplomacy, characterized by the use of military force, economic pressure and coercive measures, plays an important role in shaping the dynamics of international relations. In order to understand the evolution of hard power diplomacy, it is very important to examine historical examples where nations used military force or economic force to achieve strategic goals. From ancient empires to modern nation states, the use of hard power has been a recurring concept in the pursuit of geopolitical interests. Hard power can deliver immediate results and force compliance, but it also has its limitations (Yatağan, 2018).

Figure 2: Smart Power Diplomasisi

An important aspect of hard power diplomacy is its multifaceted applications. Military interventions, economic sanctions and coercive diplomacy are among the tools that states use to assert their influence on the global stage. There are various examples of the use of hard power. For example: Gulf War, Cold War crises (Cuba Crisis). If we look at the example of the Cuban Missile Crisis: It represents one of the most tense moments of the Cold War period. It broke out in 1962, at a time when the geostrategic competition between the United States and the Soviet Union was at its peak. This crisis is one of the most striking examples of hard power diplomacy. In this crisis, a socialist regime was established in Cuba as a result of the revolution led by Fidel Castro in 1959. The United States, watching this situation with concern, began to impose an economic embargo and political pressure on Cuba. The Soviet Union, on the other hand, saw this process as an opportunity and decided to provide military aid to Cuba. American spy planes detected the placement of Soviet-made nuclear missiles in Cuba. Since this posed a major threat to the direct security of the United States, the President of the United States John F. Kennedy sent a series of diplomatic notes to Soviet leader Nikita Khrushchev demanding the immediate removal of these missiles. In other words, in response to Kennedy's request, Khrushchev demanded that the United States remove similar missiles in Turkey in exchange for the removal of the missiles. As the diplomatic struggle intensified, the US Navy blockaded Cuba. This was a Hard Power strategy to prevent Soviet ships from going to Cuba and resolve the crisis (United States Department of State, 2023). As part of the resolution of the crisis, the Soviet Union agreed to remove the nuclear missiles in Cuba by giving a guarantee to the United States, and the United States undertook to remove the Jupiter missiles in Turkey. This crisis went down in history as an effective example of Hard Power diplomacy, diplomatic maneuvers carried out with the threat of direct military intervention.

The Cuban Missile Crisis is an important example of how Hard Power diplomacy can be both an effective and risky strategy, as two superpowers come to the brink of a heated conflict. The crisis is a historical moment that is taken into consideration to understand the delicate balance between the parties and the troubled situations in international relations.

2. The Importance of Energy Diplomacy

Energy is one of the most important strategic places in the world and therefore energy diplomacy is becoming increasingly important. Energy diplomacy enables countries to play an active role in international relations in order to use energy resources such as access to energy resources, supply security, energy production and sustainability. This article will discuss what energy diplomacy is, its importance, score and the necessary elements for a successful energy diploma. Energy diplomacy is the negotiation and cooperation of energy policies in a country with other countries. For this purpose, energy agreements can be signed between countries, technology and knowledge transfer can be made and access to energy resources can be discussed. Energy diplomacy is the access of countries to energy resources, economic growth, cooperation, stability and peace. Energy diplomacy is becoming increasingly important in our world. Energy demand is increasing rapidly with economic growth and population growth. For this reason, countries are striving to diversify their energy resources and increase their energy limits. Energy diplomacy can be used as a tool to obtain energy and reduce diversification of resources. In today's world, energy saving is becoming increasingly important. Access to, access to and use of energy have become part of global interests, policies and goals. Therefore, energy diplomacy between countries has become increasingly important in the world political scene. Energy diplomacy is the process of communicating, cooperating and negotiating with other countries to manage their policies regarding access to, use of and management of energy resources in a country. Since energy limitation has the potential for political relations between countries, it is an important perspective for the international community. Many countries are implementing national energy restriction implications. This is to achieve political and economic cooperation by making agreements with other countries to ensure the country's access to and control of energy resources. Such agreements can be used to increase the energy power of countries, influence market paths and form energy policies. Another important aspect of energy diplomacy is to have the potential to promote international cooperation. This can be done by making agreements to share energy consumption internationally, to effectively protect energy consumption and achieve a more equitable distribution in the world economy. Energy diplomacy plays an important role in many issues of international responsibility. These issues include climate change, sustainable energy resources, energy security and management of global energy markets. The effective use of this structure of energy diplomacy can be found in shaping policies for international community energy resources and spreading to a more equitable energy distribution worldwide. As a result, energy diplomacy is considered an important way to cooperate in the access, use and management process of energy resources between countries. This type of access directs the shaping of international community energy policies. Energy is one of the most important strategic resources in today's world and therefore energy diplomacy is becoming increasingly important (Chaban & Knodt, 2015). Energy diplomacy enables countries to play an active role in international relations by cooperating on issues such as access to energy resources, supply security, energy efficiency and environmental sustainability. If we consider what energy diplomacy is, its importance, its goals and the elements required for a successful energy diplomacy, we can say that energy diplomacy is the coordination and cooperation of a country's energy policies with other countries. For this purpose, energy agreements can be signed between countries, technology and information can be shared and issues of access to energy resources can be addressed.

Energy diplomacy supports economic growth, cooperation, stability and peace by increasing countries' access to energy resources. Energy diplomacy is becoming increasingly important in today's world (Griffiths, 2019). Energy demand is increasing rapidly along with economic growth and population growth. Therefore, countries are making efforts to diversify their energy supply sources and increase energy efficiency. Energy diplomacy can be used as a tool to ensure energy security and facilitate diversification of resources. The goals of energy diplomacy include:

- Increasing access to energy resources: Countries can diversify their resources by cooperating with other countries to increase their access to energy resources. This can increase energy supply security and ensure the stability of countries' energy supplies.
- Increasing energy efficiency: Energy diplomacy can reduce energy consumption and ensure more efficient use of resources by cooperating on energy efficiency.
- Sustainability: Energy diplomacy can address important issues such as depletion of fossil fuel resources and reduction of environmental pollution by cooperating on environmental sustainability.

The elements required for successful energy diplomacy are as follows:

- Good relations: Good political and economic relations between countries form the basis of energy diplomacy. A good environment of dialogue and cooperation facilitates the conclusion of energy agreements.
- Technology and knowledge sharing: Technology and knowledge sharing between countries encourages innovations in the energy sector and increases energy efficiency. This contributes to the sustainability goal of energy diplomacy.
- Diversification: Diversifying energy resources is important for energy supply security. Reducing dependence on different energy sources and suppliers is important for the success of energy diplomacy.
- Considering environmental impacts: Energy diplomacy helps develop a more sustainable energy policy by considering environmental impacts. Promoting renewable energy sources and increasing energy efficiency are important steps for environmental sustainability.

Figure 3: (IPI International Peace Institute, 2013)

Energy diplomacy is a term used to describe the use of energy resources and policies to achieve diplomatic goals between countries. Energy is a critical tool in the world of international relations, as it is a key component of economic growth and stability. Energy diplomacy has become increasingly important in recent years as countries seek to secure access to vital energy resources and diversify their energy sources to reduce their dependence on a single supplier or source. Countries rich in natural resources such as oil and gas have significant influence over countries that depend on these resources for their economic growth and development (Zhiznin, 2010). Energy diplomacy involves a range of activities, including negotiating energy agreements, encouraging investment in energy infrastructure, and coordinating policies and regulations related to energy production, distribution, and consumption. It also involves efforts to build relationships between countries and enhance cooperation in the energy sector, and one of the most critical areas of energy diplomacy is the negotiation of energy agreements between countries. These agreements can take many forms, including long-term contracts for oil or gas supplies, joint ventures in the energy sector, and strategic partnerships aimed at developing renewable energy sources. Negotiating these agreements requires a deep understanding of the energy landscape as well as the political and economic factors that influence energy policy. Another critical area of energy diplomacy is encouraging investment in energy infrastructure. Energy infrastructure includes everything from pipelines and refineries to power plants and renewable energy projects. By encouraging investment in energy infrastructure, countries can create jobs, improve access to energy resources, and strengthen their energy security. In this context, the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline and TANAP projects, which are among the most important energy projects in the Caucasus and the result of the deal of the century, constitute one of the most important examples of energy diplomacy (Republic of Türkiye Ministry of Energy and Natural Resources, 2023).

2.1 Types of Energy Diplomacy

Energy diplomacy also involves coordinating policies and regulations related to energy production, distribution, and consumption. Working together, countries can create a more stable and predictable energy market, reduce the risk of supply disruptions, and promote the development of cleaner, more sustainable energy sources. In addition to these activities, energy diplomacy also involves efforts to build relationships and enhance cooperation in the energy sector between countries. This can include technical assistance programs, joint research and development projects, and educational exchanges aimed at promoting the exchange of knowledge and expertise (European Union Websites, 2021). The importance of energy diplomacy is likely to continue to grow in the coming years as countries face a range of challenges related to energy security, climate change, and economic development. As such, policymakers and diplomats will need to become increasingly skilled in the art of energy diplomacy and work together to find innovative solutions to the complex problems facing the world today. Energy diplomacy can be accomplished in a variety of ways and comes in different forms. Here are some basic types of energy diplomacy:

1. Agreement and Cooperation Diplomacy
2. Energy Security Diplomacy
3. Climate Diplomacy
4. Energy Market Diplomacy
5. Renewable Energy Diplomacy

- **Diplomacy of Agreement and Cooperation:** It is the establishment of agreements and cooperation between countries regarding access, management and use of energy resources. This type of diplomacy includes establishing strategic partnerships with other countries that have energy resources and energy trade.
- **Diplomacy of Energy Security:** It is a type of diplomacy structured to ensure that countries' energy resources are securely protected. This includes the assessment of geopolitical risks and threats to energy resources. Countries cooperate with other countries to ensure stability in the energy supply chain and take security-related measures.
- **Diplomacy of Climate:** As part of energy diplomacy, it is a type of diplomacy structured to promote international cooperation on climate change and sustainable energy resources. Countries negotiate to reduce greenhouse gas emissions, transition to clean energy and achieve overall results in combating climate change.
- **Diplomacy of Energy Market:** It is a type of diplomacy conducted to influence energy use trade and the market. Countries negotiate and negotiate with other countries to influence energy prices, policy trade and the openness of energy markets.
- **Renewable Energy Diplomacy:** Structured forms of diplomacy aimed at sustainable and sustainable energy expenditure and use. Countries collaborate on developing energy technologies, investments and knowledge management, and combine their efforts to support sustainable energy transition. These forms reflect different aspects and goals of energy diplomacy. Countries use these forms of diplomacy to shape their own energy policies, secure access to energy resources, combat climate change and influence energy markets. As the world moves away from fossil fuels, scaling up renewable energy requires mobilizing a major investment increase. However, global investment in renewable energy has fallen far short of its potential. Public finance, including the investment environment, plays an important role in addressing critical risks and barriers, closing the financing gap and attracting more investment from the private sector in renewable energy sources (ASEAN Centre for Energy, 2021).

Conclusion

Smart Power Diplomacy aims to establish a balance of power in international relations, diversify a country's power of influence, and pursue a more flexible foreign policy using various tools. In this strategic perspective, it is a guide for countries that want to be successful not only with military power but also with soft power elements in today's complex and connected world. Energy diplomacy, which is addressed within the scope of Smart Power Diplomacy, is an increasingly important issue in today's world. Addressing issues such as access to energy resources, supply security, energy efficiency, and environmental sustainability, energy diplomacy promotes cooperation and peace between countries. Elements such as good relations, technology sharing, diversification, and consideration of environmental impacts are important for successful energy diplomacy. In this way, energy diplomacy plays an important role for a more sustainable and secure energy future by promoting the efficient use of energy resources. In today's world, energy diplomatic activities are becoming increasingly important. Access, distribution, and use of energy resources have become part of global interests, policies, and strategies. Therefore, energy diplomacy between countries is increasingly important on the world political scene. Energy diplomacy is the process of communicating, cooperating and negotiating with other countries to manage a country's policies regarding access, use and distribution of energy resources. Energy diplomacy is an important issue for the international community, as it has the potential to influence political relations between countries. Many countries conduct energy diplomacy activities in line with their national interests.

This is achieved by making agreements with other countries to ensure access and security of energy resources, and by establishing political and economic cooperation. Such agreements can be used to increase energy security, influence market conditions and create energy policies. Another important aspect of energy diplomacy is that it has the potential to promote international cooperation. This can be done by making agreements for the sharing of energy resources internationally, to ensure the efficient use of energy resources and a more equitable distribution in the world economy. Energy diplomacy plays an important role in many issues in the international community. These issues include climate change, sustainable energy resources, energy security and the management of global energy markets. The effective use of energy diplomacy on these issues can contribute to the shaping of the international community's policies on energy resources and to a more equitable distribution of energy around the world. As a result, energy diplomacy is considered an important way to cooperate between countries on access, use and distribution of energy resources. Such activities can be effective in shaping the international community's energy policies and in the more equitable use of energy resources. Energy diplomacy can play an important role in solving the international community's energy problems by focusing on global issues such as sustainable energy and energy security.

RESOURCES

- Abdurahmanlı, E. (2021, 09 29). Definition Of Diplomacy And Types Of Diplomacy Used Between States . *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 580 - 603.
- Antonella Valenti . (2021, 08 07). *Jeune Europe*. What Is Smart Power?: <https://jeuneurope.com/what-is-smart-power/> adresinden alındı
- ASEAN Centre for Energy. (2021, 07 30). *Energy Diplomacy: A Vital Piece to Boost Renewable Energy Investment*. <https://aseanenergy.org/energy-diplomacy-a-vital-piece-to-boost-renewable-energy-investment/> adresinden alındı
- Chaban, N., & Knodt, M. (2015, 12 01). Energy diplomacy in the context of multistakeholder diplomacy: The EU and BICS. *Cooperation and Conflict*, s. 460.
- ERDİL, B. (2022, 05 30). Use of Smart Power as an Instrument of Public Diplomacy. *Journal of Crises and Political Research*, s. 255.
- European Union Websites. (2021, 12 17). *Energy diplomacy*. Energy diplomacy aims to accelerate the global energy transition: https://www.eeas.europa.eu/eeas/energy-diplomacy_en adresinden alındı
- Griffiths, S. (2019, 11 01). Energy diplomacy in a time of energy transition. *Energy Strategy Reviews*.
- IPI International Peace Institute. (2013, 06 28). *Energy Diplomacy in the Caspian*. <https://www.ipinst.org/2013/06/energy-diplomacy-in-the-caspian> adresinden alındı
- Joseph S. Nye, J. (2009, 08 01). Get Smart: Combining Hard and Soft Power. *Council on Foreign Relations*, s. 160-163.
- Republic of Türkiye Ministry of Energy and Natural Resources. (2023, 07 12). *Energy Diplomacy*. <https://enerji.gov.tr/info-bank-energy-diplomacy-detail> adresinden alındı
- U.S. Embassy in Sri Lanka. (2018, 06 08). *Soft Power, Hard Power and Public Diplomacy*. Deputy Chief of Mission Robert B. Hilton's Remarks at BIDTI: <https://lk.usembassy.gov/soft-power-hard-power-and-public-diplomacy-deputy-chief-of-mission-robert-b-hiltons-remarks-at-bidti/> adresinden alındı

- United States Department of State. (2023, 11 15). *The Cuban Missile Crisis, October 1962*. MILESTONES: 1961–1968: <https://history.state.gov/milestones/1961-1968/cuban-missile-crisis> adresinden alındı
- Versan, R. (1995, 01 10). Tarih Boyunca ve Günümüze Diplomasi. *İ.Ü Siyasal Biligiler Fakültesi Dergisi 1001.1995*, s. 89.
- Yatağan, A. G. (2018, 12 10). Sert Güç Unsurlarının Yumuşak Güç Aracı Olarak Etkileri. *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*.
- Zhiznin, S. (2010, 01 01). Russian energy diplomacy and international energy security (geopolitics and economics). *Zeitschriftenartikel / journal article*, s. 8-9.

DISINFORMATION STUDIES: AN ANALYSIS ON DERGİPARK PUBLICATIONS
DEZENFORMASYON ARAŞTIRMALARI; DERGİPARK YAYINLARI ÜZERİNE
BİR ANALİZ

HİCRAN ÖZLEM İLGIN¹, AYKAN ŞAHİN²

¹Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İletişim,
<https://orcid.org/0000-0002-0549-0710>

²Yüksek Lisans Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İletişim,
<https://orcid.org/0000-0002-4512-431X>

Özet

Dezenformasyon, doğru bilgiyi kasıtlı olarak yanlış veya yanıltıcı unsurlar eklenerek bilgi bütünlüğünün bozulduğu, bireylerin ve toplumlar üzerinde yanıltıcı etkilerin yaratılmasını amaçlayan bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Dezenformasyonun içeriği, çeşitli biçimlerde kendini gösterebilir. Bu içerik, genellikle yanıltıcı haberler, sahte belgeler, manipüle edilmiş görüntüler veya yanlış yorumlanan istatistikler gibi farklı formlar alabilir. Dezenformasyonun ana amacı, hedef kitleyi belirli bir yöne yönlendirmek, yanlış inançlar oluşturmak, mevcut inançları pekiştirmektir. Dezenformasyonun kökenleri, tarih boyunca çeşitli biçimlerde kullanılmıştır. Bu çalışma, isminde dezenformasyon kelimesi içeren makalelerin incelenerek alanla ilgili konunun bir haritasını oluşturmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın evrenini DergiPark sisteminde kayıtlı olan ve başlığında “dezenformasyon” kelimesi geçen 2004-2024 tarih aralığında hazırlanmış 179 makale oluşturmaktadır. Örneklemini ise 01 Ocak-15 Ağustos 2024 tarihleri arasında yayınlanmış ve çalışmanın başlığında dezenformasyon kelimesi geçen 16 makale oluşturmaktadır. Araştırmaya dahil edilen makalelerin, yazar sayısı, başyazar unvanı, başyazar üniversitesi, çalışma disiplini, araştırma yöntemi, veri toplama aracı, sayfa sayısı kategorilerinde değerlendirilerek bibliyometrik analizi gerçekleştirilmiştir. Elde edilen verilere göre çalışmaların %50 oranında tek yazarlı %50 oranında çift yazarlı olduğu, makalelerde başyazar ünvanının %44 oranında Doçent Doktorlar tarafından olduğu, başyazarların akademik kurumları incelendiğinde en fazla çalışmanın Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi ve Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesinde yürütüldüğü tespit edilmiştir. Yapılan çalışmaların disiplinleri incelendiğinde iletişim bilimleri, sağlık bilimleri, hukuk ve pazarlama ve reklamcılık alanlarında çalışmalar yürütüldüğü kayda alınmıştır. İncelenen çalışmalarda %88 oranında nitel yöntemlerin kullanıldığı, veri toplama aracı olarak %25 derleme ve %25 oranında içerik analizi yönteminin kullanıldığı, sayfa sayısı olarak en fazla 14-22 sayfa aralığında çalışmalar yapıldığı görülmüştür. Bu bağlamda dezenformasyon temalı bilimsel yayınların multidisipliner alanların ortak noktası olarak ele alındığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dezenformasyon, DergiPark, Bibliyometrik Analiz

Abstract

Disinformation is defined as a process in which the integrity of information is deliberately compromised by adding incorrect or misleading elements, with the aim of creating deceptive effects on individuals and society. The content of disinformation can manifest in various forms.

This content often takes the form of misleading news, fake documents, manipulated images, or misinterpreted statistics. The primary goal of disinformation is to steer the target audience in a particular direction, create false beliefs, or reinforce existing beliefs. The origins of disinformation have been employed in various forms throughout history. This study aims to create a map of the relevant field by examining articles that include the word 'disinformation' in their titles. The universe of the study consists of 179 articles prepared between 2004 and 2024, registered in the DergiPark system, and containing the word 'disinformation' in their titles. The sample comprises 16 articles published between January 1 and August 15, 2024, which include the word 'disinformation' in their titles. The articles included in the study were evaluated in categories such as the number of authors, the title of the first author, the first author's university, the discipline of the study, the research method, the data collection tool, and the number of pages, and a bibliometric analysis was conducted. According to the obtained data, 50% of the studies were single-authored, and 50% were co-authored. It was found that 44% of the first authors held the title of Associate Professor, and when the academic institutions of the first authors were examined, the majority of the studies were conducted at Tokat Gaziosmanpaşa University and Ankara Hacı Bayram Veli University. When the disciplines of the studies were examined, it was recorded that the studies were carried out in the fields of communication sciences, health sciences, law, and marketing and advertising. It was observed that qualitative methods were used in 88% of the examined studies, 25% of which used literature review and 25% content analysis as data collection methods, and most of the studies were between 14-22 pages in length. In this context, it was determined that scientific publications with a disinformation theme are considered a common point of multidisciplinary fields.

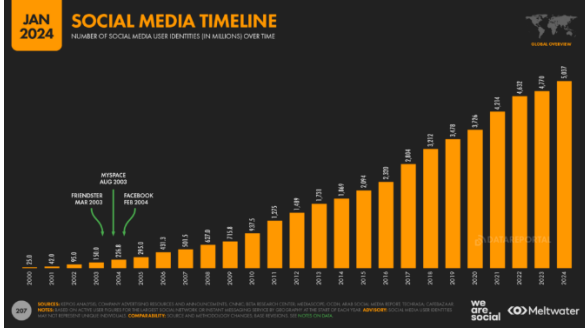
Keywords: Disinformation, DergiPark, Bibliometric Analysis

1. GİRİŞ

Dezenformasyon, doğru olmayan veya yanıltıcı bilgilerin kasıtlı olarak yayılması şeklinde tanımlanmakta olup, tarih boyunca farklı dönemlerde ve çeşitli gelişmelerin etkisiyle değişen formlar ve stratejilerle ortaya çıkmıştır. Bu süreç, antik çağlardan modern dijital çağın dinamiklerine kadar uzanmakta, her dönemde farklı amaçlar ve araçlarla toplumlar üzerinde etki yaratmak için kullanılmıştır (İlgın, 2021: 308). Özellikle iletişim teknolojilerinin evrim geçirmesiyle birlikte dezenformasyon, daha geniş kitlelere ulaşabilen ve toplumların bilgi ekosistemlerini şekillendiren bir olgu haline gelmiştir. Bu bağlamda, dezenformasyonun tarihsel süreç içindeki dönüşümü hem siyasi hem de toplumsal bağlamda önemli değişimlere yol açmıştır. Teknolojik gelişmeler, toplumların yapısını yeniden şekillendirirken, bu değişimlerin sürdürülebilir ve kapsayıcı olması hem politika yapıcılar hem de toplumlar için kritik bir öncelik haline gelmiştir (Şahin, 2024: 77). Özellikle dijital iletişim teknolojilerinin gelişimi, dezenformasyonun hızla ve geniş kitlelere yayılmasını kolaylaştırmıştır. İnternet ve sosyal medyanın yükselişi, dezenformasyonun ulaşabileceği kitleyi daha da genişletmiş ve bu yanlış bilgilerin bireyler üzerinde daha hızlı ve derin etkiler bırakmasına neden olmuştur. Toplumların bilgiye ulaşma yöntemleri ve süreleri büyük ölçüde değişime uğramış ve dijital medyanın gündelik hayata entegre olmasıyla birlikte çok kısa süreler içerisinde bilgiye ulaşılabilirlik mümkün olmuştur (Kırık, 2019: 231). Günümüz dünyasında, sosyal medya platformları, insanların haberleri takip etmesi, görüşlerini ifade etmesi ve birbirleriyle etkileşim kurması için en yaygın kullanılan araçlardan biri haline gelmiştir. We Are Social'ın DIGITAL 2024 raporu, dünya nüfusunun %66'sından fazlasının internet erişimine sahip olduğunu ve yaklaşık 5 milyar insanın aktif olarak sosyal medya kullandığını ortaya koymakta ve dünya çapında bir yılda ortalama saniyede 8,4 yeni sosyal medya kullanan kişi arttığı anlamına gelmektedir.

(URL-1). Sosyal medyanın doğrulama süreçlerinden yoksun yapısı, dezenformasyonun hızla yayılmasına olanak tanırken, bu durum, iletişim alanındaki araştırmacıları dezenformasyonun önlenmesi ve etkilerinin azaltılması konusunda yeni stratejiler geliştirmeye yöneltmiştir.

Şekil 1: We Are Social DIGITAL 2024 Raporu

Kaynak: <https://wearesocial.com/uk/blog/2024/01/digital-2024-5-billion-social-media-users/>

Sosyal medya kullanıcılarının sayısındaki artış ve bilginin küresel ölçekte hızla dolaşıma girmesi, güvenilir bilgiye erişimi zorlaştıran önemli bir sorun haline gelmiştir (İlgin ve Şahin, 2023: 635). Bu durum, özellikle dezenformasyonun yayılma hızını artırmakta ve bireylerin doğru bilgiye ulaşma konusunda yaşadıkları zorlukları derinleştirmektedir. Sonuç olarak, sosyal medya platformları üzerinde yayılan bilgilerin doğruluğunun sorgulanması, kullanıcılar için kritik bir gereklilik haline gelmiştir. Gelişen ve değişen teknolojik altyapılar, dezenformasyon içeren bilgilerin doğruluğunu değerlendirmek ve azaltmak amacıyla yapay zekâ destekli sistemlerin kullanımını mümkün kılmaktadır. Bu tür sistemlerin uygulanması, doğru bilgiye erişim sürecinde teknolojinin sunduğu olanakların etkin bir şekilde kullanılmasına olanak tanıyacaktır (Ünlü ve Küçükşabanoğlu, 2023: 87). Ayrıca, yapay zekâ algoritmaları, büyük veri analizleri sayesinde yanlış bilgilerin yayılımını önceden tespit edebilir ve bu bilgilerin geniş kitlelere ulaşmasını engelleyebilmektedir. Hazırlanan bu çalışma DergiPark sisteminde kayıtlı olan 01 Ocak 2024-15 Ağustos 2024 tarihleri arasında yayınlanmış ve çalışmanın başlığında dezenformasyon kelimesi geçen 16 makaleye odaklanmaktadır.

1. Dezenformasyon

Kavramsal olarak ele alındığında, iletişim; insanların beden dili gibi en temel yöntemlerden başlayarak, günümüz teknolojisinin sunduğu çeşitli araçlarla birbirleriyle anlamlı içerikler oluşturma süreci olarak tanımlanabilir (Güngör, 2020: 47). Kısaca, iletişim, hem bireyler arasında anlam üretme ve paylaşma süreci hem de bu anlamların çeşitli kanallar aracılığıyla aktarılması olarak yorumlanabilmektedir. Günümüz dünyasında iletişim kavramının dönüşümüyle birlikte bilgiye ulaşma yöntemleri değişmiş ve doğruluğu onaylanmayan en hızlı kaynağı bireylerin kullanması mümkün olmaktadır. Bilgiye en kısa sürede ulaşma isteği, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla birlikte kıtalar arası erişimi mümkün kılarak, bireyler ve toplumlar için yeni fırsatlar sunmuştur (Çalışkan, 2022, 127). Bilgiye erişimin kolaylaşması ve bilginin doğruluğunun her zaman doğrulanamıyor oluşu beraberinde dezenformasyona uğraşmış bilgilerin kullanıcılar tarafından dolaşıma sokulmaktadır. Türk Dil Kurumu'nun bilgi çarpıtma olarak tanımladığı dezenformasyon (URL-2), günümüzde kamu, özel sektör ve bireylerin günlük yaşamlarında karşılaştıkları en önemli sorunlardan biri haline gelmiştir. Tarihsel süreç içerisinde birçok farklı dönemlerde dezenformasyon kavramına başvurulsa da II. Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş yıllarında kitleleri yönlendirmek adına dezenformasyon içerikli bilgilerin kullanımı artmıştır (Ateş, 2022: 1577).

Bu dönemlerde, dezenformasyon, propaganda araçlarının merkezine yerleştirilmiş ve devletler tarafından hem iç hem de dış kamuoyunu manipüle etmek için stratejik bir araç olarak kullanılmıştır. Günümüzde kitle iletişim araçlarının yaygınlığı nedeniyle dijital medyada bilginin etkileşimini kontrol etmek ve yönlendirmek oldukça zorlaşmıştır. (Arslan, 2022: 118). Bu zorluk, özellikle sosyal medya platformları üzerinden yayılan bilgilerin doğruluğunun hızlı bir şekilde teyit edilmesini engellemekte ve bilgi kirliliğinin yaygınlaşmasına yol açmaktadır. Ayrıca, dijital medyanın bu dinamik yapısı, bireylerin ve kurumların yanıltıcı bilgilere maruz kalma riskini artırmaktadır. Karşılaşılan sorunların çözümü için gerekli tedbirlerin alınması için 24 Temmuz 2018 tarihli ve 30488 sayılı Resmî Gazete 'de yayımlanan 'İletişim Başkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi' ile İletişim Başkanlığı kurulmuş, kamusal iletişimin tek bir merkezden yönetilmesi için gerekli çalışmalar gerçekleştirilmiştir (URL-3). Bu çalışmalar sayesinde kamusal bilgilendirme süreçlerinin daha etkin ve düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlamak amacıyla başlatılmış ve böylece kamusal iletişim stratejilerinin bütüncül bir yaklaşımla ele alınması hedeflenmiştir İletişim Başkanlığı hem ulusal hem de uluslararası düzeyde etkin çalışmalar yürüterek, kamuoyunu bilgilendirmeyi ve yönlendirmeyi amaçlamaktadır (Çetin, 2022: 246). Bu bağlamda, İletişim Başkanlığı gibi kurumlar hem ulusal hem de uluslararası düzeyde etkin iletişim faaliyetleri yürüterek, toplumun doğru bilgiye ulaşmasını sağlamak ve bilgi kirliliğini en aza indirmek için kritik bir rol oynamaktadır. İletişim alanındaki hızlı değişimler ve dijital medyanın yaygınlaşması, bilginin doğruluğunu teyit etmeyi zorlaştırmış ve dezenformasyonun yayılma riskini artırmıştır (İlgin, 2022: 169). Özellikle ulusal ve uluslararası düzeyde yürütülen etkin dezenformasyon çalışmaları iletişim faaliyetleri bilgi kirliliğiyle mücadelede ve toplumun bilinçli bir şekilde yönlendirilmesinde temel bir araç haline gelmiştir. Gelecekteki iletişim stratejilerinin şekillenmesinde ve bilginin doğru yönetiminde dijital medyanın kilit bir rol oynamaya devam edeceği belirtilmektedir (Dijk, 2018: 29). Bu nedenle, dijital medyanın etkisi, gelecekte de giderek artan bir öneme sahip olacak ve iletişim alanındaki yeniliklerin temel itici gücü olmaya devam edecektir.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

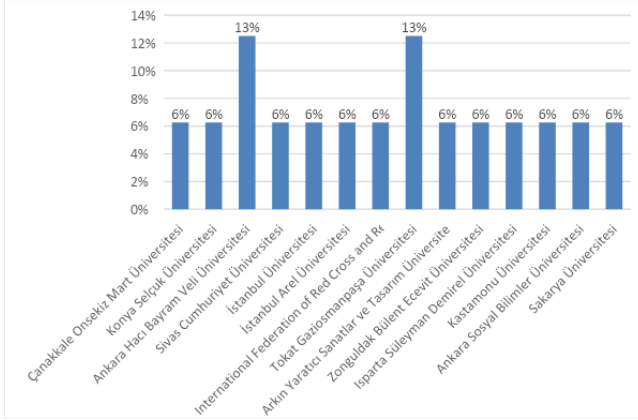
Araştırmanın yöntemi, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan bibliyometrik analiz yaklaşımına dayanmaktadır. Bibliyometrik analiz, bilimsel belgelerin, makalelerin, dokümanların veya diğer akademik yazıların belirli kategoriler çerçevesinde incelenmesini ve bu yapıların niceliksel olarak değerlendirilmesini sağlayan bir yöntemdir (Zupic ve Carter, 2015: 454). Bu çalışma kapsamında, DergiPark sisteminde kayıtlı olan ve başlığında "dezenformasyon" kelimesi geçen 2004-2024 tarih aralığında hazırlanmış toplam 179 makale evreni oluşturmuştur. Ancak, araştırmanın örneklemini olarak 01 Ocak-15 Ağustos 2024 tarihleri arasında yayımlanmış ve başlığında dezenformasyon kelimesi geçen 16 makale seçilmiştir. Bu makaleler, çalışmanın kapsamı doğrultusunda detaylı olarak incelenmiş ve verilerin analizi gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte, yazar sayısı, başyazarın akademik unvanı, bağlı olduğu üniversite veya kurum, çalışma disiplini, kullanılan araştırma yöntemleri, veri toplama araçları ve sayfa sayısı gibi çeşitli kriterler temel alınarak yapılmıştır. Sonuç olarak, bu kriterler doğrultusunda elde edilen bulgular, dezenformasyon literatürüne yönelik kapsamlı bir anlayış sunmak ve alandaki araştırma eğilimlerini ortaya koymak amacıyla değerlendirilmiştir.

3. BULGULAR

Bu çalışma kapsamında, araştırmaya dahil edilen 16 makale detaylı bir şekilde incelenmiştir. İnceleme, her bir makalenin yazar sayısı, başyazarın akademik unvanı, başyazarın bağlı olduğu üniversite veya kurum, çalışmanın ait olduğu disiplin, kullanılan araştırma yöntemi, veri toplama aracı ve sayfa sayısı gibi çeşitli kategoriler üzerinden gerçekleştirilmiştir.

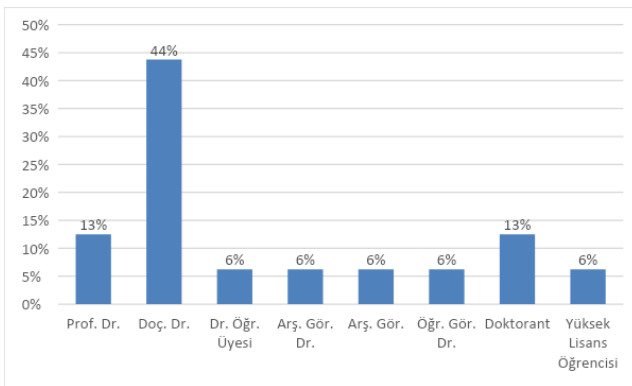
Bu kapsamlı değerlendirme sonucunda, makalelerin farklı yönlerini ve özelliklerini görsel olarak ifade eden istatistiksel haritalar oluşturulmuştur. Bu haritalar, ilgili alanın mevcut durumu ve eğilimleri hakkında önemli veriler sunarak, literatürün daha iyi anlaşılmasını hedeflemektedir.

Grafik 1: Makale başyazarı üniversite/kuruma göre dağılımı

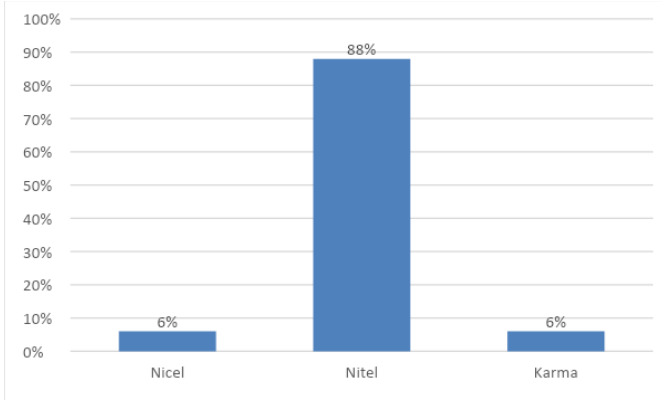

Makaleler Makale Başyazarı Üniversite/Kuruma Göre Dağılımı incelendiğinde en fazla çalışmanın 2 frekans %13 oran ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi ve Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nde yapıldığı görülmektedir. 1 frekans %6 oran Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 1 frekans %6 oran Konya Selçuk Üniversitesi, 1 frekans %6 oran Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, , 1 frekans %6 oran İstanbul Üniversitesi, , 1 frekans %6 oran İstanbul Arel Üniversitesi, , 1 frekans %6 oran International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies: Geneva, Europa and Central Asia, 1 frekans %6 oran Arkin Yaratıcı Sanatlar ve Tasarım Üniversitesi, 1 frekans %6 oran Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, 1 frekans %6 oran Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi, 1 frekans %6 oran, Kastamonu Üniversitesi, 1 frekans %6 oran Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi ve 1 frekans %6 oran Sakarya Üniversitesinde çalışmaların gerçekleştirildiği tespit edilmiştir.

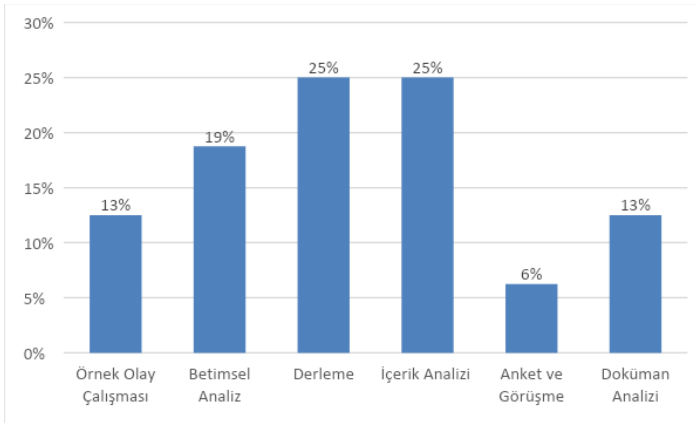
Grafik 2: Başyazarların akademik ünvanları/ünvanlarına göre dağılımı

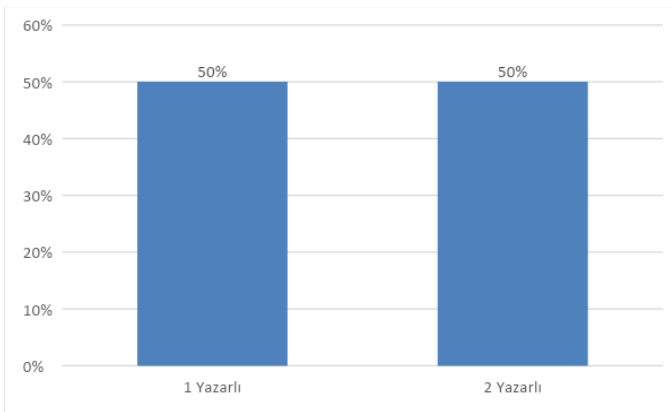
Başyazarların akademik ünvanları/ünvanlarına göre dağılımı detaylı olarak incelendiğinde en fazla çalışmanın 7 frekans %44 oran ile Doç. Dr. tarafından kaleme alındığı, daha sonra sırasıyla 2 frekans %13 oran ile Prof. Dr., 2 frekans %13 oran ile Doktorant, 1 frekans %6'lık oranlarıyla Dr. Öğr. Üyesi, Arş. Gör. Dr. Arş. Gör. Öğr. Gör. Dr. ve Yüksek lisans öğrencisi yer almaktadır.

Grafik 3: Makalelerin araştırma yöntemine göre dağılımı

Makaleler araştırma yöntemine göre detaylı incelendiğinde 8 frekans %88 oran nitel araştırma yöntemleri, 4 frekans %6 oran ile nicel ve karma araştırma yöntemlerinin kullanıldığı kayıt altına alınmıştır.

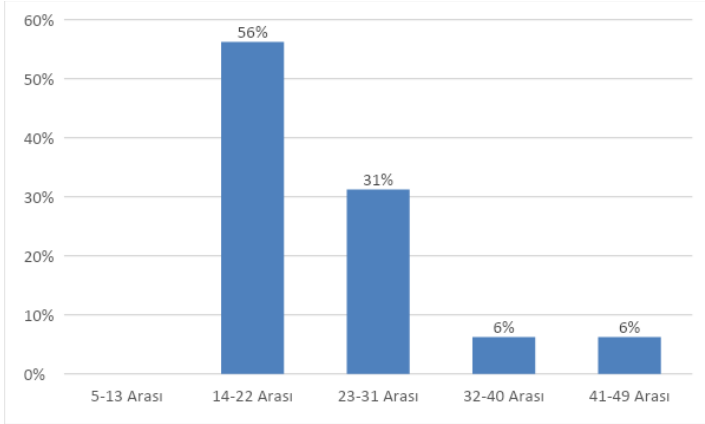
Grafik 4: Makalelerin veri toplama yöntemine göre dağılımı

Makaleler veri toplama yöntemine göre incelendiğinde 4 frekans %25 oran ile derleme ve içerik analizi, 3 frekans %19 oran ile betimsel analiz, 2 frekans %13 oran örnek olay çalışması ve doküman analizi, 1 frekans %6 anket ve görüşme yönteminin kullanıldığı kayıt altına alınmıştır.

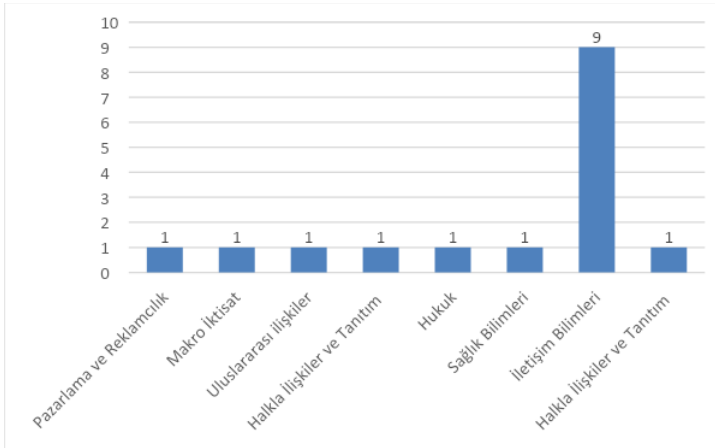
Grafik 5: Makalelerin yazar sayısına göre dağılımı

Makaleler yazar sayısına göre incelendiğinde 8 frekans %50 oran ile 1 yazarlı, 8 frekans %50 oran ile 2 yazarlı olarak hazırlandığı tespit edilmiştir.

Grafik 6: Makalelerin sayfa sayısına göre dağılımı

Makalelerin sayfa sayısına göre dağılımı incelendiğinde en fazla 9 frekans %56 oran ile 14-22 arası sayfa aralığında yazıldığı görülmektedir. Sırasıyla 5 frekans %31 oran ile 23-31 sayfa aralığı, 1 frekans %6 oran ile 32-40 sayfa aralığı, 1 frekans %6 oran ile 41-49 sayfa aralığı şeklinde makalelerin yazarlar tarafından kaleme alındığı tespit edilmiştir.

Grafik 7: Makalelerin disiplinlere göre dağılımı

Makalelerin disiplinlere göre dağılımı incelendiğinde en fazla 9 frekans %56 oran iletişim bilimleri alanında daha sonra sırasıyla 1 frekans %6 oran Pazarlama ve Reklamcılık, 1 frekans %6 oran Makro İktisat, 1 frekans %6 oran Uluslararası ilişkiler, 1 frekans %6 oran Halkla İlişkiler ve Tanıtım, 1 frekans %6 oran Hukuk ve 1 frekans %6 oran ile Sağlık Bilimleri alanında çalışmalar yapıldığı tespit edilmiştir.

4. SONUÇ

Araştırmaya dahil edilen çalışmaların büyük bir kısmı (%88) nitel araştırma yöntemleriyle yürütülmüştür. Bu, dezenformasyon alanında yapılan bilimsel çalışmaların, genellikle derinlemesine incelemeleri ve karmaşık sosyal olguları anlamayı amaçlayan yöntemler üzerine yoğunlaştığını göstermektedir. Nitel araştırma yöntemlerinin tercih edilmesinin altında yatan sebepler arasında, dezenformasyon gibi karmaşık ve dinamik bir olgunun, çok boyutlu bir şekilde ele alınması gerekliliği yer almaktadır. Bu yöntemler, araştırmacıların, dezenformasyonun toplumsal etkilerini, bireyler ve gruplar üzerindeki sonuçlarını ve bu olgunun nasıl yayıldığını daha detaylı bir şekilde analiz etmelerine olanak tanımaktadır.

Veri toplama aracı olarak en yaygın kullanılan yöntemlerin başında ise derleme ve içerik analizi gelmektedir (%25). Derleme, mevcut literatürü sistematik bir şekilde inceleyerek, dezenformasyon konusundaki bilgi birikimini özetlemeyi amaçlamaktadır. İçerik analizi ise, dezenformasyonun medya, sosyal medya ve diğer iletişim araçları üzerindeki yansımalarını analiz etmeye odaklanmaktadır. Bu tür analizler, dezenformasyonun nasıl yapılandığını, hangi temaların öne çıktığını ve hangi söylemlerin yaygın olduğunu belirlemeye yönelik önemli veriler sunmaktadır. İncelenen çalışmaların yarısının (%50) iki yazar tarafından yazıldığı tespit edilmiştir. Bu bulgu, dezenformasyon alanındaki araştırmaların büyük ölçüde iş birliği temelli olduğunu ve genellikle uzmanlık gerektiren birden fazla disiplinin bir araya gelmesiyle ortaya çıktığını göstermektedir. İki yazarla yapılan çalışmalar, genellikle hem metodolojik çeşitliliği hem de teorik derinliği artırarak, daha kapsamlı ve etkili sonuçlar elde edilmesine katkı sağlamaktadır. Başyazarların üniversite veya kurumlarına göre dağılımı incelendiğinde, dezenformasyon alanında en fazla yayına sahip olan kurumların Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi ve Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi olduğu görülmektedir. Bu bulgu, söz konusu üniversitelerin dezenformasyon çalışmaları konusunda öncü roller üstlendiklerini ve bu alanda yoğun bir akademik faaliyet içerisinde olduklarını göstermektedir. Bu üniversitelerde çalışan akademisyenlerin, dezenformasyon üzerine gerçekleştirdikleri araştırmalarla hem ulusal hem de uluslararası literatüre önemli katkılar sundukları anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, bu bulgular, dezenformasyon temalı bilimsel yayınların, farklı disiplinlerin ortak noktası olarak ele alındığını ve bu alandaki çalışmaların multidisipliner bir yaklaşımla yürütüldüğünü göstermektedir. Dezenformasyonun toplumsal etkileri, politik yansımaları ve medya üzerindeki rolleri gibi konular, farklı akademik disiplinler tarafından çeşitli bakış açılarıyla incelenmiştir. Bu çalışma, dezenformasyon literatürüne dair kapsamlı bir bakış açısı sunarak, bu alandaki bilgi birikimine katkı sağlamayı ve gelecekte yapılacak çalışmalara rehberlik etmeyi amaçlamaktadır

5. KAYNAKLAR

- Arslan, Ş. (2022). Sosyal Medya ve Dezenformasyon Tehdidinde Gazetecilik. *Aksaray İletişim Dergisi*, 4(2), 107-134.
- Ateş, A. (2022). Dezenformasyonla Mücadele: Kavramlar ve Kurumlar. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 21(3), 1574-1586.
- Çalışkan, O. Ü. (2022). Popüler Kültür ve Kitle İletişim Araçları İlişkisi. *Sakarya İletişim*, 2 (2), 117-132.
- Çetin, O. M. (2022). Bir Kamu Diplomasisi Aktörü Olarak Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı. *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 8 (2), 233-255.
- Dijk, J.V (2018). Ağ Toplumu. Özlem Sakin (çev.). Epsilon Yayınları: İstanbul.
- Gül Ünlü, D., & Küçükşabanoğlu, Z. (2023). Dezenformasyon ve Yapay Zekâ: Dezenformasyonla Mücadele Yollarına Yapay Zekâ Uzmanlarının Gözünden Bakmak. *İletişim ve Diplomasi* (11), 83-106.
- Ilgın, H. Ö., & Şahin, A., (2023). Toplumsal Farkındalık Oluşturmada Bir Gündem Belirleme Aracı Olarak Reklamlar; Bankalar Üzerine Bir Değerlendirme. 10.International GAP Summit Scientific Research Congress.643-661 Şanlıurfa, Turkey.
- Ilgın, H. Ö., (Ed.). (2022). Dijital Dezenformasyon; Etki Alanı ve Mücadele Adımları. Dijital Devrim (pp.163-173), İstanbul: Der Yayınevi

İlgın, H.O. (2021). Sosyal Medyada Dezenformasyon ve Halkla İlişkiler İlişkisi, *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 303-322.

Kırık, A. M. (2017). Yeni Medya Aracılığıyla Değişen İletişim Süreci: Sosyal Paylaşım Ağlarında Gençlerin Konumu. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 5(1), 230-261.

Şahin, A. (2024). Sosyal Medyada Dezenformasyon ve Siber Güvenlik. H. Ö. İlgın (Ed.), *Tüm Yönleriyle Sosyal Medyada Dezenformasyon-1*. (1. baskı) içinde (s. 71-86). Ankara: Akademisyen Kitabevi

Zupic, I., & Čater, T. (2015). Bibliometric Methods In Management and Organization. *Organizational Research Methods*, 18(3), 429-472.

6. İNTERNEK KAYNAKLARI

URL-1: We Are Social DIGITAL 2024, <https://wearesocial.com/uk/blog/2024/01/digital-2024-5-billion-social-media-users/> Erişim Tarihi (22.08.2024).

URL-2 <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi 28.08.2021)

URL-3: İletişim Başkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi.2018, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180724-10.pdf> Erişim Tarihi (28.08.2024).

ESTETİK AMAÇLI TIBBİ MÜDAHALELERDE HEKİMİN HUKUKİ SORUMLULUĞU

MERVE KARAKAŞ BAYTOK

Hakim, Adalet Bakanlığı, Sağlık Hukuku Tezli Yüksek Lisans,
orcid numarası: <https://orcid.org/0009-0006-4593-9814>

Bildiri Özeti:

Güzelliğin tanımı, 18. yüzyıl da Fransız Edebiyatçısı Stendhal tarafından “mutluluk vaadi” olarak yapılmıştır. Modern insan tarafından fiziksel olarak güzel olma düşüncesi halen mutluluğun kaynağı olarak görülmektedir. Tarihsel dönemlerdeki güzellik standartları sürekli olarak değişse de insanlar hep o standartlara ulaşma çabasıyla fiziksel görünümünde değişimlere gitmektedir. Günümüzde tıp teknolojisinin gelişimi, , plastik ve rekonstrüktif cerrahi alanındaki gelişmeler, estetik müdahalelere karşı yönelimi fark edilir şekilde artırmış, insanların istenilen güzellik kriterlerine estetik operasyonlarla kolaylıkla ulaşabileceği algısını oluşturmuştur. Bu konuda ki sosyal medya paylaşımları, yapılan haberler vb. hususlar da insanların estetik operasyon yaptırma isteklerini arttırmaktadır. İnsanların güzel görünmek ya da fiziki rahatsızlıkları gidermek amacıyla yaptırdıkları estetik ameliyatlar beraberinde hukuki problemleri de getirmektedir. Estetik cerrah ile hasta arasında yapılan sözleşme, Yargıtay kararları ve doktrindeki genel görüşe göre eser sözleşmesi niteliği taşımaktadır. Bu nedenle ortaya çıkan uyuşmazlıklar eser sözleşmesine ilişkin hükümlere göre çözümlenmelidir. Diğer görüşlere göre ise taraflar arasındaki uyuşmazlıklar, vekalet sözleşmesi, hizmet sözleşmesi ve sui generis sözleşmesi hükümlerine göre çözümlenmelidir. Estetik cerrahın, sözleşmeye aykırılık yanında, haksız fiil ya da vekaletsiz iş görme hükümlerine göre de sorumlu tutulabilmesi mümkündür. İnsanların güzelleşme arzusu tarih boyunca devam etmiş ve görünen o ki hiçbir zaman da sona ermeyecektir. Tıp da estetik cerrahi de ortaya çıkan yeni yöntemlerde insanların bu güzelleşme arzusunu sürekli olarak kamçılacaktır. Bu sebeple, estetik amaçlı ameliyatlar ve bu ameliyatlardan kaynaklanan, hukuki problemler de hep var olacaktır. Kanaatimizce, sağlık hukuku alanındaki, mevcut mevzuatın geliştirilmesi ve yine bu doğrultuda yapılacak yeni düzenlemeler ile bu alanda çıkan uyuşmazlıkların daha kısa sürede ve hukuka uygun olarak çözüme kavuşturulabilir. Bu bağlamda ilgili çalışmada ilk olarak estetik ameliyatların tıptaki yerinden bahsedilecek ve estetik cerrahın sorumluluğu üzerinde durulacaktır. Sonrasında estetik cerrah ile hasta arasındaki sözleşmenin hukuki niteliği ve sözleşmeden kaynaklanan sorumluluğun şartları ele alınacaktır. En son kısımda da, sorumluluğun sonucu olarak tazminata yer verilerek konu bütünlük içinde ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tıbbi uygulama hataları, hukuki sorumluluk, estetik amaçlı müdahaleler

**THE ROLE OF "EMOTIONAL INTELLIGENCE" THEORY IN FINE ARTS
TEACHING METHODOLOGY****TƏSVİRİ SƏNƏT FƏNNİNİN TƏDRİS METODİKASINDA “EMOSİONAL ZƏKA”
NƏZƏRİYYƏSİNİN ROLU****EMİL RAUL OĞLU AĞAYEV****Teacher of the subject combination commission "Art and physical education" of the
Azerbaijan State Pedagogical College under the Azerbaijan State Pedagogical
University****ORCID NO: 0000-0001-9354-0839****Abstract.**

It is important to have emotional thoughts in the students who react to the works of art presented in the teaching methodology of the fine art subject. According to Daniel Goleman, a person has two intelligences: emotional and rational intelligence. One of the most important intelligences in art is the correct expression of emotions. Thinking or expressing an independent opinion about any painting leads to the swelling of feelings, including emotional thinking. At this time, the student should give a correct opinion on the presented artists' works, correctly analyze his own and other people's feelings, and arrive at an exhausted opinion. Emotional and rational intelligence are closely related.

Keywords: Emotional intelligence, pedagogy, fine art, methodology

Təsviri sənət fənninin tədris metodikasında təqdim edilən incəsənət əsərlərinə münasibət bildirən şagirdlərdə emosional düşüncələrin olması vacibdir. Daniel Qoulmana görə, insanın iki zəkası var: emosional və rasiional zəka. İncəsənətdə ən vacib zəkalardan biri emosiyaların düzgün şəkildə ifadəsidir. Hər hansı rəsm əsəri barəsində düşüncələr və ya müstəqil fikir bildirmək emosional düşüncədə daxili hisslərin də qabardılmasına gətirib çıxarır. Bu zaman şagird təqdim edilən rəssamların əsərlərinə düzgün fikir bildirmək, özünün və başqalarının hisslərini düzgün təhlil edərək bitkin fikrə gəlməlidir. Emosional və rasiional zəka bir-biri ilə sıx bağlıdır. Qoulmanın “Emosional zəka” nəzəriyyəsinin aşağıdakı əsas ideyaları təsviri sənət fənninin tədris metodikasında istifadə edilə bilər:

1.Özünüdərk. Hər bir şagird ilk növbədə özü haqqında məlumatlı olub, emosiyalarına aqah olmalıdır. Qoulman qeyd edir ki, özünüdərk yüksək intuisiya və düzgün nəticə çıxarmağa əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, özünüdərk mənəvi inkişafa da bağlı olan amillərdən biridir. Təsviri sənət fənninin tədris metodikasında özünüdərk şagirddən təqdim edilən əsər barəsində müstəqil fikirlərini söyləmək tələb olunur. Şagirdləri daha çox dekorativ-tətbiqi sənət və rəngkarlıq əsərləri maraqlandırır.

Rəngkarlıq əsərlərində özünün fikirlərini söyləyərkən şagird aşağıdakı mülahizələrə daha çox toxunur:

-rəng həlli;

-süjet həlli;

-obraz və məkan barəsində fikirləri;

-rəngkarlıq əsərini bəyənib və ya bəyənmədiyini söyləyir.

Dekorativ-tətbiqi sənət əsərləri barəsində isə şagird aşağıdakı fikirlərə toxunur:

- dekorativ-tətbiqi sənətin bəzək elementlərinə;
- dekorativ-tətbiqi sənət nümunəsində texnika fərqliliyi;
- dekorativ-tətbiqi sənət nümunəsinin istifadə edildiyi sahə;
- dekorativ-tətbiqi sənət əsərini bəyənib və ya bəyənmədiyini söyləyir.

2.Özünüidarəetmə. Qeyd etmək lazımdır ki, insan öz hislərini rahat tanıdıqdan sonra onları daha rahat idarə edə bilir. Hər hansı bir əsər barəsində öz fikirlərini söyləyərkən şagird özünün idarəetmə bacarıqlarını ön plana çıxarmalıdır. Şagirdlər təsviri sənət dərslərində materialları bölüşərkən bir-birlərini daha düzgün başa düşməli və hislərini idarə etməlidirlər.

3.Motivasiya. Emosional intellektin ən vacib komponentlərindən biri motivasiyadır, insanı nailiyyətə doğru aparır. Şagirdlərin maraq göstərdiyi fənlərdən biri təsviri sənət və sahələridir. Bu məqamda şagirdlər üçün motivasiya olacaq məqamlar aşağıdakılardır:

- rəsm əsərləri işləyərkən çətinliklərin öhdəsindən gəlirlər;
- təsviri sənətə maraq göstərir;
- hər bir rəsm əsərinə baxarkən yeni kəşflər edir;
- hər hansı sənətkar formalaşmaqda olan şagird üçün motivasiya mənbəyinə çevrilir;
- şagird təsviri sənət fənnində gördüyü işlərdən zövq alır.

Motivasiyanın güclənməsi isə valideynlər və müəllimlərdən asılıdır.

4.Sosial məlumatlılıq (empatiya). Təsviri sənətin tədrisi metodikasında “Emosional zəka” nəzəriyyəsinin empatiya sahəsində özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Empatiya hissi güclü olan şagirdlər davranış, mimika və jestlərə əsasən rəssamın keçirdiyi hissləri asanlıqla müəyyən edə bilir. Şagirdlər rəssam yaradıcılığını və ya əsərinə empatiya bildirərkən mühakimə etməlidirlər. Empatiya hislərinə malik olan şagirdlər özlərinə maraqlı oxşar xüsusiyyətlərə malik əsər və ya rəssamları daha diqqətlə öyrənirlər.

5.Münasibətlərin idarə edilməsi. Təsviri sənətin tədris metodikasında münasibətlərin idarə edilməsi zamanı aktiv dinləmək, verbal və qeyri-verbal kommunikasiya qurmaq, liderlik və inandırıcılıq qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Qeyd etməliyik ki, sosial bacarıqlara malik olmaq başqalarını anlamaq və düzgün münasibət qurmaqdır.

Şagirdlərdə təsviri sənətin tədrisi zamanı emosional intellekti aşağıdakı kimi formalaşdırma bilərik:

- istiqlətləndirici sualların verilməsi;
- dəstəkləyici mühitin yaradılması;
- özünüqiymətləndirmə və qarşılıqlı qiymətləndirmə;
- refleksiya və metakognitiv düşüncəni dəstəkləyən fəaliyyət.

Təsviri sənətin tədrisi zamanı “Emosional zəka” nəzəriyyəsinin əhəmiyyətli rolu şagirdlərdə estetik zövq, dünyagörüşünün inkişafı və gələcək fəaliyyətlə bağlı mühüm bacarıqları inkişaf etdirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1.Rüstəmov F. “Ən yeni dövrün pedaqogika tarixi” Bakı 2005
- 2.Metodika və pedaqogika. Bakı 2024. S 143-147

THE THEME OF HEDONISM IN OSCAR WILDE'S THE PICTURE OF DORIAN GRAY AND ALDOUS HUXLEY'S BRAVE NEW WORLD
OSCAR WILDE'İN DORIAN GRAY'İN PORTRESİ VE ALDOUS HUXLEY'İN
CESUR YENİ DÜNYA'SINDAKİ HEDONİZM TEMASI

SIRMA ARSLAN¹

¹Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi,
İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü,
<https://orcid.org/0009-0001-6879-8552>

Özet

Özünde, Hedonizm bireysel çıkarların ve en çok haz veren şeyin peşinde olma anlamına gelmektedir. Bu açıdan, bu araştırma Oscar Wilde'in *Dorian Gray'in Portresi* ve Aldous Huxley'in *Cesur Yeni Dünya* 'sındaki Hedonizm kavramı üzerinde durmaktadır. *Dorian Gray'in Portresi*'nde, Hedonizm Lord Henry'nin aforizmalarıyla belirtilmektedir. Lord Henry'e göre, kişi hastalık verici düşüncelerden kurtulmak için baştan çıkarmaya boyun eğmelidir. Böylelikle, entrikalı tarzıyla Lord Henry, Dorian Gray'i hayatını gönlünce yaşaması için ikna etmeyi başarır. Öte yandan, *Cesur Yeni Dünya*'da Hedonist bir yaşam tarzı bir merkezin içinde seri bir şekilde üretilen insanlara sistem tarafından dayatılmaktadır. Bu vatandaşlar sistemin içindeki kurallara uymaları için ve sürekli bir mutluluk hali içinde olmaları için şartlandırılmaktadırlar. Romanda, toplum tarafından dışlanmış başkahraman John'a bu sistem tanıtılmaktadır. Arada kalmış biri olarak herhangi bir yere ait olmadığı için onun tepkisi önemlidir. Her iki romanın da Hedonizm meselesini bireye gerçekten mutluluk getirip getirmediği ve bireyi özgürleştirip özgürleştirmediği açısından ele alması önemli bir detaydır. Bu yüzden, bu araştırma bu romanlardaki başkahramanların, diğer bir deyişle, Dorian Gray'in ve John'un Hedonist eylemler ve söylemlere karşı tutumunu incelemeyi hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Hedonizm, mutluluk, haz

Abstract

In its essence, Hedonism means the pursuit of individual interests and what gives pleasure most. In this respect, this paper dwells upon the notion of Hedonism in Oscar Wilde's *The Picture of Dorian Gray* and Aldous Huxley's *Brave New World*. In *The Picture of Dorian Gray* Hedonism is manifested with Lord Henry's aphorisms. According to Lord Henry, one should yield to the temptation to get rid of sickening thoughts. Thus, with his intriguing manner, Lord Henry manages to persuade Dorian Gray to live his life to his heart's content. On the other hand, in *Brave New World*, a Hedonistic life style is imposed on the humans who are produced serially in a center by the system. These subjects are conditioned to obey the rules within the system and live in a state of constant state of happiness. The protagonist, John, who is an outcast, is introduced to this system in the novel. His reaction is significant since he does not belong to somewhere in life as an in-between. It is a significant detail that both novels deal with the issue of Hedonism in terms of whether it really brings happiness and liberates one's life or not. Therefore, this paper aims to analyse the protagonists' in these novels in other words, Dorian Gray's and John's attitude towards Hedonistic actions and utterances.

Keywords: Hedonism, happiness, pleasure

**HYDROGEOLOGICAL PROPERTIES OF LITHOLOGICAL UNITS AND
DETERMINATION OF GROUNDWATER POTENTIAL ZONES OF
KARAMENDERES STREAM BASIN (ÇANAKKALE)**

**KARAMENDERES ÇAYI HAVZASI (ÇANAKKALE) LİTOLOJİK BİRİMLERİNİN
HİDROJEOLOJİK ÖZELLİKLERİ VE YERALTI SUYU POTANSİYEL
ZONLARININ BELİRLENMESİ**

MELEK SİNAN¹

**¹Dr. Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Coğrafya Bölümü, ORCID: 0009-0009-6527-4532**

Özet

Karamenderes Çayı Havzası, Biga Yarımadası üzerinde Çanakkale il sınırlarında konumlanmakta ve 1984 km² alan kaplamaktadır. Havza geçirdiği jeodinamik süreçlere bağlı olarak karmaşık bir jeolojik yapıya sahip olup birçok farklı formasyonun konumlandığı litolojik yapı ile kaimdir. Bu çalışmanın amacı da havzada yer alan litolojik birimlerin hidrolik geçirgenlik durumlarını belirleyerek yeraltı suyu iletme ve depolama özelliklerini ortaya koymak ve yeraltı suyu potansiyel bölgelerini belirlemektir. Çalışma yöntemi Coğrafi Bilgi Sistemleri Tekniği ile temel haritaların üretilmesi ve arazi çalışmalarına dayanmaktadır. Elde edilen bulgular dahilinde havzada 22 litolojik birim tespit edilmiştir. Havzanın geçirimsiz birimlerini Çamlıca Metamorfileri, Evciler Granodiyorit ve bazik intrüzifler oluşturmakta ve kayda değer yeraltı suyu ihtiva etmeyen bu birimlerin yeraltı suyu potansiyel zonu 605 km² alan kaplamaktadır. Altere olmuş alanlar ve kırık zonlardan geçirgenlik özelliği kazanan Kazdağ Metamorfileri, yine bu zonlarda yeraltı suyu barındıran birimler olarak potansiyel zonu 246 km² dir. Farklı lokalitelerde farklı formasyonlar olarak yüzeylenen asitik ve bazik ekstrüzif kayalar, yarı geçirimli özellik gösterirken, orta verimli fakat irtibatsız akiferler olarak 353 km² alan kaplar. Geçirimli birimler olarak yüzeylenen Bayramiç Formasyonu 657 km² ile yüksek yeraltı suyu potansiyel zonuna karşılık gelmektedir. Bir diğer geçirimli birim olan alüvyonlar ise yüksek geçirgenli olup, 123 km² alana sahip yeraltı suyu potansiyel zonu oluşturur. Bu doğrultuda Karamenderes Çayı Havzası, Paleozoik'den Kuvaterner dönemine kadar farklı litolojik birimlerin yüzeylendiği formasyonlar ve diğer faktörlerin de etkisinde yeraltı suyu depolayan ve soğuk-sıcak su çıkışları ile boşalan bir hidrojeolojik havza karakterine sahiptir. Bu kapsamda havza geçirimli, geçirimsiz, az geçirimli formasyonların yüzeylendiği bir hidrojeolojik yapıya sahip, dolayısıyla yeraltı suyu barındırmayan, az ve yüksek oranlarda barındıran yeraltı suyu potansiyel zonlarına sahiptir.

Anahtar kelimeler: Karamenderes Çayı Havzası, Hidrojeoloji, Yeraltı Suyu Potansiyel Zonu İndeksi, Ağırlıklı Çakıştırma Yöntemi

Abstract

Karamenderes River Basin is located on the Biga Peninsula within the borders of Çanakkale province and covers an area of 1984 km². The basin has a complex geological structure due to the geodynamic processes it has undergone and a lithological structure with many different formations.

The aim of this study is to determine the hydraulic permeability of the lithological units in the basin, to reveal the groundwater transmission and storage properties and to determine the groundwater potential zones. The study method is based on the production of base maps with Geographical Information Systems Technique and field studies. According to the findings obtained 22 lithological units were identified in the basin. Çamlıca Metamorphites, Evciler Granodiorite and basic intrusives constitute the impermeable units of the basin and the groundwater potential zone of these units, which have no significant groundwater, covers an area of 605 km². The Kazdağ Metamorphites, which are permeable through altered areas and fracture zones, have a potential zone of 246 km² as units that contain groundwater in these zones. The acidic and basic extrusive rocks surfaced as different formations in different localities show semi-permeable characteristics and cover an area of 353 km² as moderately productive but unconnected aquifers. The Bayramiç Formation, which is surfaced as permeable units, corresponds to the high groundwater potential zone with 657 km². Alluvium, another permeable unit, is highly permeable and forms a groundwater potential zone with an area of 123 km². In this direction, Karamenderes River Basin has the character of a hydrogeological basin that stores groundwater and discharges with cold-hot water outflows under the influence of formations where different lithological units are surfaced from Paleozoic to Quaternary period and other factors. In this hydrogeological structure, permeable, impermeable, less permeable formations are surfaced, therefore, it has groundwater potential zones that do not contain groundwater, contain groundwater at low and high rates.

Keywords: Karamenderes Stream Basin, Hydrogeology, Groundwater Potential Zone Index, Weight Overlay Method

1. GİRİŞ

Karamenderes Çayı Havzası, Çanakkale il merkezinin güneybatı kesimleri, Ezine ve Bayramiç ilçelerinin büyük çoğunluğu, Ayvacık ilçesinin kuzey kesimleri ile Kazdağı'nın Balıkesir Edremit İlçesi'nde kalan topraklara dağılmış bulunmaktadır. Biga Yarımadası'nın da en büyük havzalarından biri olan Karamenderes Çayı Havzası 1984 km² alan kaplamaktadır (Şekil 1). Biga Yarımadası'nın geçirdiği jeolojik ve tektonik evrim, havzanın jeotektonik yapısını şekillendirmiş ve bu süreçlerde farklı litolojik birimlerin yüzeylemesi ile sonuçlanmıştır. Bu süreçlerde yüzeyleyen litolojik birimler iç ve dış kuvvetlerin etkisi altında porozite, permeabilite, kırıklı ve çatlaklı vb.gibi bir takım özellikler kazanmıştır. Bu özellikler ise litolojik birimlerin hidrolik iletkenlik durumları üzerinde önemli bir role sahiptir. Öyle ki birimin içerisindeki gözenek ve boşlukları ifade eden porozitenin fazla, permeabilite (geçirgenlik) oranının yüksek, dış kuvvetler veya tektonikle altere olmuş ve kırıklı-çatlaklı-zayıflık kazanan yüzeylerin varlığı yüzey suyunun yeraltına sızma oranını arttırmakta tersi durumda ise azaltmaktadır. Bu süreçlerde bitki örtüsü, eğim, tabakaların duruşu, yağış gibi faktörler de yer altına sızma ve depolama durumu üzerinde belirleyici aktörlerdir. İnceleme alanını oluşturan Karamenderes Çayı Havzası'nda da farklı dönemlere ait farklı litolojik birimler konumlanmaktadır. Bu farklı birimlerin kendilerine ait litolojik özellikleri ise yüzey suyunun yeraltına sızma oranlarını belirlemekte ve kendi bünyelerine göre yeraltı suyu depolama (akifer) alanlarını oluşturmaktadır.

Şekil 1: Karamenderes Çayı Havzası'nın Lokasyon Haritası

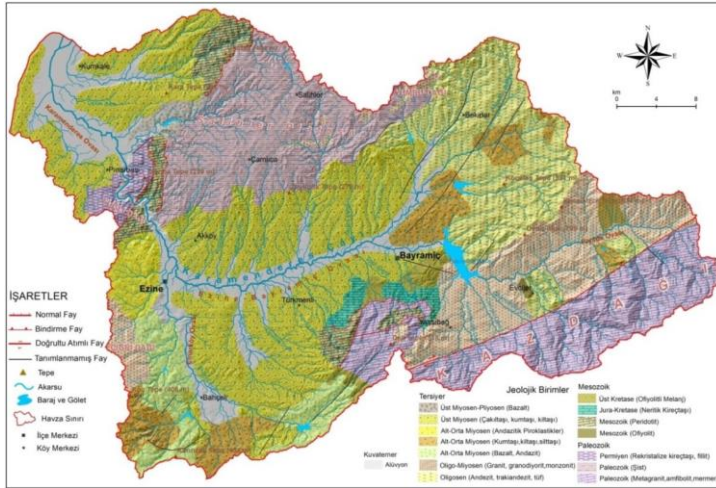
2. YÖNTEM

Çalışma için öncelikle 1/500.000 ölçekli İstanbul ve İzmir Paftaları ile 1/100.000 ölçekli Ayvalık İ16-J16, İ17 paftalı jeoloji paftaları, Unesco 1/500.000 ölçekli Avrupa Hidrojeoloji Haritası E6 Ankara paftası ve Çanakkale İli Arazi Varlığı ve Arazilerin Tarıma Uygunluğu Haritaları ve Çanakkale Meteoroloji Müdürlüğü'nden ilin sıcaklık ve yağış verileri temin edilmiştir. Bu veriler CBS tekniği ile sayısallaştırılmış ve Nasa'dan temin edilen Sayısal Yükselti Modeli ile de eğim, yağış, drenaj yoğunluğu ve topografik yüzey haritaları üretilmiştir. Akabinde totalde üretilen jeoloji, topografik yüzey, yağış, eğim, toprak tekstür, drenaj yoğunluğu ve hidrojeoloji altlık haritaları, CBS ortamında ağırlı çakıştırma yöntemi ile çakıştırılarak Yeraltı Suyu Potansiyel Zon İndeksi verisi üretilmiştir. Çalışmanın kartografik ayağını temellendiren bu veriler dahilinde literatür taramaları ve arazi gözlemleri ile de bulgular sentezlenmiştir.

3. BULGULAR

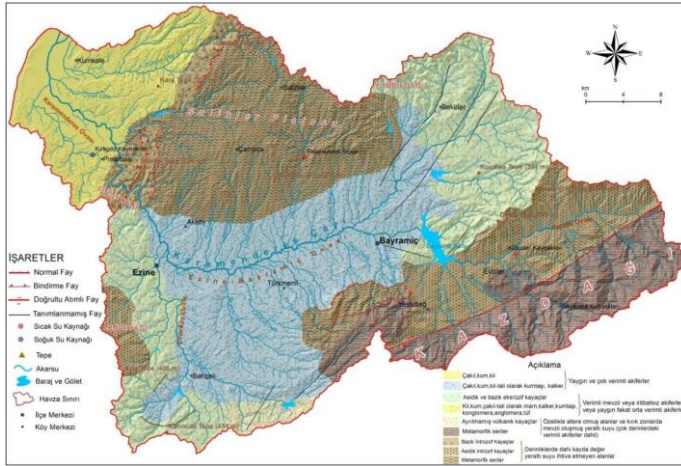
Biga Yarımadası'nın genel jeodinamik süreci Trias Karakaya Orojenez, Tersiyer Alpid Orojenez ve Genç Tersiyer yaşlı doğrultu atımlı faylanma ile üç tektonik dönemde oluşmuştur (Okay vd., 1990). Bu tektonik süreçler neticesinde bölge, kuzeydoğu-güneybatı yönlü uzanan Ezine, Ayvacık-Karabiga ve Sakarya Zonu olmak üzere üç tektonik zondan müteşekkildir. Karamenderes Çayı Havzası bu üç zona ait birimlerin yüzeylendiği temelde Prekambriyen çekirdekli temel birimden Kuvaterner dönemli sedimentlere kadar birimlerin komumlandığı jeolojik bir yapıya sahiptir. Bu minvalde havzada yer alan jeolojik birimler için literatürde birçok çalışma ve adlandırmalar yapılmış (Bingöl 1976, Siyako vd. 1989, Ercan vd. 1995, Okay ve Altınır 2004, Duru vd., 2012) bu çalışmada ise hem verilerde hemfikir sağlanması hem de jeoloji haritasıyla uyumlu olması dolayısı ile temel olarak Okay vd. (1990) baz alınmıştır. Ayrıca bölgenin 1/100.000 ve 1/500.000 ölçekli jeoloji paftaları değerlendirilip güncel çalışma bulguları ile denetlenerek nihayetinde havzada 22 jeolojik birim tespit edilmiştir (Şekil 2).

Şekil 2: Karamenderes Çayı Havzası'nın Jeoloji Haritası

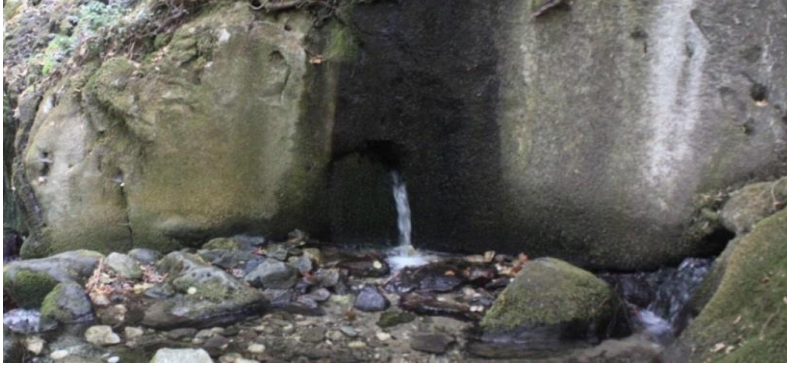
Havzanın jeolojik yapısı doğrultusunda yüzeylenen litolojik birimlerin tekstür ve porozite özellikleri, erozyonel süreçler ve tektonik hareketlerin morfoloji ve kayalarda uğrattığı deformasyon yüzeyleri yeraltı suyu iletme, depolama ve boşaltma sistemi üzerinde olumlu ve olumsuz etkilere sahiptir. Bu sebeple havzanın hidrojeolojik yapısı açıklanırken havzada bulunan jeolojik birimlerin geçirimli, yarı geçirimli, geçirimsiz ve yarı geçirimsiz sınıf değerleri kapsamında hidrolik karakterleri ve sızma üzerinde etkili olan yapı, bitki örtüsü, tabakaların duruşu ve eğim gibi faktörler değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda havza yüzeylenen formasyonların özellikleri ve diğer parametreler nispetinde yeraltı suyu depolama ve kaynak çıkışları ile boşalan bir hidrojeolojik havza karakterine sahiptir (Şekil 3).

Şekil 3: Karamenderes Çayı Havzası'nın Hidrojeoloji Haritası

Karamenderes Çayı Havzası'nın Paleozoik dönemine ait birimlerini Kazdağ ve Çamlıca Metamorfileri oluşturmaktadır. Kazdağ Metamorfitlerin çekirdek serisini Antekambriyen yaşlı, orta basınç amfibolit ve yeşil şist fasiyesinde metadunit, piroksenit, amfibolit, paragnays, metagabro ve mermerler oluşturmaktadır (Bingöl, 1976:14). Metamorfik kayaların yüksek sıcaklık ve basınca bağlı olarak kazandıkları mukavemetlik neticesinde yeraltı suyu iletme ve depolama özellikleri düşüktür. Ancak tektoniğe bağlı zayıf direç hatları, kırık, çatlak ve deformasyon zonları yeraltına sızmayı arttırabilmektedir. Kazdağı metamorfileri tektonik hareketlere bağlı olarak oluşan deforme ve zayıf hatlara bağlı olarak sızmanın mümkün olduğu ve Kazdağı ve çevresinde yüzeye boşalan düşük-yüksek debili birçok kaynağın boşaldığı bir yapıdadır (Fotoğraf 1).

Bir diğer Paleozoik birimi oluşturan Çamlıca Metamorfitleri kalın, monoton epikontinental bir klastik istifin, muhtemelen yüksek basınç-düşük sıcaklık koşullarında metamorfizma geçirmesinin ardından yeşilşist fasiyesinde ultrametamorfizma ile yok edilmesi ile oluşmuştur (Okay vd., 1990:90). Genel olarak şist, kalkşist, fillit ve mermerlerle temsil edilen Çamlıca metamorfitleri geçirimsiz yapıdadır. Birimde şist ve fillit gibi porozite ve permeabilite açısından düşük birimlerin yüzeylendiği alanlar geçirimsiz iken metamorfitlerin deforme olduğu, kırıklı ve çatlaklı yüzeylerde kaynak çıkışları gözlenmektedir.

Fotoğraf 1: Kazdağı'nın kuzey yamacında Evciler Dere'nin yukarı çığrında boşan Ayazma Kaynağı

Havzanın Mesozoik dönemine ait formasyonlarını Karadağ Birimi, Denizgören Ofiyoliti, Palamut Fillit Üyesi, Çetmi Melanjı ve Alakeçi Milonit Zonu oluşturmaktadır. Karadağ Birimi hem coğrafi hem de jeolojik özellikleri itibarıyla Çamlıca Masifi'nin devamı niteliğinde olup, kuzeydoğu-güneybatı yönlü doğrultu atımlı Ovacık Fayı'nın etkisiyle batıda daha düşük derecede metamorfize olan kayaçların varlığı ile doğu kısmından farklılık arz eder (Yığıtbaş vd., 2014:60). Baskın olarak rekristalize kireçtaşlarının varlığı ve kumtaşı, kıltaşı, fillit, kalkşist, mermer ve kırıntılı kireçtaşları ile ara katkılı bir yapı arz etmesi birime geçirimsiz ya da az geçirimli bir yapı kazandırmaktadır. Esasında kayda değer bir yeraltı suyu oluşturmaya imkan tanımayan hidrojeolojik yapı bazı noktalarda düşük debili kaynak çıkışlarıyla dikkat çekmektedir. Denizgören Ofiyoliti iyi foliasyonlu, milonitik dokulu ince taneli kayaçlar ve sayısız küçük kesme bantları içermekte, Geç Jura-Erken Kretase döneminde Rodop bölgesindeki kompresyonel etkilerle tanımlanmaktadır (Beccalotto ve Jenny, 2004:169). Ofiyolitlerin yapısı gereği porozite ve permeabilite oranlarının düşük olması sızma oranını düşürmektedir. Birim iyi foliasyonlu ve kesme bantları içermesi hasebiyle yeraltına sızmayı kolaylaştırıcı etki yapsa dahi derinliklerde dahi önemli bir yeraltı suyu bulundurma özelliği taşımayan akifer yapısına sahiptir. Palamut Fillit Üyesi, Çamlıca metamorfitleri ile benzer özelliklere sahip fakat daha düşük dereceli metamorfizma geçiren yeşilşist fasiyesinde şist ve fillitlerle temsil edilmektedir (Demirela, 2011: 39). Fillit, klorit şitler ve muskovit şistlerle temsil edilen birimin, yeraltı suyu iletme ve depolama özelliği zayıftır. Çetmi Ofiyolit Melanjı spilitleşmiş bazik volkanik ve piroklastik kayaçlar, Kretase yaşlı kireçtaşı blokları, şeyl, grovak, serpantin ve radyolaritli çörtler ve eklojit dilimlerinden oluşan karmaşık ve düzensiz bir yapı sunmaktadır (Okay vd. 1990: 91). Birim bazik volkanik kayaçlar, kireçtaşı, şeyl, grovak, serpantin, radyolaritli çörtler, granatlı mikaşist ve eklojit birimleri ile karmaşık bir litoloji oluşturmakta ve bu özellikleri ile geçirgenliği zayıf ya da geçirimsiz bir yapı oluşturmaktadır. Alakeçi Milonit Zonu, milonitik gnays ve metaserpantin olmak üzere iki litolojiden oluşur. Kahverengi, gri, sarı, dağılgan ve foliasyonlu milonitik gnayslar ile bu gnayslar içerisine konumlanmış siyah amfibolitler ve kuvvetli budinaja uğramış mermer mercerlerinden oluşur.

Metaserpantinitle ise koyu yeşil, mavimsi yeşil ve genellikle ince taneli masif yapılı görünümde olup içerisinde seyrek olarak hornblend ve plajiyoklaslardan oluşan ince taneli mikrogabro mercceklerinden oluşur (Okay vd., 1990:91). Fayların denetiminde ezilme ve alterasyon zonları ile yüzeylenen birim, yeraltı suyu iletkenliği için uygun zayıf zonları barındırmaktadır. Havzanın Tersiyer birimlerini Evciler Granodiyoridi, Ezine Volkaniti, Hallaçlar Volkaniti, Gazhanedere Formasyonu, Korudere İgnimbirit Üyesi, Bayramiç Formasyonu, Taştepe Bazaltı, Hacıbekirler Üyesi, Kirazlı Üyesi, Şahinli Formasyonu, Çan Formasyonu, Saraycık Volkaniti, Bilaller Üyesi ve Ayvacık Volkanitleri oluşturmaktadır. Evciler Granodiyoridi hornblend ve biotitli granitoyit olarak adlandırılmakta, merkezde orta tane boylu ve granüler bir yapı oluştururken kenarlarda ise çoğunlukla ince taneli ve porfirik yapıya sahip genelde yuvarlak-elipsoidal şekilli mafik mikro anklavlar içermektedir (Özdamar, 2018:151). Doğru atımlı Evciler Fayı ve normal faylarla deforme ve alterasyon zonları birimde yeraltına sızma ve aynı zamanda kaynak çıkışlarını kolaylaştırmaktadır. Bu husuta plütonun Kazdağ metamorfite ile faylı dokanak oluşturduğu fay zonunda boşalan Bardağlılar sıcak su kaynağının çıkışı bu mekanizma ile açıklanmaktadır (Deniz, 2010:34). Havzanın Tersiyer dönemli volkanik ürünleri ise geniş sahalarda yüzeylenmektedir. Taştepe Bazaltı siyah, siyahımsı yeşil görünümlü, ince seviyeler halinde, masif ve sütunumsu bir yapıdadır (Şengün, 2005:73). Ezine Volkaniti andezit ve dasit bileşimli lav akıntıları ve riyolitik bileşimli tüfler ile karakterize edilen piroklastik ürünlerden oluşmaktadır (Siyako vd., 1989:190). Hallaçlar Volkaniti andezit, altere andezit, bazaltik lav ve piroklastiklerden oluşmakta ve yer yer altere andezit, bazaltik-andezit ve piroklastik ürünlerden meydana gelmekte olup sarı, beyaz, kırmızımsı, açık kahverengi renklerde gözlenmektedir (Dönmez vd., 2005: 52; Aslan vd., 2016:36). Korudere İgnimbirit Üyesi Eosen döneminde denizel havza içerisinde aktif volkanizma esnasında oluşan sıcak piroklastik akıntılarla oluşmuş, aynı yaştaki kumtaşı, kıltaşı ve şeyl birimleriyle ardalanmalı olarak yüzeylenmektedir (Dönmez, 2005:56). Saraycık Volkaniti; bazalt ve bazaltik andezit bileşiminde, altere yüzeyleri kahverengimsi sarı, temiz yüzeyleri gri, koyu gri renkli çatlaklı kırılmalı yüzeylere sahip olan birimin başlıca mineral bileşimi plajiyoklas ve piroksenlerdir (Çalık vd., 2019). Ayvacık Volkanitleri, Borsi vd. (1972) Ayvacık bölgesi çevresindeki andezit ve lav tüflerinden aldıkları örneklerle yaptıkları yaş tayini sonrası buradaki volkanitlerin yaşının 21.5 ile 15.9±0.4 My arasında değiştiğini ifade etmektedir. Çan Formasyonu Erken-Orta Miyosen volkanizması ile eş zamanlı olarak çökelen bitümlü şeyl, silttaşı, kumtaşı, tuf ve kömürden oluşan karasal birimlerden oluşmakta ve Erken Serravaliyen (Erken-Orta Miyosen) dönemine dayandırılmaktadır (Siyako vd., 1989:190,191). Bilaller Üyesi Şahinli Formasyonu içerisindeki volkanoklastikler ile yer yer türbiditik çökeller ile bu çökellerle birlikte egemen bazalt ve bazaltik andezit bileşimli lavlardan oluşmaktadır (Dönmez vd., 2005:55). Havzada bulunan bu volkanik formasyonlar esnasında hidrojeolojik yapıda geçirimsiz veya az geçirimli olarak tasnif edilmektedir. Fakat özellikle bazaltlardaki porozite, soğuma çatlakları ve altere zonların varlığı yeraltına sızma oranını arttırabilmektedir (Fotoğraf 2). Buna karşın salt volkanik ürünlerle bulunmayan ve farklı birimlerle ara katkılı olan volkanik ürünler yeraltına sızma ve depolama özelliğini kaybetmektedir. Öyle ki Korudere İgnimbirit Üyesi gibi kıltaşı ve şeyllerle ara katkılı olan birimler zayıf akifer özelliği kazanmaktadır.

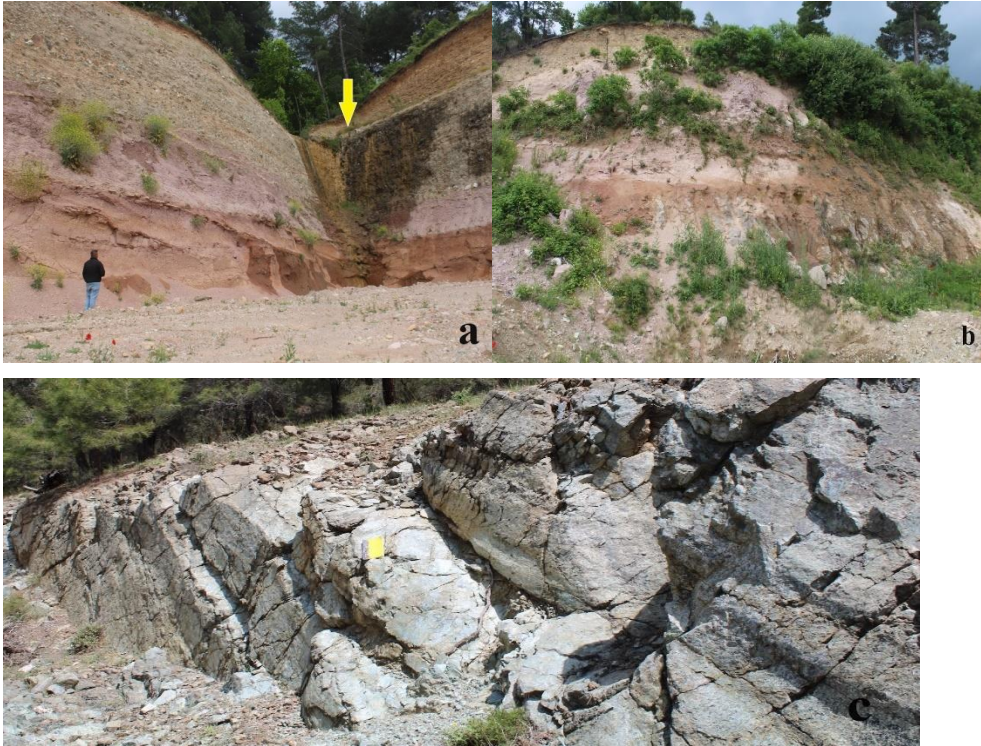
Fotoğraf 2: Taştepe bazaltlarının konuşlandığı tepelerde yüzeye çıkarılan bir kaynak

Bayramiç Formasyonu çakıltası, kumtaşı ve şeyl katkılı flüvyal sedimanlar ile gösel karbonatlardan oluşmaktadır (Siyako vd., 1989:194). Litolojinin kil ve silt birimleriyle ara katkılı sunduğu sahalarda yeraltına sızma oranı düşük iken çakıltaları, kumtaşları ile heterojen yapı oluşturması ve alüvyonlarla birlikte yüzeylenmesi yeraltısuyu iletme ve depolama oranını arttırmaktadır. Keza havzada verimli akifer alanları bu birimlerin yüzeylendiği sahalarda bulunmaktadır. Gazhanedere Formasyonu pembe, bordo renkli çakıltası, kumtaşı ve silttaşı birimleri ile temsil edilmektedir (Keskin ve Varol, 2003:58). Kirazlı Üyesi ise sahil yakını ortamında çökelmiş sarımsı boz, yumuşak, seyrek şeyl katkılı kumtaşlarından müteşekkildir (Siyako vd., 1989:193). Bu birimler kumtaşı, çakıltası ve alüvyonlarla harmanlanmış bir yapı arz etmekte ve sızma oranının yüksek olduğu birimlere karşılık gelmektedir. Hacıbekirler Üyesi yeşil renkli, iri ve yuvarlağımsı feldispatlı, hipokristalin porfirik ve seriate dokulu andezitik kayaçlar ile hipokristalin porfirik dokulu, fenokristal olarak sanidin, kuvars, plajiyoklaz, biyotit ve daha az oranda zirkon, titanit, rutil ve opak mineraller gözlenen riyolitik kayaçlar ile kül-blok akıntularından oluşmaktadır (Dönmez vd., 2005:55). Şahinli Formasyonunu oluşturan kayaçlar ise hipokristalin porfirik dokulu, başlıca fenokristalleri plajiyoklaz, klinopiroksen, biyotit, titanit ve opak mineraller ile ikincil mineral olarak, kalsit, klorit, dolomit, kuvars içermekle birlikte hamurda ise birbirini kesen plajiyoklaz mikrolitleri arasında piroksenler ve ikincil minerallerden oluşturmaktadır (Dönmez vd., 2005:55). Bu birimlerin yüksek mukavemet özellikleri, yeraltına sızma oranlarını düşürmekte ve kayda değer bir yeraltı suyu oluşturmaya imkan tanımayan bir hidrojeolojik yapı oluşturmaktadırlar. Havzanın Kuvaterner birimini ise alüvyonlar temsil etmektedir. Alüvyonlar akarsu vadi tabanları ve ovalarda yüzeylenen kum, çakıl, silt depoları olarak yayılım gösterir. Ova yüzeylerinde geniş alanlarda yüzeylenen alüvyon birimleri havzada iyi akifer sahalalarına karşılık gelmekte ve birçok noktada kaynak suyunun yüzeye çıkmasına imkan tanımaktadır (Fotoğraf 3). Ezine-Bayramiç Ovası'nda yüzeylenen kaynaklar ve Karamenderes Delta Ovası'nda sazlık, bataklık alanlar alüvyonların geniş yayılım gösterdiği sahalardır.

Fotoğraf 3: Karamenderes Deltası'nda Kırkgöz Kaynakları'nın çıkış gözlerinden birinin görünümü

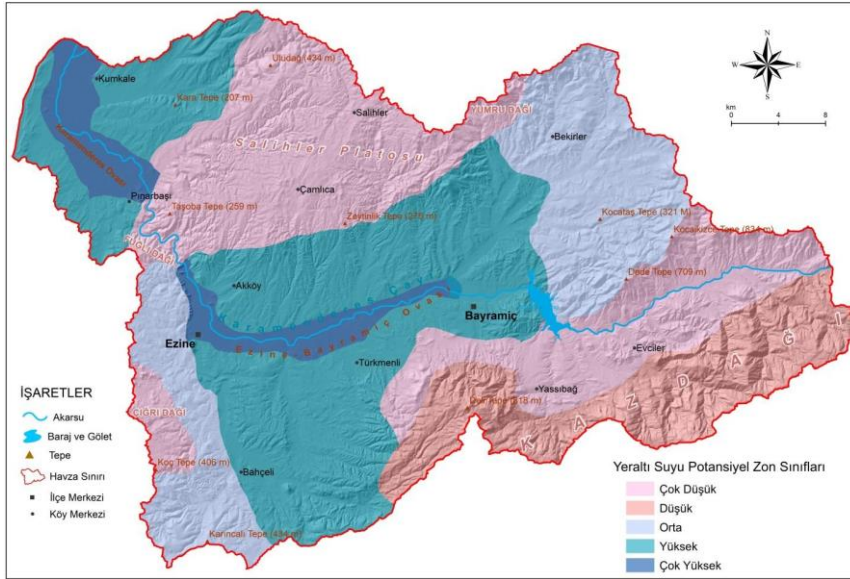
Yeraltı suyu, hidrolojik sistemin tasnif ve izahatında önemli bir bileşendir. Esas varlığı meteorik sular olan yeraltı suları; yağış, akış, kar-buzul erimeleri, göl tabanları ve fay zonlarına bağlı sızmalarla beslenmektedir. Sızmayı etkileyen eğim, tabakaların duruşu, litoloji, tektonizma, bitki örtüsü gibi faktörlerin detaylı yorumu ise yeraltı sularının varlığı ve bölgelerinin belirlenmesinde önemlidir. Bir bölgenin su bütçesi hem yüzey hem de yeraltı suyuna ait olmasına rağmen yüzey ve yeraltı suyu sınırlarının birebir örtüşmesi pek muhtemel değildir (Fetter, 2004:9). Bununla birlikte litoloji, porozite ve permeabilite özelliği, fay, kıvrım, süreksizlik ve dokunma yüzeyleri yüzey suyunun yeraltına intikali, yeraltı suyu hareket tarzı ve akifer alanları üzerinde etkili olmakla birlikte (Şen, 2003:5), yamaç dikliği, uzunluğu, pürüzlülüğü gibi rölyef özellikleri de yeraltı suyu hareketinde belirleyicidir (Erkal ve Taş, 2013:47,49) (Fotoğraf 4). Karamenderes Çayı Havzası, Kazdağı ve Ezine Horstları, Etili ve Bayramiç Grabenleri ile Karamenderes Deltası ünitelerinin jeomorfolojik yapının ana iskeletlerini oluşturduğu havza morfolojisine sahiptir. Bu kapsamda havzanın yapısal morfolojisi yeraltı suyunun akış yönünü de kabaca belirlemektedir. Kazdağı kütesinden Evciler Depresyonu'na doğru yukarı çığırda eğim, yeraltı suyunun vadi tabanına doğru hareketini sağlarken orta çığırda vadi tabanına doğru kuzey ve güneyden eğimlenen plâto yüzeyleri yeraltı suyunun da hareketini Ezine-Bayramiç Ovası'na doğru yönlendirmektedir. Öte yandan havzanın yukarı çığırını oluşturan Kazdağı ve çevresi ile Salihler Plâtosu'nun yüksek satırlarındaki gür bitki örtüsü yüzey drenajını hızlı bir akışa geçmesini önleyerek yeraltına sızma oranını litolojik özellikler dahilinde arttırabilmektedir.

Fotoğraf 4: a) Sıcaksu Dere Vadisi'nin Ezine-Bayramiç Ovası'na açıldığı aşağı çığırında dere yatağı yakınında yüzey suyunun sızdığı ince, geçirimli seri içerisindeki görünümü ve bantlar halinde açığa çıkan yıkanma depo ve killerin görünümü; b) Ezine-Bayramiç Ovası güneyi, Türkmenli batısında mostra veren geçirimli Bayramiç Formasyonu üzerindeki bitki kök ve örtüsünün yüzey suyunu tuttuğu satırlardan görünüm c) Havzada kuzeybatı-güneybatı yönlü yapısal uzanım ve kırıklı-çatlaklı özelliğe sahip Karadağ Biriminin görünümü yüzey ve yeraltı suyunun akım yönü üzerinde etkilidir.

Karamenderes Çayı Havzası'nın litolojik birimleri yeraltına sızmayı etkileyen temel faktörlerden olup detaylı izahatı doğrultusunda hidrolik geçirgenliği olmayan birimlerle yüksek olan birimlerin birarada bulunduğu bir yapıdadır. Bu sebeple birimler, yeraltına sızma özelliklerine göre yeraltı suyu barındıran ve barındırmayan zonlara sahiptir. Karamenderes Çayı Havzası'nın yeraltı suyu bölgelerinin belirlenmesi amacıyla havzaya Yeraltı Suyu Potansiyel Zon İndeksi (GWPZ) yöntemi uygulanmıştır. Yeraltı Suyu Potansiyel Zonları (bölgeleri) CBS ve Uzaktan Algılama teknikleri kullanılarak altlık olarak hazırlanan tematik haritalara atanan puanların, çoklu etkileme faktörü ile hesaplanarak ağırlıklı bir tematik katmanın elde edilmesi ile belirlenir (Magesh, vd., 2012:190). Bu minvalde yeraltı suyu potansiyel bölgelerinin belirlenmesi için altlık olarak hazırlanan havzanın jeoloji, topografik yüzey, eğim, yağış, toprak tekstür, drenaj yoğunluk ve hidrojeoloji haritaları "weight overlay (ağırlıklı çakıştırma)" yöntemi ile CBS ortamında çakıştırılarak havzanın yeraltı suyu potansiyel zonları belirlenmiştir (Şekil 4).

Şekil 4: Karamenderes Çayı Havzası'nın Yeraltı Suyu Potansiyel Zon Haritası

Karamenderes Çayı Havzası'nın yeraltı suyu potansiyel zonları için beş sınıf aralığı belirlenmiştir. Havzada yeraltı suyunun çok düşük olduğu bölgeler, metamorfik serilerin oluşturduğu Çamlıca Metamorfikleri ile asitik intrüziyonların temsil ettiği Evciler Granodiyoritinin yüzeylendiği sahalara kapsamaktadır. Havzada 605 km² gibi oldukça geniş alan kaplayan bu geçirimsiz birimlerin yüzeylendiği kayaçlar, yeraltına sızma oranını düşürmekte, dolayısıyla bu zonlar yeraltı suyu barındırmayan birimlere karşılık gelmektedir. Buna karşın arazi gözlemleri sırasında az debili de olsa kaynak çıkışları gözlenmiştir. Bölgedeki aşınma süreçleri ve tektoniğin etkisiyle oluşan zayıf zonların varlığı yeraltına sızmayı etkilediği muhakkaktır. Çok düşük değer sergileyen bu bölgeler için kayda değer bir yeraltı suyu ve zonu olmayan bölgeler demek daha doğrudur. Yeraltı suyunun düşük olduğu bölge ise Kazdağı Metamorfiklerinin yüzeylendiği ve 246 km² alan kaplayan Kazdağı kütlesidir. Ultrametamorfizma sonucu oluşan mermer, granit ve gnays gibi hidrolik iletkenliğin düşük olduğu bu birimlerin hidrojeolojik yapısı gereği yeraltı suyu barındırmayan akifere karşılık gelmesi gerekir. Fakat Kazdağı'nı kuzey ve güneyden sınırlayan fay hatları ile kaim olan zayıf zonlar, yüzey drenajının devam eden aşınım faaliyetleri, altere-deforme yüzeyler ve gözlenen gür debili kaynak çıkışları yeraltına sızmanın mümkün olduğu ve yeraltı suyu barındırabildiğini göstermektedir.

Yeraltı suyu potansiyel bölgesinin orta düzey olduğu sahalarda, Kursaklı Çayı Havzası'nın yukarı ve orta çığırları ile Ezine'nin batısından Ayvacık'a doğru Akçin Vadisi'nin batısı boyunca yüzeylenen volkanik kayaların yüzeylendiği kesimlerdir. Birimlerin porozite, kırık ve çatlaklı yapıları bu kesimlerde hidrolik iletkenliği arttırmaktadır. Bu sahalarda orta potansiyelli yeraltı suyuna sahip olmakla birlikte havzada 353 km² alan kaplanmaktadır. Litolojik geçirimsizlik bölgesinde serbest akifer özelliği göstermesini de engellemekle birlikte birbirleriyle irtibatsız akiferleri oluşturmaktadır. Havzada yeraltı suyu potansiyelinin yüksek olduğu birimler, Karamenderes ve Ezine-Bayramiç Ovaları'nın çevresinde yüzeylenen ve yüksek oranda geçirgenliğe sahip sedimentlerdir. Bu yüksek yeraltı suyu potansiyel bölgesi havzada 657 km² alana sahiptir. Çakıl, kum, silt ve miltaşlarının depolandığı bu sahalarda geçirgenlik yüksek olup yeraltı suyu depolama oranı da yüksektir. Keza Ezine-Bayramiç Ovası'nın yakın çevrelerinde yıl boyu topografik nemliliğin yüksek ve kaynak çıkışlarının devam ettiği sahalarda yeraltı suyu seviyesinin de yüksek olduğunu göstermektedir. Havzada yeraltı suyu potansiyelinin çok yüksek olduğu zonlar Ezine-Bayramiç Ovası ve Karamenderes Deltası'nda yüzeylenen Kuvaterner alüvyonlarıdır. Bu yüzeyler havzada 123 km² alan kaplamakla birlikte yaygın ve verimli akiferleri oluşturmaktadır. Alüvyonlar gerek sızmanın yüksek olduğu gerekse de yeraltı suyu tablasının yüzeye yakın olduğu birimlerdir. Bu birimler serbest akifer özelliği göstermekte olup özellikle Ezine-Bayramiç Ovası çevresinde yıl boyu dönemsel olarak farklı noktalardan çıkışı devam eden kaynaklarla gözlenmektedir (Fotoğraf 5). Keza Karamenderes Deltası'nda da farklı noktalarda boşalan az debili kaynaklarla birlikte yıl boyu akımı devam eden Kırkgöz Kaynakları'nın varlığı da buna işarettir.

Fotoğraf 5: Bayramiç Ovası'nda Taşlı Dere çevresinde yüzeye boşalan az debili kaynaklar havuz içerisine alınarak bölge rekreasyon alanına dönüştürülmüştür (görseldeki havuz içerisinde 4-5 noktadan kaynak çıkışı olup yakınlarında 2 havuz daha bulunmaktadır)

4. SONUÇ

Batı Anadolu'nun geçirdiği jeolojik ve tektonik evrimi doğrultusunda bölgede farklı dönem ve özelliklere ait kayaç toplulukları yüzeylenmiştir. Kuzeybatı Anadolu'da ve Biga Yarımadası üzerinde bulunan Karamenderes Çayı Havzası'nın jeolojik yapısı da bölgenin karmaşık jeodinamik süreçleri ekseninde şekillenmiş ve birçok farklı litolojik birimler yüzeylenmiştir. İnceleme alanında tespit edilen 22 farklı formasyon gubu dahilinde havza, Paleozoik'den Kuvaterner dönemine kadar birçok litolojik birim ile kaimdir. Kuşkusuz bu litolojik birimlerin her birinin de kendi bünyelerine has hidrolik geçirgenlik özellikleri vardır. Kayaların bu hidrolik iletkenlik ve yeraltı suyu depolama-boşaltma özellikleri ise hidrojeolojik yapının bileşenlerini oluşturmaktadır. Havzanın en yaşlı birimlerine karşılık gelen Paleozoik döneme ait Çamlıca ve Kazdağ Metamorfitlerinin hidrojeolojik yapıları geçirimsizdir. Geçirdikleri metamorfik süreçler neticesinde sızma oranının düşük olduğu birimler bazı istisnai koşulları barındırmaktadır.

Bu hususta Çamlıca Metamorfileri sızma ve depolamada en düşük sınıf olmakla birlikte Kazdağı Metamorfileri'nin fayla deforme olan yüzeyleri, aşınım süreçleri ekseninde sızma ve depolamada da artış gösterdiği zonlara sahiptir. Havzanın Mesozoik dönemli formasyonlarında ise Alakeçi Milonit Zonu yeraltına sızma ve depolama özelliği gösterirken; Karadağ Birimi, Denizgören Ofiyoliti, Palamut Fillit Üyesi ve Çetmi Melanjı birimlerinde ise sızma zayıf olup kayda değer yeraltı suyu barındırmayan birimlere karşılık gelmektedir. Havzanın Tersiyer dönemli birimlerinde Ezine, Hallaçlar, Taştepe ve Hacıbekirler gibi volkanik birimlerin yüzeylendiği sahalarda volkaniklerin porozite ve çatlaklı yapılarında sızma gerçekleşse dahi birbirinden bağımsız akiferleri oluşturmaktadır. Bayramiç, Gazhanedere, Kirazlı formasyonları gibi çakıl, kum ve flüvyal depoların oluşturduğu birimler ise hem sızmanın hem de yeraltı suyu potansiyel zonlarının yüksek olduğu birimlerdir. Keza ova yüzeyleri ve dere yataklarında mostra veren ve havzanın en genç birimi olan alüvyonlarda sızma ve depolama oranı yüksektir. Litolojik birimlerin oluşturduğu yeraltı suyu potansiyel zonları incelendiğinde yüksek sınıf 657 km², çok yüksek sınıf ise havzada 123 km² alan kaplamakta olup toplamda 780 km² alanın yeraltı suyu iletme ve depolama özelliği bulunmaktadır. Orta sınıf 353 km², düşük 246 km², çok düşük sınıf ise 605 km² alan kaplamaktadır. Toplamda 1984 km² alan kaplayan havza; geçirimli, geçirimsiz, az geçirimli sınıflı formasyonlara sahip hidrojeolojik yapıda ve dolayısıyla yeraltı suyu barındırmayan, az ve yüksek oranda barındıran yeraltı suyu potansiyel zon sınıflarına sahiptir.

KATKI BELİRTME

Bu çalışma yazarın Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü bünyesinde Coğrafya Anabilim Dalı'nda yürütülen "Karamenderes Çayı Havzası'nın Hidrojeomorfolojisi" adlı doktora tezinden üretilmiş olup çalışmalar devam etmektedir. Araştırmanın katkı oranı % 100 yazara aittir.

5. KAYNAKLAR

- Aslan, Z., (2016):** Şaroluk ve Göloba (Batı Anadolu-Türkiye) Sokulumlarının Petrografisi, Mineral Kimyası ve Petrolojisi: Biga Yarımadası'nda Çarpışma Sonrası Magmatizmada Manto-Kabuk Etkileşimi, Tübitak Proje No: 114y527, Proje Grubu: Tübitak Çaydağ.
- Beccalotto, L. and Jenny, C., (2004):** Geology and correlation of the Ezine zone: a Rhodope fragment in NW Turkey?, Turkish Journal of Earth Sciences, 13(2), 145-176.
- Bingöl, E., (1976):** Batı Anadolu'nun Jeotektonik Evrimi, MTA dergisi, 86, 14-43.
- Borsi, S., Ferrara, G., Innocenti, F. and Mazzuoli, R. (1972):** Geochronology and Petrology Of Recent Volcanics In The Eastern Aegean Sea (West Anatolia and Lesvos Island). Bulletin Volcanologique, 36, 473-496.
- Çalık, A., Arslan, N., Erenoğlu, R. C., Erenoğlu, O., & Ulugergerli, E. (2019):** Süstaşlarının Aranmasında Uzaktan Algılama Yöntemi Kullanılması; Örnek Çalışma Yenice Opalleri, Çanakkale – KB Türkiye, Uluslararası Katılımlı 72. Türkiye Jeoloji Kurultayı, 28 Ocak-1 Şubat 2019, Ankara.
- Demirela, G. Y., (2011):** Çataltepe (Lapseki/Çanakkale) Pb-Zn±Cu±Ag Yatağının Jeolojisi ve Kökeni, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Jeoloji Mühendisliği Anabilim Dalı, Ankara.
- Deniz, O., (2010):** Çanakkale Çan Çevresindeki Jeotermal Sistemlerin Hidrojeolojik ve Hidrojeokimyasal İncelenmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale.

- Dönmez, M., Akçay, A. E., Genç, Ş. ve Acar, Ş. (2005):** Biga Yarımadasında Orta-Üst Eosen Volkanizması ve Denizel İgnimbiritler, Maden Tetkik ve Arama Dergisi, (131), 49-61.
- Duru M., Pehlivan Ş., Aral İ. O., Şentürk Y., Yavaş F., Kar H., (2012):** Biga Yarımadasının Tersiyer Öncesi Jeolojisi, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü Yayınları, Özel Yayınlar Serisi, No 28:7-74.
- Ercan, T., Satır, M., Walter, G. S. ve Yıldırım, T. (1995):** Biga yarımadası ile Gökçeada, Bozcaada ve Tavşan adalarındaki (KB Anadolu) Tersiyer Volkanizmasının Özellikleri, Maden Tetkik ve Arama Dergisi, sayı: 117, s: 55-86.
- Erkal T., ve Taş, B., (2013):** Jeomorfoloji ve İnsan, Yeditepe Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul.
- Fetter, C.W., (2004):** Uygulamalı Hidrojeoloji, (Çev: M. Afşin ve K. Kayabalı), 4. Baskı, Gazi kitabevi, Ankara.
- Keskin, Y., ve Varol, B. (2003):** Gökçeada ve Bozcaada'nın Tersiyer Jeolojisi (Çanakkale), Türkiye, Maden Tetkik ve Arama Dergisi, 126, 49-67.
- Magesh, N. S., Chandrasekar, N., & Soundranayagam, J. P. (2012).** Delineation Of Groundwater Potential Zones İn Theni District, Tamil Nadu, Using Remote Sensing, GIS And MIF Techniques. Geoscience Frontiers, 3(2), 189-196.
- MTA, (2002):** 1/500.000 ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası İstanbul Paftası.
- MTA, (2002):** 1/500.000 ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası İzmir Paftası.
- MTA, (2007):** 1/100.000 ölçekli Ayvalık İ17 Paftası.
- MTA,(2008):** 1/100.000 ölçekli Ayvalık İ16 ve J16 Paftaları.
- Okay, A. I. ve Altiner, D. (2004):** Uppermost Triassic limestone in the Karakaya Complex-stratigraphic and tectonic significance. Turkish Journal of Earth Sciences, 13(2), 187-199.
- Okay, A. I., Siyako, M. ve Bürkan, K. A., (1990):** Biga Yarımadası'nın Jeolojisi ve Tektonik Evrimi, Türkiye Petrol Jeologları Derneği Bülteni, 2(1), 83-121.
- Özdamar, Ş., (2018):** Evciler Plütону'nun (KB Türkiye) Petrolojisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, 21(2), 149-165.
- Siyako, M., Bürkan, K. A. ve Okay, A. İ. (1989):** Biga ve Gelibolu Yarımadalarının Tersiyer Jeolojisi ve Hidrokarbon Olanakları, TPJD Bülteni, 1(3), s:183-199.
- Şengün, F., (2005):** Salihler, Çamlıca ve Kuşçayı Çevresinde Yer Alan Metamorfik Birimlerin Jeolojisi ve Petrografisi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fen Bilimleri Jeoloji Anabilim Dalı, Çanakkale.
- Waikar, M. L., & Nilawar, A. P. (2014).** Identification Of Groundwater Potential Zone Using Remote Sensing And GIS Technique, International Journal Of Innovative Research İn Science, Engineering And Technology, 3(5), 12163-12174.
- Yiğitbaş, E., Şengün, F. ve Tunç, İ. O. (2014):** Biga Yarımadası'nda (KB Anadolu) Neojen Öncesi Tektonik Birlikler ve Bölgenin Jeodinamik Evrimine Yeni Bir Bakış, Tübitak Çaydag-110Y281 Nolu Proje Raporu.

DECONSTRUCTING GENDER AND POWER: POSTMODERN THEMES IN
'TOP GIRLS' BY CARL CHURCHILL
CİNSİYET VE GÜÇÜN ANALİZİ: CARL CHURCHILL'İN 'TOP GIRLS'
[ZİRVEDEKİ KIZLAR]ADLI OYUNUNDA POSTMODERN TEMALAR

MÜRÜVVET MESCİGİL¹, ZÜHAL GÖKBEL²

¹Instructor, Kırşehir Ahi Evran University, English Language and Literature,
ORCID: 000-0001-5690-6141

²Instructor, Kırşehir Ahi Evran University, English Language and Literature,
ORCID: 0000-0003-2772-7042

ABSTRACT

This study seeks to analyze the representation of gender and power dynamics in "*Top Girls*" written by Carl Churchill exploring the effects of social expectations on women's lives and some difficulties faced by women in a male-dominated society. Under this consideration, a postmodern analytical framework is applied to examine gender roles and power dynamics which are reflected in the play. This study illustrates how Churchill employs postmodern elements that address the issues of gender, power, and identity in contemporary society in an innovative and thought-provoking way. Through the analysis of the play, we will first explore how Churchill incorporates intertextuality in the play by referencing and re-imagining historical and literary figures. We will then demonstrate how the play is distinguished by a non-linear narrative structure, a way of fragmentation, with scenes that discontinuously cross-temporal and spatial boundaries. Finally, we will analyze the elements of metafiction through which the play emphasizes its own status as a work of fiction. An exploration of postmodern themes in "*Top Girls*" serves to demonstrate the play's enduring significance and its ability to offer a nuanced perspective on the complexity of gender and power dynamics. Furthermore, this study examines how Churchill's deconstruction of gender and power in "*Top Girls*" is consistent with other postmodern works exploring complex and fluid identities by challenging social norms and power dynamics. It is concluded that "*Top Girls*" offers an engaging commentary on the intersection of gender, power, and agency in a postmodern context and prompts viewers to reflect on the changing of gender roles and the struggle for equality.

Keywords: Gender roles, power dynamics, postmodernism, fragmentation, intertextuality, metafiction

ÖZ

Bu çalışma, Carl Churchill tarafından yazılan "*Top Girls*" [Zirvedeki Kızlar] oyununda toplumsal cinsiyet ve güç dinamiklerinin temsilini analiz etmeyi amaçlamakta, toplumsal beklentilerin kadınların yaşamları üzerindeki etkilerini ve erkek egemen bir toplumda kadınların karşılaştığı bazı zorlukları araştırmaktadır. Bu değerlendirme kapsamında, yansıtılan toplumsal cinsiyet rollerini ve güç dinamiklerini incelemek için postmodern bir analitik çerçeveye uygulanmaktadır.

Bu çalışma, Churchill'in çağdaş toplumdaki cinsiyet, güç ve kimlik konularını yenilikçi ve düşündürücü bir şekilde ele alan postmodern unsurları nasıl kullandığını göstermektedir. Bu çalışmada, öncelikle Churchill'in tarihi ve edebi figürlere atıfta bulunarak ve onları yeniden hayal ederek metinlerarasılığı oyuna nasıl dahil ettiğini keşfedeceğiz. Daha sonra oyunun, zamansal ve mekansal sınırları kesintili olarak aşan sahnelerle, bölünme biçiminde olan bir anlatı yapısıyla nasıl ayırt edildiğini göstereceğiz. Son olarak, oyunun bir kurmaca eser olarak kendi statüsünü vurguladığı üstkurmaca unsurlarını analiz edeceğiz. "*Top Girls*"deki [*Zirvedeki Kızlar*] postmodern temaların araştırılması, oyunun kalıcı önemini; toplumsal cinsiyet ve güç dinamiklerinin karmaşıklığına dair incelikli bir bakış açısı sunma yeteneğini gösterir. Ayrıca, bu çalışma Churchill'in "*Top Girls*" [*Zirvedeki Kızlar*] toplumsal cinsiyet ve iktidar yapı-sökümünün, toplumsal normlara ve toplumdaki güç dinamiklerine meydan okuyarak karmaşık ve değişken kimlikleri araştırın diğer postmodern eserlerle nasıl tutarlı olduğunu incelemektedir. "*Top Girls*"ün [*Zirvedeki Kızlar*] postmodern bağlamda toplumsal cinsiyet, iktidar ve faillğin kesişimi üzerine ilgi çekici bir yorum sunduğu ve okuyucuları/izleyicileri toplumsal cinsiyet rollerinin değişimi ve eşitlik mücadelesi üzerine düşünmeye sevk ettiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: toplumsal cinsiyet rolleri, güç dinamikleri, postmodernizm, bölünme, metinlerarasılık, üstkurmaca

**A REVIEW OF THE LAST DECADE IN EARLY CHILDHOOD EDUCATION AND
FAMILY STUDIES: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS**
**OKUL ÖNCESİ EĞİTİM VE AİLE ÇALIŞMALARINDA SON ON YILA BAKIŞ: BİR
BİBLİYOMETRİK ANALİZ ÇALIŞMASI**

ESRA TUĞBA ÇOBAN SÖYLEMEZ¹, BEYZA DEMİREL²

¹Araştırma Görevlisi, Hacettepe Üniversitesi, Okul Öncesi Eğitimi Ana Bilim Dalı,
ORCID ID:0000-0002-6548-4320

²Araştırma Görevlisi, Muş Alparslan Üniversitesi, Okul Öncesi Eğitimi Ana Bilim Dalı,
ORCID ID: 0000-0002-5741-623X

Özet

Bu araştırma ile “okul öncesi eğitim” ve “aile” çerçevesinde, son 10 yılda yapılan çalışmaların bibliyometrik haritalandırılması amaçlanmıştır. Araştırmanın amacı doğrultusunda Web of Science (WOS) veri tabanında “early childhood education” and “family” or “early childhood education” and “parent” or “preschool” and “family” or “preschool” and “parent” anahtar kelimeleri ile tarama yapılmıştır. İlk adımda ulaşılan çalışma sayısı 31,932 iken yayın yılı 2014-2024 şeklinde sınırlandırıldığında çalışma sayısı 22,125 olmuş, bu çalışmalardan sadece makaleler araştırmaya dahil edildiğinde sayı 17,432’ye, eğitim araştırmaları sınırlaması getirildiğinde ise sayı 8,013’e düşmüştür. Çalışmaların yayın dili İngilizce olarak sınırlandırıldığında 6,717, erişim seçeneği açık erişim olarak belirlendiğinde sayı 2,416 çalışmaya düşmüştür. Son adımda zenginleştirilmiş atıf referansları hariç tutulduğunda araştırılmaya dahil edilmesi planlanan çalışmaların sayısı 1,591 olmuştur. Çalışmaların indekslendikleri dizinlere göre dağılımları; Social Sciences Citation Index (SSCI):807, Emerging Source of Citation Index (ESCI):784, Science Citation Index Expanded (SCI-Expanded):16 ve Arts and Humanities Citation Index (A&HCI):14. Belirlenen 1,591 çalışma için VOSviewer 1.6.20 yazılım versiyonu ile bibliyometrik analiz yapılmıştır. Bu analizler sonucunda “okul öncesi eğitim” ve “aile” çerçevesinde en fazla çalışmanın Early Childhood Research Quarterly Dergisinde (110) yayınlandığı ve en fazla atfın da bu dergiye yapıldığı görülmüştür. Yazarların atıf sayılarına bakıldığında ise 308 atıf ile en fazla atfı Watts’ın (2014) aldığı, yazar ortak atıf ağında ise 701 atıf ile en fazla alıntılanan ortak yazarlığın Duncan ve Greg J. olduğu görülmüştür. Çalışmaların ülke kurum iş birlikleri incelendiğinde en fazla atıf alan (5627) ve en fazla yayın (318) yapılan ülke Amerika Birleşik Devletleri, en fazla atıf alan (753) University California Irvine olmuştur. Araştırmacılar tarafından en fazla tercih edilen anahtar kelime ise (484) Erken Çocukluk Eğitimi’dir. Nicel veriler ışığında mevcut alanyazının bibliyometrik analizi ile bu çerçevedeki çalışmaların eğilimleri ve alandaki boşlukların görünür hale gelmesi mümkün olacaktır.

Anahtar kelimeler: Erken Çocukluk Eğitimi, Okul Öncesi, Aile, Ebeveyn, VOSviewer, Bibliyometrik Analiz

Abstract

This study aims to conduct a bibliometric mapping of research conducted over the past 10 years within the framework of "early childhood education" and "family."

For the purpose of this research, a search was conducted in the Web of Science (WOS) database using the keywords "early childhood education" and "family" or "early childhood education" and "parent" or "preschool" and "family" or "preschool" and "parent." Initially, 31,932 studies were identified, and when limited to the publication years 2014-2024, the number of studies was reduced to 22,125. When only articles were included, the number decreased to 17,432, when limited to educational research, 8,013. When the language of publication was restricted to English, the number dropped to 6,717, and when the access option was set to open access, 2,416. Finally, when enriched citation references were excluded, the number of studies became 1,591. The distribution of these studies according to the indices they were indexed; Social Sciences Citation Index (SSCI): 807, Emerging Source of Citation Index (ESCI): 784, Science Citation Index Expanded (SCI-Expanded): 16, and Arts and Humanities Citation Index (A&HCI): 14. A bibliometric analysis was conducted with VOSviewer version of 1.6.20. According to the results its seen that “Early Childhood Research Quarterly” published the most studies (110) and received the most citations (1,868). In terms of citation counts among authors, Watts (2014) received the highest number of citations (308), while the most cited co-authorship was Duncan and Greg J. (701). An examination of institutional collaborations by country showed that the United States had the highest number of citations (5,627) and publications (318), with the University of California Irvine receiving the most citations (753). The most frequently used keyword bwas "Early Childhood Education" (484). Through this bibliometric analysis it is possible to identify trends gaps in studies related to 'family' within the field of early childhood education more visible.

Keywords: Early Childhood Education, Preschool, Family, Parent, VOSviewer, Bibliometric Analysis

1. GİRİŞ

Aileler okul öncesi eğitimde kritik bir rol oynar ve çocukların gelişimlerini önemli ölçüde etkiler. Ailelerin eğitimle ilgili tutumları, çocukların gelişimlerini desteklemek için aktif bir şekilde katılım göstermeleri ve aile-okul iş birliği, çocukların öğrenme süreçlerini olumlu yönde etkiler. (Henderson & Mapp, 2002). Bu nedenle, ailelerin ve eğitimcilerin çocukların eğitim deneyimlerini en iyi şekilde desteklemek için birlikte çalışmaları önemlidir. Okul öncesi eğitimde ailelerin rolünü destekleyen politikalar ve uygulamalar, bu iş birliğini güçlendirebilir ve çocukların eğitim deneyimlerini iyileştirebilir (Hornby & Lafaele, 2011). Okul öncesi eğitim ve aile çerçevesinde yapılan araştırmalar, ailelerin okul öncesi eğitim süreçlerindeki etkilerini anlamak ve bu süreçleri iyileştirmek adına büyük önem taşır. Bu araştırmalar, ailelerin çocukların eğitim süreçlerinde nasıl daha etkin olabileceklerini anlamamıza yardımcı olur ve eğitim politikalarının aileleri daha iyi desteklemesini sağlayacak bilgiler sunar. Ayrıca, okul öncesi eğitimde çocukların en iyi şekilde desteklenmesi için stratejiler geliştirilmesine olanak tanır. Bu çalışmanın amacı “okul öncesi eğitim” ve “aile” çerçevesindeki çalışmalar hakkında bibliyometrik verilere dayalı nicel bilgilerinin VOSviewer programı ile analiz edilerek paylaşılmasıdır. Bibliyometrik verilere dayalı nicel verilerin sunulduğu çalışmalar araştırmacıların konu hakkında bakış açısı geliştirmelerini kolaylaştıracaktır.

1. Kuramsal Çerçeve

1.1.1. Aile Kavramı

Toplumların temel yapı taşlarından biri olan aile, toplumsal değişimlerin etkisiyle çeşitlenmiş ve farklı şekillerde görülmeye başlamış (Erkan, 2015) böylece alan yazında pek çok farklı aile yapısı tanımlamaları da oluşmuştur.

Aileler, evdeki birey sayısına göre; çekirdek aile, geniş aile, tek ebeveynli aile, çocuksuz aile ve geçiş dönemi aileleri gibi çeşitli kategorilere ayrılırken, otorite yapısına göre de ataerkil ve anaerkil olmak üzere iki grupta sınıflandırılmaktadır. Aileler yaşadıkları yerleşim bölgelere göre de köy/şehir aileleri, gecekondü aileleri ya da yurtdışında yaşayan aileler olarak da gruplanmaktadır (Çakıcı, 2006; Güler, 2010). Aile yapısı farklılaşsa da tüm ailelerde ebeveynler çocukların gelişim ve öğrenme süreçlerinde temel bir rol oynamaktadır. Aile, çocuğun eğitiminde ve okulda kazanılan bilgilerin evde devamlılığının sağlanmasında kritik bir öneme sahiptir (Kaplan, 2002).

1.1.2. Aile Kuramları

Aile kuramları, bireylerin aile içindeki rollerini, ilişkilerini ve dinamiklerini anlamak için geliştirilmiş çeşitli teorik çerçeveleri kapsar. Bu kuramlar, ailenin toplumsal, psikolojik ve kültürel boyutlarını inceleyerek, aile içindeki etkileşimlerin bireylerin davranışları ve toplum üzerindeki etkilerini anlamaya çalışır (Dilworth-Anderson, Burton & Klein, 2005). Kronolojik olarak literatürdeki aile kuramlarından şu şekilde bahsedilebilir:

- Çatışma teorisi, ailenin bir güç mücadelesi ve çıkar çatışmaları alanı olduğunu öne sürer. Bu kuram, aile içindeki iktidar ilişkilerini ve toplumsal eşitsizlikleri inceler (Marx, 1867).
- Fonksiyonel Aile Kuramı, ailenin toplumsal işlevlerini ve rollerini ön planda tutar. Ailenin bireylerin sosyalizasyonu, ekonomik destek ve duygusal bakım gibi temel işlevleri yerine getirmesi gerektiğini vurgular (Parsons, & Bales, F. 1955).
- Sembolik Etkileşimcilik, bireylerin aile içindeki rolleri ve ilişkilerinin sosyal anlamlarını nasıl oluşturduklarını ve bu anlamların nasıl değiştiğini inceler. Aile içi etkileşimler ve bireylerin bu etkileşimlerden nasıl etkilendiği üzerinde durur (Blumer, 1969).
- Gelişimsel Kuram: ailenin bireylerin gelişim süreçlerindeki rolünü ve ailenin zamanla nasıl değiştiğini inceler. Ailenin yaşam döngüsü ve gelişimsel aşamalar üzerindeki etkilerini değerlendirir (Erikson, 1950).
- Sistem kuramı, ailenin bir bütün olarak nasıl işlediğini ve bireyler arasındaki etkileşimlerin aile sistemini nasıl oluşturduğunu inceler. Aile içindeki her bireyin, sistemin bir parçası olarak kabul edildiği bir perspektife sahiptir (Bowen, 1978).
- Ekolojik kuram, ailenin bireyler üzerinde çevresel faktörlerin etkisini nasıl yansıttığını ve aile içindeki dinamiklerin toplumsal çevreyle nasıl etkileşimde bulunduğunu analiz eder (Bronfenbrenner, 1979).

1.1.3. Okul Öncesi Eğitim ve Aile

Okul öncesi eğitim, çocukların erken yaşlarda gelişimini destekleyen temel bir aşamadır. Bu dönem, çocukların bilişsel, sosyal, duygusal ve fiziksel gelişiminde kritik bir rol oynar (Kagan & Britto, 2005). Aile, bu sürecin merkezinde yer alır ve çocukların eğitim deneyimlerini şekillendirir. Aileler, çocuklarının öğrenme süreçlerine ve genel gelişimlerine çeşitli yollarla katkıda bulunur (Epstein, 2001). Ailelerin okul öncesi eğitim üzerindeki etkisi çok yönlüdür. İlk olarak, ailelerin eğitim anlayışları ve beklentileri çocukların eğitim başarısını doğrudan etkiler. Araştırmalar, ebeveynlerin eğitimle ilgili tutumlarının çocukların okul başarısını olumlu yönde etkileyebileceğini göstermektedir (Henderson & Mapp, 2002). Örneğin, ebeveynlerin eğitim materyallerine erişim, çocuklarının öğrenme motivasyonunu artırabilir ve okul öncesi kurumlarda daha başarılı olmalarına yardımcı olabilir (Desforges & Abouchar, 2003). Ailelerin çocuklarıyla geçirdiği zaman ve etkileşimler de okul öncesi eğitimde önemli bir rol oynar. Ebeveynlerin çocuklarına evde eğitim desteği sunmaları, çocukların okula adaptasyonlarını kolaylaştırabilir.

Bu bağlamda, aile içi okuma alışkanlıkları, sohbetler ve oyunlar, çocukların dil gelişimini ve sosyal becerilerini güçlendirebilir (Bus, van IJzendoorn, & Pelligrini, 1995). Ayrıca, ailelerin çocuklarıyla kurdukları güçlü bağlar, çocukların öz güvenini ve genel iyilik hallerini artırabilir (Swick & Williams, 2006). Aile ve okul iş birliği, çocukların eğitim süreçlerinde başarılı olmalarını destekler. Ailelerin okul etkinliklerine katılımı, çocukların okulda daha aktif ve başarılı olmalarını teşvik edebilir. Okul öncesi eğitimde ailelerin rolünü destekleyen politikalar ve uygulamalar, bu iş birliğini güçlendirebilir ve çocukların eğitim deneyimlerini iyileştirebilir (Hornby & Lafaele, 2011). Özetle, aileler okul öncesi eğitimde kritik bir rol oynar ve çocukların eğitim başarılarını önemli ölçüde etkiler. Ailelerin eğitimle ilgili tutumları, çocukların gelişimlerini desteklemek için aktif bir şekilde katılım göstermeleri ve aile-okul iş birliği, çocukların öğrenme süreçlerini olumlu yönde etkiler. Bu nedenle, ailelerin ve eğitimcilerin çocukların eğitim deneyimlerini en iyi şekilde desteklemek için birlikte çalışmaları önemlidir. Okul öncesi eğitim ve aile ilişkisini araştıran çalışmalar hem teorik hem de uygulamalı alanlarda önemli katkılarda bulunmaktadır. Bu araştırmalar, ailelerin çocukların eğitim süreçlerinde nasıl daha etkin olabileceklerini anlamamıza yardımcı olur ve eğitim politikalarının aileleri daha iyi desteklemesini sağlayacak bilgiler sunar. Literatüre yapılan bu katkılar, okul öncesi eğitimde çocukların en iyi şekilde desteklenmesi için stratejiler geliştirilmesine olanak tanır.

2. YÖNTEM

Bu araştırmanın yöntemi nitel araştırma yöntemlerinden bibliyometrik analizdir. Bibliyometrik analiz, bilimsel literatürü dış özelliklerini inceleyerek analiz etmek için kullanılan nicel bir yöntemdir. Belirli disiplinlerin araştırma durumunu, eğilimlerini ve özelliklerini anlamak için istatistiksel ve matematiksel analiz içerir ve bu analiz türü, yayınların sayısını, atıfları, yazarları, dergileri ve diğer metrikleri değerlendirerek belirli bir alandaki eğilimleri, etkileri ve iş birliklerini anlamayı amaçlar (Kapoor vd., 2018; Mishra vd., 2017).

Bibliyometrik analiz süreci temel dört adımda gerçekleştirilir: (Rejeb vd., 2021)

1. Arama kaynağının ve anahtar kelimelerin belirlenmesi
  2. Zaman aralığının ve dosya türünün belirlenmesi
  3. Analiz edilecek literatürün oluşturulması
  4. Elde edilen verilerin görselleştirilmesi ile sonuçların paylaşılabılır hale gelmesi
1. Analiz Süreci

Bu araştırmanın amacı doğrultusunda bibliyometrik analiz basamaklarına uygun olarak analiz süreci gerçekleştirilmiştir.

1. Çalışmanın kapsamı ve amacı doğrultusunda Web of Science (WOS) veri tabanında, “early childhood education” and “family” or “early childhood education” and “parent” or “preschool” and “family” or “preschool” and “parent” anahtar kelimeleri ile tarama yapılmıştır.
2. Son 10 yıldaki çalışmaları belirlemek amacıyla zaman aralığı 2014-2024 şeklinde kısıtlanmıştır. Derleme çalışmaları, erken görünüm yayınlar, devam eden yayınlar, kitaplar ve kitap bölümleri, editöre notlar, kitap kritikleri bu çalışma kapsamında dahil edilmemiştir. Açık erişimi olan ve eğitim alanında araştırma makalesi olarak İngilizce yayınlanmış olan çalışmalar dahil edilmiştir.
3. Analiz edilecek literatür oluşturularak WOS veri tabanından çekilen veriler VOSviewer uygulamasına aktarılmıştır.

4. Analiz sonucu elde edilen verilerin görselleştirilmesi ile sonuçlar paylaşılabilir hale getirilmiştir

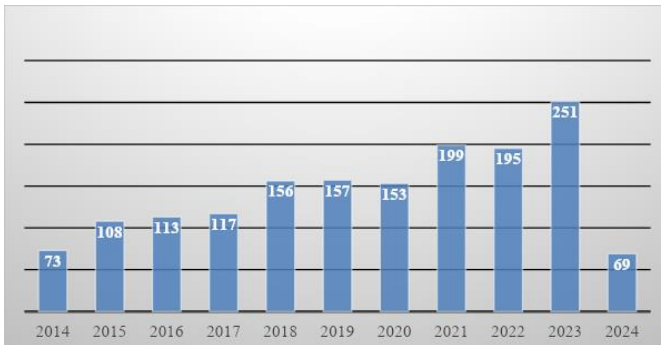
Analiz sürecine dair gerçekleştirilen basamaklar ve bu basamaklarda dahil etme hariç tutma kriterleri uygulandığında ulaşılan çalışmaların sayısı Şekil 1’de yer almaktadır.

Şekil 1. Bibliyometrik analiz basamakları.

Web of Science (WOS) veri tabanında “early childhood education” and “family” or “early childhood education” and “parent” or “preschool” and “family” or “preschool” and “parent” anahtar kelimeleri ile tarama yapılmıştır. İlk adımda ulaşılan çalışma sayısı 31,932 iken yayın yılı 2014-2024 şeklinde sınırlandırıldığında çalışma sayısı 22,125 olmuş, bu çalışmalardan sadece makaleler araştırmaya dahil edildiğinde sayı 17,432’ye, eğitim araştırmaları sınırlaması getirildiğinde ise sayı 8,013’e düşmüştür. Çalışmaların yayın dili İngilizce olarak sınırlandırıldığında 6,717, erişim seçeneği açık erişim olarak belirlendiğinde sayı 2,416 çalışmaya düşmüştür. Son adımda zenginleştirilmiş atıf referansları hariç tutulduğunda araştırılmaya dahil edilmesi planlanan çalışmaların sayısı 1,591 olmuştur. WOS veri tabanında ulaşılan 1,592 çalışmaya dair bibliyometrik veriler bibliyometrik analiz için VOSviewer programına aktarılmıştır. VOSviewer, akademik literatürün görselleştirilmesine ve analizi yapılmasına yönelik güçlü bir yazılım aracıdır. Özellikle bibliyometrik verilerin işlenmesi ve ağ analizi konularında geniş bir uygulama yelpazesi sunar. Bu program, araştırmacılara bilimsel literatürdeki ilişkileri, trendleri ve yapıları analiz etme imkanı sağlar ve veri setlerinin görsel olarak anlaşılmasını kolaylaştırır (Van Eck & Waltman, 2010). VOSviewer, metin madenciliği ve ağ analizi tekniklerini kullanarak, yazarlar arasındaki iş birliklerini, makale atıflarını ve anahtar kelimeler arasındaki bağlantıları detaylı bir şekilde görselleştirir (Van Eck, 2011). Sosyal bilimlerde VOSviewer’ın kullanımı, literatür taraması ve araştırma eğilimlerini inceleme açısından önemli bir araç olarak öne çıkmaktadır. Bu program aracılığıyla sosyal bilimler alanındaki yayınların kapsamı ve etkileşim ağları analiz edilebilir, bu sayede belirli konularda hangi araştırmaların öne çıktığı ve akademik iş birliklerinin nasıl geliştiği ortaya çıkarılabilir (Waltman & Van Eck, 2013). Ayrıca, VOSviewer, araştırma temalarının ve kavramsal alanların zaman içindeki değişimini izlemek için de kullanılır, bu da sosyal bilimlerdeki yeni eğilimlerin ve gelişmelerin takip edilmesini sağlar (Van Eck & Waltman, 2014). Bu sayede, araştırmacılar yalnızca mevcut bilgileri değil, aynı zamanda bilgi üretim sürecindeki dinamikleri de daha iyi analiz edebilirler.

3. BULGULAR

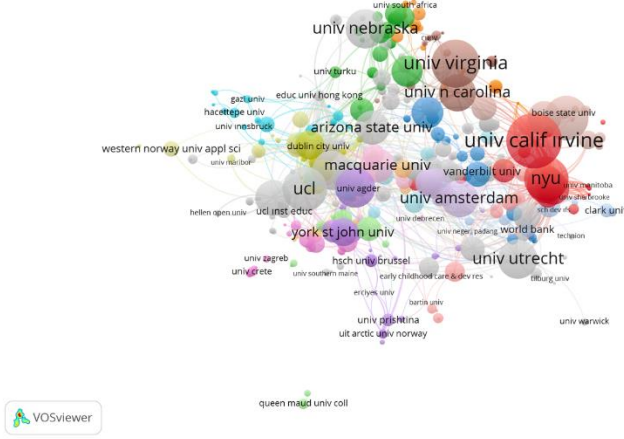
Bu araştırmanın amacı okul öncesi eğitim ve aile çerçevesinde yapılmış ve yayınlanmış makale çalışmalarının bibliyometrik analizinin yapılmasıdır. Bu amaç doğrultusunda WOS veri tabanında ulaşılan 1,592 çalışmanın VOSviewer programı ile gerçekleştirilen analiz sonuçları tablolar ve şekiller ile birlikte bu bölümde sunulmuştur.

Tablo 1. Çalışmaların yayın yılı analizi.

Analizlere dahil edilmesine karar verilen 1,591 çalışma yıllara göre incelendiğinde Tablo 1’de görüldüğü şekilde son on yılda en fazla yayın yapılan yılın 2023 olduğu görülmektedir. Yıllara göre yapılan çalışma sayılarında dalgalanmalar görülse de çalışmaların sayısının artan bir ivme ile ilerlediğini söylemek mümkündür.

Şekil 2. Üniversite atıf analizi.

Kurumlara göre yapılan çalışmaların almış oldukları atıf sayısını belirlemek amacıyla üniversite atıf analizi yapılmıştır. Şekil 2’de büyüklü küçüklü yuvarlaklar üniversitelerin atıf yoğunluğunu göstermektedir. Yuvarlaklar arasındaki bağlantılar ise üniversitelerin bağlantılı olduğu diğer üniversiteleri göstermektedir

Tablo 2

Üniversite yayın analizi

	Yayın	Atıf
Queensland University Technology	38	406
Macquarie	29	323
University Helsinki	25	156
Charles Sturt University	24	254
University Jyvaskyla	22	174
University Stavanger	20	108
University Oxford	19	423
University Nebraska	19	408
University Melbourne	18	276
Monash University	18	236

Tablo 2 üniversitelerin yayın sayılarına göre sıralamayı göstermektedir. Queensland University Technology en fazla yayın yapılan üniversitedir fakat en fazla atıf alan üniversite değildir.

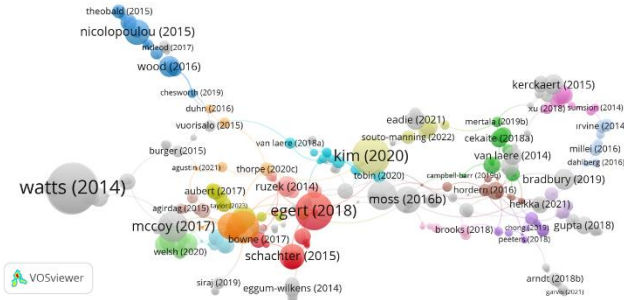
Yayın sıralamasına göre Türkiyede’ki üniversitelere bakıldığında Hacettepe Üniversite’sinin 15 yayınıyla 19. sırada olduğu ve 38 atıf aldığı görülmektedir.

Tablo 3

Üniversite atıf analizi

	Atıf	Yayın
University California Irvine	753	17
University Virginia	587	15
University Michigan	508	10
NYU	502	11
UCL	501	14
University Oxford	423	19
University Utrecht	413	16
University Nebraska	408	19
Queensland University Technology	406	38
University Wisconsin	377	13

Tablo 3 üniversitelerin atıf sayılarına göre sıralamayı göstermektedir. En fazla atıf alan on üniversite arasında University California Irvine 753 atıf ile en fazla atıf alan üniversitedir.

Şekil 3. Yazar atıf analizi.

Literatürde merkezi önemde olan araştırma, referans ve yazarların belirlenmesi amacıyla yazar atıf analizi yapılmıştır. Şekil 3’de büyüklü küçüklü yuvarlaklar yazarlara ait atıf yoğunluğunu göstermektedir. Yuvarlaklar arasındaki bağlantılar ise bu çalışmaların bağlantılı olduğu diğer çalışmaların yazarları göstermektedir. Tablo 4’de ise yapılan analiz sonucunda alanda en fazla atıf alan on yazara yer verilmiştir, 308 atıf ile Watts (2014) en fazla atıf alan yazardır.

Tablo 4

Yazar atf analizi

	Yayın Yılı	Atf
Watts	2014	308
Bassok	2016	306
Kim	2020	184
Egert	2018	180
Bers	2019	138
Slot	2015	133
Mccoy	2017	121
Puglisi	2017	116
Bakken	2017	111
Hamilton	2016	105

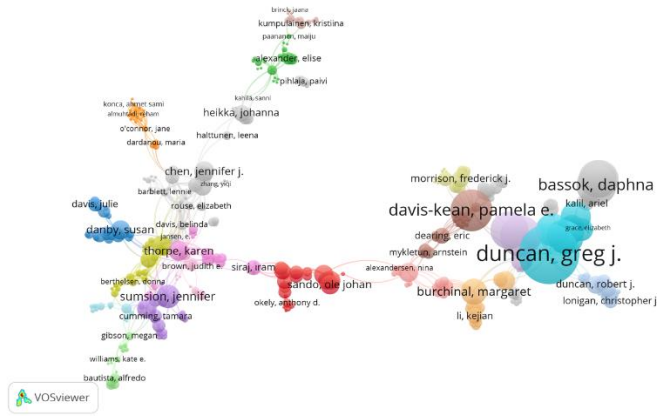

Şekil 4. Dergi atf analizi.

Literatürde yoğunlukla atf alan yayınların yer aldığı dergilerin belirlenmesi amacıyla dergi atf analizi yapılmıştır. Şekil 4’ de büyüklü küçüklü yuvarlaklar dergilerde yayınlanmış olan yayınlara ait atf yoğunluğunu göstermektedir. Analiz sonucunda Tablo 5’de görüldüğü şekilde Early Childhood Research Quarterly dergisinin en fazla yayın ile en fazla atf alan dergi olduğu görülmektedir.

Tablo 5
Dergi atf analizi

	Atf Sayısı	Yayın Sayısı
Early Childhood Research Quarterly	1868	110
European Early Childhood Education Research	1105	103
Early Childhood Education	1002	102
Contemporary Issues in Early Childhood	794	67
Australian Journal of Early Childhood	623	77
AERA Open	617	18
Early Childhood Development and Care	596	56
Educational Researcher	483	3
International Journal of Child Care and Education Policy	476	40
International Journal of Early Childhood	465	29

Şekil 5. Ortak yazar atf analizi.

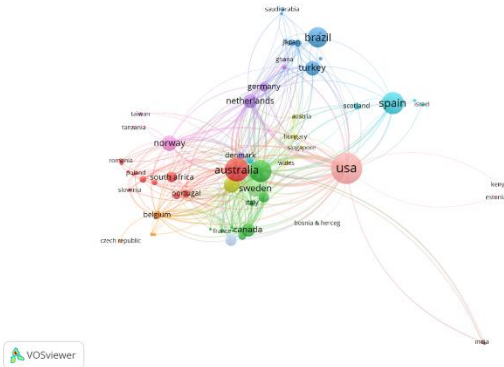
Birbiri ile iş birliği içerisinde olup en fazla ortak yayın yapan araştırmacıların belirlenmesi amacıyla ortak yazarlık analizi yapılmıştır. Bu analizi yaparken her yazarın en az bir yayın yapmış olması ve en az bir atf almış olması kriter olarak belirlenmiştir. 3822 yazardan 2888'i bu kriteri karşılamaktadır. Analiz sonucunda oluşturulan Şekil 5 görsel atf ağı haritası ortak yazarlar tarafından hazırlanan çalışmalar arasındaki ilişkileri göstermektedir. Şekilde büyük küçüklü yuvarlaklar atf yoğunluğunu göstermektedir. Yuvarlaklar arasındaki bağlantılar ise bu çalışmalara hangi yoğunlukta başka ortak yazarlı yayınlarda atf yapıldığını göstermektedir. 2888'i arasından 383 ortak yazarlık çalışmasının alıntılarının bağlantılı olduğu da şekilde görülmektedir.

Tablo 6

Ortak yazar atıf analizi

	Atıf	Yayın
Duncan, Greg J.	701	10
Davis-Kean, Pamela E.	365	3
Watts, Tyler W.	360	2
Bassok, Daphna	339	4
Siegler, Robert S.	308	1
Latham, Scott	306	1
Rorem, Anna	306	1
Snowling, Margaret J.	260	4
Hulme, Charles	258	3
Fukkink, Ruben G.	243	6

Tablo 6’da görüldüğü şekilde, 701 atıfla en fazla atıf alan ortak yazarlar Duncan ve Greg J. aynı zamanda en fazla atıf alan 10 yazar ortaklığı arasında en fazla yayına da sahip olanlardır. Davis-Kean ve Pamela E. ise en fazla atıf alan ikinci ortaklığa sahipken sıralamada en fazla yayın sıralamasında ikinci sırada değildir. Diğer ortaklıklarda da benzer şekilde yayın sayısı ile atıf alma oranı arasında bir paralellik mevcut değildir. Tablo 6’de ortak yazar atıf ve yayın sayıları görülmektedir.

Şekil 6. Ülke atıf analizi.

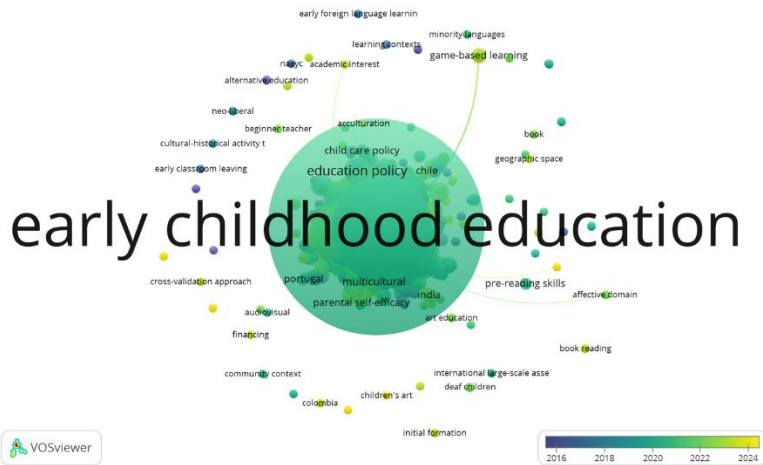
Ülkelere göre yapılan çalışmaların almış oldukları atıf sayısını belirlemek amacıyla ülke atıf analizi yapılmıştır. Bu analizi yaparken en az bir yayın yapılması ve en az bir atıf alınmış olması kriter olarak belirlenmiştir. 85 ülkeden 77’si bu kriteri karşılamaktadır. Analiz sonucunda oluşturulan Şekil 6 ülkelere göre alınan atıflar arasındaki ilişkileri göstermektedir. Şekilde büyüklü küçüklü yuvarlaklar atıf yoğunluğunu göstermektedir. Yuvarlaklar arasındaki bağlantılar ise ülkelerde hangi yoğunlukta diğer ülkelerle bağlantılı olarak atıf yapıldığını göstermektedir.

Tablo 7

Ülke atıf analizi

	Atıf	Yayın
Usa	5627	318
Australia	2085	186
England	2042	157
Netherlands	1128	63
Spain	797	157
Sweden	746	84
Norway	695	75
Finland	655	86
China	534	41
Germany	483	33

Tablo 7’de görüldüğü gibi, 5627 atıfla Amerika Birleşik Devletleri en fazla yayın sayısı ile atıf alan ülke olmuştur. Türkiye ise bu listede 366 atıf ve 69 yayın ile 14. Sırada yer almaktadır.

Şekil 7. Anahtar kelime analizi.

Okul Öncesi Eğitim ve aile ile ilgili ortak kelime analizi yapılarak elde edilen haritalamaya Şekil 7’de yer verilmiştir. İlgili yayınlarda en sık kullanılan anahtar sözcüklere bakıldığında Tablo 8’de görüldüğü gibi 484 tekrar ile Early Childhood Education, 109 tekrar ile Early Childhood ve 94 tekrar ile Preschool ifadeleri ilk üç sıradadır.

Tablo 8

Anahtar kelime kullanım analizi

	Sıklık
Early Childhood Education	484
Early Childhood	109
Preschool	94
Early Childhood Education and Care	75
Covid-19	42
Professional Development	38
School Readiness	31
Pedagogy	31
Kindergarten	31
Play	31

4. SONUÇ

Araştırma kapsamında Web of Science (WOS) veri tabanında “early childhood education” and “family” or “early childhood education” and “parent” or “preschool” and “family” or “preschool” and “parent” anahtar kelimeleri ile tarama yapılmıştır. İlk adımda ulaşılan çalışma sayısı 31,932 iken dahil etme ve hariç tutma kriterleri uygulandıktan sonra araştırılmaya dahil edilecek çalışmaların sayısı 1,591 olmuştur. Bu çalışmaların indexlendikleri dizinlere göre dağılımları da şu şekildedir; Social Sciences Citation Index (SSCI):807, Emerging Source of Citation Index (ESCI):784, Science Citation Index Expanded (SCI-Expanded):16 ve Arts and Humanities Citation Index (A&HCI):14. Belirlenen 1,591 çalışma için VOSviewer ile bibliyometrik analiz yapılmıştır. Bu analizler sonucunda “okul öncesi eğitim” ve “aile” çerçevesinde en fazla çalışmanın (110) Early Childhood Research Quarterly Dergisinde yayınlandığı ve en fazla atfın da (1868) bu dergiye yapıldığı görülmüştür. Yazarların atıf sayılarına bakıldığında ise 308 atıf ile en fazla atıfı Watts’ın (2014) aldığı, yazar ortak atıf ağında ise 10 yayın 701 atıf ile en fazla alıntılanan ortak yazarlığın Duncan ve Greg J. olduğu görülmüştür. Çalışmaların ülke kurum iş birlikleri incelendiğinde en fazla atıf alan (5627) ve en fazla yayın (318) yapılan ülke Amerika Birleşik Devletleri, en fazla atıf alan (753) University California Irvine olmuştur. Araştırmacılar tarafından en fazla tercih edilen anahtar kelime ise (484) Erken Çocukluk Eğitimi’dir.

5. KAYNAKLAR

- Blumer, H. (1969). *Symbolic interactionism: Perspective and method*. University of California Press.
- Bowen, M. (1978). *Family therapy in clinical practice*. Jason Aronson.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Harvard University Press.

- Çakıcı, D. (2006). *Aile yapısı ve değişimi*. Ekin Yayınevi.
- Desforjes, C., & Abouchaar, A. (2003). *The impact of parental involvement, parental support, and family education on pupil achievements and adjustment: A literature review*. Department for Education and Skills.
- Dilworth-Anderson, P., Burton, L. M., & Klein, D. M. (2005). Contemporary and emerging theories in studying families. In *Sourcebook of family theory and research* (pp. 35-58). Sage Publications.
- Epstein, J. L. (2001). *School, family, and community partnerships: Preparing educators and improving schools*. Westview Press.
- Erikson, E. H. (1950). *Childhood and society*. Norton.
- Güler, B. (2010). *Aile türleri ve sosyal yapı*. Nobel Yayıncılık.
- Henderson, A. T., & Mapp, K. L. (2002). *A new wave of evidence: The impact of school, family, and community connections on student achievement*. Southwest Educational Development Laboratory.
- Hornby, G., & Lafaale, R. (2011). Barriers to parental involvement in education: An update. *Educational Review*, 63(1), 37-52. <https://doi.org/10.1080/00131911.2010.488049>
- Kaplan, A. (2002). Ebeveyn katılımı ve eğitimde ailenin rolü. *Eğitim Bilimleri Dergisi*, 22(1), 78-90. https://doi.org/10.1501/Egiderm_0000000052
- Kapoor, K. K., Tamilmami, K., Rana, N. P., Patil, P., Dwivedi, Y. K., & Nerur, S. (2018). Advances in social media research: Past, present and future. *Information Systems Frontiers*, 20, 531-558. <https://doi.org/10.1007/s10796-017-9810-y>
- Kagan, S. L., & Britto, P. R. (2005). Promoting the development of young children: Early childhood education and care. In N. Halfon, K. McLearn, & M. Schuster (Eds.), *Childhood and beyond: The future of the human family* (pp. 45-67). Springer.
- Marx, K. (1867). *Das Kapital*. Otto Meissner Verlag.
- Mishra, D., Luo, Z., Jiang, S., Papadopoulos, T., & Dubey, R. (2017). A bibliographic study on big data: Concepts, trends and challenges. *Business Process Management Journal*, 23(3), 555-573. <https://doi.org/10.1108/BPMJ-05-2016-0085>
- Parsons, T., & Bales, R. F. (1955). *Family, socialization and interaction process*. Free Press.
- Rejeb, A., Rejeb, K., Zailani, S., Treiblmaier, H., & Hand, K. J. (2021). Integrating the Internet of Things in the halal food supply chain: A systematic literature review and research agenda. *Internet of Things*, 13, 100361. <https://doi.org/10.1016/j.iot.2021.100361>
- Swick, K. J., & Williams, R. L. (2006). Creating supportive home environments for young children: What parents need to know. *Early Childhood Education Journal*, 33(2), 99-104. <https://doi.org/10.1007/s10643-005-0047-7>
- Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2014). Visualizing bibliometric networks. In *Measuring scholarly impact: Methods and practice* (pp. 285-320). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-10377-8_14
- Waltman, L., & Van Eck, N. J. (2013). A smart local moving algorithm for large-scale modularity-based community detection. *The European Physical Journal B*, 86, 1-14. <https://doi.org/10.1140/epjb/e2013-40040-5>

**HOW TO MAKE IT NEW? WILLIAM CARLOS WILLIAMS AND THE MODERN
AMERICAN POETRY****NASIL YENİLEŞTİRİLİR? WILLIAM CARLOS WILLIAMS VE MODERN
AMERİKAN ŞİİRİ****ZÜHAL GÖKBEL¹, MÜRÜVVET MESCİGİL²****¹Instructor, Kırşehir Ahi Evran University, English Language and Literature,****ORCID: 0000-0003-2772-7042****²Instructor, Kırşehir Ahi Evran University, English Language and Literature,****ORCID: 000-0001-5690-6141****ABSTRACT**

Innovation and newness appear as the focal point of the modernist movement. As a result of industrialization, increasing population in cities and conflicts among the countries has caused a rapid change in the daily lives of ordinary people. In literary canon, of course, it is perceived that a new and modern world is constructed. Therefore, concordantly with the development of various changes, modernism emerges as an artistic movement. In this sense, modernism can be said to reflect the struggle of the new modern man to adapt to their new life enclosed by discoveries and explorations. The movement initially started in Europe and then flourished in America. The movement is nourished by the domestic shifts of the country, including the innovation of technology and the increasing demand for urbanization, revolutions, and the long-lasting effects of WWI, which left most nations in mass destruction. Materialism, war, prosperity and disillusionment have all contributed to the emergence of the modernist movement in America. The writers of modernism are aware that the traditional understanding of literature is inadequate to reflect the turmoil, complexity and mental alienation of the modern man. As the most significant movement of the 20th century, modernism compelled the poets to create new alternatives to the long-established techniques. Ezra Pound and his slogan “make it new” has been one of the fundamental premises of modern American poetry. Another important representative of modern poetry, William Carlos Williams, gathers his idea of the new within the prologue of his breakthrough prose *Kora in Hell*; “Nothing is good save the new. If a thing have novelty it is intrinsically beside every other work of artistic excellence”. In this paper, Williams’ struggle to make poetry unique and more American will be analysed through his exemplary poems.

Keywords: American Poetry, Modernism, William Carlos Williams.**ÖZ**

Yenilik ve yenilikçilik modernist hareketin odak noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanayileşmenin bir sonucu olarak kentlerde artan nüfus ve ülkeler arasındaki çatışmalar sıradan insanların gündelik hayatlarında hızlı bir değişime neden olmuştur. Bu süreçte, yazın dünyasında da yeni ve modern bir dünyanın inşa edildiği algısı vardır. Dolayısıyla çeşitli değişimlerin gelişimine paralel olarak modernizm de sanatsal bir akım olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu anlamda modernizmin, yeni modern insanın keşiflerle çevrili yeni yaşamına uyum sağlama mücadelesini yansıttığı söylenebilir. Hareket ilk olarak Avrupa'da başlamış ve daha sonra Amerika'da gelişmiştir. Hareket, teknolojinin yenilenmesi ve kentleşmeye yönelik artan talep, devrimler ve çoğu ulusu kitlesel yıkım içinde bırakan Birinci Dünya Savaşı'nın uzun süren etkileri de dahil olmak üzere ülkenin iç değişimlerinden beslenmiştir. Materyalizm, savaş, refah ve hayal kırıklığı Amerika'da modernist hareketin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Modernizmin yazarları, geleneksel edebiyat anlayışının modern insanın kargaşasını, karmaşıklığını ve zihinsel yabancılaşmasını yansıtmakta yetersiz kaldığının farkındadır. Yirminci yüzyılın en önemli hareketi olan modernizm, şairleri köklü tekniklere yeni alternatifler yaratmaya zorlamıştır. Ezra Pound ve onun "yenile" sloganı, modern Amerikan şiirinin temel öncüllerinden biri olmuştur. Modern şiirin bir diğer önemli temsilcisi William Carlos Williams, çığır açan düzyazısı *Kora Cehennemde*'nin önsözünde yeniye dair fikrini şöyle toplar; "Yeni dışında hiçbir şey iyi değildir. Eğer bir şey yeniliğe sahipse, özünde diğer tüm sanatsal mükemmellik eserlerinin yanındadır". Bu çalışmada, Williams'ın şiiri benzersiz ve daha Amerikan kılma çabası, örnek şiirleri üzerinden analiz edilecektir.

Anahtar kelimeler: Amerikan Şiiri, Modernizm, William Carlos Williams.

REVIEW OF METHODOLOGY PARTS OF POSTGRADUATE THESES ON STEM
SUBJECTS IN THE FIELD OF PRESCHOOL EDUCATION CONDUCTED IN
TURKEY

OKUL ÖNCESİ EĞİTİMİ ALANINDA TÜRKİYE'DE YAPILAN STEM KONULU
LİSANSÜSTÜ TEZLERİN YÖNTEMSEL İNCELENMESİ

BEYZA DEMİREL¹, ESRA TUĞBA ÇOBAN SÖYLEMEZ²

¹Araştırma Görevlisi, Muş Alparslan Üniversitesi, Okul Öncesi Eğitimi Ana Bilim Dalı,
ORCID ID: 0000-0002-5741-623X

²Araştırma Görevlisi, Hacettepe Üniversitesi, Okul Öncesi Eğitimi Ana Bilim Dalı,
ORCID ID:0000-0002-6548-4320

Özet

Bu araştırmanın amacı, STEM ile ilgili Türkiye’de okul öncesi eğitimi alanında yapılmış lisansüstü tez çalışmalarının yöntem bölümlerinin incelenmesidir. Araştırmanın yöntemi nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizidir. Araştırma kapsamında incelemede kullanılan çalışmalar YÖK Ulusal Tez Merkezi’nin veri tabanından yapılan taramalarla belirlenmiştir. Araştırmanın amacı kapsamında veri tabanında yapılan taramalar ‘STEM’ ve ‘FeTeMM’ ana arama kelimesi üzerinden ‘okul öncesi’, ‘çocuk’, ‘anaokulu’, ‘anasınıfı’ kelimeleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmada incelenecek tezler belirlenirken izinli durumda olan tez çalışmaları seçilmiştir. Araştırma kapsamında sadece okul öncesi eğitim alanında yapılmış tezler dahil edilirken temel eğitim çatısı altında ele alınan okul öncesi eğitim ile ilgili bir tez çalışması ilkökul düzeyini de içerdiğinden incelemeye alınmamıştır. Araştırmada tezlerin araştırma yaklaşımı, araştırma model/desenleri, örneklem seçimi, örneklem grubu türü, veri toplama aracı, veri toplama süreci ve veri analizi bölümleri içerik analizi ile incelenmiştir. Araştırmanın sonucuna göre STEM konusu ile ilgili tezlerin 2018-2024 yılları arasında ağırlıklı olarak yüksek lisans düzeyinde yapıldığı görülmüştür. İncelenen tezlerin ağırlıklı olarak nicel ve karma yaklaşım olduğu; örneklem gruplarının ağırlıklı olarak okul öncesi dönem çocukları ve okul öncesi öğretmenlerinden oluştuğu; veri toplama aracı olarak ölçek, görüşme formu, gözlem formu ve araştırmacı günlüğü gibi çeşitli veri toplama araçlarının kullanıldığı; veri analiz süreçlerinde içerik analizi ve istatistiksel analiz gibi veri analizlerinin kullanıldığı görülmüştür. Elde edilen sonuçlar ışığında alanyazından örneklerle araştırma sonuçları tartışılmış ve gelecekteki çalışmalara yönelik önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Okul öncesi eğitimi, STEM, lisansüstü tez

Abstract

The aim of this research is to examine the method sections of postgraduate theses conducted in the field of preschool education in Turkey on STEM. The method of the research is document analysis, which is one of the qualitative research methods. The studies used in the study were determined by scanning the database of the YÖK National Thesis Center. Within the scope of the research, the searches conducted in the database were carried out using the main search words ‘STEM’ and ‘FeTeMM’ using the words ‘preschool’, ‘child’, ‘kindergarten’, ‘preschool’. While determining the theses to be examined in the research, the theses studies with permission were selected.

While only theses conducted in the field of preschool education were included in the research, a thesis study on preschool education, which was considered under the umbrella of basic education, was not included in the review since it also included the primary school level. The research approach, research model/designs, sample selection, sample group type, data collection tool, data collection process and data analysis sections of the theses were examined with content analysis. According to the results of the research, it was seen that STEM related theses were mostly written at the master's level between 2018-2024. It was seen that the examined theses were mostly quantitative and mixed approach; the sample groups mainly consisted of preschool children and preschool teachers; various data collection tools such as scale, interview form, observation form and researcher diary were used as data collection tools; data analyses such as content analysis and statistical analysis were used in the data analysis processes. In the light of the obtained results, the research results were discussed with examples from the literature and suggestions were made for future studies.

Keywords: Preschool education, STEM, postgraduate thesis

1. GİRİŞ

Okul öncesi eğitim, küçük çocukların gelişiminde, ilkokulda kazanacakları daha ileri içerik bilgisini oluşturmak için birçok ön koşul beceriyi oluşturdukları önemli bir dönemdir (Chesloff, 2013). Çocuklar erken yaşta teknoloji ve teknolojik aletlere büyük ilgi gösterirler, sürekli dokunur ve sorular sorarlar. Bu ilgi ve merak, icat ve keşifler için yönlendirilerek anlamlı öğrenmelere dönüştürülebilir (Kale, 2019). Moore ve ark. (2014) tarafından bilim, teknoloji, mühendislik ve matematikten oluşan dört disiplinin bir kısmının veya tamamının, konular ve gerçek dünya sorunları arasındaki bağlantılara dayanarak tek noktada birleştirme çabası olarak tanımlanan STEM eğitimi için erken çocukluk dönemi doğal bir başlangıç noktasıdır. İlk yıllarda çocukların entelektüel olarak meraklı olma ve çevrelerini araştırma konusundaki doğal eğilimleri ortaya çıkar (Helm & Katz 2016). STEM eğitimi çocukların doğuştan getirdikleri bu eğilimler itibarıyla onların öğrenme isteklerine hizmet edebilmektedir. STEM eğitiminin amacı, bireylere yaratıcı problem çözme, eleştirel düşünme, araştırma-sorgulama ve mantıksal akıl yürütme gibi çeşitli düşünme becerilerini iş birliği içinde kazandırmaktır (White, 2014). STEM eğitimi sayesinde sıradışı fikirler üreten çocuklar, kendilerini ifade ettikçe dil gelişimlerinde ilerleme kaydederler, özgüvenleri artar ve sosyal-duygusal gelişimleri desteklenir (Akgündüz, 2018). STEM ile okul öncesi dönemden itibaren tanışan çocuklar, erken mühendislik becerilerini model oluşturarak, yapılar tasarlayarak ve yeni fikirler üreterek geliştirir, yapı-inşa oyuncakları ve tamir/marangoz setleri ile oynayarak, resim çizerek mühendislik becerilerini geliştirirler. Bu dönemde, legolarla yapılar tasarlayıp inşa ederken mühendislik ve matematik becerilerini geliştirir, bu yapıları bilgisayarda canlandırarak teknoloji kullanma becerilerini artırır. Böylece, STEM'in tüm disiplin alanlarını deneyimlerler (Uyanık-Balat ve Günşen, 2017; Kırkıç ve Aydın, 2018). İyi planlanmış nitelikli, zengin ve çok yönlü öğrenme ortamları aracılığıyla okul öncesi dönemde yürütülen nitelikli bir STEM eğitimi, yüksek kaliteli bir eğitim ve çocuklarda ilerideki öğrenmelerine de temel oluşturacak bilgi ve beceri gelişimi için kaldıraç rolü üstlenmiştir (Brenneman ve ark., 2019). Bu nedenle STEM ve erken çocukluk dönemi arasında heyecan verici ve güçlü bir bağlantı vardır (Chesloff, 2013). Okul öncesi dönemde yürütülen STEM eğitimi, okuryazarlık da dahil olmak üzere geniş kavramların potansiyelinden yararlanarak çok yönlü deneyimlere dayalı olarak tasarlamak için zemin yaratır (Briseno, 2015). Okul öncesi dönem çocukları, bir şeyleri parçalara ayırma, tekrar bir araya getirme, nasıl çalıştıklarını anlama arzusu da dâhil olmak üzere genç bir bilim insanı ve mühendis gibi düşünme özelliği gösterirler. STEM uygulamalarında çocuklar, problemleri eleştirel bir bakış açısıyla inceler ve özgün çözümler üretir. Çözümlerini gruplarında iş birliği ve iletişim halinde ürüne dönüştürür.

STEM uygulamaları bilimsel düşünmeyi geliştirdiği gibi çocukların özgüvenini de destekler (Sparkes, 2017). Yaşamsal öğrenme ve becerilerin, özellikle 21. Yüzyılın donanımlı bireylerinde beklenen becerilerin temellerinin okul öncesi dönemde atıldığı gerçeği ile etkili öğrenme ortamlarının ve bu ortamlarda STEM eğitime yer verilmesinin önemi açıkça anlaşılmaktadır (Şanlı, 2021). Çocukların STEM alanlarındaki bilgi ve becerilerini okul öncesi dönemden itibaren başlaması yönünde önerilerde bulunan ve çocukları bu alanda geliştirmeyi amaçlayan girişimlerde artış olmuştur. (Gonzalez ve Kuenzi, 2012; MacDonald ve ark., 2020). Yaşamsal öğrenme ve becerilerin, özellikle 21. Yüzyılın donanımlı bireylerinde beklenen becerilerin temellerinin okul öncesi dönemde atıldığı gerçeği ile etkili öğrenme ortamlarının ve bu ortamlarda STEM eğitime yer verilmesinin önemi açıkça anlaşılmaktadır (Şanlı, 2021). STEM okul öncesi eğitimde kullanımının ve öneminin her geçen gün artması, bu araştırmanın inceleme konusu olmuştur. STEM ile ilgili Türkiye’de okul öncesi eğitimi alanına yönelik yapılmış lisansüstü tez çalışmalarının yöntemsel açıdan incelenmesinin gelecekte yapılacak araştırmalara yol gösterip rehberlik edeceği ve araştırmacılara faydalı bilgiler sağlayacağı düşünülmektedir. Bu düşünce doğrultusunda bu çalışmanın amacı okul öncesi eğitimi alanında STEM konusunda Türkiye’de yapılmış lisansüstü tez çalışmalarının yöntem bölümlerinin incelenmesidir.

2. YÖNTEM

Bu araştırmanın yöntemi nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesidir. Doküman inceleme yöntemi, araştırmanın veri setini oluşturan birincil veya ikincil kaynak olarak nitelendirilen çeşitli dokümanların elde edilmesi, gözden geçirilmesi, sorgulanması ve analizi olarak tanımlanabilir (Özkan, 2021). Araştırma kapsamında incelemede kullanılan çalışmalar YÖK Ulusal Tez Merkezi’nin veri tabanından yapılan taramalarla belirlenmiştir. Araştırmanın amacı kapsamında veri tabanında yapılan taramalar ‘STEM’ ve ‘FeTeMM’ ana arama kelimesi üzerinden ‘okul öncesi’, ‘çocuk’, ‘anaokulu’, ‘anasınıfı’, ‘erken çocukluk’ kelimeleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmada incelenecek tezler belirlenirken izinli durumda olan tez çalışmaları seçilmiştir. Araştırma kapsamında sadece okul öncesi eğitim alanında yapılmış tezler dahil edilirken temel eğitim çatısı altında ele alınan okul öncesi eğitim ile ilgili iki tez çalışması ilkökul düzeyini de içerdiğinden incelemeye alınmamıştır. Çalışmaların takibinin kolay olması açısından ‘*çalışma 1, çalışma 2...*’ gibi kod isimler verilerek sunulmuştur. Araştırma kapsamında dahil edilen 51 lisansüstü çalışmasına ilişkin bilgilere Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1. Tezlerin Yazar, Yayımlandığı Yıl, Tür ve Üniversite Bilgileri

	Yazar ve Yayın Yılı	Yayın Türü	Yayımlandığı Üniversite
Çalışma 1	Yıldırım, 2021	Yüksek lisans	Yıldız Teknik Üniversitesi
Çalışma 2	Kalyoncu, 2021	Yüksek lisans	Marmara Üniversitesi
Çalışma 3	Ramazan, 2021	Yüksek lisans	Kırklareli Üniversitesi
Çalışma 4	En, 2022	Yüksek lisans	Kastamonu Üniversitesi
Çalışma 5	Savaş, 2024	Yüksek lisans	İstanbul Aydın Üniversitesi
Çalışma 6	Mart, 2023	Yüksek lisans	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Çalışma 7	Başaran, 2018	Doktora	Gaziantep Üniversitesi

Çalışma 8	Öcal, 2018	Yüksek lisans	Yıldız Teknik Üniversitesi
Çalışma 9	Sağbaş, 2019	Yüksek lisans	Bahçeşehir Üniversitesi
Çalışma 10	Kale, 2019	Yüksek lisans	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Çalışma 11	Öztürk, 2019	Yüksek lisans	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Çalışma 12	Tanın, 2021	Yüksek lisans	Kastamonu Üniversitesi
Çalışma 13	Bal, 2018	Yüksek lisans	Marmara Üniversitesi
Çalışma 14	Yaşar, 2021	Yüksek lisans	Fırat Üniversitesi
Çalışma 15	Demirci, 2024	Yüksek lisans	Sinop Üniversitesi
Çalışma 16	Kavak, 2020	Doktora	Çukurova Üniversitesi
Çalışma 17	Nişan, 2024	Doktora	Gazi Üniversitesi
Çalışma 18	Doğan, 2020	Yüksek lisans	Hasan Kalyoncu Üniversitesi
Çalışma 19	Savaş, 2021	Yüksek lisans	Uşak Üniversitesi
Çalışma 20	Üret, 2019	Yüksek lisans	Yıldız Teknik Üniversitesi
Çalışma 21	Ünal, 2019	Yüksek lisans	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Çalışma 22	Deniz Özkök, 2019	Yüksek lisans	Bahçeşehir Üniversitesi
Çalışma 23	Alan, 2020	Doktora	Hacettepe Üniversitesi
Çalışma 24	Yalçın, 2020	Doktora	Çukurova Üniversitesi
Çalışma 25	Abanoz, 2020	Doktora	Gazi Üniversitesi
Çalışma 26	Erol, 2021	Doktora	Pamukkale Üniversitesi
Çalışma 27	Ünlü, 2021	Yüksek Lisans	Aksaray Üniversitesi
Çalışma 28	Şanlı, 2021	Doktora	Hacettepe Üniversitesi
Çalışma 29	Tepe, 2023	Doktora	Ordu Üniversitesi
Çalışma 30	Sarı, 2023	Yüksek Lisans	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Çalışma 31	Memiş, 2024	Yüksek Lisans	Bahçeşehir Üniversitesi
Çalışma 32	Çakır, 2018	Yüksek Lisans	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Çalışma 33	Parmaksız, 2019	Yüksek Lisans	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Çalışma 34	Yılmaz, 2023	Doktora	Bursa Uludağ Üniversitesi
Çalışma 35	Şimşek, 2022	Yüksek Lisans	Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
Çalışma 36	Samur, 2022	Yüksek Lisans	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Çalışma 37	Çakır, 2022	Doktora	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Çalışma 38	Güler, 2023	Doktora	Ordu Üniversitesi
Çalışma 39	Bursa, 2022	Yüksek Lisans	Balıkesir Üniversitesi
Çalışma 40	Çilengir Gültekin, 2019	Yüksek Lisans	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Çalışma 41	Karamete Gözcü, 2019	Yüksek Lisans	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Çalışma 42	Güldemir, 2019	Yüksek Lisans	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Çalışma 43	Aydın, 2019	Yüksek Lisans	Fırat Üniversitesi
Çalışma 44	Ata Aktürk, 2019	Doktora	ODTÜ
Çalışma 45	Behram, 2019	Yüksek Lisans	İstanbul Aydın Üniversitesi
Çalışma 46	Üspolat Yazıcı, 2019	Yüksek Lisans	Üsküdar Üniversitesi
Çalışma 47	Kesicioğlu, 2022	Yüksek Lisans	Bahçeşehir Üniversitesi
Çalışma 48	Azamet Gündüzlü, 2023	Yüksek Lisans	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Çalışma 49	Çeçen, 2023	Yüksek Lisans	Dicle Üniversitesi
Çalışma 50	Çolak, 2024	Yüksek Lisans	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Çalışma 51	Tüfekçi, 2024	Yüksek Lisans	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Tablo 1 incelendiğinde 51 lisansüstü çalışmasının 2018-2024 yılları arasında gerçekleştiği ve 12'sinin doktora geri kalan 39 çalışmanın yüksek lisans çalışması olduğu görülmektedir. Çalışmaların yayınlandığı üniversitelere baktığımızda tezlerin, Türkiye'deki çeşitli üniversitelerde yayınlandığı görülmektedir. Çalışma kapsamında incelenen tezlerin yıllara göre dağılımı Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Tezlerin Yayın Yılı ve Tez Sayısı

Yayınlanan Yıl	Tez Sayısı
2018	4
2019	14
2020	5
2021	9
2022	6
2023	7
2024	6

Tablo 2 incelendiğinde 2018-2024 yılları arasında en çok tezin 2019 yılında (19) en az tezin ise 2018 yılında (4) yayınlandığı görülmektedir.

3. BULGULAR

Çalışmanı amacı kapsamında 51 lisansüstü çalışmasına ulaşılmıştır. Bu bölümde incelenen tez çalışmalarının araştırma modeli, araştırma deseni, örneklem grubu, örneklem seçimi, veri toplama aracı, veri toplama süreci ve veri analizlerine ilişkin sonuçlar paylaşılacaktır.

İncelenen tez çalışmalarının araştırma yaklaşımı ve desenlerine ilişkin bilgilere Tablo 3'te yer verilmiştir.

Tablo 3. İncelenen çalışmaların araştırma yaklaşımı ve desenleri

	Araştırma Yaklaşımı	Araştırma Deseni
Çalışma 1	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 2	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 3	Karma Yöntem	Açıklayıcı Karma Yöntem
Çalışma 4	Nitel Araştırma	Durum Çalışması
Çalışma 5	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 6	Nitel Araştırma	Durum Çalışması
Çalışma 7	Nitel Araştırma	İşbirlikçi Eylem Araştırması
Çalışma 8	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 9	Nitel Araştırma	Durum Çalışması
Çalışma 10	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen + Tarama
Çalışma 11	Nitel Araştırma	Durum Çalışması
Çalışma 12	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 13	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 14	Karma Yöntem	Yakınsayan Paralel Desen Karma Desen
Çalışma 15	Nicel Araştırma	Tanımlayıcı, Kesitsel ve İlişkisel Tarama
Çalışma 16	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 17	Karma Yöntem	Yakınsayan Paralel Desen
Çalışma 18	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 19	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 20	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 21	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 22	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen (Tek Gruplu)
Çalışma 23	Karma Yöntem	Yakınsayan Desen

Çalışma 24	Karma Yöntem	İç İçe Gömülü Karma Yöntem Deseni
Çalışma 25	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 26	Karma Yöntem	-
Çalışma 27	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 28	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 29	Karma Yöntem	İç İçe Karma Desen
Çalışma 30	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 31	Karma Yöntem	-
Çalışma 32	Karma Yöntem	Açıklayıcı Karma Araştırma Deseni
Çalışma 33	Karma Yöntem	Yakınsayan Desen (Yarı Deneysel Desen)
Çalışma 34	Karma Yöntem	-
Çalışma 35	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 36	Karma Yöntem	Sıralı Açıklayıcı Karma Desen
Çalışma 37	Karma Yöntem	Sıralı Açıklayıcı Karma Desen
Çalışma 38	Karma Yöntem	Sıralı Açıklayıcı Karma Desen
Çalışma 39	Karma Yöntem	-
Çalışma 40	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 41	Nitel Araştırma	-
Çalışma 42	Nitel Araştırma	Açıklayıcı Durum Çalışması
Çalışma 43	Nicel Araştırma	Yarı Deneysel Desen
Çalışma 44	Nitel Araştırma	Tasarım Tabanlı Araştırma Yöntemi
Çalışma 45	Karma Yöntem	İç İçe Gömülü Desen
Çalışma 46	Nicel Araştırma	-
Çalışma 47	Nicel Araştırma	Tarama
Çalışma 48	Karma Yöntem	Açıklayıcı Karma Deseni
Çalışma 49	Karma Yöntem	Açıklayıcı Sıralı Desen
Çalışma 50	Nicel Araştırma	İlişkisel Tarama
Çalışma 51	Nitel Araştırma	Eylem Araştırması

Tablo 3 incelendiğinde, tezlerin araştırma modellerinin en fazla nicel araştırma (24) ve karma araştırma (18) en az ise nitel araştırma modelinde tasarlandığı (9) görülmüştür.

Tezlerde nicel araştırma modeli kapsamında yarı-deneysel (20) ve tarama (4) deseninde tasarlanan çalışmaların olduğu; karma araştırma modeli kapsamında açıklayıcı sıralayıcı desen (10), yakınsak paralel desen (4) ve iç içe sıralı karma desen (4) modellerinde çalışmaların olduğu görülmüştür. Nitel araştırmada ise durum çalışması (5) ve eylem araştırması (2) modellerinde çalışmaların olduğu görülürken iki çalışmanın sadece nitel araştırma olarak ifade edildiği araştırma deseninin belirtilmediği görülmüştür. Tablo 3'teki bazı çalışmaların hangi araştırma deseninde tasarlandığının belirtilmediği görülmektedir.

İncelenen tezlerin örneklem grubu ve örneklem seçimi bilgilerine Tablo 4'te yer verilmiştir.

Tablo 4. İncelenen tezlerin örneklem grubu, örneklem seçimi ve veri analizi bilgileri

	Örneklem Grubu	Örneklem Seçimi
Çalışma 1	Çocuk	Küme örneklem
Çalışma 2	Çocuk	Rastgele örneklem
Çalışma 3	Öğretmen	Ölçüt örnekleme
Çalışma 4	Öğretmen	Amaçlı örnekleme
Çalışma 5	Çocuk	Tesadüfî örneklem
Çalışma 6	Çocuk	-
Çalışma 7	Öğretmen ve çocuk	Amaçlı örnekleme
Çalışma 8	Çocuk	Küme örneklem
Çalışma 9	Öğretmen adayı	Amaçlı örneklem
Çalışma 10	Öğretmen	Amaçlı örnekleme
Çalışma 11	Çocuk, öğretmen ve ebeveyn	Olasılığa bağlı olmayan (yargısal) örneklem
Çalışma 12	Öğretmen adayı	Rastgele örneklem
Çalışma 13	Çocuk	-
Çalışma 14	Öğretmen	Seçkisiz olmayan uygun örnekleme
Çalışma 15	Öğretmen	Kolay ulaşılabilir örnekleme
Çalışma 16	Çocuk	Benzeşik örnekleme
Çalışma 17	Çocuk	Kolay ulaşılabilir durum örnekleme
Çalışma 18	Çocuk	-
Çalışma 19	Çocuk	Basit seçkisiz örneklem
Çalışma 20	Çocuk	Amaçlı örnekleme (benzeşik örnekleme)
Çalışma 21	Çocuk	Amaçlı örnekleme (benzeşik örnekleme)
Çalışma 22	Çocuk	Seçkisiz örnekleme (kolay ulaşılabilir örnekleme)
Çalışma 23	Çocuk, öğretmen ve ebeveyn	Amaçlı örnekleme (ölçüt örnekleme)

Çalışma 24	Çocuk	Tesadüfi örnekleme yöntemi
Çalışma 25	Çocuk ve öğretmen	Tesadüfi örnekleme yöntemi
Çalışma 26	Öğretmen	Kartopu örnekleme yöntemi
Çalışma 27	Çocuk	Seçkisiz olmayan örnekleme
Çalışma 28	Çocuk, öğretmen ve ebeveyn	Ölçüt örnekleme
Çalışma 29	Çocuk	Seçkisiz örnekleme
Çalışma 30	Çocuk	Benzeşik örnekleme amaçlı
Çalışma 31	Çocuk	Ölçüt örnekleme
Çalışma 32	Öğretmen adayı	-
Çalışma 33	Öğretmen	Sistemik örnekleme
Çalışma 34	Çocuk	Kolay ulaşılabilir örnekleme
Çalışma 35	Çocuk	Uygun örnekleme (amaçsal örnekleme)
Çalışma 36	Çocuk	Amaçlı örnekleme
Çalışma 37	Öğretmen adayı	Seçkisiz olmayan (amaçlı örnekleme)
Çalışma 38	Çocuk	Uygun örnekleme (amaçsal, ölçüt örnekleme)
Çalışma 39	Çocuk	-
Çalışma 40	Çocuk	-
Çalışma 41	Öğretmen	Ölçüt örnekleme
Çalışma 42	Çocuk ve öğretmen	Olasılığa dayalı olmayan
Çalışma 43	Çocuk	-
Çalışma 44	Çocuk, öğretmen ve ebeveyn	-
Çalışma 45	Çocuk	Amaçlı örnekleme
Çalışma 46	Öğretmen	-
Çalışma 47	Öğretmen adayı	Ölçüt örnekleme
Çalışma 48	Çocuk	-
Çalışma 49	Öğretmen	Basit seçkisiz örnekleme
Çalışma 50	Öğretmen	Kolay ulaşılabilir örnekleme
Çalışma 51	Öğretmen	Ulaşılabilir örnekleme

Tablo 4 incelendiğinde, tezlerin örnekleme gruplarının okul öncesi dönem çocuğu, okul öncesi öğretmeni, okul öncesi öğretmen adayı ve ebeveynlerden oluştuđu görülmüştür. Örnekleme grupları en fazla okul öncesi dönem çocuğundan (34) en az ise ebeveynlerden (4) oluşmaktadır. Örneklemlerin seçimlerine bakıldığında farklı seçim yöntemlerinin kullanıldığı görülmüştür (seçkisiz, ölçüt, küme, sistemik, kartopu ve uygun örnekleme).

Çalışma kapsamında incelenen tezlerin veri toplama süreci, veri toplama aracı ve veri analizlerine ilişkin bilgilere Tablo 5'te yer verilmiştir.

Tablo 5. İncelenen tezlerin veri toplama süreci, veri toplama aracı ve veri analizi bilgileri

	Veri toplama süreci	Veri toplama aracı	Veri Analizi
Çalışma 1	10 haftalık uygulama/müdahale	Genel bilgi formu ve ölçek	Mann Whitney U Testi ve Friedman Analizi
Çalışma 2	10 haftalık uygulama/müdahale	Kişisel bilgi formu ve test	Mann Whitney U Testi ve Wilcoxon Analizi
Çalışma 3	X	Ölçek ve görüşme formu	Paired Sample T Test İçerik Analiz
Çalışma 4	4 haftalık görüşme süreci	Yarı yapılandırılmış görüşme	Betimsel Analiz ve İçerik Analizi
Çalışma 5	8 haftalık uygulama/müdahale	Demografik bilgi formu ve ölçek/test	Bağımsız-Bağımlı Değişkenler T-Test
Çalışma 6	5 haftalık uygulama/müdahale	Gözlem, görüşme ve doküman incelemesi	İçerik Analizi
Çalışma 7	X	Doküman, rubrik, anket, gözlem formu, günlük, görüşme, başarı testi ve ortam fotoğrafları	Betimsel Analiz, İçerik Analiz, Friedman ve Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi
Çalışma 8	10 haftalık uygulama/müdahale	Ölçek	Mann Whitney U testi, ANCOVA, Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi
Çalışma 9	X	Bilgi Envanteri, ölçek ve rubrik	Betimsel analiz
Çalışma 10	10 günlük uygulama/müdahale	Kişisel bilgi formu ve ölçek/test	Bağımlı gruplar t-testi ve Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi
Çalışma 11	8 haftalık uygulama/müdahale	Ölçek, görüşme notları ve saha notları	Betimsel Analiz ve Bağımsız-Bağımlı Değişken T-Test
Çalışma 12	10 uygulama/müdahale	Ölçek	Mann Whitney U testi
Çalışma 13	10 uygulama/müdahale	Ölçek	Wilcoxon testi ve Mann Whitney U testi
Çalışma 14	X	Kişisel Bilgi Formu	ANOVA ve betimsel analiz,
Çalışma 15	X	Ölçek	Bağımsız Örneklem T-Testi, ANOVA ve Pearson Korelasyon Analizi
Çalışma 16	8 uygulama/müdahale	Demografik bilgi formu, ölçek	ANOVA
Çalışma 17	12 uygulama/müdahale	Genel bilgi formu, gözlem, araştırmacı günlüğü	Mann Whitney U Testi, Wilcoxon İşaretli Sıralar ve Friedman Testleri, Betimsel Analiz

Çalışma 18	8 hafta	uygulama/müdahale	Genel bilgi formu ve ölçek	Mann Whitney U testi
Çalışma 19	6 hafta	uygulama/müdahale	Genel bilgi formu ve ölçek	ANOVA,bağımsız-bağımlı değişkenler t-testi
Çalışma 20	8 hafta	uygulama/müdahale	Kişisel bilgi formu ve test/ölçek	Mann Whitney U Testi, Wilcoxon Testi
Çalışma 21	8 hafta	uygulama/müdahale	Kişisel bilgi formu ve ölçek	Mann Whitney U Testi, Wilcoxon Testi
Çalışma 22		Etkinlik uygulaması	Ölçek, çizim, ses kaydı	
Çalışma 23	X		Kişisel bilgi formu, Yarı yapılandırılmış görüşme, doküman	Tümevarımsal Yaklaşım, Bonferroni Çoklu Karşılaştırma Testi, Genelleştirilmiş Doğrusal Karma Modelleme
Çalışma 24	8 hafta	uygulama/müdahale	Test, görüşme, gözlem, doküman	2x3 Karma Anova , Bağımsız T Testi
Çalışma 25	12 hafta	uygulama/müdahale	Demografik bilgi toplama formu, görüşme, ölçek	Mann Whitney U, Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi, Bağımlı Gruplar İçin T-Testi
Çalışma 26	12 hafta	online görüşme/form doldurma	Ölçek, görüşme ve form	Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi, İçerik Analizi
Çalışma 27			Ölçek	
Çalışma 28	11 hafta	uygulama/müdahale	Ölçek, görüşme, gözlem formu	Mann Whitney U Testi Wilcoxon Analizi İçerik Analizi,
Çalışma 29	12 hafta	uygulama/müdahale	Ölçek, gözlem, görüşme formu, çizim	İlişkili Örneklem T Testi ve ANOVA Testi, Kruskal Wallis, Man Whitney U Ve Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi, Betimsel Ve İçerik Analizi
Çalışma 30	8 hafta	uygulama/müdahale	Ölçek	ANCOVA, Bağımlı Örneklem T Testi, Bağımsız Örneklem T Testi, Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi Ve Mann Whitney U Testi
Çalışma 31		Net tanımlanmamış	Ölçek	Bağımlı Gruplarda T-Testi
Çalışma 32	14 hafta	uygulama/müdahale	Ölçek ve görüşme	İçerik Analizi, İlişkili Örneklem T-Testi
Çalışma 33	X		Görüşme ve gözlem	Betimsel Analiz, Mann Whitney U Testi
Çalışma 34	8 hafta	uygulama/müdahale	Ölçek ve görüşme	Betimsel Ve İçerik Analizi,
Çalışma 35	8 hafta	uygulama/müdahale	Ölçek	Mann Whitney U Testi Wilcoxon Analizi
Çalışma 36	6 hafta	uygulama/müdahale	Ölçek, görüşme ve gözlem formu	İlişkili Örneklem T-Testi

Çalışma 37	14 hafta	uygulama/müdahale	Ölçek ve görüşme	İlişkili Örneklem T-Testi, İçerik Analizi
Çalışma 38	6 hafta	uygulama/müdahale	Ölçek, görüşme, gözlem ve doküman	Betimsel, İçerik, MANOVA, Tekrarlı Ölçümler İçin Tek Yönlü Varyans Analizi
Çalışma 39	4 hafta	uygulama/müdahale	Ölçek ve rubrik	Bağımsız-Bağımlı Değişkenler T-Test
Çalışma 40	16 hafta	uygulama/müdahale	Ölçek	Mann Whitney U Testi, Wilcoxon Analizi
Çalışma 41	5 gün gözlem, 10 gün görüşme süreci		Görüşme ve gözlem	Betimsel Analiz ve İçerik Analizi
Çalışma 42	8 hafta	uygulama/müdahale	Ölçek, saha notları ve görüşme	Bağımlı Örneklem T-Testi, İçerik Analizi
Çalışma 43	11 hafta	uygulama/müdahale	Test ve gelişim formu	Mann Whitney U-Testi
Çalışma 44	X		Görüşme, gözlem formu, saha notları ve doküman	Sürekli Karşılaştırmalı Analiz Yöntemi
Çalışma 45	25 hafta	uygulama/müdahale	Ölçek, rubrik ve görüşme	İçerik Analiz, Bağımlı T Test
Çalışma 46	Online veri toplama		Ölçek	Mann Whitney U, Kruscal Wallis Testi,
Çalışma 47	4 hafta	uygulama/müdahale	Form ve ölçek	Bağımsız Örneklem T-Testi, İçerik Analizi
Çalışma 48	6 hafta	uygulama/müdahale	Gözlem formu ve ölçek	Bağımlı (İlişkili) Gruplar T-Testi, İçerik Analizi
Çalışma 49	X		Ölçek, görüşme ve gözlem formu	Bağımlı Örneklem T-Testi, İçerik Analizi, One-Way ANOVA, Betimsel İstatistik,
Çalışma 50	X		Kişisel bilgi formu ve ölçek	Mann Whitney U Testi ve Tek Yönlü ANOVA
Çalışma 51	5 hafta	uygulama/müdahale	Yarı yapılandırılmış görüşmeler ve doküman	İçerik Analizi

Tablo 5'e bakıldığında, incelenen tezlerin veri toplama süreçlerine bakıldığında online/yüz yüze anket ve online/yüz yüze görüşme gibi daha kısa süreli veri toplama süreçlerinden oluşan tez çalışmalarının yanı sıra 4-25 hafta arasında değişen müdahale uygulama süreçlerini de içeren tez çalışmalarının olduğu görülmüştür. Veri toplama araçlarına bakıldığında araştırma konularına bağlı olarak en fazla ölçeklerin (42) ölçme aracı olarak kullanıldığı, bunun yanı sıra gözlem, görüşme, saha notları, rubrik, fotoğraf, çizimler, anket formları da ölçme aracı olarak kullanılmıştır. İncelenen tezlerin veri analizleri bölümü incelendiğinde nicel araştırmalarda ANCOVA, ANOVA, Mann Whitney U, Bağımlı/bağımsız örneklem t testi gibi farklı istatistiksel testlerin kullanıldığı nitel araştırmalarda ise toplanan nitel verilerin içerik analizi ve betimsel analiz ile analiz edildiği sonucuna ulaşılmıştır.

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu çalışmanın amacı okul öncesi eğitimi alanında STEM konusunda Türkiye’de yapılmış lisansüstü tez çalışmalarının yöntem bölümlerinin incelenmesidir. Araştırma kapsamına 2018-2024 yılları arasında yayınlanan 51 lisansüstü tez çalışması dahil edilmiştir. Çalışmaların ağırlıklı olarak son 6 yıl içinde yayınlandığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç literatür ile uyumludur. Yapılan araştırmalarda STEM konusunun okul öncesi eğitimi alanında son yıllarda hızla önem kazandığını belirtmektedir. Çalışma sonucunda en çok yer verilen araştırma modelinin nicel araştırma (24) olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde ettiğimiz bu sonuçla Özcan ve Karabaş (2019)’ın elde ettiği sonuçla uyuşmamaktadır. Özcan ve Karabaş (2019) yaptıkları çalışmalarında STEM alanında yapılan Türkiye’de yapılan bilimsel makaleleri incelemiş ve bu makalelerde en fazla nitel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu yönüyle bakıldığında tez çalışmalarının daha uzun soluklu olmasının bu sonuçla karşılaşmamızda etken olabileceğini düşünüyoruz. Bir diğer ulaştığımız sonuç, araştırmaların veri toplama süreçleri ve veri toplama araçları ile ilgilidir. Nitel yaklaşımda planlanan çalışmalarda tek bir veri toplama aracına değil birden fazla veri toplama aracına yer verildiği görülmüştür. Bu çalışmaların araştırma modellerine bakıldığında ağırlıklı olarak durum çalışması olduğu görülmektedir. Creswell (2007)’e göre durum çalışması; araştırmacının zaman içerisinde sınırlandırılmış bir veya birkaç durumu çoklu kaynakları içeren veri toplama araçları (gözlemler, görüşmeler, görsel-işitseller, dokümanlar, raporlar) ile derinlemesine incelediği, durumların ve duruma bağlı temaların tanımlandığı nitel bir araştırma yaklaşımıdır. Bu noktadan hareketle durum çalışmasına yer verilen çalışmalarda, çalışmaların doğaları gereği birden fazla veri toplama aracının kullanılması gerekmektedir. Elde ettiğimiz bulgu da literatürle uyumlu çıkmıştır. Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı tez çalışmalarında verilerin içerik analizi ile analiz ettiği görülmüştür. Bu bulgu literatürle uyumlu çıkmıştır. Özcan ve Karabaş (2019)’da Türkiye’de STEM konusunda bilimsel dergilerde yayımlanan makalelerin yöntemsel açıdan incelenmesi başlıklı çalışmalarında nitel araştırma yöntemine yer verilen çalışmaların analizlerinde içerik analizine ağırlıklı olarak yer verildiğini belirtmişlerdir. Araştırma sonucunda örneklem grubunun ağırlıklı olarak çocuklardan (34) oluştuğu en az ise ebeveynlerden (4) oluştuğu görülmektedir. Örneklem grubuna ilişkin bulgularda ebeveynin az bulunması dikkat çekici olmuştur. Çocuk, okul ortamından daha fazla ailesiyle beraber bulunmaktadır. McClure ve arkadaşları (2017), STEM eğitimi sürecinde çocuklar kadar ailelerin de eğitim sürecine katılımlarının oldukça önemli olduğunu, bazı ebeveynlerde STEM konusunda çocuklarını destekleyecek özgüven ve bilgi eksikliği olabileceğini ve bu sebeple ailelerin bu konuda desteklenmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bu nedenle ilerleyen çalışmalarda ebeveynin de sürece dahil edildiği çalışmalara veya STEM ile ilgili ev ortamında bir uygulama çalışmasına yer verilebilir. Bunun yanı sıra başka bir nicel araştırma yöntemlerinden olan meta-analiz çalışmalarına ilerleyen çalışmalarda yer verilebilir. Glass (1976), araştırma bulgularının yeniden özetlenerek tek bir araştırma çatısı altında toplanması yöntemini önermiş, ve yönteme “**meta- analiz**” demiştir. Bireysel çalışmaların sonuçlarının yeniden istatistiksel işlemlerden geçirilmesi süreci olan meta analiz ile son yıllarda gerek yurtdışı gerek yurtiçinde STEM ile ilgili nicel araştırma yaklaşımında yapılan çalışmaların sonuçlarının meta analiz ile yeniden özetlenmesinin bu konu alanındaki yapılmış çalışmaların etkiliğini bizlere sunarken aynı zamanda ilerleyen çalışmalara da ışık tutacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, D. (2018). STEM eğitiminin kuramsal çerçevesi. D. Akgündüz (Ed.), *Okul öncesinden üniversiteye STEM Eğitimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Balat, G. U., ve Günşen, G. (2017). Okul öncesi dönemde STEM yaklaşımı. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(42), 337-348.
- Briseno Sandoval, L. M. (2015). Science Technology Engineering and Math (STEM) Education MUST Begin in Early Childhood Education: A Systematic Analysis of Washington State Guidelines Used to Gauge the Development and Learning of Young Learners (Doctoral dissertation).
- Chesloff, J. D. (2013). STEM education must start in early childhood. *Education Week*, 32(23), 27-32.
- Gonzales, H. B. & Kuenzi, J. J. (2012). Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) Education: A Primer. *Congressional Research Service*.
- Gonzalez, M., & Freyer, C. (2014). A collaborative initiative: STEM and universally designed curriculum for at-risk preschoolers. *National Teacher Education Journal*, 7(3), 21-29.
- Helm, J. H., & Katz, L. G. (2016). *Young investigators: the project approach in the early years. Early childhood education series*. Teachers College Press.
- Helm, J., & Katz, L. (2016). *Young investigators: The project approach in the early years*. New York: Teachers College Press.
- Kale, S. (2019). STEM uygulamalarının okul öncesi öğretmenlerin bilimsel süreç becerilerine etkisinin incelenmesi [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Manisa Celal Bayar Üniversitesi.
- Kırkıç, K. A., & Aydın, E. (2018). *Merhaba STEM yenilikçi bir öğretim yaklaşımı*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- MacDonald, A., Huser, C., Sikder, S., & Danaia, L. (2020). Effective early childhood STEM education: Findings from the Little Scientists evaluation. *Early Childhood Education Journal*, 48(3), 353-363.
- McClure, E. R., Guernsey, L., Clements, D. H., Bales, S. N., Nichols, J., Kendall-Taylor, N., & Levine, M. H. (2017). STEM starts early. *The Education Digest*, 83(4), 43-51.
- Moore, T., Stohlman, M., Wang, H., Tank, K., Glancy, A., & Roehrig, G. (2014). *Implementation and integration of engineering in K-12 STEM education*. In S. Purzer, J.
- Özkan, U. B. (2019). *Eğitim bilimleri araştırmaları için doküman inceleme yöntemi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Sparkes, V. P. (2017). *STEAM nedir?*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Strobel, & M. Cardella (2014). *Engineering in precollege settings: Synthesizing research, policy and practices*. West Lafayette, IN: Purdue University Press.
- White, D. W. (2014). What is STEM education and why is it important? *White Florida Association of Teacher Educators Journal*, 1(14), 1-9.

**HISTORICAL-COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PRINCIPLE OF ECONOMY
IN PROSE TEXTS****NƏSR MƏTNLƏRİNDƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNİN TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ
MÜSTƏVİDƏ TƏHLİLİ****Doçent Dr. KONUL NERİMAN KIZI HASANOVA****Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi****Filoloji Fakültesi Dekanı****Orkide Kimliği: 0001-0001-8795-252X****Özet.**

Dilde tasarruf ilkesi tarih ve modernite açısından artıldığında çok ilginç ve önemli bilimsel konular ortaya çıkar. Sesler, morfolojik göstergeler, kelimelerin kompozisyonunda körü körüne ve normal bir şekilde birbirleriyle birleşmezler. Seslerin ve eklerin kelimelerin oluşumunda birbirleriyle temasa geçmesi başlı başına meşru bir dil olgusu olup, özel geçmişi bilinmeyen uzun yılların ürünüdür. Nasıl ki kelimeler ve kelime kombinasyonları cümlelerin organizasyonunda temel faktör ise cümle de metnin organizasyonunda temel faktördür ve dilde iletişimsel işlevleri yerine getirirler. Çok sayıda dilsel kategorideki kelime ve eklere tarihsellik ve modernlik prizmasından yaklaştığımızda, bu kelime ve eklerin içeriğinde tarihsel gelişimin bir sonucu olarak tasarruf ilkesine olan eğilim açık ve net bir şekilde kendini göstermektedir. , evrimsel sürecin dinamik karakterini koşullar. Elbette kelimedeki unutulmuş sesin veya morfolojik göstergenin restorasyonu, kelime yapısındaki konumu üzerinden belirlenebilir ve bu konumu belirleyen durum ve üslup noktası yardımıyla ortaya çıkarılabilir. Tasarruf eğilimi uzun bir tarihsel gelişim sürecine dayanmaktadır ve bu gelişim süreci dilin daha çok sadeliğe ve sadeliğe yöneldiğini göstermektedir ve makalede bu konular anlatılmıştır.

Anahtar kelimeler: dil, tarih, ekonomi ilkesi, karmaşıklıkta sadeliğe eğilim

Summary. When the principle of economy in language is refined from the point of view of history and modernity, very interesting and important scientific issues emerge. Sounds, morphological indicators do not just blindly and normally combine with each other in the composition of words. The fact that sounds and suffixes come into contact with each other in the composition of words is a legitimate linguistic phenomenon in itself, and it is the product of many years, the specific history of which is unknown. Just as words and word combinations are the main factor for the organization of the sentence, the sentence is the main factor in the organization of the text and they perform communicative functions in the language. When we approach words and suffixes from a large number of linguistic categories from the prisms of historicity and modernity, the inclination to the principle of saving as a result of historical development in the content of those words and suffixes manifests itself in a clear and obvious way, conditions the dynamic character of the evolutionary process. Of course, the restoration of the omitted sound or morphological indicator in the word can be determined through its position in the word structure and can be revealed with the help of the situation and stylistic point that determines this position. The tendency to save is based on a long historical development process, and this development process shows that the language is more inclined towards simplicity and simplicity, and these issues are explained in the article.

Key words: language, history, principle of economy, tendency to simplicity in complexity

Dildə qənaət prinsipi uzun təkamül prosesinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Dil səviyyəsində hər hansı bir sözün quruluşunun mürəkkəblikdən sadəliyə doğru inkişafını izləməklə qənaət prinsipinin əhəmiyyətini aşkara çıxarmış olarıq. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından üzü bəri ən azından XIX əsrin sonlarına kimi dilimizdə işlənən “yengi” sifətini götürək. Tarixi qrammatika kitablarında qeyd edilir ki, “yengi” sifəti təxminən XIX əsrin ortalarına qədər əski formasını saxlamış, get-gedə n-nin tərkibində q samitinin zəifləyib düşməsi ilə “yeni” şəkildə sabitləşmişdir (1, 74). Bu fikrə etirazımız yoxdur, lakin əlavəmiz bundan ibarətdir ki, dilimizin inkişaf qanunauyğunlaqlarına müvafiq olaraq söz mürəkkəblikdən sadəliyə, yəni qənaətə doğru bir təkamül yolu keçmişdir, çünki bu təkamül prosesi təkcə Azərbaycan dilində deyil, ümumtürk dillərinin bəzilərində də özünü təzahür etdirir. (Burada biz mürəkkəb sözü dedikdə qrammatika kitablarındakı sözün quruluş növünü nəzərdə tuturuq - K.N.). Və yaxud, 5 min əvvəl şumer dilində tir sözünü götürək və “həyat, diri” mənalarında hazırda dilimizdə işlənən bu sözün qənaət prinsipinə transferi müxtəlif fonetik tərkiblərdə olmuşdur. Orxon abidələrində bu söz “tirig” şəklində işlənmişdir: *Mən günü diriyəm, üç yaşında atasız qaldım* (4, 32). S.Kərimov qeyd edir ki, müasir dövrdə “diri” mənasında işlənən tirig sözü olduqca qədim formasıdır (5,8). Müxtəlif tarixi dövrlərdə tirig sözü teri tarixi şəkillərində də işlənmişdir. Bütün bunları şərh etməkdə məqsədimiz budur ki, söz tərkibində uzun inkişaf prosesindəki qənaət prinsipinin özünü necə təzahür etməsi yolunu üzə çıxarmaqdır. Qədim dil araşdırmalarından bu da məlum olur ki, “*tirig*” sözünün sonunda *g* samitinin ellipsisə uğraması XIII əsrin sonlarına təsadüf edir, *ölug – ölü, çölg – çöl, suçik – suçi* sözlərində olduğu kimi (4, 33). Bütün bu dil faktlarını nəzərə alıb *tirig* sözünün qənaət prinsipinə transferini belə göstərə bilərik: *tiri (şumerca) → tirig (Orxon yazılarında) → tarui (türkcələrdə) → tiri (puleotoponimlərdə) → diri (müasir Azərbaycan dilində)*. Deməli, sözdə bir səsin dilin təkamülü nəticəsində düşməsi mürəkkəblikdən sadəliyə doğru meylliliklə bağlıdır ki, bu da qənaətin ən mühüm göstəricisi kimi dəyərləndirilməlidir. Azərbaycan dilinin qədim dövrlərinə aid olan yazıların dilində müasir ədəbi dilimizdə işlənən “ulu” sözünün *oloğ – oloq – uluğ* şəkillərinə rast gəlirik. M.Kaşğari *oloğ – oloq – uluğ* fonetik tərkibinə malik sözü şərh edərək göstərir ki, bu sözlər “hər bir şeyin böyüyü” mənasını verir (6,62). Hazırda həmin formalar dilimizdə işlənməsələr də, “ulu” sözü, yəni həmin formaların sadələşdirilmiş, qənaətə uyğunlaşdırılmış şəkli işlənir və “qədim” mənasını bildirir. Bu sözün qənaətə transferi fikrimizcə, belə olmuşdur: *oloğ → oloq → uluğ → ulu*. Məlumdur ki, onluq sayları ayrı-ayrı lüğəvi vahidlərdən ibarət olan miqdar saylarının birləşməsindən düzəlmişdir və onlardan səksən, doxsan sayları qədim dövrlərdə səkkiz + on, doqquz + on formalarının bu şəkil alması heç də o demək deyil ki, uyğun mövqələrdə sözlər bəsitləşmiş şəkillərdə öz yerlərini tutmamışlar, buraxılmışdır. Miqdar saylarının tərkibindən də, səslənməsindən aydın şəkildə görünür ki, “on” sayı həmin sözlərin tərkibində fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq işlənir və sadəcə olaraq həmin sayların müasir formalarında tələffüz sadələşir, sözlər yığcamlaşır. Substantivləşdirilmiş saylarda qənaət prinsipi özünü semantik resurslar üzrə təzahür etdirir. Məsələn, *26-lar Ağcaqum çölündə gülləndilər* – cümləsində *26-lar* sayı müəyyən funksional dəyərə malik olan dil vasitəsidir və qənaət prinsipi ilə əlaqədar olaraq bu şəkildə işlədilmişdir. Substantivləşmiş 26-lar sayının məna pastulatlarını çözləşək, mütləq həmin şəxslərin – güllənənlərin adlarını və soyadlarını, hansı işlə məşğul olduqlarını, nə üçün gülləndiklərini sadalamalıyıq. Bu qeyd etdiklərimiz, şübhəsiz ki, mikromətn çərçivəsində öz bədii həllini tapır və informativ cəhətlər mətnə reallaşdırılır. Cümlə strukturunda həmin sayın substantivləşmiş şəkildə işlədilməsi oxucunu fizioloji əziyyətdən azad edir və oxucu istər-istəməz təsəvvüründə, təfəkküründə 26 nəfər şəxsi göz önünə gətirir. Bu xüsusda B.A.Serebrennikovun doğru olaraq göstərir ki, “Qənaətə meylin mənbəyində insan orqanizmi durur. Dildə qənaət prinsipi özünümühafizə instiktinin bir konkret təzahür formasıdır.

Bu, fizoloji gərginliyin həddən artıq işlənməsinə qarşı özünəməxsus reaksiyasıdır, yaddaşın izini mürəkkəbləşdirən, nitqin yaranması və qavranması ilə bağlı beyndə mövcud olan bəzi funksiyaların həyata keçməsinə qarşı, hər cür qeyri-rahatlığa qarşı duran bir prosesdir” (6, 27). Deməli, 26-lar sözü özündə həmin sayda olan şəxslərin ad və soyadlarını özündə abstrakt, instintivşəkildə təzahür etdirir, ilk növbədə burada qənaət prinsipi çoxlu sayda xüsusi isimlərin semantik ellipsisə uğraması hesabına baş verir. Müasir publisistikamızda işlənən 60-cılar, 91-lər saylarında vəziyyət 26-lar substantivləşmiş sayında olduğu kimidir. Tarixilik və müasirlik müstəvilərində qənaət prinsipini izlədikcə məlum olur ki, dildə əvəzliliklər sistemində də müəyyən sadələşmə prosesi baş vermişdir. Müasir dilimizdə üçüncü şəxsin təkini və müəyyən uzaq və ya yaxın məsafələrdəki əşyaya işarə etmək, onları ifadə etmək üçün “o” sözündən istifadə olunur. Dilimizdə bu yeganə tək hərflə ifadə olunan müstəqil və leksik mənaya malik olan hərfi sözdür. “XIX əsrin əvvəllərində “O” əvəzliyi normal vəziyyətdə “ol” şəklində işlənmişdir. Lakin bu dövrdən sonrakı ədəbi dilimizdə o əvəzliyinin “ol” şəklinə rast gəmirik”. (106). Deməli, minilliklər ərzində “ol” şəklindəki bu əvəzliyin sonunda “l” samitinin düşməsi üslubi xüsusiyyətdən daha çox, dilin qənaətə meyliliyi ilə izah olunmalıdır. H.Mirzəzadə göstərir ki, şəxs və işarə əvəzliliklərində, yəni “ol” əvəzliyində baş verən səs düşməsi hadisəsinin səbəbi bizə məlum deyildir (1,108). N.K.Dmitriyev öz tədqiqatlarında belə qənaətə gəlmişdir ki, “bu əvəzliyin, yəni “o”-nun məcazi olaraq iki forması mövcuddur : ul>ol / u>o” (7,99). Göründüyü kimi hər iki il dil tarixçisi – türkoloq “ol”-un “o”, “u” –ya çevrilməsi prosesini düzgün izləmişlər, lakin həmin əvəzlikdə “ol”-da l samitinin düşməsi hadisəsinə izah etməkdə çətinlik çəkmişlər. Fikrimizcə, Azərbaycan dilində olduğu kimi, digər türkcələrdə də “ol”-un “o”, “u” şəklinə düşməsi dilin qənaətə meyliliklə əlaqədar baş vermişdir. “O” əvəzliyinin “u” şəklində işlənməsinə hazırda Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində də rast gəlinir (8,115). Tarixi dövrlərdəki əsərlərin dilində sol əvəzliyi intensiv şəkildə işlənmişdir. A.N.Kononovun fikrincə, “sol” əvəzliyi intensiv şəkildə işlənmişdir. A.N.Kononovun fikrincə, “sol” əvəzliyi “su+ol” tərkib hissələrindən yaranmışdır. Türk xalqlarının dillərində olan yaxın münasibət nəticəsində su və ol əvəzlilikləri çarpazlaşmış tam bir lüğət vahidinə (sol) çevrilmişdir. (9,102). Paralel işlənən bu əvəzliliklərin tərkibindən saitlərdən birinin düşməsi qənaət prinsipinin bir halıdır, çünki belə halı dilimizdə hər zaman müşahidə edə bilirik. Azərbaycan dilində saitlə bitən birinci söz, saitlə başlayan ikinci bir sözlə birləşdiyi vaxt birinci sözün son saiti itir ki, bu da dilin qənaətə meyliliyi ilə bağlıdır. Məs: Əliəkbər-Ələkbər, Hacıağa-Hacağa sözlərində bir səsli düşdüyü kimi, su-ol əvəzliliklərində də birsəsli düşmüşdür. Verdiyimiz qısa izahatdan belə bir də birsəsli nəticəyə gəlirik ki, sol dilin təkamülü prosesində tərkib hissələrinə paylanmağa doğru getmiş, türkcələrin bəzilərində öz əslini ol, sol mühafizə etmiş, bəzilərində isə tamamilə dilin qənaətə meyliliyi ilə bağlı olaraq bəsitləşmişdir və onun qənaət prinsipinə transferini belə sxemləşdirə bilirik: su+ol – sol – ol - o. Sonuncu “o” əvəzliyindən başqa, digər formalar müasir dilimizdə və dialektlərimizdə işlənmirlər. Dilimizdə işarə etmək yolu ilə işlənən “o” əvəzliyinin qədim dövrlərdəki forması “usbu” şəklində olmuşdur. XIV –XV əsrə qədərki klassiklərimizin dilində “usbu//osbu” formalarının işləklik intensivliyi müşahidə olunur. V.V. Radlov bəzi türkcələrdə həmin işarə əvəzliyinin “os//ospu” fonetik tərkiblərində işləndiyini qeyd edir (10, 1149-1150). Azərbaycan dilində istər sol, sul və istərsə də onun tərkibcə dəyişmiş növü “os+bu” tamamilə normallaşma bilmədiyindən sabitləşməmişdir. Hazırda onun məqbul variantı “o”-dan istifadə olunur və bu əvəzliyi də qənaət prinsipinə meylilik istiqamətini belə göstərə bilirik : *usbu* > *osbu* – *su* – *so* – *o*. Müasir Azərbaycan dilində aktiv fəaliyyətdə olan “ələ” işarə əvəzliyinin tarixi dövrlərdə fəal işlənən “öylə//söylə əvəzliyindən törəməsi qrammatika kitablarında birmənalı şəkildə sübut edilmişdir (1,114). Bu işarə əvəzliyinin “öylə” forması dilimizdə demək olar ki, təsadüfi hallarda işlənir, “söylə” forması isə arxaikləşərək dilimizin lüğət tərkibini tərk etmişdir.

Bu, yəni öylə/söylə əvəzliyində qənaətin transformasiya istiqamətini belə müəyyənləşdirmək düzgün olardı: söylə -öylə -elə. Dilimizdə - ar, -ər şəkilçisi əsasən, sifət köklərinin sonuna gələrək, düzəltmə feil əmələ gətirir. Türkologiyada belə ehtimal edilir ki, bu şəkilçisi qədim dövrlərdə işlənən –kar, -kər, -qur, -gər,-qər şəkilçilərinin variantlarından biridir (1,131) və tərkib hissələrindən birinci səssizini itirmiş, qənaətə müvafiq olaraq –ar, -ər kimi bəsit bir şəkil almışdır. Qənaət prinsipinə uyğun şəkil almış bu forma nəsr mətnlərində morfoloji üsulla əmələ gələn feillərin tərkibində aktiv işlənir. Bəzi feillərə tarixi və müasir aspektlərdən yanaşdıqda aydın şəkildə görünür ki, dilimizin öz daxili təkamül qanunlarına əsasən düzəltmə və analitik üsulla yaranmış feillərdə mürəkkəblikdən sadəliyə doğru başlanan proses tarixilik etibarilə çox-çox qədim dövrlərdən başlamışdır. Məsələn, müasir ədəbi dilimizdə işlənən “idi” – nin qədim şəkli erdi, irdi köməkçi feilləri olmuşdur, lakin zaman keçdikcə sözün tərkibindən qənaət prinsipinə müvafiq olaraq “r” səsi düşmüş və fonetik dəyişmələr baş vermiş və nəticədə müasir dilimizdə -idi (-dı, -di, du) şəkli sabitləşmişdir. Ermiş, irmiş formaları müasir dilimizdə olan imiş-in qədim şəklidir. İdi- nin keçirdiyi tarixi inkişafı, qənaətə meyliliklə bağlı olaraq imiş də tamamilə keçirmişdir. Müasir dilimizdə şərt məzmununu reallaşdırmaq üçün –sa, -sə şəkilçisindən istifadə olunur. Bu morfoloji göstərici tarixi əsərlərin dilində - isər şəklində işlənir, -acaq, -əcək şəkilçisinin sinonim dubleti kimi özünü göstərir. Tarixi qrammatika kitablarında ehtimal edilir ki, -isər şəkilçisi iki tərkib hissədən (i+sər) əmələ gəlmişdir və biz də bu fikri qəbul edirik (1,155). H. Mirzəzadə göstərir ki, “-isər şəkilçisi iki tərkib hissədən əmələ gəlmişdir. Birinci tərəf müasir dilimizdə işlənən şərt məzmun bildirən –ilsə şəkilçisidir ; Məs: gəlir isə - gəliрсə, almış isə - almışsa və s. Bu şəkilçinin qədim şəkli – isər –dir. Lakin dilucu titrək səs olan r türk dillərində sabit olmadığı üçün get-gedə zəifləyərək, sözün sonundan düşmüş və isər, -sa, -sə şəklində sabitləşmişdir” (1, 155). Fikrimizcə, bu deyilənləri dilin qənaət prinsipinə meyliliyi ilə də əlaqələndirmək daha düzgün olardı. Müasir nəsr dilində bəzi məqamlarda “çıxa bildi”, “çata bildi”, “görə bildi” və s. cümlələrdə inkarlıq məzmunu gerçəkləşdirmə hallarında “bildi” feili ellipsisə məruz qalır, assimlyasiyaya uyğun olaraq həmin cümlələr “çıxammadı”, “çatammadı”, “görəmmədi” şəkillərində işlənir ki, bunlar qənaət prinsipinin təzahürü kimi səciyyələndirilməlidir. Dilimizdə ta qədim dövrlərdən XIX əsrə qədər feili bağlama şəkilçisi olan – ibən, - ibən, -ubən, - übən morfoloji göstəricisi işlənmişdir. Dilin qənaətə meyliliyi ilə bağlı olaraq bu şəkilçinin ikinci komponentində - an, - ən hissəsi ixtisar edilmiş –ib, -ib, -ub, -üb şəklinə düşmüşdür. İstər qədim, istərsə də müasir formalar mənə və funksiya etibarilə eyni vəzifəni yerinə yetirirlər. Zərflər olduqca abstrakt nitq hissəsi olduğu üçün onlarda da qənaətə meylilik özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dilində hərəkətin tərzini bildirən “çaparaq”, “qaçaraq” kimi sözlər “çapar”, “qaçar” –araq şəkilçisinin ixtisarı şəklində işlənir : Qazan bəyin qardaşı Qaragünə çapar getdi (1,164). Əslində müasir dilimizlə müqayisədə “çapar” sözündə morfoloji sıxılma özünü göstərir və abstrakt şəkildə təsəvvürümüzə “çaparaq” təzə zərfi canlanır. Müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş “şimdi”, “qabaqcaq” zaman zərflərinin hazırda bəsitləşmiş, qənaətə uyğunlaşdırılmış “indi”, “qabaqca” formalarından istifadə olunur. “Bəri” zərfi qədim yazılı əsərlərin dilində “bu+əri” şəklində mürəkkəb formada işlənmişdir, yəni sözün etimoloji quruluşu həmin şəkildə olmuşdur, hazırda onun bəsit şəklindən istifadə edilir. Deməli, söz kökü ilə şəkilçi arasında ciddi qənaətə meylilik özünü göstərir, yəni morfoloji – semantik təkamül nəticəsində ciddi diferensial fərqlər təzahür edir. Kəmiyyət zərfləri miqdar (müəyyən və qeyri-müəyyən) sayları və kəmiyyət anlayışlı müxtəlif sözlərlə ifadə olunduqda miqdar saylarında bəzən köməkçi sözlər (kərə, dəfə, qat, qədər və s.) qənaətə uyğun olaraq düşür ki, müasir və tarixi əsərlərin dilində belə ellipsislə bağlı istənilən qədər nümunəyə rast gəlmək mümkündür. Müasir dilimizdə işlənən “bəri” qoşmasının qədim şəkli “bərli” zaman məzmunu bildirən qoşmasıdır.

N.A, Baskovov belə güman edir ki, “bərli qoşması mürəkkəb söz olub, birinci komponenti işarəliyi əvəzliyi bu, ikinci tərkib hissəsi isə əvvəllərdə müstəqil söz , sonralar isə şəkilçiləşmiş olan ünsürdən ibarətdir”(11, 503). Rus türkoloqunun bu fikrində tam reallıq əks olunmuşdur və tarixi dövrlərdə bərli qoşmasından müəyyən bir çıxış nöqtəsindən cərəyan edən hərəkətin və yerinin inkişafını gösütərmək üçün istifadə edilmişdir, hazırda dilimizdə tamamilə işləkliyi itirmişdir. Bu qoşmanın qənaətə meylilik istiqamətini belə göstərə bilərik: bu+əri – bərli – bəri. Müasir ədəbi dilimizdə işlənən ilə, -la, -lə, -nan, -nən qoşmalarının birlən müstəqil sözündən törəndiyi ehtimal edilir. “Birlən, bilə qoşması iki tərkib hissədən əmələ gəlmişdir; yəni sağ bildirən “bir” sözünün feil düzəldən –lə şəkilçisi və qədim feili bağlama şəkilçisi “n” ünsürü ilə birləşməsindən düzəlmiş” (1,208) və “birlikdə, vəhdətdə” mənasını ifadə etmişdir. Qədim birlən qoşmasının qənaət prinsipinə transferi fikrimizcə , aşağıdakı istiqamət üzrə baş vermişdir: birlən – ilən – lan, lən – nan, nən – ilə -la, -lə. Müşahidələrimiz göstərir ki, müasir nəsr dilində sonuncu variantlara daha çox üstünlük verilir. Birlən > bilə qoşması ilə bağlı R.A. Melioranski, A.N. Kononov, V. Kotvi.... və başqa türkoloqların araşdırmalarını sintez edən Ə. Rəcəbli qeyd edir ki, “Qədim türk birlən > bilə qoşması ehtimal ki, aşağıdakı inkişaf yolunu keçərək türkcələrə gəlib çıxmışdır : a) birlən > bilən > ilən > lən; b) birlə > bilə > ilə > la, -lə (12,450). Bədii tarixi materiallarda sual əvəzliyi, birləşdirici, bağlayıcı, qüvvətləndirici ədat vəzifəsində çıxış edən kim sözü müəqsir ədəbi dilimizdə sual əvəzliyini çıxmaq şərtilə ki şəklində həm bağlayıcı, həm də ədat funksiyasını icra edən uzun illər kim və ki formaları yazı materiallarının dilində .... işlənmişdir. Dilimizin tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq qənaət prinsipinə uyğun uzun bir yol keçmiş və sözün sonunda ki ünsürü düşmüşdür. Dildə özünü göstərən qənaət prinsipi uzun illər, əsrlər onda baş verən qısaldımların, ixtisarların səslərin düşümü hadisələrinin təzahürüdür. Axı ədatı qədim dövrlərdə axır fonetik variantında işlənmiş və eyni semantik məzmunu ifadə etmişdir. Hər iki variant axır ; axı ifadəyə son , nəhayət, nəticə məzmunu gətirir və dilimizdə r samitinin vəziyyəti sabit olmadığı üçün , axır sözünün sonundakı “r”-in ellipsisə uğraması ilə axı şəklinə düşmüşdür. Güzəşt bildirən əgərçi, əyətçi, gərçi bağlayıcıları Azərbaycan ədəbi dilində XIV əsrdən etibarən işlənməyə başlamış, XVIII əsrin sonlarından həmin mürəkkəb (əyər+çi,əgər+çi, gərçi formalarda –çı, -çi ünsürləri qənaətə uyğun tərzdə düşmüşdür. Dilin sintaktik səviyyəsində də qənaət prinsipinin işlənilməsi olduqca maraqlı kəsb edən məsələlərdəndir. Qədim və orta əsrlərin yazı dilində birinci tərəfi saylardan düzəlmiş birinci növ ismi birləşmələrinin tərəfləri arasında kəmiyyətə görə uzlaşma cəhətdən müəyyən xüsusiyyətlərə rast gəlirik. Məsələn, “Kitabi – Dədə - Qorqud “ – un dilində “qırx namərdlər”, Xətəidə “yüz min ziyalılar”, Füzulidə “iki aləmlər”, Vaqifdə “iki əllər”, Koroğluda “iki bəylər”, kimi işlənən birinci növ ismi birləşmələr “-lar, -lər” şəkilçisiz işlənir, birinci məntiqi baxımdan müasir dilimizdə belə formalar özünü doğrultmur, səhv hesab olunur. Morfologiyaya və sintaksisə aid vəsaitlərdə də göstərilir ki, “Sayların isimlərlə birləşməsi, yəni birinci tərəfi saydan ibarət olan ismi birləşmələr bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Əvvəla, isimdən əvvəl konkret say gəldikdə isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmir” (14,24). Tarixilik baxımından yanaşdıqda aydın şəkildə görürük ki, türkdilli qədim abidələrin dilində birinci növ ismi birləşmələr daha çox işlənir. Bu tip söz birləşmələrinin qədim dövrlərdə işləklik intensivliyini nəzərə alan Ə. Şükürlü yazır ki, “Bu da birinci növ təyini söz birləşmələrinin əmələ gəlmə tarixinə görə ikinci və üçüncü növ təyini birləşmələrdən daha qədim olduğunu sübut edir” (15, 169). M. Qıpçaq bu üstünlüyü riyazi hesablama – kəmiyyət baxımından üzə çıxarır və qeyd edir ki, “VII – X əsrlər Orxon və uyğur abidələrinin dilində 70 faiz birinci növ, 25 faiz ikinci növ, 4 faiz üçüncü növ təyini söz birləşməsinə rast gəlinir” (16,73).

A.N.Kononov söz birləşmələrinin sintaktik xüsusiyyətlərindən danışarkən göstərir ki, “Təyin etmə zamanı nisbət şəkilçisi ilə düzələn forma daha çox işlənir : atası oğlu, ana balası, Kazım oğlu” (10, 160). Nəsr dili materialları üzərindəki müşahidələrimiz göstərir ki, birinci şəxs tək (əksər hallarda) və cəmində (nadir hallarda) olduğu kimi, birinci tərəfi ikinci şəxsin cəmi ilə düzələn üçüncü növ təyini söz birləşmələrində də yiyəlik hal şəkilçisi düşür və ona qənaət olunur. Bu vəziyyətdə də əmələ gələn birləşmə ikinci növ təyini söz birləşməsinə bənzəyirsə, lakin məzmun etibarilə üçüncü növ ismi birləşmə sayılır. Məs: *dağın çiçəyi- dağ çiçəyi, ananın südü – ana südü, ayağın tozu – ayaq tozu, atanın nəfəsi – ata nəfəsi* və s.

Nəticə: Sadə və mürəkkəb səviyyələrində də cümlə tərkibində qənaət prinsipinə uyğun prosesləri də geniş şəkildə izləmək mümkündür və bu ayrıca böyük bir araşdırmanın mövzusuudur.

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz linqvistik faktlar göstərir ki, tarixi inkişaf nəticəsində dil mürəkkəblikdən bəsitliyə doğru yol keçmiş və söz daxilində qənaət prinsipinin özünü göstərməsi, ilk növbədə, sözün bu və ya digər səsinin ellipsisə uğraması hesabına baş verir.

Ədəbiyyat

1. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ADU nəşriyyatı. 1990, 376 s.
2. Hacıyev T. İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, Maarif, 1983, 187 s.
3. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Maarif, 1997, 496 s.
4. Kərimov S. “Qurbani haralıdır?” “Ulduz” jurnalı, 1981, №3, s.31-33.
5. Kazımov Ç.B. Cəbrayıl toponimləri. Bakı, “Sabah”, 1975, 54 s.
6. Серебrenиков Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва, 1974, стр.
7. Димитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва, 1948.
8. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı. 1967.
9. Кононов А.Н. Грамматика современного тюрецкого литературного языка. М. 1952.
10. Радлов В.В. Опыт тюркских словарей. СПб, 1893.
11. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II фонетика и морфология. М. 1952, стр.
12. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2002
13. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, II nəşr, 464 s.
14. Müəqsir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Azərb. SSR. E.A nəşriyyatı. Bakı, 1961, 203 s.
15. Şükürlü Ə. Qədim türk abidələrinin dili. Bakı, ADPU, 1993

CULT OF "FIRE" IN WEST AZERBAIJAN FOLKLORE
QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA "OD" KULTU

Prof. Dr. MAHİRA HÜSEYNOVA

Azerbaijan State Pedagogical University
Uluslararası İlişkilerden Sorumlu Rektör Yardımcısı
<https://orcid.org/0000-0002-5135-1666>

Özet.

Batı Azerbaycan'ın folklor malzemeleri tarih boyunca konu, içerik ve tür çeşitliliği, kendine özgü işaret ve özellikleri nedeniyle seçilmiş ve her zaman zenginliğiyle tanınmıştır. Bu tükenmez bilgelik ve bilgelik kaynağının toplanması, sistemleştirilmesi, tanıtılması, araştırılması ve incelenmesi her zaman halk bilimcilerimizin, dilbilimcilerimizin ve edebiyatçılarımızın odak noktası olmuştur. Batı Azerbaycan'dan derlenen folklor örnekleri, bölgenin coğrafi yapısını, orada yaşayan atalarımızın erken dönem yaşamını ve yaşam tarzını, geleneklerini, inançlarını, inanışlarını, efsanevi dünya görüşlerini yansıtmakta ve bunların büyük bir kısmı nesilden nesile aktarılmaktadır. ve modern zamanlarımıza ulaştık. Bu folklor örneklerinde aynı zamanda eski Türk boylarının binlerce yıl boyunca geçirdiği tarihi toplumsal aşamaların sanatsal yorumunda da burada "ateş" kültürüyle ilgili işaretlere geniş yer verildiğini görmekteyiz.

Anahtar kelimeler: Batı Azerbaycan folkloru, kutsallık sembolü "Od" kültürü, "Od" kültürünün kendine özgü işaretleri ve özellikleri.

Summary.

The folklore materials of Western Azerbaijan have been selected throughout history for their subject matter, content and genre variety, unique signs and characteristics, and are very well known for their richness at all times. The collection, systematization, introduction, research and study of this source of inexhaustible wisdom and wisdom has always been the focus of our folklorists, linguists and literary scholars. Folklore examples collected from Western Azerbaijan reflect the geographical landscape of the region, the early life and lifestyle of our ancestors who lived there, traditions, beliefs, beliefs, and mythical worldviews, and a large part of them have been passed down from generation to generation and have reached our modern times. In these folklore examples, at the same time, we can see in the artistic interpretation of the historical social stages that the ancient Turkic tribes passed through for millennia, that the signs related to the "fire" cult were given a wide space here.

Key words: West Azerbaijani folklore, "Fire" cult symbol of holiness, unique signs and characteristics of " Fire" cult.

Qərbi Azərbaycanın zəngin, özünəməxsus və maraqlı folklor örnəklərində tarix boyu və yeri gəldikcə "od" konsepti ilə bağlı çoxlu sayda deyim, duyumlar formalaşdırılmışdır. "Od" kultunun tarixi çox-çox qədimlərə getməklə yanaşı, xalqın müxtəlif dövrlərdə oda sitayişini, oda tapınmasını, odu müqəddəsləşdirməsini müxtəlif dövrlərdəki adət-ənənələrini, etnokulturoloji sistemini özündə yaşatmışdır.

Odun müqəddəsliyi xalq həyatının və məişətinin müxtəlif sahələrini, eləcə də ayrı-ayrı mərasimləri əks etdirən qədim folklor göstəricisidir. Etnokulturoloji sistemdə ən qədim dövrlərdən xalqın məişətini, həyatını və dünyagörüşünü özündə əks etdirmək baxımından “od” kultunun hərtərəfli şəkildə araşdırılmasına böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Belə kultun mövzu, məzmun, yaranma yolu və formaları baxımındanda çox zəngin rəngarənglik yaratmışdır. “Od” kultunda yüksək humanist insani duyğular yəni, şəri cəzalandırmaq, xeyri yüksəkliklərə qaldırmaq, yaxşılıq qorumaq, onlara dayaq durmaq və s. bu kimi müsbət keyfiyyətlər aşılamaqdır. Ümumilikdə folklor örnəklərin elmi nəzəri məsələlərinə həsr edilmiş əsərlərdə də düzgün olaraq qeyd edilir ki, “Od” qədimdə müqəddəs hesab edilmişdir. Bunu təsdiq edən bir sıra əqidə və inamlar vardır. Bunlarda həm atəşpərəstliyin izləri, həm də ilk odun ixtirası və insanların həyatında böyük əhəmiyyəti öz inikasını tapmışdır. Odun üstünə su tökməzlər. Guya odu söndürsən özündə sönersən. Oda and içərlər: “Bu od haqqı!”, “Ocaq haqqı!”, “Ocağın sönsün”, “Gözün köz kimi qızarsın!”, “Çırağ haqqı!”. Hətta piri ocaq hesab edərlər. Pirə, imamzadəyə gedənə “ocağa gedib” deyərlər. Gecə vaxtı evdən başqa yerə od verməzlər. Guya dar vaxtı evdən başqa yerə od verilsə ev ziyanlıq çəkər. Çırağı üfürüb keçirmək olmaz. Bayram günləri evlərdə məşəl, qapılarda tonqal yandırarlar. Süfrəyə şam düzərlər. Ərə verilən qızı və səfərə gedən adam ocağın başına dolandırarlar” (1, 282). Qərbi Azərbaycan bölgəsinin bütün folklor örnəklərində əksini tapmış “od” və digər kultlara nəzər saldıqda aydın görürük ki, bu bölgənin folklor mühiti konservativliyi ilə seçilir. Bu bölgənin ümumtürk folkloru kontekstində onların mifoloji təsəvvürlərindən qaynaqlanan çoxsaylı inanc, and, dua, alqış, qarğış, bayatılar, mərasim nəğmələri, nağıllarda əcdadlarımızın sirli – soraqlı dünyası yatmaqdadır: “Gün düşən mundar olmaz”, “Ocağı su ilə söndürməzlər”, “Biri od olanda biri su olmalıdır”, “Gün haqqı”, “Od haqqı”, “Ocaq haqqı”, “Ocağın gur yansın” və s. kimi folklor mətnlərində ulu türklərin o sıradan xalqımızın inam və inancları yaşamaqdadır (2, 70). Qərbi Azərbaycan folklor nümunələrində “Od” kultunda danışarkən onun ilk dəfə kəşf edilməsindən insanın təfəkküründə ibtidai şəkildə necə mentallaşmasında odun insanlar tərəfindən tarix boyu necə mühafizə olunmasından və s. kimi amillərdən yan keçmək olmaz. “Bəşəriyyətin təfəkkür və dil tarixi haqqında çoxsaylı mülahizələri var. Bunlardan hər birinin inandırıcı və məğlubedilməz tərifləri var. Lakin oddan istifadənin, odun dəyərləndirilməsinin, onun mahiyyətinə nüfuz etmə cəhdinin ibtidai insanın təfəkkürünün inkişafına təsir göstərməsi haqqında mülahizələr bizim üçün məqbul görünür. Qədim və orta Aşel dövrü Azıx mağarasında oddan istifadə edilməsi Azıx adamının dövrünə görə inkişaf etmiş təfəkkürə malik olması, başqa sözlə, buradakı həyat tərzinin təfəkkürün inkişafına ardıcıl təsir göstərdiyini, onun fasiləsiz inkişafını təmin etdiyinin göstəricisidir” (3, 58). Daş dövrü üzrə mütəxəsis, görkəmli tarixçi – alim Ə.Cəfərovdə düzgün olaraq göstərir ki, “Azıx düşərgəsində odun kəşfi mühafizəsi və istifadəsi insanların həyatında yeni hadisə olan kəmiyyət – məkan münasibətlərinin dərk edilməsində də bilavasitə özünü göstərdi. İnsan odu daim mühafizə etmək üçün onu fasiləsiz surətdə müəyyən “paylarla”, yanacaq ilə “qidalandırmalı”, mövcud olan qidanı gününün tələbinə uzlaşdırmalı, beləliklə, hesablamalar aparmalı idi (4, 132-133). Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı mənə münasibəti zəminində “od” kultuna yanaşsaq aydın şəkildə bizdə belə bir təsəvvür yaranır ki, “od” sözünün ətrafında ocaq, nur, işıq, ziya, şüa, atəş, alov, gün və s. kimi həqiqi və nisbi sinonim təşkil edən variantlar konseptullaşır. “Od” sözü tək hecalı söz olduğuna görə bütün türk dillərində -o, -u, -d, -t samit əvəzlənmələri ilə işlənir. “Ocaq” sözü Türkiyə, Azərbaycan, Türkmən, Uyğur, Özbək dillərində cuzi fonetik dəyişikliklərlə çıxış edir. Hətta rus dilində də heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan “od” mənasını bildirir (5, 656-657). İbtidai insan göyü və günəşi özünə əcdad və ulubaba saymışdır. Türkdilli xalqlardan olan qırğızlarda belə bir əfsanə vardır: “Soğan xaqanın qızı otuz doqquz qızla gəzməyə çıxır. Qızlar günəş şüasından parıldayan gölün köpüyünə əl vurur və ondan hamilə olurlar. Doğulan uşaqlar qırğızların ulu babaları sayılırlar: Deməli qırğızların ataları günəş, işıq-göy, ulu nənələri qırx qız olur”.

Daha bir misal: “Oğuzla bağlı əfsanənin uyğun versiyasının bir yerinə diqqət yetirək: “Yenə günlərdən bir gün Oğuz qağan bir yerdə tanrıya yalvardı. Qaranlıq çökdü. Göydən bir göy şüa düşdü. Gündən, aydan parlaq. Oğuz qağan yurdu gördü ki, bu şüanın arasında bir qız var. Yalnız oturmuşdu. Gözəl bir qız idi. Onun başında qütb ulduzuna bənzər atəşli, şüa saçan xal vardı. “Əski inamlarla çox sıx bağlı olan bu parçada göydən düşən yanıt-şüa günəşin bəlgəsidir, günəşdir; onun içindəki qız isə günəşin işığının insan şəklinə girmiş obrazıdır. Oğuz həmin qaruqla-yonaq qızla evlənir və onda üç oğlu – Günəş, Ay, Ulduz doğulur. Oğuzla yaruğun izdivacından doğulan uşaqların adı diqqəti cəlb edir. Onlar işıqla ilişgəlidir, deyəsən, işığı təmsil edirlər. Bu üç uşaq “Buzuqların // Bozaqların ulu babaları olurlar” (6, 166-167). İnsan əcdadının sosiallaşması, müasirləşməsi ilkin olaraq dünyada odun qorunmasını mühafizəsini tələb edirdi. Varlığın, təmasda olduğu ətraf mühit üçün “od” insanın yaşam sürməsi üçün başlıca göstəricidir. Əbəs deyil ki, Qərbi Azərbaycan folklorunda Xızır peyğəmbərlə bağlı çoxlu sayda əfsanələr, rəvayətlər yaradılmışdır və bu rəvayətlərdə Xızır peyğəmbər odun qoruyucusu kimi təsvir edilmişdir. “Zülmət daşı” adlı Qərbi Azərbaycan bölgəsində yaranmış əfsanədə Xızır peyğəmbər dünyanın fatehi İsgəndərlə qarşılaşdırılır. Xızır peyğəmbər onun qarşısına od işıq, şam yandıraraq bu fatehi işıqlı dünyadan zülmət dünyaya dirilik suyu axtarmaq üçün aparır. Deməli, burada sanki Xızır peyğəmbər işıq verən, yol göstərən bir varlıq kimi təqdim olunur. Zülmət dünyadan geriye qayıdarkən Xızır peyğəmbər deyir ki, “İndi biz geri qayıdırıq. Bu zülmət daşlardan nə qədər bacarsanız götürün. Bəziləri gülüb deyir ki, heç özümü apara bilmirəm, daşları necə aparım. Bunlar nəyimə gərəkdir? Lakin bəziləri bu daşdan az, bəziləri çox götürür. Qalanları işıqlı dünyada qalan atlar fəhm ilə gəldiyi yerlərlə qayıdır, işıqlı dünyaya çıxır. Bir müddətdən sonra İsgəndər də gəlib çıxır işıqlı dünyaya. Bu vaxt zülmət daşlarını götürən adamlar baxıb görür ki, bu daşlar hamısı qiyməti olmayan ləl-cəvahiratdır. Daş götürənlər deyir ki, kaş bu daşdan çox götürərdik. Götürməyənlər isə deyir ki, niyə götürmədik. Odur ki, deyirlər zülmət daşını götürən də peşmandır, götürməyəndə” (2, 38). Əsgü insan özü ilə od və su arasında heç bir ayrı seçkilik qoymamalıdır elə buna görə də özü ilə od və su arasında yaxınlıq, eyniyyət görmüşdür. Yaşamaq uğrunda mübarizədə, “Ölüm və olum” fəlsəfəsində odla su insanlar arasında yaşamın ən başlıca stimulu olmuşdur: “İnsan oddan yaranmışdır”, “Od insanı həm qızdırır, həm də yandırır”, “Od yanmasa tüstü çıxmaz”, “Od ilə pambığın nə dostluğu”, “Od parçasıdır”, “Oddan çıxdıq, alova düşdük”, “Odda sönər sarıyar, güldə solar quruyar”, “Odun imamı sudadır”, “Od döndürər, su yandırır”, “Od düşəndə, yaşda yanar, quruda”, “Od olub aləmi yandırır”, “Od ilə oynamaq olmaz”, “Od düşdüyü yeri yandırır”, “İynə boyda işıq gələn tərəfi barmaqla tıxamaq olmaz”. (7) və s. atalar sözləri və məsələrdə əsgü insanın həm oda, suya sığınması, ona pənah gətirməsi, həm də ondan qorxması ona qarşı mübarizə aparmaq hisslərini yaratmışdır. Odun həm ziyan verməsi, həm də xeyiri şərtləndirən başlıca xüsusiyyətlər Qərbi Azərbaycanın regional bayatılarında da öz inikasını tapmışdır:

Əzizim yanar oda,

Pərvanə yanar oda.

Dərdimi dağa desəm,

Od tutub yanar o da (2, 174).

Bu bayatı mətninin 1-ci və 2-ci misrasında “oda” sözü ilə 4-cü misradakı ayrı-ayrılıqdakı “o” əvəzliyi və “da” qüvvətləndirici ədatı qafiyələndirilmiş orijinal bir folklor örməyi yaradılmışdır. Qərbi Azərbaycanın konkret bir bölgəsi olan Dərələyəz mahalında yaranmış atalar sözləri və məsələrdə “od” sözünə sinonim variant kimi “köz” sözündən istifadə edilmişdir. “Adamı söz, kababı köz yandırır” atalar sözündə “söz” leksik vahidi ilə “köz” qarşılaşdırılır və dərin məzmun və mənə ifadə edən məcazlaşmış bir örnək yaradılmışdır (2, 182).

Ümumiyyətlə, Dərələyəz mahalında “Odu qoyub, külü ayaqlayır”, “Oddan kül tökər, küldən od”, “Od düşdüyü yeri yandırır”, “Odu pambığa bukmək olmaz” (2, 198) kimi atalar sözləri və məsəllər konserativ xarakterlidir. Yəni müdrək kəlamların tərkibində müəyyən sözlər ya eyni saxlanaraq, ya da başqa sözlərlə əvəz olunaraq məzmun və mənasını qorumaq şərti ilə digər bölgələrimizdə də işlənəkdədir. Qərbi Azərbaycan folkloru üçün spesifik olan nağıl, bayatı, əfsanə, atalar sözləri və məsəllərdə olduğu kimi aşırıq poeziyasında da “od” kultu iki qütbə konseptuallaşdırılmışdır. Ümumilikdə Qərbi Azərbaycan iki əsrlik zaman kəsiyində erməni vəhşiliklərinə şahidlik etdiyinə görə bu bölgənin aşırıq poeziyasında “od-ocaq” mənfi planda bədii ifadə vasitəsinə çevrilmişdir:

Yapon bu yerlərdə meydan sulayır,

Nijde belimizdə ocaq qalayır.

Yurdumda, yanımda bayquş ulayır,

Sönür od-ocağım, gözüm hardasan? (2, 368)

Kəsdilər yağılar bərəni-bəndi,

Odlara qalandı Əmağı kəndi

Bütün Dərələyəz ağlayır indi

Bu dərdə mən necə dözüm, hardasan? (2, 369)

Nəticə. Qərbi Azərbaycanın özəl coğrafi durumu, əhəlisinin tarixən sırf soydaşlarımızdan ibarət etnik tərkibi, bu bölgədə yaranmış folklor örnəklərində “od” kultunun özünəməxsusluğunu reallaşdırın başlıca amillərdəndir. Bu regionun folklor nümunələrində “od” kultunun yəni onun müqəddəslik anlamını işarələməsini hərtərəfli şəkildə tədqiq edib dünyaya tanıtməğin eyni zamanda Azərbaycan folklorunun qədimliyini vandal ermənilərə göstərməyin və sübut etməyin ən optimal yoludur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab. Azərb.SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1968, 289 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. XV cild. (Dərələyəz folkloru) Tərtib edənlər. H.Mirzəyev, H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli. Bakı, “Səda”, 2006, 484 s.
3. “Qarabağ folkloru: problemlər, perspektivlər” mövzusunda Respublika Elmi konfransının materialları. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 324 s.
4. Cəfərov Ə. Azərbaycan ilk sakinləri. Bakı, “Yazıçı”, 2004, 196 s.
5. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü. I cild. Kültür bakanlığı / 1371 Kaynak eserler / 54. s.1084
6. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, “Yazıçı”, 1989, 496 s.
7. www.testbook.az/prverb/index/0

THE PRINCIPLE OF LINGUISTIC ECONOMY IN THE TRANSCRIPTION OF
LITERARY PRONUNCIATION
ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZÜN TRANSKRİPSİYASINDA LİŊVİSTİK QƏNAƏT PRİNSİPİ

Doçent Dr. KONUL NERİMAN KIZI HASANOVA

Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Filoloji Fakültesi Dekanı

Orkide Kimliğı: 0001-0001-8795-252X

Özet.

Hem evrensel şiirde hem de Azerbaycan şiirinde dil ve yerel iletişim unsurlarından yaratıcı bir şekilde yararlanmak, ekonomik açıdan da estetik nitelik taşıyan, şiirsel bir öze sahip bir ilkedir. Tarih boyunca şiir sanatı profesyonellik ve zenginlik düzeyiyle ekonomi ilkesine dayanmıştır. Şiirde sadelik ve açıklık, tasarruf ilkesinden hareketle yaratılır. Tutumluluk ilkesini dil ve kültür arasındaki karşılıklı ilişki temelinde şiirin genel ruhundan ayırmak imkansızdır çünkü şiirin içeriğinden ve motiflerinden ayrılamaz, onun ayrılmaz bir parçasıdır. Ekonomi ilkesi, özlü ve asil duyguların, samimiyetin ve doğallığın ifade edilmesinin temel koşuludur. Eşsiz sanatsal gerçekler basitlik ve kısalığa yerleştirilebilir. Dil ekonomisi ilkesi, lirik algının, şiirsel heyecanın ve yargıların çeşitliliğini okuyucunun zihinsel hafızasına kolaylıkla kazıma gücüne sahiptir, bu süreçte edebi dilin diyalektik transkripsiyonunun özel bir rolü vardır.

Anahtar kelimeler: kaydetme ilkesi, yazım, yazım, sözlü konuşma, transkripsiyon

Summary. Both in universal poetry and in Azerbaijani poetry, creatively benefiting from elements of language and vernacular communication, as well as economically, are attributes of aesthetic quality, and it is a principle that has a poetic essence. Throughout history, the art of poetry has been based on the principle of economy, with its level of professionalism and richness. Simplicity and clarity are created based on the principle of economy in poetry. It is impossible to separate the principle of thrift from the general spirit of poetry on the basis of the mutual relationship between language and culture, because it is inseparable from the content and motives of poetry, it is an integral part of it. The principle of economy is the main condition for the expression of laconic and noble feelings, sincerity and naturalness. Incomparable artistic truths can be placed in simplicity and brevity. The principle of linguistic economy has the power to easily engrave the diversity of lyrical perception, poetic excitement and judgments in the mental memory of readers, in this process dialectal transcription of literary language has a special role.

Keywords: saving principle, spelling, orthography, oral speech, transcription

Qənaət prinsipi ədəbi dilin şivə transkripsiyasına və qənaətə uyğunlaşmış şəkildə daha çox şeir mətnlərinin poetik strukturunda, linqvistik tərtibatında istifadə edilir. Ona görə də poeziyada qənaət prinsipi estetik məzmunlu, bədii mahiyyətlidir. Söz sənətkarı ədəbi tələffüzün transkripsiyasında qənaət baxımından bədii estetik qaydaları nizamlayır, psixoloji təsvirin ən yetkin nümunələrini yaradır. Məsələn, 4 variantlı “-dır” şəkilçisi xalq danışığı dilində və şəkilçisinin sonunda “r” samitinin düşümü ilə xarakterizə olunur ki, bu da şübhəsiz ki, qənaət folklorudur. Nümunələrə nəzər salaq:

Ələsgərin nəfsi binadan toxdu(r)

Səxavətin yoxdu(r), sözlərin oxdu(r) (2, 134).

Yar xəttiylə yazılıbdı o tarix,

Mehtər bivec, əsdər kökdü(r), at arıx,

Gözəllər fövrünə güvə atarıx

Baxtım kora, şilə, a lala çıxar (2, 168).

Şifahi nitqin təsiri ilə çox zaman sonu “r” ilə bitən sözlərdə bu samit ixtisar olunur. Burada ümumiləşmə məsələsi həmin samitin iştirakı olmadan da mənanın ifadə edilməsi ilə müəyyənleşir. “R” samitinin söz sonunda ixtisarına da çox şivələrdə rast gəlmək olur. Cənub qrupu şivələrində bu səs bəzən yumşalaraq “y” ilə əvəz olunur: *çalyam, yığilla, gəleylə, aleylə* və s. (1, 109). “R” samitinin söz sonundan ixtisarına qohum türk dillərində də təsadüf olunur. Türkmən dilinin təkə dialektində *bolya – bolyar* (3, 41). Şifahi nitqin təsiri ilə daha çox şeir dilində “r” samitinin ixtisarı özünü göstərir. Belə ixtisar əlbəttə hələlik yazı üçün normal deyildir, lakin “... müasir dilimizin orfoqrafiyası danışıq dili əsasında qurulduğundan...” (4,5) şifahi nitqdə özünə geniş mövqe qazanmış formaların sonradan daha ümumişlək ola biləcəyi ümumi qanunauyğunluqlardır. Ümumiyyətlə, ədəbi dilin normalaşması üçün şifahi nitq əsas amillərdən biri kimi qabarıq tərzdə özünü göstərir. M.Şirəliyev yazır ki, “Ədəbi tələffüzün əsas prinsipi tələffüzdə ağırlıq törədən, kobudcasına səslənən, dilin ahəngini pozan cəhətlərdən qaçmaq, asanlıqla, sürətlə tələffüz edilən və zərif, incə, gözəl səslənən cəhətlərini saxlamaqdan ibarət olmalıdır” (4,5).

Dildə daim baş verən artıqlığın izah edilməsində fəaliyyət göstərən qənaət meylinə müvafiq olaraq, rəvanlıq, asan ifadə forması müəyyənleşir. Şifahi ədəbi dilin normalar sistemi ilə bağlı olan orfoepiya və orfoqrafiya bir-biri ilə əlaqədardır və biri digərinin əsasında deyilir, formalaşır (5, 172).

Şifahi nitqin xüsusiyyəti kimi özünü göstərən misrasonu mövqələrdə feillərin axırına düşən “r” samitinə “Koroğlu” dastanında Molla Pənah Vaqifin, Mirzə Əli Möcüzün, Aşıq Ələsgərin poetik örnəklərin dilində daha çox rast gəlmək olur. Nümunələrə nəzər salaq:

Adımı soruşsa bil Rövşən olu(r),

Atadan-babadan cinsim Koroğlu.

Mənəm o yerlərdə bir dəli dolu,

Gün doğandan ta gün batan mənimdi(r) (6, 28).

Başına döndüyüm telli, taqalı,

Qaşların canımı haqq-nahaqq alı (r) (7,35).

Oxu rusca, almanca,

Möhtac olma dilmanca.

Hər kəs desə günahdı(r),

Başın dola qırmanca (8, 18).

Dedim, könül, içmə eşqin camını,
İçsən dünya sənə dar olacaqdı(r).
Ya dost olma, ya zəhmətdən incimə,
Dost yolunda boran, qar olacaqdır(r).
Bəxt yatanda qohum-qardaş yad olu(r),
Məğrurluq eyləyən namurad olu(r).
Bayram gücü islam olan şad olu(r),
Mən qəmgin olmaqda kafir olmuşam (2,10).

Aşıq Ələsgərin şeirlərində şivə tələffüzünün transkripsiyasının poetik mətnin təşkilində mühüm rol oynadığını və onların bədii-estetik zəmində işlədilməsinin poetik üslubi meyarlara uyğunluğundan bəhs edən H.Hüseynov doğru olaraq yazır ki, “Buna görə də söz daxilində bir və ya bir neçə əsərin düşməsi poetik kateqoriya səviyyəsində başa düşülməlidir. Dilçilikdə sinkopa adlanan bu linqvistik hadisə Aşıq Ələsgərdə mətnə kamillik vermə istəyindən doğur, estetik zərurətdən qaynaqlanır, inikasetdirmə ustalığını, fikri maksimum dərəcədə sərbəst və təbii əks etdirmə məharətini təcəssüm etdirir” (9, 169). Fikrimizcə və Aşıq Ələsgərdə aşağıdakı verəcəyimiz nümunələr göstərir ki, müxtəlif sözlərin orta hissəsində “i” saitinin buraxılması şifahi dildə qənaət prinsipinin nəticəsidir.

Hərcayıyla aşna(i) olma,
Namərdə bel bağlama (2, 197).
Pərzad(i) mələkədi, Göyhər bir xanım,
Görən kimi getdi dinim, imanım (2, 87).
“Qardaş” deyib dindirir hər adamı,
Hörmətləri, mərifətlər(i) yaxşıdı.
Eşq oduna düşən aşkara(i) yanmaz,
Pünhan-pünhan mənim kimi saral(i) (2,9).
Sızıldar həmişə, arı,
Gövhəri axtarıb tapa xirdarı (i) (2, 91).

Göründüyü kimi folklor üslubunda qaynayıb-qarısan ədəbi dilin şivə transkripsiyasından qənaət prinsipini şifahi dildə əks etdirdiyi kimi, poeziyada da misilsiz estetik səslənmələr yaradır. Danışıq səslərini ayrıca poetik rəngə çevirir, sözdən obraza keçid bədii yaradıcılıq məntiqinin qanunauyğun tələblərindən törəyir, sənətkarın dil və mədəniyyətinin dialektikasından doğurur, poeziyanın emosional obrazlı ahəngini, ritmini, qafiyə heca sistemini zənginləşdirir. Qənaət prinsipi əsasən tələffüzü asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bəzən samit arasına sait səsin əlavə edilməsi hadisəsində olduğu kimi, sözdə semantik sıxılımda şeir dilinin zahiri cəhətlərinə, daxili məzmununa üslubi zənginlik bəxş edir. Dilçilikdə belə hadisəni semantik kondeksiya kimi də dəyərləndirirlər və bu anlayışı qənaət hadisəsinə uyğun olaraq yığcamlaşma, qısalaşma, ixtisar etmə kimi də səciyyələndirirlər. Eyni mənə qalmaqla sözdə morfoloji göstəricilərin miqdarca azalması söz birləşməsinin ixtisar olunub bir sözə keçməsi fikri qənaətli şəkildə və mükəmməl bədii formalarla əks etdirmə prinsipinə əsaslanır. Məs:

Sədəf getdi (ir) sini içində si nonu,
Dildə qaldı nə ləzzəti, nə dadı (2, 181).
Necə zinət verib eyvan, otağa,
Ətri qoxu(yur) Bağdat baharı kimi (2, 94).
Sağda-solda səf-səf yerir (yir) mələklər,
“Yahu”, “yahu” – deyir qulu qabada (2, 102).
Oxuram(yur) “İnnə fətəhna”,
Mətləb allam yuxuda (2, 201).

Folklor poeziyasında və xüsusən də aşıq şeirlərində dilin fonetik, leksik, qrammatik qatlarında formalaşan tələffüz transkripsiyaları olduqca oynaq və dinamik olduğu üçün fonogrammatik hadisə, ritmik şeir vahidləri kimi çıxış edirlər və bu xüsusda şifahi dildə mövcud olan qənaət prinsipində özlərində əks etdirirlər. Məs:

Qəlbi dü olanın evi hac(1) olu (r),
Qonşuya kəm baxanın özü ac(1) olu (r),
İki arvadlılıq mardan ac(1) olu(r),
Bez geydirsən bir canana yaxşısı(r) (2, 144).

Novruzda bahara deyərlər “bəli”,
Gah kamala yetər, gah olar dəli,
Gün vuranda quzeylərdən sel gəli(r),
Güney istər zımistana can desin (2, 55).

Şifahi poeziyada canlı danışmaq ünsiyyət dilinin linqvistik göstəricilərinin əks etdirilməsi bir tərəfdən misilsiz estetik dəyərlərlə müşahidə olunursa, digər tərəfdən isə qənaət prinsipini şərtləndirir. Məsələn, ədəbi dilimizdəki bitki adı bildirən “qarğıdalı” sözü Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində “qardalı” şəklində işlənir. Söz sənətkarı həmin formanı poeziyaya gətirməklə üslubi çalar yaradır: Əkmədik qardalı darı, başımıza gəldi oyun (2, 208).

Folklor poeziyasında bəzi hallarda mürəkkəb şəxs adları sadə şəkllə salınır. Məsələn, “Hüseynalı” antroponimində şair məqsədli şəkildə şifahi dilin transkripsiyasına uyğun olaraq qısaltmalar apararaq həmin şəxs adını “Soynalı” şəklinə salır. Məsələn:

Soynalı başın qoydu yolunda,
Hüseyn pəl vurdu, Həsən qoymadı (2, 110).

Birinci misrada əgər “Hüseynalı” olsaydı, hecanın sayı 11-i keçərdi. Ona görə də həmin antroponimik vahidi aşıq maksimum dərəcədə qısaltmış, uyğunlaşdırmışdır ki, bu da şeir dilinin qızıl qanunlarından doğur.

Nəticə. Nəzərdən keçirdiyimiz poetik örnəklərin dili göstərir ki, tələffüz transkripsiyasında qənaət prinsipi qavrayış tezliyini sürətləndirir. Obrazları aydınlığı ilə dərk etməyə şərait yaradır. Bu cür dil vahidlərinin söz yaradıcılığı səviyyəsində dərindən anlamağa və xüsusi linqvokulturoloji dəyər verməyə imkan yaradır.

Şivə transkripsiyasında qənaət prinsipi əksərən fonetik ritmin formalaşması istiqamətində aktiv mövqeyə keçir, səs semantikliyi ritm semantikliyinə transformasiya olunmaqla sözün estetik təsir dairəsini genişləndirir.

Ədəbiyyat

1. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962.
2. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, 1999.
3. Векилов А.П. Турецкая тюркология. Ленинград, 1973, I часть.
4. Şirəliyev M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1970.
5. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972.
6. “Koroğlu” dastanı. Tərtib edəni: Ə.Axundov, Bakı, “Yazıçı”, 1980.
7. M.P.Vaqif. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2011.
8. M.Ə.Möcüz. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1978.
9. M.Hüseynov. Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 312.

**HISTORICAL-ETYMOLOGICAL ANALYSIS OF TOPONYMS OF TURKIC
ORIGIN WITH "AL" AND "ALA" COMPONENTS IN WESTERN AZERBAIJAN
QƏRBİ AZƏRBAYCANDA “AL” VƏ “ALA” KOMPONENTLİ TÜRKMƏNŞƏLİ
TOPONİMLƏRİN TARİXİ-ETİMOLOJİ TƏHLİLİ**

Prof. Dr. MAHİRA HÜSEYNOVA

Azərbaycan Devlet Pedaqoji Üniversitesi
uluslararası ilişkilerden sorumlu rektör yardımcısı
<https://orcid.org/0000-0002-5135-1666>

Özet.

B. Budagov ve G. Gaybullayev'in ortak yazdığı "Ermenistan'daki Azerbaycan Kökenli Yer Adlarının Açıklayıcı Sözlüğü" adlı çalışmada, "al" ve "ala" bileşenleri içeren 20'den fazla Türk kökenli yer adı kaydedilmiş olup, bunların bir kısmı bunlar tarihsel etimolojik açıdan doğru, bazıları ise yanlış ve yüzeysel olarak analiz ediliyor. Bu değerli kaynakta “al” ve “ala” unsurlu yer adlarının genel tablosu şu şekilde oluşturulmuştur: Alavar (Gugar ilçesi), Alakilsa (Amasiya ilçesi), Alakilsa (Erivan ilçesi), Alağaz (Erivan ilçesi), Alağaz (Erivan valiliği), Alagoz (Yegnadek ilçesi), Alagözler (Alayaz dağı), Alagöller (Novobayazid ilçesi), Alagöller (Zangezur ilçesi), Alaparaq (Derachichek ilçesi), Alapars (Derachichek ilçesi), Alahajili (Erivan valiliği), Alahajili (İğdir ilçesi), Alashiq (Erivan vilayeti, Derachichek ilçesi), Ağdere (Megri ilçesi), vb. bu yer adlarının her biri ayrı ayrı Türk dillerinin gramer kurallarına göre oluşturulmuştur. Günümüz Ermenistan'ında Azerbaycan kökenli "al" ve "ala" unsurlu yer adlarının Ermeniler tarafından açıklanması, açıklayıcı ve etimolojik sözlüklere dayanarak şu şekilde verilebilir: 19. yüzyılda Erivan eyaletinin Aleksandropol kazasında var olan köy 20. yüzyılda Ermeniler tarafından tahrip edilmiş ve 1949 yılında yerleşime Aragats ismi verilmiştir. Talin ilçesinde aynı adı taşıyan yerleşim yeri 1950 yılında Ermenileştirildi ve zirvesindeki 13 küçük göl (Alagöller) kaynaklara göre Ermenice Lchakneriovit olarak yeniden adlandırıldı.

Anahtar kelimeler: Ermeni vandalları tarafından değiştirilen Azerbaycan kökenli isimler, tarihsel-etimolojik analiz, "al" ve "ala" bileşenli yer adları.

Summary. In the work "Explanatory dictionary of toponyms of Azerbaijani origin in Armenia" co-authored by B. Budagov and G. Gaybullayev, more than 20 place-names of Turkic origin with "al" and "ala" components are recorded, and some of them are correct from the historical etymological point of view, and some are incorrect and analyzed superficially. In that valuable source, the general picture of toponyms with "al" and "ala" components was created as follows: Alavar (Gugar district), Alakilsa (Amasiya district), Alakilsa (Iravan district), Alagoz (Iravan district), Alagoz (Iravan governorate), Alagoz (Yegnadek district), Alagözler (Alayaz mountain), Alagöller (Novobayazid district), Alagöller (Zangezur district), Alaparaq (Derachichek district), Alapars (Derachichek district), Alahajili (Iravan governorate), Alahajili (İgdir district), Alashiq (Iravan province, Derachichek district), Agdara (Megri district), etc. each of these toponyms was formed separately based on the grammatical rules of Turkish languages.

In today's Armenia, the explanation of toponyms with the components "al" and "ala" of Azerbaijani origin by Armenians can be given as follows on the basis of explanatory and etymological dictionaries: the village that existed in Alexandropol district of Yerevan province in the 19th century was destroyed by Armenians, and in 1949 the settlement was named Aragats. The settlement of the same name in Talin district was armenianized in 1950 and the 13 small lakes (Alagoller) at its summit were renamed Lchakneriovit in Armenian based on sources.

Key words: names of Azerbaijani origin changed by Armenian vandals, historical-etymological analysis, toponyms with "al" and "ala" components.

Araşdırmalarımız göstərir ki, "al" və "ala" sözləri toponimiyada əsas etibarilə oronimik vahidlərdə öz əksini tapmış və tarixin müəyyən dövrlərində həmin komponentli dərə və dağ adları etnotoponimə transfer edilmişdir. Etimoloji lüğətlərdə "al" sözünün tarixi və müasir mənası aşağıdakı kimi əksini tapmışdır: "Dilimizdə "sənə al da geysən yaraşır, şal da geysən" cümləsi var. "Al" sözü "narıncı rəngdə olan ipək parça" deməkdir. Bir mənası da "parlaq" deməkdir; bu mənada "yal" kimi də yazılıb. Görünür, "alov-yalov" sözü ilə qohumdur və "od rəngində olan" deməkdir. "Parlaq" mənasını əks etdirən "al" sözü bu fikrə haqq qazandırır. Deməli, "ala" sözü rəng bildirən sifətdir və "al qırmızı" birləşməsindəki "al" sözü ilə qohumdur. Bəzilərinə görə, farsca "qıpqırmızı" deməkdir. Məncə, türkmənşəlidir və alov, ulduz kimi sözlərlə qohumdur, "od rəngi" deməkdir. Dilimizdə alaça, alabula, ala sözləri var. "Al" sözü tarixən "al" sözü ilə eyni olub. "Ala" kəliməsinin mənasında həmişə "ağ" anlamı da mövcuddur: "al" "ağ rənglə başqa rəngin qarışığı" deməkdir. Güman edirəm ki, bu mənada işlədilən "al" sözü "ağ" kəliməsinin təhrif edilmiş formasıdır. Ağ, ala, al avazı sözləri qohum kəlimələrdir. "Ala" sözünün bir mənası da böyük deməkdir. "Alaqarğa" sözündə həmin mənada işlədilir. "Ala" və "ulu" sözləri tarixən eyni kökə malik olan sözlər olub (1, 14-15). Qərbi Azərbaycanda olduğu kimi, "al//ala" komponentli yer – yurd adlarına türkdilli xalqların toponimiyasında rast gəlmək olar. Bu tip komponentli yer adları daha çox türk xalqlarında coğrafi relyef bildirən, xüsusən də dağ adlarını əhatə edir. "Misal üçün Alatay, Alat, Aldədə, Alabaş və s. Bu dağ adlarındakı "al//ala" tərkibləri ümumtürk dillərində yüksəkliyi, ucalığı, qüdrəti bildirir. Ümumiyyətlə, türk dillərində "al" sözü çoxanlamlı leksemdir. Altay dilində "yüksək, uca, qüdrətli, ulu", türkmən dilində "yüksək, uca" mənaları vardır. Türkoloji araşdırmalarda "al" sözünün bu mənə çaları göstərilir" (2, 349). Bu anlamların müəyyənləşdirilməsi onu göstərir ki, indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş bu tip komponentli toponimlərin əksəriyyəti "hündür dağ", "qüdrətli dağ", "uca dağ" mənalarını verir. Antik dövr türk dilində "al" sözü "ağ" mənasını da bildirmişdir. Bundan başqa "al" sözü "qarışq ağ", "ağı çox olan rəng" mənasını da ifadə etmişdir. Bu fikirlərə söykənərək, QərbiAzərbaycan ərazisindəki Alagöz dağ adını metaforik oronim kimi izah etmək olar, yəni "iri ağ rəngə çalan gözü olan dağ" anlamında da etimolojişəhdirmək mümkündür. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki Alagöz dağ adını da bu şəkildə, anlamda yozmaq olar. Bu orotoponimin etimologiyası haqqında bəzi mənbələrdə fərqli yozmalar irəli sürülmüşdür: "Alagöz – İrəvan xanlığının ərazisindəki ən böyük dağın adı. V əsrə aid ermənicə mənbələrdə yazılışı "Araqadz" kimidir. Qədim ermənicə dağın adı "Qaxtin" (Xaldik adının qədim erməni dilində "l" səsiz olmadığına görə yazılışıdır, urartuluların adı olan Xaldi//Haldi adındandır) olmuşdur. Bir sıra tədqiqatçıların "Alagöz" adının erməni dili əsasında etimologiyası haqqında axtarıları nəticəsiz qalmışdır" (3,117). Həsən Mirzəyev Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz ərazisindəki "al" və "ala" komponentli mikrotoponimləri də toplamış, həmin tiptən olan yer-yurd adlarına da yeri gəldikcə etimoloji arayışlar vermişdir. Bunlara misal olaraq, Alban kilsəsi patronimini, Alatəpə, Aladərə, Alayol və s. oronimlərini göstərmək olar (4,21-28).

Yazılı mənbələr əsasında “ala” komponentli toponimlərin tarixi-etimoloji təhlilini verən Sevinc Əliyeva yazır: “Orxon-Yenisey abidələrində “ala” sözü cəmi bir dəfə işlədilmişdir: “Ala atlı yol (bəxt) cümləsində “ala” sözü at üçün işlədilmiş və atın ala olduğu qeyd olunmuşdur. N.N. Orkun da bu sözün “alaca” mənasında olduğunu yazmışdır (5, 758). Məlum olduğu kimi, “ala” sözünə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda çox rast gəlinir və tədqiqatçılar onu məhz “alaca, alabula, qarışıq rəngli” mənasında izah edilir. Toponimiyada da “ala” sözü əsas etibarilə dağ və təpə adlarında öz əksini tapmışdır. İlk dəfə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qeyd olunan Alataq (Ala dağ) oronimində “ala” sözü məhz dağın alaca, ehtimal ki, bitki örtüyü ilə çılpaq yerlərinə görə adlandırılmışdır. Lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Cənubi Qafqazın toponimiyasında “qarışiq rəngli” mənasında “ala” sözü həm də bir sıra toponimlərdə, xüsusilə etnotoponimlərdə əvvəldə gələn izafətli “el-i” komponentinin sonralar danışığda təhrif olunaraq “ala” formasını kəsb etmişdir. Alavar, Alaçiq, Əliqırıq və başqa kənd adları məhz “El-i” abar, Eli-çik, Eli-kırık və Eli kəmərlı adlarının təhrif olunmamış formalarıdır. “Bəzi toponimlərdə isə “ala” sözünün tərkib hissələrindən birinin adıdır. Azərbaycanda Talış bölgəsinin Baravar dağ silsiləsindəki Alazar dağı (dağ adı qədim türk dillərində alazur “alçaq əsr” sözündən ibarətdir). Gürcüstan ərazisində Alaqr kənd adı “Eli Oğuz” adının təhrif olunmuş forması olduğu halda, Alazan çayının adı qədim türk dillərində ala “düzən” və özən “çay” sözlərindən ibarətdir” (6,116-117). Toponimik izahlı lüğətlərin bəzilərində indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş bəzi türkmənşəli toponimlərin bəziləri tarixi-etimoloji cəhətdən düzgün izahını tapmamışdır. Məs: İndiki Ermənistanın Quqark rayonu ərazisində mövcud olmuş “Alavar” oykoniminə belə bir etimoloji oçerk həsr edilmişdir. “Alavar toponimi türk dillərində “atay” hərbi hissə və “var” sözlərindən ibarətdir. Toponimlərdə “var” sözü İran dillərində həm “qala”, həm “tərəf”, XIX əsrdə Azərbaycan dilində “düşərgə yeri” mənasındadır. XVII əsrdə irəvan mahalının Kotak (sonra Dərəçiçək) mahalında ermənicə yazılışda Alaber kənd adı ilə mənşəcə eynidir” (3,117). Göründüyü kimi, ermənilər “Alavar” oykoniminin birinci komponentindəki “ala” türkmənşəli sözünün fonetik tərkibini dəyişdirə bilməmiş və yalnız “var” variantını “bar” şəklinə salsalar da saxtakarlıq niyyətləri baş tutmamışdır. Fikrimizcə “Alavar” toponiminin qədim tərkibi “Alavadi” formasında olmuş, danışiq dilində toponimdə qoşalaşma baş verərək “Alavar” formasına düşmüşdür. Alavadi toponiminin mifoloji açılımı ilə bağlı izahda bizim tərəfimizdən Mirəli Seyidovun düşüncə və mülahizələrini məqbul hesab edirik və mifoloq alimin nəzərincə, çoxanlamlı “al” sözü türkdilli xalqların mifologiyası ilə sıx bağlıdır. Qumşaman inamları ilə bağlı olan “Alazvadına türklər Alaqrısı, azərbaycanlılar “Alarvadi”, “Hulurvadi”, tubulular “Albış”, altaylılar “Almış”, yakutlar “Albış”, qırğızlar, tatarlar, romanlar “Albastı” deyirlər. Bir maraqlı variantı ayrıca qeyd etməyi vacib bilirik. Qırğızlar “Alvardı”na sadəcə “Al//Al deyirlər. Türklərdə isə “Al-qarısı”, eləcə də “Al//Al” variantı vardır. Abdulqadir İnanın “Alarvadi” haqqında fikirləri tədqiqatçılara yaxşı tanışdır. Bizcə qırğız “al” variantı ən əskisi, ola bilsin ki ilkinidir. Sonradan isə “al”ın, “bir”, “qarı”, “arvad” sözləri qoşulmuşdur. Al – alverdi, Albastı bir sıra türkdilli xalqlarda tək dolayan, adətən sarışın qız, hərdən də keçi şəklində təsəvvür edilir. Bu heç də təsadüfi deyil, mifoloji baxımdan maraqlı bir hadisədir və ola bilsin, həmin obrazın ilkin hansı inamla bağlılığını isbat edən təkzibolunmaz dəlidir. Onun sarı, sarışın olması ehtimal ki, “al”ın odla, günəşlə əlaqəsini göstərir. Bəllidir ki, türkdilli xalqlarda, eləcə də türkdilli qəbilə birləşməsi silsilələrində, xalqlarında “sarı” (qırmızı) rəng günəş və onun yerdəki atributu odun rəngi sayılmışdır. Keçi isə günəşlə (odla) sıx bağlı olan yazı, baharı təmsil edirmiş. Bu deyilənlərdən belə çıxır ki, Al-Alavadi günəş, od ilahəsi imiş və ona görə də tatar, özbək, türk, uyğur və s. türk dillərində “al”ın qırmızı, “alqırmızı” anlamı da var. Demək, ilkin Alavadi xeyirli, od-alovla, ocaqla bağlı ilahə imiş, ulu demək imiş, sonralar dinlər, görüşlər dəyişdikcə o, pis təbiətli olmuşdur. “Bir çox xalqların, o sıradan türkdilli xalqların mifologiyasında xeyirli, düşümlü ruhların, onqonların, tanrıların sonradan pis təbiət, səciyyə qazanması hallarına tuş olmaq mümkündür.

Dediyimiz kimi, türkdilli xaqar bir çox inamlarının adlarını al//ala//ulu - qüdrətli (qadir) sözünün iştirakı ilə yaratmışdır. Bircə Alavadi sözündə olduğu kimi Azərbaycan dilindəki alov, yalov, alqış sözlərində “al” tərkibi qüdrəti bildirir” (7,79). Mənbələrdə “ala” komponentli hidronimlərə indiki Ermənistan ərazisində rast gəlmək olur və saxtakar ermənilər bu tərkibdən olan su obyektlərinin adını ermənicəyə transkripsiya edərək gah “Aragöz”, gah da “Axaqgözdə” fonetik tərkiblərində işlədirdilər. Fikrimizcə, istər indiki Ermənistanda, istərsə də Azərbaycanın digər bölgələrində 30-dan çox Alagöllər adlı toponimlər, hidronimlər müxtəlif rəng çalarına, daha çox ağ, mavi, boz rənglərinin qarışığından yaranmış rəng çalarında izah olunmalıdır. O ki qaldı ermənilərin Alagölləri Alagöz//Araqadz şəklində işlətmələri, yaxud da transkripsiya etmələri qədim türk dillərindən götürmədən, köçürmədən başqa bir şey deyildir. Barbar ermənilər əksər hallarda yer adının transkripsiyası ilə kifayətlənməyərək onları ermənicəyə tam şəkildə uyğunlaşdırmağa, yaxud tərcümə etməyə çalışmışlar. İ.Bayramovun sovet hakimiyyəti illərində indiki Ermənistanda dəyişdirilən, yaxud da tərcümə edilən cədvəldə Alagöllər//Alagöl makrohidronimləri də əksini tapmışdır. Cədvəl tərtibçisi qeyd edir ki, sovet hakimiyyəti illərində saxtakar ermənilər həmin hidronimləri də dəyişdirərək “Alin Mets” şəklinə salmışlar (8,279). Göründüyü kimi, barbar ermənilər “Alin” sözünün birinci komponentindəki qədim, antik “al”sözünə toxuna bilməmiş, daha doğrusu gücləri çatmamışdır. Alagözçayı mikrohidronimi isə “Yeğekiş” şəklində tərcümə edərək iyrənc niyyət və məqsədlərini reallaşdırmışlar (8,279).

Nəticə: Araşdırma “al” və “ala” komponentli türk-Azərbaycan mənşəli toponimlərin antik dövrlərdən indiki Ermənistan ərazisindəki etnik tərkibin azərbaycanlılardan ibarət olması faktlarını birmənalı şəkildə təsdiq edir, türk xaqarının, xüsusən də Azərbaycan xalqının tarixni, etnoqrafiyasını, etnogenezisini öyrənmək üçün, ermənilərə tutarlı cavab vermək izində faktiki dəyərli material mənbəyinə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti (araşdırmalar, mülahizələr). Bakı, “Altun kitab”, 2015, 288 s.
2. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. 1983, №1, 1010 стр.
3. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Nasta-Press” 1998, 452 s.
4. Mirzəyev H. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri. Bakı, “Elm”, 2006, 536 s.
5. Orkun N.N. Eski türk yazıtları. Ankara, “Türk Dil Kurumu Yayınları”; 529, 1994, 962 s.
6. Əliyeva S. Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər. Bakı, “Elm”, 2003, 152 s.
7. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, “Yazıçı”, 1989, 496 s.
8. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan toponimlər sistemi, Bakı, “Elm”, 2005, 432 s.

**NUTRITION STRATEGIES FOR TABLE TENNIS PLAYERS: OPTIMIZING
PERFORMANCE AND MAINTAINING HEALTH**

**MASA TENİSİ OYUNCULARI İÇİN BESLENME STRATEJİLERİ:
PERFORMANSIN OPTİMİZASYONU VE SAĞLIĞIN KORUNMASI**

AYÇA AYDIN¹, SEDAT ARSLAN²

**¹Öğretim Görevlisi, İstanbul Okan Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Beslenme ve
Diyetetik Bölümü, Beslenme ve Diyetetik,**

0000-0001-9750-5678

**²Doçent, Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Beslenme ve
Diyetetik Bölümü, Beslenme ve Diyetetik,**

0000-0002-3356-7332

Özet

Bu çalışma, masa tenisi oyuncularının fiziksel ve zihinsel performanslarını en üst düzeye çıkarmak için uygulanması gereken beslenme stratejilerini kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Masa tenisi, yüksek bilişsel performans, hızlı refleksler ve üstün reaksiyon hızına dayalı bir spor olduğundan, oyuncuların beslenme alışkanlıkları büyük önem taşır. Bu bağlamda, karbonhidrat, protein, yağ, vitamin ve mineral gibi makro ve mikro besin öğelerinin dengeli bir şekilde alınmasının yanı sıra, yeterli sıvı alımı da performansın korunmasında kritik rol oynar. Özellikle, masa tenisi oyuncularının antrenman yoğunluğu, fiziksel aktivite düzeyi, yaş, cinsiyet ve vücut kompozisyonları gibi faktörlere bağlı olarak bireysel enerji ihtiyaçlarının nasıl belirleneceği ve bu ihtiyaçların optimal bir şekilde nasıl karşılanacağı önemli bir konudur. Bu ihtiyaçların karşılanması, oyuncuların glikojen depolarını yenilemeleri, kas onarımını desteklemeleri ve sıvı-elektrolit dengesini sağlamaları açısından hayati öneme sahiptir. Ayrıca, müsabaka öncesi, sırası ve sonrasında uygulanması gereken spesifik beslenme stratejileri, sporcuların performansını artırmak ve sakatlık riskini minimize etmek adına özenle planlanmalıdır. Sonuç olarak, doğru ve dengeli bir beslenme programının, masa tenisi oyuncularının dayanıklılığını, konsantrasyonunu ve genel atletik performansını önemli ölçüde geliştirdiği, aynı zamanda uzun vadede sağlıklarını korumalarına yardımcı olduğu belirlenmiştir. Bu derleme, masa tenisi oyuncuları, antrenörler ve beslenme uzmanları için, performansı artırmaya yönelik etkili beslenme stratejilerini anlamak, planlamak ve uygulamak adına önemli bir rehber olmayı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Masa tenisi, beslenme stratejileri, sporcu performansı, enerji metabolizması, sıvı-elektrolit dengesi

Abstract

This study comprehensively examines the nutritional strategies that should be implemented to maximize the physical and mental performance of table tennis players. Since table tennis is a sport that relies heavily on high cognitive performance, quick reflexes, and superior reaction speed, the nutritional habits of the players are of great importance. In this context, the balanced intake of macronutrients such as carbohydrates, proteins, fats, as well as micronutrients like vitamins and minerals, plays a critical role in maintaining performance. Adequate fluid intake is also essential.

It is particularly important to determine how individual energy needs should be calculated based on factors such as the intensity of training, physical activity levels, age, gender, and body composition of the table tennis players, and how these needs can be optimally met. Meeting these needs is crucial for replenishing glycogen stores, supporting muscle repair, and maintaining fluid-electrolyte balance. Furthermore, specific nutritional strategies to be followed before, during, and after competition must be meticulously planned to enhance performance and minimize the risk of injury. In conclusion, it has been determined that a proper and balanced nutrition program significantly improves the endurance, concentration, and overall athletic performance of table tennis players, while also helping to protect their long-term health. This review aims to serve as a crucial guide for table tennis players, coaches, and nutritionists in understanding, planning, and implementing effective nutrition strategies to enhance performance.

Keywords: Table tennis, nutrition strategies, athletic performance, energy metabolism, fluid-electrolyte balance

1. GİRİŞ

Masa tenisi, yüksek hızda karar verme, çeviklik ve dayanıklılık gerektiren bir spordur. Bu spor, sürekli ve hızlı hareketler, anlık strateji değişiklikleri ve uzun süren müsabakalarla karakterizedir. Dolayısıyla, masa tenisi oyuncularının performanslarını en üst düzeye çıkarmak ve iyileşme süreçlerini hızlandırmak için uygun beslenme stratejileri geliştirilmesi büyük önem taşır. Bu stratejiler, sporcuların enerji seviyelerini sürdürülebilir kılmayı, kas onarımı ve gelişimini desteklemeyi, ayrıca genel sağlıklarını korumayı hedeflemelidir (Huang et al., 2023; Thomas, Erdmann, & Burke, 2016).

1.1. Fizyolojik Talepler ve Enerji İhtiyacı

Masa tenisi oyuncularının enerji gereksinimleri, antrenman yoğunluğu, müsabaka süresi ve oyuncunun fiziksel özelliklerine göre değişiklik göstermektedir. Enerji harcamaları, genellikle günlük olarak 3700 kcal civarındadır (Sagayama et al., 2017). Bu enerji gereksinimi, oyunun aerobik ve anaerobik enerji sistemleri üzerindeki etkisiyle ilişkilidir. Aerobik sistem, uzun süreli dayanıklılık gerektiren hareketlerde baskınken, anaerobik sistem ani ve yüksek yoğunluklu hareketlerde devreye girer. Bu nedenle, sporcuların hem aerobik kapasiteyi geliştiren hem de anaerobik patlamaları destekleyen bir beslenme planına ihtiyaçları vardır (Huang et al., 2023; Zagatto et al., 2016).

1.2. Makro ve Mikro Besin İhtiyaçları

1.2.1. Karbonhidrat

Karbonhidratlar, kaslar için ana enerji kaynağını oluşturur ve yoğun antrenmanlar sırasında kas glikojen depolarının dolu tutulması esastır. Masa tenisi oyuncularının günlük karbonhidrat alımı, 5-7 g/kg vücut ağırlığı arasında olmalıdır (Burke et al., 2011). Özellikle müsabaka günlerinde, düşük ve orta glisemik indeksli karbonhidratların tercih edilmesi, enerji salınımının daha dengeli olmasına katkıda bulunur ve bu da oyuncuların performans sürekliliğini sağlar (Kirwan, O'Gorman, & Evans, 1998). Karbonhidratın alım zamanlaması da önemlidir; antrenmandan birkaç saat önce alınan karbonhidrat, kas glikojen depolarını doldurarak dayanıklılığı artırır.

1.2.2. Protein

Proteinler, kas onarımı ve yeniden yapılanma süreçleri için kritiktir. Masa tenisi oyuncularının antrenman dönemlerinde günlük 1.4-1.7 g/kg vücut ağırlığı protein alımı önerilmektedir (Tarnopolsky, 2015).

Bu miktar, kas protein sentezini desteklemek ve kas yıkımını minimize etmek için yeterlidir. Antrenman sonrası ilk 30 dakika içinde 0.3 g/kg protein alımı, kas onarımını maksimize etmek için idealdir (Phillips, Moore, & Tang, 2007). Protein kaynakları arasında yüksek biyolojik değere sahip gıdalar (örneğin, yumurta, süt ürünleri, yağsız etler ve soya ürünleri) tercih edilmelidir. Ayrıca, gece yatmadan önce alınan kazein gibi yavaş sindirilen proteinler, gece boyunca kas protein sentezini artırabilir (Phillips et al., 2007).

1.2.3. Yağ

Yağlar, enerji sağlama, esansiyel yağ asitlerini temin etme ve yağda çözünen vitaminlerin emilimi için gereklidir. Ancak, toplam enerji alımının %20-30'u yağlardan gelmeli ve bunun da %10'dan azı doymuş yağlardan oluşmalıdır (World Health Organization, 2020). Masa tenisi oyuncularının özellikle antrenman ve müsabaka öncesinde düşük yağ içeriğine sahip besinler tüketmesi, gastrointestinal rahatsızlık riskini azaltır ve performansı olumlu etkiler (Jeukendrup & Gleeson, 2010). Omega-3 yağ asitleri gibi çoklu doymamış yağ asitlerinin, iltihaplanmayı azaltıcı etkileri nedeniyle, sporcuların beslenme düzeninde önemli bir yer tutması önerilmektedir.

1.2.4. Hidrasyon ve Sıvı Alımı

Hidrasyon, masa tenisi oyuncularının hem zihinsel hem de fiziksel performansını etkileyen kritik bir faktördür. Hafif dehidrasyon bile zihinsel performansı olumsuz etkileyebilir ve bu da oyuncuların oyundaki tepkilerini yavaşlatabilir (Benton et al., 2016). Bu nedenle, oyuncuların antrenman ve müsabakalara iyi bir hidrasyon durumu ile başlamaları önemlidir. Antrenman sırasında kaybedilen sıvının yerine konulması için su veya elektrolit içeren içecekler tercih edilmelidir (Shirreffs & Sawka, 2011). Müsabaka günlerinde, özellikle birden fazla maç oynayan sporcuların, maç aralarında karbonhidrat ve elektrolit içeren içeceklerle sıvı alımını sürdürmesi, performansın düşmesini engellemek için gereklidir (Jeukendrup & Gleeson, 2010).

1.2.5. Mikro Besin Gereksinimleri

Demir: Demir, oksijen taşımada ve enerji üretiminde önemli rol oynar. Demir eksikliği, dayanıklılığı ve bağışıklık fonksiyonunu olumsuz etkileyebilir (Thomas et al., 2016). Kadın sporcular, vejetaryenler ve sık kan bağışında bulunan sporcular, demir eksikliği açısından daha büyük risk altındadır ve bu nedenle düzenli demir takviyesi almayı düşünmelidir.

Magnezyum: Magnezyum, kas kasılması ve enerji üretimi için gereklidir. Sporcuların diyetlerinde yeterli miktarda magnezyum alması, özellikle yoğun antrenman dönemlerinde performansı artırabilir (Fogelholm, 2015).

D Vitamini: D vitamini, kemik sağlığı ve bağışıklık fonksiyonlarının yanı sıra kas fonksiyonlarında da rol oynar. İç mekan sporları yapan sporcular, güneş ışığına daha az maruz kaldıkları için D vitamini eksikliği riski altındadır. Bu sporcuların düzenli olarak D vitamini seviyelerini kontrol ettirmeleri önerilir (Ward et al., 2009).

1.2.6. Ergogenik Destekler

Kafein: Kafein, merkezi sinir sistemini uyararak reaksiyon süresini iyileştirebilir ve yorgunluğu azaltabilir. Müsabakalarda hızlı tepki süresinin kritik olduğu masa tenisinde, kafein kullanımı performans artırıcı bir etkiye sahip olabilir (Ganio et al., 2009). 3-4 mg/kg dozunda kafein, müsabakadan bir saat önce alınarak bu etkilerden faydalanılabilir.

Kreatin: Kreatin, kısa süreli ve yüksek yoğunluklu aktivitelerde kas enerjisi sağlar. Masa tenisi gibi kısa patlayıcı hareketlerin sıkça yapıldığı sporlarda, kreatin desteği yorgunluk gecikmesi sağlayabilir ve kas gücünü artırabilir (Cooper et al., 2012).

2. SONUÇ

Masa tenisi oyuncularını için kişiselleştirilmiş beslenme stratejileri, sporcuların hem performanslarını artırmaları hem de genel sağlıklarını korumaları için gereklidir. Spor beslenmesi uzmanları, sporcuların antrenman ve müsabaka dönemlerinde ihtiyaç duydukları besin öğelerini zamanında ve doğru miktarlarda almalarını sağlamalıdır. Bu stratejilerin başarılı bir şekilde uygulanması, masa tenisi oyuncularının müsabaka performanslarını önemli ölçüde iyileştirebilir ve sakatlık riskini azaltabilir.

3. KAYNAKLAR

- Benton, D., Jenkins, K. T., Watkins, H. T., & Young, H. A. (2016). Minor degree of hypohydration adversely influences cognition: A mediator analysis. *American Journal of Clinical Nutrition*, 104(3), 603-612.
- Burke, L. M., Hawley, J. A., Wong, S. H. S., & Jeukendrup, A. E. (2011). Carbohydrates for training and competition. *Journal of Sports Sciences*, 29(Suppl 1), S17-S27.
- Cooper, R., Naclerio, F., Allgrove, J., & Jimenez, A. (2012). Creatine supplementation with specific view to exercise/sports performance: An update. *Journal of the International Society of Sports Nutrition*, 9(33), 1-11.
- Fogelholm, M. (2015). Micronutrients: Vitamins, minerals, and antioxidants. In *Clinical Sports Nutrition* (5th ed., pp. 310-345). McGraw Hill Education.
- Ganio, M. S., Klau, J. F., Casa, D. J., Armstrong, L. E., & Maresh, C. M. (2009). Effect of caffeine on sport-specific endurance performance: A systematic review. *Journal of Strength and Conditioning Research*, 23(1), 315-324.
- Jeukendrup, A. E., & Gleeson, M. (2010). Water requirements and fluid balance. In *Sport Nutrition, An Introduction to Energy Production and Performance* (3rd ed., pp. 195-220). Human Kinetics.
- Huang, L., Ng, J. W. C., & Lee, J. K. W. (2023). Nutrition recommendations for table tennis players—A narrative review. *Nutrients*, 15(775), 1-17. <https://doi.org/10.3390/nu15030775>
- Kirwan, J. P., O'Gorman, D., & Evans, W. J. (1998). A moderate glycemic meal before endurance exercise can enhance performance. *Journal of Applied Physiology*, 84(1), 53-59.
- Phillips, S. M., Moore, D. R., & Tang, J. E. (2007). A critical examination of dietary protein requirements, benefits and excesses in athletes. *International Journal of Sport Nutrition and Exercise Metabolism*, 17(Suppl 1), S58-S76.
- Sagayama, H., Hamaguchi, G., Toguchi, M., Ichikawa, M., Yamada, Y., Ebine, N., Higaki, Y., & Tanaka, H. (2017). Energy requirement assessment in Japanese table tennis players using the doubly labeled water method. *International Journal of Sport Nutrition and Exercise Metabolism*, 27(5), 421-428.
- Tarnopolsky, M. (2015). Protein and amino acid needs for training and bulking up. In *Clinical Sports Nutrition* (5th ed., pp. 61-95). McGraw Hill Education.
- Thomas, T., Erdmann, K. E., & Burke, L. M. (2016). Academy of nutrition and dietetics, dietitians of Canada & American college of sports medicine, joint position statement on nutrition and athletic performance. *Medicine and Science in Sports and Exercise*, 48(3), 543-568.

- Ward, K. A., Das, G., Berry, J. L., Roberts, S. A., Rawer, R., Adams, J. E., & Mughal, M. Z. (2009). Vitamin D status and muscle function in post-menarchal adolescent girls. *Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 94(2), 559-563.
- World Health Organization. (2020). Healthy diet. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/healthy-diet>
- Zagatto, A. M., Mello Leite, J. V., & Beneke, R. (2016). Energetics of table tennis and table tennis-specific exercise testing. *International Journal of Sports Physiology and Performance*, 11(8), 1012-1017.

TROPICAL POWER: THE EFFECTS OF MANGO ON NUTRITION AND HEALTH
TROPİKAL GÜÇ: MANGO'NUN BESLENME VE SAĞLIK ÜZERİNDEKİ
ETKİLERİ

AYÇA AYDIN¹, SEDAT ARSLAN²

¹Öğretim Görevlisi, İstanbul Okan Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Beslenme ve Diyetetik Bölümü, Beslenme ve Diyetetik,

0000-0001-9750-5678

²Doçent, Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Beslenme ve Diyetetik Bölümü, Beslenme ve Diyetetik,

0000-0002-3356-7332

Özet

Bu çalışma çeşitli antioksidan ve polifenollerce zengin tropikal mango meyvesinin sağlık ve beslenme üzerine etkilerini incelemektedir. Mango (*Mangifera indica* L.) önemli sağlık yararları olan karbonhidrat, protein, A ve C vitaminleri dahil olmak üzere makro ve mikro besin öğelerini içermektedir. Başta mangifera olmak üzere çeşitli fenolikler, karotenoidler ve diyet lifi gibi biyoaktif bileşiklerin kaynağıdır. Bu bileşenler mangonun anti-obezite, anti-inflamatuvar, anti-kanserojen ve anti-diyabetik potansiyeline katkıda bulunmaktadır. Bu etkilerle birlikte obezite, diyabet ve kardiyovasküler hastalıklar başta olmak üzere inflamasyon ve oksidatif stresle ilişkili kronik hastalık riskini azaltmaya yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Mangodaki polifenolik profil meyvenin fizyolojik olgunluğuna ve meyvenin bölümlerine (kabuk, posa, çekirdek) bağlı olarak değişmektedir. Mango kabuğunda başta mangiferin olmak üzere kuersetin, kateşinler, gallik asit ve kardiyoprotektif, bağışıklık güçlendirici çeşitli polifenoller bulunmaktadır. Sarı mangolar daha yüksek karotenoid içeriğine sahipken, kırmızı tipler kabukta daha yüksek antosiyanin içeriğine sahiptir. Bu noktada önemli olan mangonun insan vücudundaki biyoerişilebilirliği ve biyoyararlanımıdır. Yapılan çalışmalarda mango meyvesindeki polifenollerin biyoerişilebilirliğinin veya biyoyararlanımının çeşitlilik, olgunlaşma aşaması, kimyasal yapı, matris etkileşimi ve besin işleme ile etkilenebileceği gösterilmiştir. Ayrıca fenolik bileşiklerin emilmeyen kısmı kalın bağırsağa ulaşmakta ve mikrobiyal enzimler tarafından metabolize edilmektedir. Gallotaninler genellikle polimerize bir formda bulunmaktadır ve bu nedenle emilimleri esas olarak bağırsak mikrobiyotası tarafından gerçekleştirilen enzimatik hidrolizden etkilenmektedir. Mango polifenolleri, *Lactobacillus plantarum* gibi biyoaktif gallotanin metabolitlerinin üretimiyle ilişkili bakterileri olumlu şekilde düzenleyebilmekte ve bağırsak sağlığına olumlu katkılarda bulunabilmektedir. Bazı çalışmalarda mango polifenollerinin ve diyet lifinin prebiyotik etkilerinin, bağırsak iltihabını azaltmaya ve bağırsak bütünlüğünü desteklemeye potansiyel katkıları gösterilmiştir. Mangodan elde edilen biyoaktif bileşiklerin katkısız ve sinerjik etkileri, meyvenin sağlığı iyileştirme ve bulaşıcı olmayan hastalıkların (BOH) riskini azaltma açısından büyük bir potansiyele sahip olduğunu göstermektedir.

Mangonun sağlık yararlarına ilişkin literatürdeki güncel bilimsel anlayış, mango meyvesinin ve biyoaktif bileşenler içeren yan ürünlerinin tüketilmesinin sağlık sorunlarının sıklığını azaltmak bakımından bir diyet bileşeni olmasının yararlı olabileceğini göstermektedir. Bu derleme ile mangonun insan beslenmesi ve sağlığı üzerindeki etkilerinin sunulması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Mango, mangifera, biyoyararlanım, polifenol, bulaşıcı olmayan hastalıklar (BOH)

Abstract

This study examines the health and nutritional effects of the tropical mango fruit, rich in various antioxidants and polyphenols. Mango (*Mangifera indica* L.) contains macro and micronutrients including carbohydrates, proteins, and vitamins A and C, which offer significant health benefits. It is a source of bioactive compounds such as various phenolics, carotenoids, and dietary fiber, with *Mangifera* being a key contributor. These components contribute to the mango's potential anti-obesity, anti-inflammatory, anti-cancer, and anti-diabetic properties. It is believed that these effects may help reduce the risk of chronic diseases associated with inflammation and oxidative stress, including obesity, diabetes, and cardiovascular diseases. The polyphenolic profile of mango varies depending on the fruit's physiological ripeness and its parts (skin, pulp, seed). The mango skin contains various polyphenols, including mangiferin, quercetin, catechins, gallic acid, as well as cardioprotective and immune-boosting polyphenols. Yellow mangoes have higher carotenoid content, while red varieties have higher anthocyanin content in the skin. An important aspect is the bioavailability and bioefficacy of mango in the human body. Studies have shown that the bioavailability or bioefficacy of polyphenols in mango can be influenced by factors such as diversity, ripeness, chemical structure, matrix interactions, and food processing. Additionally, the unabsorbed portion of phenolic compounds reaches the large intestine and is metabolized by microbial enzymes. Gallotannins are typically found in a polymerized form, and their absorption is primarily affected by enzymatic hydrolysis carried out by the intestinal microbiota. Mango polyphenols can positively regulate bacteria associated with the production of bioactive gallotannin metabolites, such as *Lactobacillus plantarum*, and contribute positively to gut health. Some studies have shown the potential prebiotic effects of mango polyphenols and dietary fiber in reducing gut inflammation and supporting gut integrity. The contributory and synergistic effects of bioactive compounds derived from mango indicate a significant potential for improving health and reducing the risk of non-communicable diseases (NCDs). The current scientific understanding in the literature suggests that consuming mango fruit and its bioactive component-rich by-products may be beneficial as a dietary component in reducing the frequency of health issues. This review aims to present the effects of mango on human nutrition and health.

Key words: Mango, mangifera, bioavailability, polyphenol, non-communicable diseases (NCDs)

1. GİRİŞ

Mango (*Mangifera indica* L.) besin değeri, çeşitli fitokimyasal içeriği ve çeşitli işlevleri nedeniyle dünya çapında en önemli meyvelerden biridir (Gupta et al., 2022). Mangodaki biyoaktif bileşikler, genotipik çeşitlilik, iklim koşulları, hasat öncesi ve sonrası işlemlere bağlı değişerek insan sağlığına fayda sağlamaktadır. Bileşikler başlıca fenolik bileşenler (kumarik asit, ferulik asit ve hidroksibenzoik asit); polifenoller (kuersetin, mangiferin, kateşin, tanen, kaempferol); antosiyaninler (gallik asit, ellagik asit); karotenoidler, askorbik asit, tiamin, riboflavin ve niasin vitaminleridir (Burton-Freeman et al., 2017).

Mango bu içeriklere bağlı olarak insan sağlığı üzerinde ve beslenme üzerinde önemli fonksiyonlara sahiptir

(Şekil 1). Mangoda bulunan en önemli biyoaktif bileşenlerden olan mangiferin özellikle tümör nefrozis faktör (TNF) ekspresyonunu önlemede önemli bir rol oynamaktadır. Ek olarak pro-hipoglisemik rol ve antioksidan aktivitesi de bulunmaktadır.

Mangonun üç katmanında bu fonksiyonlar farklılıklar gösterebilir: Kabuk, posa, çekirdek.

Şekil 1. Mangoda bulunan biyoaktif bileşenlerin oluşturduğu etkiler

1.1. Mangodaki Biyoaktif Bileşenlerin Etkileri

1.1.1. Antioksidan aktivite: Kateşin ve epikateşin doğrudan H_2O_2 ile reaksiyona girmektedir ve Fe^{+2} ile H_2O_2 arasındaki Fenton reaksiyonu önlemektedir. Antioksidan aktivite reaktif oksijen türlerini (ROS) izole etme yeteneği olan kuersetinden gelmektedir. Ek olarak gallik asit ve ellagik asit lipid peroksidasyonunu inhibe edebilmektedir (Badhani et al., 2015). Mangoda bulunan β -karoten mangonun antioksidan kapasitesine, düşük konsantrasyonlarda başka bir peroksil ile reaksiyona girerek radikal olmayan karoten peroksitlere dönüşebilen bir karoten radikali üretmek için hidrojen bağışında bulunarak doğrudan ve dolaylı olarak katkıda bulunmaktadır (Chen et al., 2011). Reaktif oksijen türleri oksidasyonu indükleyebilir ve buna bağlı olarak lipid, protein gibi biyolojik maddelerin bileşimini yapısını değiştirebilir.

1.1.2. Antiinflamatuvar aktivite: Yapılan in vitro çalışmalarda β -karotenin *Helicobacter pylori* (*H. pylori*) uyarımından sonra AGS hücrelerinde ROS üretimini ve NF- κ B aktivasyonunu önemli ölçüde azaltabildiği, inflamasyon öncü maddelerinden PGE_2 üretimini düzenlediği saptanmıştır (Bouayed and Bohn, 2010). Ek olarak mangiferinin gastroprotektif etkisinden dolayı *H. pylori*'yi elimine edebileceği ifade edilmektedir (Mirza et al., 2021). Yapılan bir başka çalışmada mangoda bulunan gallik asit ve gallotaninler gibi fenolik bileşiklerin anti-inflamatuvar aktivitesinin nükleer faktör kapp-B'yi inhibe ettiği bildirilmiştir (Kim et al., 2016).

1.1.3. İmmünomodülatör aktivite: Epidemiyolojik kanıtlar fitokimyasalların (fenolik bileşikler ve karotenoidler) alımı ile kanser riski arasında ters bir ilişki olduğunu göstermiştir. Bu ilişkinin fitokimyasalların hücrel farklılaşmayı ve hücre büyümesini düzenlemesinden kaynaklandığı bildirilmiştir (Yu et al., 2015). Yapılan bir çalışmada mangiferinin prostat kanseri PC3 hücrelerinin çoğalmasını konsantrasyon ve zamana bağlı bir şekilde azalttığı saptanmıştır. Ek olarak mangiferinin apoptozu teşvik ettiği ve kanser hücrelerinde fazla olan Bcl-2 seviyelerini azalttığı ifade edilmiştir (Li et al., 2016).

1.1.4. Antidiyabetik aktivite: Mangiferin insülin direncini ve glukoz metabolizması kontrolünde rol oynamaktadır. Diyabete yatkın farelerde mangiferin tedavisinin plazma glukoz ve lipid seviyelerini önemli ölçüde düşürdüğü saptanmıştır (Han et al., 2015). Buna karşılık mango posası, yüksek şeker içeriği (sükroz, fruktoz, glukoz) nedeniyle Tip 2 DM'li hastalarda hiperglisemik bir etkiye sahip olabilmektedir. Fakat yapılan birkaç çalışma, sağlıklı kişilerde ve T2DM'li hastalarda mangoya verilen glisemik yanıtın, muz, sapote, rambutan, durian ve ananas gibi glukoz veya diğer meyvelerin tüketimine verilen yanıtla göre düşük olduğunu göstermiştir (Elizondo-Montemayor et al., 2015; Redfern et al., 2017). Ayrıca sağlıklı yetişkinlerde yapılan bir klinik çalışmada mango püresinin düşük glisemik indekse (42.7 ± 19.5) sahip olduğu saptanmıştır (Elizondo-Montemayor et al., 2015). Bu noktada literatürdeki bu farklılığın tüketilen porsiyon, öğündeki besin ögesi dağılımı ve bireylerin hastalık durumlarından etkilenebileceği düşünülmektedir.

Yapılan bir çalışmada mango alımının (8 hafta boyunca 200-400 g posa) inflamatuvar bağırsak hastalığı olan hastalarda inflamatuvar biyobelirteçleri azalttığı ve bağırsak mikrobiyotasını iyileştirdiği gösterilmiştir (Kim et al. 2020). Bir başka çalışmada 16 hafta boyunca 85 g mango tüketiminin açık tenli postmenopozal kadınlarda yüz kırışıklıklarını azalttığı saptanmıştır (Fam et al., 2020). Mango polifenollerini, *Lactobacillus plantarum* gibi biyoaktif gallotanin metabolitlerinin üretimiyle ilişkili bakterileri olumlu şekilde düzenleyebilmekte ve bağırsak sağlığına olumlu katkılarda bulunabilmektedir. Bazı çalışmalarda mango polifenollerinin ve diyet lifinin prebiyotik etkilerinin, bağırsak iltihabını azaltmaya ve bağırsak bütünlüğünü desteklemeye potansiyel katkıları gösterilmiştir (López et al., 2014; Kim et al., 2021). Mangodaki moleküllerin güvenli dozunu değerlendirmek için ve fayda sağladığı optimum meyve ölçüsünü saptayabilmek için daha fazla farmakokinetik, farmakodinamik ve klinik çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

2. SONUÇ

Mango karbonhidrat, protein, A ve C vitaminlerinden zengin tropikal bir meyvedir. Ayrıca fenolikler, karotenoidler ve diyet lifi gibi biyoaktif bileşiklerin de kaynağıdır. İçerdiği bileşikler sayesinde obezite, diyabet, kardiyovasküler hastalıklar gibi bulaşıcı olmayan hastalıkların oluşumuna sebep olan oksidatif stres ve inflamasyon durumlarını azaltmaya yardımcı olabilmektedir. Bu noktada mango meyvesinin işlenmesi, belirli katmanlarının tüketilmesi, olgunluk durumu ve tüketilen porsiyon miktarı sağlayacağı yararlar konusunda belirleyici olabilmektedir.

3. KAYNAKLAR

- Badhani, B., Sharma, N., Kakkar, R., 2015. Gallic acid: a versatile antioxidant with promising therapeutic and industrial applications. RSC Adv. 5 (35), 27540–27557. <https://doi.org/10.1039/C5RA01911G>.
- Bouayed, J., Bohn, T., 2010. Exogenous antioxidants—double-edged swords in cellular redox state: Health beneficial effects at physiologic doses versus deleterious effects at high doses. Oxid. Med. Cell Longev. 3, 228–237.
- Burton-Freeman, B.M., Sandhu, A.K., Edirisinghe, I., 2017. Mangos and their bioactive components: adding variety to the fruit plate for health. Food Funct. 8, 3010–3032. <https://doi.org/10.1039/C7FO00190H>.
- Chen, C.H., Han, R.M., Liang, R., Wang, P., Ai, X.-C., Zhang, J.-P., Skibsted, L.H., 2011. Direct observation of the b-carotene reaction with hydroxyl radical. J Phys. Chem. B. 115, 2082–2089.

- Elizondo-Montemayor, L., Herna'ndez-Brenes, C., Ramos-Parra, P. A., Moreno-Sa'nchez, D., Nieblas, B., Rosas-Pe'rez, A.M., Lamadrid-Zertuche, A.C., 2015. High hydrostatic pressure processing reduces the glycemic index of fresh mango puree in healthy subjects. *Food Funct.* 6 (4), 1352–1360. <https://doi.org/10.1039/c4fo01005a>.
- Fam, V.W.; Holt, R.R.; Keen, C.L.; Sivamani, R.K.; Hackman, R.M. Prospective Evaluation of Mango Fruit Intake on Facial Wrinkles and Erythema in Postmenopausal Women: A Randomized Clinical Pilot Study. *Nutrients* 2020, 12, 3381.
- Gupta, A.K., Gurjar, P.S., Beer, K., Pongener, A., Ravi, S.C., Singh, S., Verma, A., Singh, A., Thakur, M., Tripathy, S., Verma, D.K., 2022. A review on valorization of different byproducts of mango (*Mangifera indica* L.) for functional food and human health. *Food Bioscience* 48, <https://doi.org/10.1016/j.fbio.2022.101783>.
- Han J, Yi J, Liang F, Jiang B, Xiao Y, Gao S, et al. X-3, a mangiferin derivative, stimulates AMP-activated protein kinase and reduces hyperglycemia and obesity in db/db mice. *Molecular and Cellular Endocrinology*. 2015 Apr; 405:63-73. doi: 10.1016/j.mce.2015.02.008
- Kim, H., Banerjee, N., Barnes, R.C., Pfent, C.M., Talcott, S.T., Dashwood, R.H., Mertens-Talcott, S.U., 2016. Mango polyphenolics reduce inflammation in intestinal colitis-involvement of the miR-126/PI3K/AKT/mTOR axis in vitro and in vivo. *Mol. Carcinog.* 56 (1), 197–207. <https://doi.org/10.1002/mc.22484>.
- Kim, H.; Venancio, V.P.; Fang, C.; Dupont, A.W.; Talcott, S.T.; Mertens-Talcott, S.U. Mango (*Mangifera indica* L.) polyphenols reduce IL-8, GRO, and GM-SCF plasma levels and increase *Lactobacillus* species in a pilot study in patients with inflammatory bowel disease. *Nutr. Res.* 2020, 75, 85–94.
- Kim, H., Castellon-Chicas, M. J., Arbizu, S., Talcott, S. T., Drury, N. L., Smith, S., & Mertens-Talcott, S. U. (2021). Mango (*Mangifera indica* L.) polyphenols: Anti-inflammatory intestinal microbial health benefits, and associated mechanisms of actions. *Molecules*, 26(9), 2732.
- Li, M., Ma, H., Yang, L., Li, P., 2016. Mangiferin inhibition of proliferation and induction of apoptosis in human prostate cancer cells is correlated with downregulation of B-cell lymphoma-2 and upregulation of microRNA. *Oncol Lett* 182, 817–822.
- López de Felipe, F.; de las Rivas, B.; Muñoz, R. Bioactive compounds produced by gut microbial tannase: Implications for colorectal cancer development. *Front. Microbiol.* 2014, 5.
- Mirza B, Croley CR, Ahmad M, Pumarol J, Das N, Sethi G, et al. Mango (*Mangifera indica* L.): a magnificent plant with cancer preventive and anticancer therapeutic potential. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*. 2021; 61(13):2125-2151. doi: 10.1080/10408398.2020.1771678
- Redfern, K. M., Cammack, V. L., Sweet, N., Preston, L. A., SoBHCS Student Team, Jarvis, M. A., Rees, G. A., 2017. Nutrient-extraction blender preparation reduces postprandial Glucose responses from fruit juice consumption. *Nutrition and Diabetes*, 7(10), e288. doi: 10.1038/nutd.2017.36
- Yu, N., Su, X., Wang, Z., Dai, B., Kang, J., 2015. Association of dietary vitamin A and β -carotene intake with the risk of lung cancer: a meta-analysis of 19 publications. *Nutrients* 7 (11), 9309–9324. <https://doi.org/10.3390/nu7115463>.

CALCULATION OF SOME BOUNDED STATE ENERGY EIGENVALUES FOR COULOMB PLUS INVERSE SQUARE POTENTIAL BY USING NIKIFOROV-UVAROV METHOD**NIKİFOROV-UVAROV METODU YARDIMIYLA COULOMB+TERS KARE POTANSİYELİ İÇİN BAZI BAĞLI DURUM ENERJİ ÖZDEĞERLERİNİN HESABI****SERHAT ÇINAR¹, ZEYNEL YALÇIN²**¹**Yüksek Lisans Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü,****ORCID: 0009-0009-1858-6146**²**Prof. Dr, Yıldız Teknik Üniversitesi Fizik Bölümü, Esenler, İstanbul,****ORCID: 0000-0001-7987-5560****Özet**

Kuantum Mekaniğinde analitik olarak çözülebilen potansiyellerin sayısı sınırlıdır. Analitik çözümleri arttırmak için bilim insanları sürekli olarak çaba harcamaktadırlar. Bu çabaların sonucunda çok sayıda metot ortaya çıkmıştır. Süpersimetrik kuantum mekaniği, Pade metodu, 1/N açılımı, Asimtotik İterasyon Metodu, Levai Metodu ve Nikiforov-Uvarov metodu bunlardan bazılarıdır. Bu metotların her biri çok sayıda kuantum mekanik problemin çözümünde kullanılmıştır. Analitik olarak çözülebilen kuantum mekanik problemlerin bazıları gerçek bir fiziksel sisteme karşılık getirilmeye çalışılmıştır. Gerçek fiziksel sistemler için, potansiyel parametreleri deneysel verilerden hareketle belirlenebilmektedir. Literatürde, gerçek fiziksel sistemlerin bazen titreşim ve dönme bazen de bağlanma enerjilerinin hesaplandığı çok sayıda makale mevcuttur. Bu çalışmada; Nikiforov-Uvarov metodu kısaca verildikten sonra, Coulomb+Ters kare $-A/r+B/r^2$ potansiyeli için, üç boyutlu Schrödinger dalga denkleminin analitik çözümü verildi. Söz konusu potansiyele karşılık gelen dalga fonksiyonu ve enerji özdeğeri ifadesi elde edildi. Seçilen $-A/r+B/r^2$ biçimindeki potansiyel, A ve B gibi iki potansiyel parametresi içeriyor. A ve B potansiyel parametrelerinin farklı değerleri için s, p, d ve f düzeylerine ait bir dizi bağlı durum enerji özdeğeri hesaplanarak tablolar halinde verildi. Potansiyel parametrelerinin değişimine bağlı olarak enerji özdeğerlerinin değişimi incelendi ve bazı sonuçlar elde edildi.

Anahtar kelimeler: Schrödinger dalga denklemi, Nikiforov-Uvarov metodu, Coulomb+Ters Kare Potansiyeli, Enerji Özdeğerleri

Abstract

The number of potentials that can be solved analytically in Quantum Mechanics is limited. Scientists are constantly making efforts to increase analytical solutions. As a result of these efforts, many methods have emerged. Supersymmetric quantum mechanics, Pade method, 1/N expansion, Asymptotic Iteration Method, Levai Method and Nikiforov-Uvarov method are some of them. Each of these methods has been used to solve many quantum mechanical problems. Some of the quantum mechanical problems that can be solved analytically are correspond to a real physical system. For real physical systems, potential parameters can be determined from experimental data. There are many articles in the literature in which vibrational and rotational and sometimes bounded energies of real physical systems are calculated.

In this study; After briefly summarizing the Nikiforov-Uvarov method, the analytical solution of the three-dimensional Schrödinger wave equation for the Coulomb plus Inverse square potential $-A/r+B/r^2$ was given. The wave function and energy eigenvalue expression corresponding to the mentioned potential were obtained. The selected potential have two potential parameters such as A and B. A set of bounded state energy eigenvalues belonging to the levels s, p, d and f were calculated for different values of the potential parameters A and B. The results are given in tables. The changing of energy eigenvalues depending on the change of potential parameters was examined and some results were obtained.

Keywords: Schrödinger equaton, Nikiforov-Uvarov Method, Coulomb plus Inverse Square Potential, Energy Eigenvalues

1. GİRİŞ

Mikroskobik düzeydeki birtakım gözlemlerin klasik fizik kuramlarıyla açıklanamaması kuantum mekaniğinin doğmasına neden olmuştur. Kuantum teorisinin bazı kavram ve prensipleri klasik fiziğe göre radikal biçimde farklıdır. Teorinin temel kavramlarından biri dalga fonksiyonudur. Dalga fonksiyonu bir kuantum sisteminin bütünüyle açıklanması için gerekli olan tüm dinamik bilgileri içerir. (Ahmadov ve ark., 2018). Dalga fonksiyonu Schrödinger denkleminin çözümünden elde edilir. (Griffiths, 1995). Kuantum mekaniğindeki temel amaçlardan birisi kuantum mekaniğin bir sistemin verilen bir potansiyel için Schrödinger denkleminin analitik çözümlerini bulmaktır (Doma ve Gohar ve Younes, 2023). Schrödinger denklemini parçacığın kütlesi ile birlikte potansiyel enerji fonksiyonunu içeren ikinci mertebeden kısmi türevli bir denklemdir. Denklemin çözümü yalnızca potansiyel enerji fonksiyonuna bağlı değildir; aynı zamanda koordinat sistemine de bağlıdır (Berkdemir, 2012).

1. Kuramsal Çerçeve

Küresel koordinatlarda ve potansiyel enerjinin yalnızca radyal uzaklık olan r 'ye bağlı olarak değiştiği kararlı durumlarda, dalga fonksiyonunun r 'ye bağlı kısmı radyal Schrödinger denkleminin çözülmesiyle elde edilir. Tek parçacık için radyal denklem

$$R''_{(r)} + \frac{2}{r} R'_{(r)} + \frac{2m}{\hbar^2} \left[(E - V_{(r)}) - \frac{\hbar^2 l(l+1)}{2m r^2} \right] R_{(r)} = 0 \quad (1.1)$$

biçimindedir. Değişken katsayılı Denklem (1.1)'in analitik çözümünün mümkün olup olmaması

$V_{(r)}$ fonksiyonunun yapısına bağlıdır. Analitik çözümün mümkün olduğu durumlarda denklemin çözümü için başvurulacak geleneksel yöntem kuvvet serisi yöntemi olmakla birlikte (Flügge, 1971), diğer bazı yöntemler Süpersimetri (SUSY), Asimptotik İterasyon (AIM), shifted $1/N$ açılımı (SE), tam kuantizasyon kuralı (EQR), grup teorisi ve yol integralidir (Akçay, Sever, 2012). Denklem (1.1)'in çözümünde kullanılacak alternatif bir yöntem ise Nikiforov-Uvarov yöntemidir. Nikiforov-Uvarov (NU) yöntemi 1988 yılında A.F.Nikiforov ve V.B.Uvarov tarafından geliştirilmiştir (Nikiforov, Uvarov, 1988). NU yöntemi ikinci dereceden lineer hipergeometrik denklemlerin özel ortogonal fonksiyonlar ile çözülmesine dayanır (Karayer, 2016). Özel fonksiyonlara ilişkin bilgiler pek çok önemli fizik probleminin anlaşılması için esastır(Aktaş, 2005).

2. NİKİFOROV-UVAROV YÖNTEMİ

Teorik ve matematiksel fiziğin pek çok önemli probleminde

$$u''_{(z)} + \frac{\tilde{\tau}_{(z)}}{\sigma_{(z)}} u'_{(z)} + \frac{\tilde{\sigma}_{(z)}}{\sigma_{(z)}^2} u_{(z)} = 0 \quad (2.1)$$

şeklindeki diferansiyel denklem ile karşılaşılır (Nikiforov, Uvarov, 1988). Burada $\sigma_{(z)}\sigma_{(z)}$ ve $\tilde{\sigma}_{(z)}\tilde{\sigma}_{(z)}$ en fazla ikinci dereceden, $\tilde{\tau}_{(z)}\tilde{\tau}_{(z)}$ ise en fazla birinci dereceden polinomlardır. Denklem (2.1)'i daha basit bir formda yazmak için uygun bir $\phi_{(z)}\phi_{(z)}$ seçilerek $u_{(z)} = \phi_{(z)} \cdot y_{(z)}$ dönüşümü yapılır. Denklem (2.1) $\phi_{(z)}\phi_{(z)}$ ve $y_{(z)}y_{(z)}$ 'ye bağlı olarak

$$y'' + \left(\frac{2\phi'}{\phi} + \frac{\tilde{\tau}}{\sigma} \right) y' + \left(\frac{\phi''}{\phi} + \frac{\phi' \tilde{\tau}}{\phi \sigma} + \frac{\tilde{\sigma}}{\sigma^2} \right) y = 0 \quad (2.2)$$

biçimini alır. Bu denklemi de daha sade bir hale getirmek için y 'nin birinci türevinin katsayısı $\frac{\tau}{\sigma}$ şeklinde yazılır.

$$\frac{2\phi'}{\phi} + \frac{\tilde{\tau}}{\sigma} = \frac{\tau}{\sigma} \quad (2.3)$$

Bu durumda $\tau_{(z)}\tau_{(z)}$ en fazla birinci dereceden bir polinom olacaktır. Ayrıca

$$\frac{\phi'}{\phi} = \frac{\pi}{\sigma} \quad (2.4)$$

şeklinde bir $\pi_{(z)}\pi_{(z)}$ polinomu tanımlanır. $\pi_{(z)}\pi_{(z)}$ ve $\tilde{\tau}_{(z)}$ 'ye bağlı olarak,

$$\pi_{(z)} = \frac{1}{2} (\tau_{(z)} - \tilde{\tau}_{(z)}) \quad (2.5)$$

şeklinde yazılabilir. $\pi_{(z)}\pi_{(z)}$ en fazla birinci dereceden polinomdur.

$$\frac{\phi''}{\phi} = \left(\frac{\phi'}{\phi} \right)' + \left(\frac{\phi'}{\phi} \right)^2 = \left(\frac{\pi}{\sigma} \right)' + \left(\frac{\pi}{\sigma} \right)^2 \quad (2.6)$$

olduğundan Denklem (2.2)

$$y''_{(z)} + \frac{\tau_{(z)}}{\sigma_{(z)}} y'_{(z)} + \frac{\tilde{\sigma}_{(z)}}{\sigma_{(z)}^2} y_{(z)} = 0 \quad (2.7)$$

biçimini alır. Burada

$$\tau_{(z)} = \tilde{\tau}_{(z)} + 2\pi_{(z)}\tau_{(z)} = \tilde{\tau}_{(z)} + 2\pi_{(z)}, \quad (2.8)$$

$$\bar{\sigma}_{(z)} = \tilde{\sigma}_{(z)} + \pi_{(z)}^2 + \pi_{(z)}(\tilde{\tau}_{(z)} - \sigma'_{(z)}) + \pi'_{(z)}\sigma_{(z)} \quad (2.9)$$

şeklindedir. $\tau_{(z)}\tau_{(z)}$ en fazla birinci dereceden ve $\bar{\sigma}_{(z)}\bar{\sigma}_{(z)}$ en fazla ikinci dereceden polinomlardır. Keyfi $\pi_{(z)}\pi_{(z)}$ polinomunu, Denklem (2.7)'nin çözümünün mümkün olduğunca basit olmasını sağlayacak şekilde deneyerek seçilir. $\pi_{(z)}\pi_{(z)}$ 'nin katsayılarını, Denklem (2.7)'deki $\bar{\sigma}_{(z)}\bar{\sigma}_{(z)}$ $\sigma_{(z)}\sigma_{(z)}$ 'ye bölünebilecek şekilde seçilmesi uygun olmaktadır.

$$\bar{\sigma}_{(z)} = \lambda\sigma_{(z)} \quad (2.10)$$

Burada λ bir sabittir. Eğer Denklem (2.10)'un her iki tarafındaki z 'lerin üslerini eşitlersek üç bilinmeyenli üç adet denklem elde ederiz. Bu bilinmeyenler λ ve $\pi_{(z)}\pi_{(z)}$ 'nin iki tane katsayılarıdır. Sonuç olarak Denklem (2.7)

$$\sigma_{(z)}y''_{(z)} + \tau_{(z)}y'_{(z)} + \lambda y_{(z)} = 0 \quad (2.11)$$

biçimine indirgenebilir.

λ ve $\pi_{(z)}\pi_{(z)}$ 'yi belirlemek için Denklem (2.10)

$$\pi^2 + (\tilde{\tau} - \sigma')\pi + \tilde{\sigma} - k\sigma = 0 \quad (2.12)$$

biçiminde yazılır. Burada k

$$k = \lambda - \pi'_{(z)} \quad (2.13)$$

biçimindedir. Eğer k 'nin bilindiğini varsayarsak, $\pi\pi$ 'ye göre ikinci dereceden olan Denklem (2.12)'nin çözümünden

$$\pi_{(z)} = \frac{\sigma' - \tilde{\tau}}{2} \mp \sqrt{\left(\frac{\sigma' - \tilde{\tau}}{2}\right)^2 - \tilde{\sigma} + k\sigma} \quad (2.14)$$

elde edilir.

$\pi_{(z)}\pi_{(z)}$ bir polinom olduğundan karekök içindeki ifade bir polinomun karesi olmalıdır. Bu da ancak onun diskriminantının sıfır olmasıyla mümkündür. Buradan k için, genellikle ikinci dereceden olmak üzere, bir denklem elde edilir. k belirlendikten sonra Denklem (2.14)'den $\pi_{(z)}$; Denklem (2.4), Denklem (2.8) ve Denklem (2.13) kullanılarak da $\phi_{(z)}\phi_{(z)}$, $\tau_{(z)}\tau_{(z)}$ ve λ bulunur. Denklem (2.1)'in hipergeometrik Denklem (2.11)'e indirgenmesi, k 'nin ve Denklem (2.14)'deki $\mp$ işaretinin seçimine bağlı olarak, birkaç farklı yolla yapılabilir. Yapılan dönüşüm Denklem (2.1) yerine Denklem (2.11) ile çalışılmasına imkân verir.

Hipergeometrik tipteki fonksiyonların bütün türevleri de hipergeometrik olacağından $y'_{(z)} = v_{1(z)}y'_{(z)} = v_{1(z)}$ dönüşümü kullanılarak Denklem (2.11)'in türevi alınır.

$$\sigma_{(z)}v_{1(z)}'' + \tau_{1(z)}v_{1(z)}' + \mu_1 v_{1(z)} = 0 \quad (2.15)$$

Burada

$$\tau_{1(z)} = \tau(z) + \sigma'(z) \quad (2.16)$$

$$\mu_1 = \lambda + \tau'(z) \quad (2.17)$$

$\tau_{1(z)}\tau_{1(z)}$ en fazla birinci dereceden bir polinom ve $\mu_1\mu_1$ z'ye bağlı olmayan bir parametredir. Denklem (2.15) de hipergeometrik tiptedir.

$y''(z) = v_{2(z)}y''(z) = v_{2(z)}$ şeklinde yeni bir dönüşüm yaparak Denklem (2.11)'den

$$\sigma(z)v_{2(z)}'' + \tau_{2(z)}v_{2(z)}' + \mu_2v_{2(z)} = 0 \quad (2.18)$$

elde ederiz. Burada

$$\tau_{2(z)} = \tau_{1(z)} + \sigma'(z) = \tau(z) + 2\sigma'(z) \quad (2.19)$$

$$\mu_2 = \mu_1 + \tau'_{1(z)} = \lambda + 2\tau'(z) + \sigma''(z) \quad (2.20)$$

şeklindedir. Benzer bir yaklaşımla, $y_{(z)}^{(n)} = v_{n(z)}y_{(z)}^{(n)} = v_{n(z)}$ dönüşümü kullanılarak Denklem (2.11)'in belli çözümler grubu olan bir hipergeometrik denklem elde edilebilir.

$$\sigma(z)v_{n(z)}'' + \tau_{n(z)}v_{n(z)}' + \mu_nv_{n(z)} = 0 \quad (2.21)$$

$\tau_{n(z)}\tau_{n(z)}$ ve $\mu_n\mu_n$ için tekrarlılama bağıntısı

$$\tau_{n(z)} = \tau(z) + n\sigma'(z) \quad (2.22)$$

$$\mu_n = \lambda + n\tau'(z) + \frac{n(n-1)}{2}\sigma''(z) \quad (2.23)$$

şeklinde olacaktır.

$\mu_n\mu_n=0$ olduğunda Denklem (2.23)

$$\lambda_n = -n\tau'(z) - \frac{n(n-1)}{2}\sigma''(z) \quad (n = 0, 1, 2, 3 \dots) \quad (2.24)$$

biçimini alır ve Denklem (2.21)'in $y_{(z)} = y_{n(z)}y_{(z)} = y_{n(z)}$ formatında, n. dereceden polinom olan bir çözümü vardır. $y_{n(z)}y_{n(z)}$ hipergeometrik bir fonksiyondur ve Rodrigues formülü ile elde edilir.

$$y_{n(z)} = \frac{B_n}{\rho(z)} \frac{d^n}{dz^n} [\sigma^n(z)\rho(z)] \quad (2.25)$$

Burada B_nB_n normalizasyon sabitidir. $\rho(z)\rho(z)$ ağırlık fonksiyonudur ve

$$[\sigma_{(z)}\rho_{(z)}]' = \tau_{(z)}\rho_{(z)} \quad (2.26)$$

koşulunu sağlamalıdır.

NU metodu vasıtasıyla özdeğer çözümünü elde etmek için Denklem (2.13) ve Denklem (2.24) aracılığıyla $\lambda\lambda$ ve $\lambda_n\lambda_n$ arasında ilişki kurulmalıdır (Berkdemir, 2012):

$$\lambda = \lambda_n \quad (2.27)$$

Denklem (2.27) kullanılarak enerji özdeğerleri elde edilir.

3. BULGULAR

$$V_{(r)} = \frac{-A}{r} + \frac{B}{r^2} \quad (3.1)$$

Küresel simetrik koordinatlarda m kütleli ve potansiyel enerji fonksiyonu Denklem (3.1) şeklinde olan bir parçacığa ait radyal Schrödinger denklemini çözmek için Denklem(3.1)'i Denklem (1.1)'de yerine yazar ve düzenlersek

$$R''_{(r)} + \frac{2}{r}R'_{(r)} + \frac{1}{r^2} \left[\frac{2mE}{\hbar^2}r^2 + \frac{2mA}{\hbar^2}r - \frac{2mB}{\hbar^2} - l(l+1) \right] R_{(r)} = 0 \quad (3.2)$$

denklemini elde ederiz.

$$\frac{2mE}{\hbar^2} = -a \quad \frac{2mA}{\hbar^2} = b \quad \frac{-2mB}{\hbar^2} - l(l+1) = -c \quad (3.3)$$

dönüşümlerini yaparsak,

$$R''_{(r)} + \frac{2}{r}R'_{(r)} + \frac{-ar^2 + br - c}{r^2}R_{(r)} = 0 \quad (3.4)$$

denklemini elde ederiz. Denklem (3.4) NU yöntemiyle çözülebilecek formattadır ve denklemin çözümünden ϕ ve y yi

$$\phi_{(r)} = r^{\frac{\sqrt{4c+1}-1}{2}} e^{(-\sqrt{a}r)} \quad (3.5)$$

$$y_{n(r)} = B_n r^{-\sqrt{4c+1}} e^{2\sqrt{a}r} \frac{d^n}{dr^n} \left[e^{-2\sqrt{a}r} r^{(n+\sqrt{4c+1})} \right] \quad (3.6)$$

şeklinde ve enerji özdeğerini de

$$E = \frac{-2mA^2}{\hbar^2 \left(1 + 2n + \sqrt{(2l+1)^2 + \frac{8mB}{\hbar^2}} \right)^2} \quad n = 0, 1, 2, 3 \dots \quad (3.7)$$

biçiminde elde ederiz.

Atomik birimle çalışmak için $m = \hbar = 1$ alarak, A ve B parametrelerinin bazı değerleri için enerji özdeğerlerini hesaplayabiliriz. Bu durumda elde edilen enerji atomik birim(a.u) cinsindedir. 1 atomik birim enerji 27.211 elektron volt(eV) enerjiye karşılık gelmektedir.

Bu çalışmada; A=2 ve 10, B=0.1, 1, 5, 10 ve 100 alınarak 1s, 2s, 2p, 3s, 3p, 3d, 4d, 4f, 5d ve 5f düzeylerine ait bazı enerji özdeğerleri hesaplandı. Hesaplamalarda elde edilen enerji özdeğerleri Tablo 1 ve Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 1

Coulomb+Terskare potansiyeli için 1s, 2s, 2p, 3s ve 3p enerji özdeğerleri ($-E_n$ a.u)

A	B	1s	2s	2p	3s	3p
	0.1	1.458980	0.424407	0.212862	0.198924	0.121020
2	1	0.500000	0.222222	0.157671	0.125000	0.096118
	5	0.145969	0.090479	0.080000	0.061524	0.055556
	10	0.080000	0.055556	0.051745	0.040816	0.038399
	100	0.009317	0.008165	0.008092	0.007214	0.007153
10	0.1	36.474508	10.610167	5.321559	4.973095	3.025492
	1	12.500000	5.555556	3.941770	3.125000	2.402949
	5	3.649219	2.261964	2.000000	1.538092	1.388889
	10	2.000000	1.388889	1.293629	1.020408	0.959970
	100	0.232936	0.204121	0.202295	0.180339	0.178822

Tablo 2

Coulomb+Terskare potansiyeli için 3d, 4d, 4f, 5d ve 5f enerji özdeğerleri($-E_n$ a.u)

A	B	3d	4d	4f	5d	5f
	0.1	0.078745	0.054828	0.040486	0.040357	0.031029
2	1	0.069297	0.049254	0.037790	0.036798	0.029208
	5	0.046887	0.035262	0.029621	0.027480	0.023542
	10	0.034413	0.026895	0.023738	0.021596	0.019303

100	0.007035	0.006269	0.006126	0.005622	0.005500
0.1	1.968626	1.370697	1.012162	1.008936	0.775722
10					
1	1.732417	1.231346	0.944743	0.919954	0.730201
5	1.172178	0.881556	0.740533	0.687000	0.588561
10	0.860328	0.672365	0.593455	0.539891	0.482578
100	0.175866	0.156725	0.153148	0.140547	0.137506

---

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu çalışmada; $A=2$ ve 10 , $B=0.1$, 1 , 5 , 10 ve 100 alınarak bazı enerji özdeğerleri hesaplandı. Sabitlerin seçimi tamamen keyfidir. $1s$, $2s$, $2p$, $3s$ ve $3p$ durumlarının hesaplanmış enerji özdeğerleri Tablo 1’de verildi. Tablo 1’den görülebileceği gibi genel olarak söylemek gerekirse, belli bir kuantum durumu ve seçilen bir A değeri için B arttığında, bağlı durum enerji özdeğerleri 0 ’a doğru artmaktadır. Örneğin $1s$ durumu için $A=2$ iken enerji özdeğeri $B=0.1$ için -1.458980 atomik birim(a.u.) değerinden $B=100$ için -0.009317 atomik birim değerine artmaktadır. B sabit iken, A değeri arttığında ise sistemin bağlanma enerjisi artmaktadır. Yani negatifçe azalmaktadır. Örneğin $1s$ taban durum enerjisi için $B=0.1$ alındığında $A=2$ için -1.458980 atomik birim(a.u.) değerinden $A=10$ için -36.474508 a.u değerine azalmıştır. Diğer bir deyişle sistemin bağlanma enerjisi artmıştır. Bağlanma enerjisinin artması sistemin daha kararlı olduğu anlamına gelmektedir. Sistemi iyonlaştırmak için sisteme daha yüksek enerji aktarmak gerekir. Bu beklenen bir sonuçtur. Çünkü potansiyel enerjinin birinci terimi olan $-A/r$ terimi çekici iken B/r^2 terimi itici etkiye sahiptir. Çekici terimin artması sistemi daha kararlı hale getirmektedir.

$A=2$ ve 10 , $B=0.1, 1, 5, 10$ ve 100 alınarak $3d$, $4d$, $4f$, $5d$ ve $5f$ durumlarına ait enerji özdeğerleri ise Tablo 2’de verildi. Tablo 2’den görülebileceği gibi $3d$, $4d$, $4f$, $5d$ ve $5f$ enerji düzeylerinin A ve B parametrelerine bağlı değişimi Tablo 1’deki ile benzer bir davranış sergilemektedir. Genel olarak söylemek gerekirse, A sabit iken B artarsa, bağlanma enerjisi azalmaktadır. Yani sistemin enerjisi 0 ’a yaklaşmaktadır. B sabit iken A artarsa, bağlanma enerjisi artmaktadır.

Tablo 1 ve Tablo 2’den görülebileceği gibi B/r^2 terimi Coulomb dejenereliğini ortadan kaldırmıştır. Sadece Coulomb potansiyeli ile etkileşen bir kuantum sisteminde aynı kabukta bulunan durumların enerji düzeyleri aynı değere sahiptir. Örneğin ikinci kabukta bulunan $2s$ ve $2p$, üçüncü kabukta bulunan $3s$, $3p$ ve $3d$ düzeyleri aynı enerji düzeyine sahiptir. Buna Coulomb dejenereliği denir. Coulomb+ Ters kare potansiyeli için $2s$, $2p$ ile $3s$, $3p$, $3d$ düzeylerine karşılık enerji özdeğerleri farklıdır. Bu duruma B/r^2 itici etkileşme terimi sebep olmuştur.

5. KAYNAKLAR

- Ahmadov, A. I., Naeem, M., Qocayeva, M. V., & Tarverdiyeva, V. A. (2018, February). Analytical solutions of the Schrödinger equation for the Manning-Rosen plus Hulthén potential within SUSY quantum mechanics. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 965, No. 1, p. 012001). IOP Publishing.
- Akcay, H., & Sever, R. (2012). Analytical solutions of Schrödinger equation for the diatomic molecular potentials with any angular momentum. *Journal of Mathematical Chemistry*, 50, 1973-1987.

- Aktaş, M. (2005). Exact supersymmetric solution of Schrödinger equation for some potentials. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Berkdemir, C. (2012). Application of the Nikiforov-Uvarov method in quantum mechanics. Theoretical Concepts of Quantum Mechanics, 225, 225-252.
- Doma, S. B., Gohar, A. A., & Younes, M. S. (2023). Analytical solutions of the molecular Kratzer-Feus potential by means of the Nikiforov-Uvarov method. Journal of Mathematical Chemistry, 61(6), 1301-1312.
- Flügge, S., 1971, Practical Quantum Mechanics II, Springer, Berlin.
- Griffiths, D. J. (1995). Introduction To Quantum Mechanics. New Jersey:Prentice Hall.
- Karayer, H. H. (2016). Nikiforov-Uvarov yöntemiyle matematiksel fiziğin bazı denklemlerinin çözümlerinin incelenmesi. Ege Üniversitesi, İzmir.
- Nikiforov, A. F., & Uvarov, V. B. (1988). Special functions of mathematical physics (Vol. 205). Basel: Birkhäuser.

EXAMINING ARTIFICIAL INTELLIGENCE ANXIETY: ASSOCIATE DEGREE
SAMPLE

YAPAY ZEKÂ KAYGISININ İNCELENMESİ: ÖNLİSANS ÖRNEKLEMİ

MUSTAFA SIRAKAYA¹, DİDEM ALSANCAK SIRAKAYA²

¹Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Bilgisayar Teknolojileri,
ORCID: 0000-0002-7964-4399

²Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Bilgisayar Teknolojileri,
ORCID: 0000-0002-4386-3462

Özet

Yapay zekâ, yaşamımızın neredeyse tamamında kullanılan bir kavram haline gelmiştir. İnsan hayatı üzerindeki etkisi ve işlevi giderek derinleşmektedir. Her geçen gün yapay zekâ alanında dikkat çekici gelişmeler yaşanmaktadır. Bu gelişmeler beraberinde yapay zekânın kullanıldığı alanların en son teknolojilerle donatılmasına katkı sağlamaktadır. Yaşanan süreçte yapay zekâ muhteşem bir gelişme yaşayarak makine ve öğrenme bağlamından çıkmıştır. Günümüzde yapay zekânın sorumluluk duygusuna sahip olup olmadığı, yapay zekâyla ilgili yaşanabilecek etik ihlaller gibi konular tartışılmaya başlanmıştır. Bu durum beraberinde insanlarda yapay zekâyla ilgili bazı kaygıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yapay zekâ kaygısıyla baş edebilmek için bu kaygının nelere göre değiştiğini bilmek önemlidir. Bu araştırmanın amacı önlisans öğrencilerinin yapay zekâ kaygılarının çeşitli değişkenlere göre değişiminin ortaya çıkarılmasıdır. Tarama yönteminin kullanıldığı araştırmanın çalışma grubunu 129 önlisans öğrencisi oluşturmaktadır. Veri toplama aracı olarak Yapay Zekâ Kaygı Ölçeği ve Kişisel Bilgi Formu kullanılmıştır. Verilerin analizinde betimsel istatistikler, ilişkisiz örneklem t-testi ve ilişkisiz örneklem için tek faktörlü varyans analizi testlerinden yararlanılmıştır. Araştırma sonucunda kadın katılımcıların yapay zekâ kaygılarının erkek katılımcılara göre daha yüksek olmasına rağmen aradaki farkın anlamlı olmadığı görülmüştür. Öğrenim görülen sınıfa göre katılımcıların yapay zekâ kaygısının farklılaşmadığı anlaşılmıştır. Yapay zekâyla ilgili eğitim, kurs vb. almış olmanın ve sosyal medya kullanım düzeyinin yapay zekâ kaygısını anlamlı şekilde değiştirmediği sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmada elde edilen son bulguya göre, standart düzey teknoloji kullanıcılarının yapay zekâ kaygıları ileri düzeydeki kullanıcılarından anlamlı derecede daha yüksektir.

Anahtar kelimeler: Yapay zekâ, yapay zekâ kaygısı, önlisans öğrencileri

Abstract

Artificial intelligence has become a concept used in almost all of our lives. Its impact and function on human life is deepening. There are remarkable developments in the field of artificial intelligence every day. These developments contribute to equipping the areas where artificial intelligence is used with the latest technologies. In the process, artificial intelligence has experienced a spectacular development and has left the context of machine and learning. Today, issues such as whether artificial intelligence has a sense of responsibility and ethical violations that may be experienced with artificial intelligence have started to be discussed. This situation has led to the emergence of some concerns about artificial intelligence.

In order to cope with artificial intelligence anxiety, it is important to know how this anxiety varies. The aim of this study is to reveal the change in artificial intelligence anxiety of associate degree students according to various variables. The study group of the research, in which the survey method was used, consisted of 129 associate degree students. Artificial Intelligence Anxiety Scale and Personal Information Form were used as data collection tools. Descriptive statistics, unrelated samples t-test and one-factor analysis of variance tests for unrelated samples were used to analyze the data. As a result of the research, it was seen that although the artificial intelligence anxiety of female participants was higher than male participants, the difference was not significant. It was understood that the participants' artificial intelligence anxiety did not differ according to the class of education. It was concluded that having received training, courses, etc. related to artificial intelligence and the level of social media use did not significantly change artificial intelligence anxiety. According to the last finding of the study, the artificial intelligence anxiety of standard level technology users is significantly higher than that of advanced level users.

Keywords: Artificial intelligence, artificial intelligence anxiety, associate degree students

1. GİRİŞ

Yapay zekâ, yaşamımızın neredeyse tamamında kullanılan bir kavram haline gelmiştir. İnsan hayatı üzerindeki etkisi ve işlevi giderek derinleşmektedir (Jiang, Li, Luo, Yin ve Kaynak, 2022). Her geçen gün yapay zekâ alanında dikkat çekici gelişmeler yaşanmaktadır. Bu gelişmeler beraberinde yapay zekânın kullanıldığı alanların en son teknolojilerle donatılmasına katkı sağlamaktadır (Jiang, vd., 2022; Marr, 2020). Bu yapay zekanın her geçen gün gelişerek ilerlemesine katkı sağlamaktadır. Yapay zekâ mühendislik, eğitim, bilim, tıp, işletme, bilgisayar oyunları ve hukuk gibi birçok farklı alanda önemli bir çalışma alanı haline gelmiştir (Gür, Ayden ve Yücel, 2019). Çok farklı alanlarda kullanılıp yararlanan bir teknoloji olmasından dolayı birbirinden farklı tanımlamaların yapıldığını görmekteyiz (Doğan, 2002). Reese (2018)'e göre yapay zekâ insan zekâsının somutlaştırılması amacını güder. Bu amaçla akıl yürütme, anlam verme, genelleştirme ve çıkarım yapma gibi yetenekleri makinelere öğretme sürecidir. Yapay zekâ, karmaşık sorunları çözmek için yeni konseptler ve çözümler uygulayan bir mühendislik dalı olarak kabul görmektedir (Hamet ve Tremblay, 2017). Yapay zekâ genel olarak değerlendirildiğinde, programlanmış bir bilgisayarın insan gibi düşünebilme çabası olarak tanımlanabilir (Taşkın ve Adalı, 2004). Yapay zekânın tarihsel gelişimini incelediğimizde, özellikle İkinci Dünya Savaşı döneminin önemli olduğunu görmekteyiz. İkinci Dünya Savaşı döneminde Turing'in makineler insan gibi düşünebilir mi sorusu yapay zekâ alanında yapılan çalışmalara hız kazandırmıştır. Bu alanda yapılan ilk konferans John McCarthy'nin önerisiyle, 1956'da dünyanın ilk yapay zekâ konferansı olan Dartmouth Konferansı olarak tarihe geçmiştir. Turing geliştirdiği bir yanıt taklit sisteminde makinenin insan gibi cevap vermesini hedeflemiştir. Yapılan testlerde sistemle karşılıklı iletişim kuran kişilerin karşındaki cevap verenin bir insan mı yoksa makine mi olduğunu anlayamadıkları fark edilmiştir. Bu durum makinenin insanı taklit edebildiği ve bunu yapabilecek bir zekâyâ sahip olduğunu ispatı olarak yorumlanmıştır (Turing, 2009). Yaşanan süreçte yapay zekâ muhteşem bir gelişme yaşayarak makine ve öğrenme bağlamından çıkmıştır. Günümüzde yapay zekânın sorumluluk duygusuna sahip olup olmadığı, yapay zekâyla ilgili yaşanabilecek etik ihlaller gibi konular tartışılmaya başlanmıştır (Çelebi ve İnal, 2019). Bu durum beraberinde insanlarda yapay zekâyla ilgili bazı kaygıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kaygı bir tehdide yönelik beslenen negatif duygu durumu olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda bilinmeyen tehditlere yönelik kaygı durumlarının artış göstereceği söylenebilir. Teknolojinin sürekli değişen ve gelişen bir zeminde ilerlediği dikkate alındığında, insanların yapay zekâyâ yönelik kaygı beslemelerinin doğal bir sonuç olduğu anlaşılmaktadır.

Yapay zekânın sınırları ve ulaşacağı noktalar belirsiz olduğundan, kontrolden çıkma ihtimaliyle ilgili yoğun kaygılar yaşanmaktadır (Johnson ve Verdicchio, 2017).

1.1. Araştırmanın Amacı ve Araştırma Soruları

Yapay zekâ kaygısıyla baş edebilmek için bu kaygının nelere göre değiştiğini bilmek önemlidir. Bu araştırmayla önlisans öğrencilerinin yapay zekâ kaygılarının çeşitli değişkenlere göre değişiminin ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. Bu bağlamda aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranacaktır:

1. Önlisans öğrencilerinin yapay zekâ kaygıları cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermekte midir?
2. Önlisans öğrencilerinin yapay zekâ kaygıları sınıfa göre anlamlı farklılık göstermekte midir?
3. Önlisans öğrencilerinin yapay zekâ kaygıları yapay zekâ eğitimi almaya göre anlamlı farklılık göstermekte midir?
4. Önlisans öğrencilerinin yapay zekâ kaygıları sosyal medya kullanım düzeyine göre anlamlı farklılık göstermekte midir?
5. Önlisans öğrencilerinin yapay zekâ kaygıları teknoloji kullanım düzeyine göre anlamlı farklılık göstermekte midir?

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Yöntemi

Araştırmada tarama yönteminden yararlanılmıştır. Tarama modelinde genellikle diğer araştırmalara göre daha fazla katılımcıdan bilgi toplanarak araştırmalar yürütülür (Fraenkel ve Wallen, 2006). Var olan durumun adeta bir fotoğrafının çekilerek olduğu gibi ortaya çıkarılması hedeflenir (Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Ö., Karadeniz ve Demirel, 2008).

2.2. Çalışma grubu

Araştırmanın çalışma grubunu bir devlet üniversitesinde öğrenim gören 129 önlisans öğrencisi oluşturmaktadır. Elverişli örnekleme yöntemi kullanılarak belirlenen çalışma grubu oluşturulurken, araştırmacılar kolay ulaşılabilir katılımcılardan başlayarak, ihtiyaç duyduğu katılımcı sayısına ulaşmayı hedeflemiştir (Büyüköztürk ve diğerleri 2008). Katılımcıların demografik özelliklerine göre dağılımı Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların demografik özelliklere göre dağılımı

Kategori	Sınıflama	f	%
Cinsiyet	Erkek	84	65.1
	Kadın	45	34.9
	Toplam	129	100
Teknoloji kullanım düzeyi	Acemi	50	38.8
	Standart	15	11.6

	İleri düzey	3	2.3
	Program geliştirici	28	21.7
	Toplam	129	100
	Acemi	8	6.2
	Standart	74	57.4
Sosyal medya kullanıcı düzeyi	İleri düzey	35	27.1
	İçerik geliştirici	12	9.3
	Toplam	129	100

2.3. Veri Toplama Araçları

Kişisel Bilgiler Formu: Katılımcılara ilişkin demografik bilgiler araştırmacılar tarafından geliştirilen Kişisel Bilgiler Formu ile toplanmıştır.

Yapay Zekâya Kaygı Ölçeği: Katılımcıların yapay zekâ kaygılarını belirlemek amacıyla Wang ve Wang (2022) tarafından geliştirilen, Türkçeye uyarlaması Akkaya vd. (2021) tarafından yapılan “Yapay Zekâ Kaygı Ölçeği” kullanılmıştır. 5’li likert tipinde geliştirilen ölçek, toplam 16 sorudan oluşmaktadır. Ölçekten alınan yüksek puan katılımcıların yapay zekâ kaygısının yüksek olduğuna işaret etmektedir. Ölçek 4 alt faktörden (Öğrenme, İş Değiştirme, Sosyoteknik Körlük, Yapay Zekâ Yapılandırması) oluşmaktadır. Akkaya vd. (2021) yaptıkları analizlerde ölçeğin geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğu sonucuna ulaşmıştır.

2.4. Verilerin Analizi

Betimsel istatistikler, ilişkisiz örneklem t-testi ve ilişkisiz örneklem için tek faktörlü varyans analizi (ANOVA) testleri kullanılarak veriler analiz edilmiştir. Verilerin normal dağılım gösterip göstermediğinin tespitinde, örneklem sayısı 50’den büyük olduğu için Kolmogorov-Smirnov testi kullanılmıştır (Büyüköztürk, 2007). Yapılan test sonucunda normal dağılım değerinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı ($p > .05$) anlaşılmıştır.

3. BULGULAR ve SONUÇLAR

3.1. Yapay Zekâ Kaygısının Cinsiyete Göre Değişimi

Önlisans öğrencilerinin yapay zekâ kaygılarının cinsiyete göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek için ilişkisiz örneklem t-testi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Yapay zekâ kaygısının cinsiyete göre değişimi

Cinsiyet	N	$\bar{X}$	S	sd	t	p
Kadın	45	45.09	17.04	127	-1.573	.118
Erkek	84	39.77	18.92			

Tablo 2 incelendiğinde kadın öğrencilerin yapay zekâ kaygılarının ($\bar{X}= 45.09$) erkek öğrencilere göre ($\bar{X}=39.77$) daha yüksek olmasına rağmen, aradaki farkın anlamlı olmadığı anlaşılmaktadır ($t_{(127)} = -1.573, p>.05$). Bu bulgu yapay zekâ kaygısının üzerinde cinsiyet değişkeninin anlamlı farklılık yaratmadığı şeklinde yorumlanabilir.

3.2.Yapay Zekâ Kaygısının Sınıfa Göre Değişimi

Önlisans öğrencilerinin yapay zekâ kaygılarının öğrenim görülen sınıfa göre farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek için ilişkisiz örneklem t-testi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Yapay zekâ kaygılarının sınıfa göre değişimi

Sınıf	N	$\bar{X}$	S	sd	t	p
1. sınıf	54	42.81	18.87	127	.620	.536
2. sınıf	75	40.77	18.13			

Tablo 3 incelendiğinde 1. Sınıf öğrencilerinin yapay zekâ kaygılarının ($\bar{X}= 42.81$) 2. Sınıf öğrencilerine göre ($\bar{X}=40.77$) daha yüksek olmasına rağmen, aradaki farkın anlamlı olmadığı anlaşılmaktadır ($t_{(127)}= .620, p>.05$). Bu bulgu yapay zekâ kaygısının üzerinde öğrenim görülen sınıf değişkeninin anlamlı farklılık yaratmadığı şeklinde yorumlanabilir.

3.3.Yapay Zekâ Kaygısının Yapay Zekâ Eğitimi Almaya Göre Değişimi

Önlisans öğrencilerinin yapay zekâ kaygılarının yapay zekâ eğitimi almaya göre farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek için ilişkisiz örneklem t-testi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Yapay zekâyâ yönelik genel tutumlarının yapay zekâ eğitimi almaya göre değişimi

Yapay Zekâ Eğitimi	N	$\bar{X}$	S	sd	t	p
Evet	35	40.43	18.08	127	-.450	.653
Hayır	94	42.07	18.60			

Tablo 4 incelendiğinde yapay zekâ eğitimi alan öğrencilerin yapay kaygılarının ($\bar{X}= 40.43$) almayan öğrencilere göre ($\bar{X}=42.07$) daha düşük olmasına rağmen, aradaki farkın anlamlı olmadığı anlaşılmaktadır ($t_{(127)}= -.450, p>.05$). Bu bulgu yapay zekâ kaygısının üzerinde yapay zekâ eğitimi almanın anlamlı farklılık yaratmadığı şeklinde yorumlanabilir.

3.4.Yapay Zekâ Kaygısının Sosyal Medya Kullanım Düzeyine Göre Değişimi

Önlisans öğrencilerinin yapay zekâ kaygılarının sosyal medya kullanım düzeyine göre farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek için ilişkisiz örneklem için tek faktörlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmıştır. Yapılan ANOVA testi sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5 Yapay zekâyâ yönelik genel tutumlarının sosyal medya kullanım düzeyine göre değişimi

Varyans Kaynağı	Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	p	Anlamlı farklılık
-----------------	-----------------	----	--------------------	---	---	-------------------

Gruplar Arası	494.577	3	164.859			
Gruplar İçi	42831.563	125	342.653	.481	.696	--
Toplam	43326.140	128				

Tablo 5 incelendiğinde, önlisans öğrencilerinin yapay zekâ kaygılarının sosyal medya kullanım düzeyine göre anlamlı farklılık göstermediği belirlenmiştir ($F_{(3-125)} = .481$; $p > .05$).

3.5.Yapay Zekâ Kaygısının Teknoloji Kullanım Düzeyine Göre Değişimi

Önlisans öğrencilerinin yapay zekâ kaygılarının teknoloji kullanım düzeyine göre farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek için ilişkisiz örneklem için tek faktörlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmıştır. Yapılan ANOVA testi sonuçları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6 Yapay zekâ kaygılarının teknoloji kullanım düzeyine göre değişimi

Varyans Kaynağı	Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	p	Anlamlı farklılık
Gruplar Arası	2407.852	3	901.617	2.774	.044	
Gruplar İçi	40621.287	125	324.970			2-3 arasında
Toplam	43326.140	128				

Tablo 6 incelendiğinde, önlisans öğrencilerinin yapay zekâ kaygılarının sosyal medya kullanım yılına göre anlamlı farklılık gösterdiği belirlenmiştir ($F_{(3-125)} = 2.774$; $p < .05$).

4. TARTIŞMA

Araştırma sonucunda kadın katılımcıların yapay zekâ kaygılarının erkek katılımcılara göre daha yüksek olmasına rağmen aradaki farkın anlamlı olmadığı görülmüştür. Özbek (2024) tarafından yapılan araştırmada benzer olarak yapay zekâ kaygısının cinsiyete göre farklılaşmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlardan farklı olarak kamu çalışanları ile yaptığı araştırma sonucunda kadınların erkeklere göre anlamlı derecede yapay zekâ kaygısına sahip olduğunu belirten Şen (2024), bu farklılığın kadınların daha duygusal bir yapıya sahip olmalarından kaynaklanabileceğini belirtmektedir. Katılımcılar arasında yapay zekâ kaygısının öğrenim görülen sınıfa göre farklılaşmadığı anlaşılmıştır. Farklı bir sonuca ulaşan Ulukapı Yılmaz ve Yılmaz (2024) dördüncü sınıf öğrencilerinin yapay zekâ kaygılarının diğer sınıflardan anlamlı derecede yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu farklılığın ortaya çıkmasında önlisans süresinin 2 yıl olmasının etkili olduğu söylenebilir. Araştırma sonucunda elde edilen bir diğer bulgu yapay zekâ eğitimi almanın katılımcıların yapay zekâ kaygılarında anlamlı farklılık yaratmadığı şeklindedir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular katılımcıların yapay zekâ kaygılarının sosyal medya kullanım düzeyine göre anlamlı farklılık göstermediği şeklindedir. Araştırmada elde edilen son sonuca göre standart düzeyde teknoloji kullanıcılarının yapay zekâ kaygıları ileri düzeydeki kullanıcılarınkinden anlamlı derecede yüksektir. Ulukapı Yılmaz ve Yılmaz (2024) araştırmalarında daha fazla teknolojik cihaz sahibi olanların yapay zekâ kaygılarının olmayanlara göre daha düşük olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yine aynı araştırmada üniversiteden mezun olduğunda bilişim sektöründe çalışma isteğinin yapay zekâ kaygısını değiştirmediği sonucuna ulaşmışlardır. Alanyazında yapay zekâ kaygısıyla ilgili çeşitli araştırmalar yapılmış olmakla birlikte, genellikle sağlık çalışanları üzerinde yoğunlaşıldığı görülmüştür. Bununla birlikte farklı meslek gruplarının karşılaştırıldığı çalışmalara da rastlamak mümkündür.

Ancak genelde aynı değişkenler üzerinden arařtırmaların yürütüldüğü dikkati çekmektedir. İleride yapılacak arařtırmalar farklı örneklem grupları ve farklı değişkenler üzerinde gerçekleştirilerek alanyazına katkı sağlanabilir.

5. KAYNAKLAR

- Akkaya, B., Özkan, A., & Özkan, H. (2021). Yapay zekâ kaygı (YZK) ölçeđi: Türkçeye uyarlama, geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Alanya Akademik Bakıř*, 5(2), 1125-1146.
- Büyüköztürk, ř.(2007), *Sosyal Bilimler için Veri Analizi El Kitabı*, Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Büyüköztürk, ř., Akgün, Ö. E., Demirel, F., Karadeniz, ř., & Çakmak, E. K. (2015). *Bilimsel arařtırma yöntemleri*. Pegem Yayıncılık.
- Çelebi, V., & İnal, A. (2019). Yapay Zekâ Bağlamında Etik Problemi. *Journal of International Social Research*, 12(66).
- Dođan, A. (2002). *Yapay zekâ*. Kariyer.
- Gür, Y. E., Ayden, C., & Yücel, A. (2019). Yapay zekâ alanındaki gelişmelerin insan kaynakları yönetimine etkisi. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(2), 137-158.
- Hamet, P., & Tremblay, J. (2017). Artificial intelligence in medicine. *Metabolism*, 69, S36-S40.
- Jiang, Y., Li, X., Luo, H., Yin, S., & Kaynak, O. (2022). Quo vadis artificial intelligence? *Discover Artificial Intelligence*, 2(1), 4.
- Johnson, D. G., & Verdicchio, M. (2017). AI anxiety. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 68(9), 2267-2270.
- Marr, B. (2020). *The intelligence revolution: transforming your business with AI*. Kogan Page Publishers.
- Özbek, A. (2024). Muhasebe Meslek Mensuplarının Yapay Zekâ Kaygılarının Gelecekte İstihdam Edilebilirlik Algıları Üzerine Bir Çalışma. *Alanya Akademik Bakıř*, 8(1), 254-267.
- řen, A. T. (2024). Kamu çalışanlarının yapay zekâ kaygı düzeylerinin belirlenmesi: Kastamonu örneđi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2), 232-246.
- Taşkın, H., & Adalı, M. R. (2004). *Teknolojik zekâ ve rekabet stratejileri*. Deđişim Yayınları.
- Ulukapı Yılmaz, H., ve Yılmaz, A. (2024). Dijital Çağın Potansiyel Çalışanlarının Yapay Zekâ Kaygılarının Belirlenmesi. *Business and Economics Research Journal*, 15(2), 171-188.
- Wang, Y. Y., & Wang, Y. S. (2022). Development and validation of an artificial intelligence anxiety scale: An initial application in predicting motivated learning behavior. *Interactive Learning Environments*, 30(4), 619-634.

EXAMINATION OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN
EDUCATIONAL ENVIRONMENTS
EĞİTİM ORTAMLARINDA YAPAY ZEKÂ KULLANIMININ İNCELENMESİ

MUSTAFA SIRAKAYA¹, DİDEM ALSANCAK SIRAKAYA²

¹Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Bilgisayar Teknolojileri,
ORCID: 0000-0002-7964-4399

²Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Bilgisayar Teknolojileri,
ORCID: 0000-0002-4386-3462

Özet

Dijital teknolojiler her geçen gün hayatımızdaki yerini ve önemini artırmaktadır. Bu teknolojiler arasında sürekli olarak farklı alanlarda kullanımıyla bizi şaşırtan yapay zekâ ön plana çıkıyor. Yapay zekâ algılayan, akıl yürüten, kendini geliştiren, iletişim kuran ve bu süreçlerde insan davranışlarını taklit eden bir sistem olarak tanımlanabilir. Yapay zekânın temel amacı insan zekâsının somutlaştırılmasıdır. Akıl yürütme, anlam verme, genelleştirme, çıkarım yapma gibi insani yeteneklerin makinelere kazandırılması esasına dayanmaktadır. Böylelikle insan davranışlarının taklit edilmesi hedeflenir. Günümüzde yapay zekâ insan davranışlarını taklit etmenin ötesine geçerek verilen görevleri uzmanlardan daha iyi şekilde yerine getiren bir sisteme dönüşmüştür. Sağladığı sayısız avantajla hemen hemen hayatın her alanında kullanılan ve günlük işlerden uzmanlık gerektiren teknik becerilere kadar geniş bir yelpazede yararlanılan bir teknoloji komundadır. Mühendislik, bilim, tıp, işletme, bilgisayar oyunları ve hukuk gibi birçok farklı alanda önemli bir çalışma alanı haline gelmiştir. En sık kullanılan ve yararlanılan alanlardan biri de eğitimidir. Eğitimde kullanımı öğrenen özelliklerini ve ihtiyaçlarına göre bireyselleştirilmiş eğitim sağlar. Öğrencilerin öğrenmelerinin takibi yapay zekâ ile takip edilerek, öğrenme gücünü yaşan öğrencilerin erken tespiti sağlanabilir. Yine yapay zekâ desteğiyle takip edilen Öğretmenlerin günlük işlerine yardımcı olarak zaman tasarrufu sağlar. Devamsızlık sorunu yaşayan ve okulu bırakma riski bulunan öğrencilerin tespitinde yapay zekâdan yararlanılabilir. Bu ve bunun çok sayıda avantaj yapay zekânın öğrenme öğretme sürecinde sağlayacağı katkılar arasında gösterilebilir. Bununla birlikte yapay zekânın eğitim ortamlarında kullanılması bazı dezavantajlar da getirebilir. Bu çalışmayla yapay zekânın eğitim ortamlarında kullanımının sahip olduğu avantaj ve dezavantajların irdelenmesi hedeflenmektedir.

Anahtar kelimeler: Yapay zekâ, eğitim ortamları, eğitimde yapay zekâ

Abstract

Digital technologies are increasing their place and importance in our lives every day. Among these technologies, artificial intelligence, which constantly surprises us with its use in different fields, stands out. Artificial intelligence can be defined as a system that perceives, reason, develops itself, communicates and imitates human behavior in these processes. The main purpose of artificial intelligence is to embody human intelligence. It is based on the principle of giving machines human abilities such as reasoning, making sense, generalization and inference. In this way, it is aimed to imitate human behavior.

Today, artificial intelligence has gone beyond imitating human behavior and turned into a system that performs the given tasks better than experts. With the numerous advantages it provides, it is a technology that is used in almost every aspect of life and is utilized in a wide range of areas, from daily tasks to technical skills that require expertise. It has become an important field of study in many different fields such as engineering, science, medicine, business, computer games and law. One of the most frequently used and utilized areas is education. Its use in education provides individualized education according to learner characteristics and needs. By tracking students' learning with artificial intelligence, early detection of students with learning difficulties can be provided. Again, it saves time by helping the daily work of teachers who are monitored with the support of artificial intelligence. Artificial intelligence can be used to identify students who have absenteeism problems and are at risk of dropping out of school. These and many other advantages can be shown among the contributions that artificial intelligence will provide in the learning and teaching process. However, the use of artificial intelligence in educational environments may also bring some disadvantages. This study aims to examine the advantages and disadvantages of using artificial intelligence in educational environments.

Keywords: Artificial intelligence, educational environments, artificial intelligence in education

1. GİRİŞ

Teknolojik gelişmeler ve hayatımızdaki yeri bireylerin bilgi edinimini, günlük yaşamlarını ve davranışlarını etkilemektedir (Chiu, 2021). Bu etkilenmenin kendisini gösterdiği en önemli alanlardan birisi de öğrenme ve öğretme süreçleridir (Chassignol vd., 2018). Özellikle Covid-19 pandemi zamanında zorunlu olarak geçilen uzaktan eğitim dönemi eğitim ortamlarında teknoloji kullanımı bakımından çok yoğun bir dönemin yaşanmasına neden olmuştur. Pandemi sonrasında ise eğitimde teknoloji temelli uygulamaların geçici değil kalıcı olarak müfredatlarda yer alması konusu tartışılmaktadır. Halihazırda eğitim ortamlarında çok sayıda ve farklı teknolojiler kullanılmaktadır. Öğrenenlerin daha gelişmiş ve zenginleştirilmiş öğrenme deneyimleri yaşaması için sanal, artırılmış ve karma gerçeklik teknolojileri örnek olarak gösterilebilir. Öğrenme sürecinin daha kişiselleştirilmiş ve öğrenene özgü yürütülebilmesi için kullanılacak etkili bir teknoloji de yapay zekâdır (Chassignol vd., 2018). Yapay zekâ insan davranışlarını taklit ederek, algılayan, mantık kullanan, iletişim kuran ve sürekli olarak kendini geliştiren bir sistem olarak tanımlanabilir. Yani yapay zekânın temelinde insan zekâsının somut olarak kullanılması vardır. Yapay zekâ insan zekâsının ürünü olan bilişsel becerilerin makinelere öğretilmesi amacını güder. Genel olarak değerlendirildiğinde bilgisayarların programlanarak insan gibi düşünmesine yapay zekâ denilebilir (Taşkın ve Adalı, 2004). Makinelere düşünme süreçleri becerisini kazandırma olarak değerlendirilebilir. Ancak günümüzde yapay zekâ bu tanımın çok ötesinde işlevlere sahiptir. İnsan davranışlarını taklit etmek bir yana o işin uzmanlarından daha iyi işler çıkarabilmektedir. Hayatımızın her alanındaki etkisi ve aldığı roller gün geçtikçe daha da artmaktadır (Jiang, Li, Luo, Yin ve Kaynak, 2022). Diğer alanlara nispeten daha geride olsa da eğitim ortamlarında kullanımının da giderek arttığını söyleyebiliriz.

2. EĞİTİM ORTAMLARINDA YAPAY ZEKÂ

Eğitim ortamlarında yapay zekânın kullanılması fikri uzun yıllardır eğitimciler ve araştırmacılar için önemli bir araştırma konusu durumundadır (Zawacki-Richter vd., 2019). Onlarca yıldır üzerinde tartışılan bu konu, mobil teknolojilerin hızlı gelişimi ve yaygın kullanımını sayesinde geniş bir uygulama alanına sahip olmuştur (Ouyang ve Jiao, 2021). İnsan zekâsını taklit etmesi yapay zekânın eğitim ortamlarında kullanımının önünü açan en önemli özelliğidir.

Yapay zekânın eğitim ortamlarında kullanımı konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Baker ve Smith (2019) eğitimde yapay zekânın kullanılmasını geliştirilen araçlar üzerinden ele almaktadır. Buna göre yapay zekâ öğrenciye, öğretmene ve eğitim sistemine göre geliştirilen araçlarla öğrenme öğretme sürecinde kullanılabilir. Benzer bir sınıflama yapan Luckin, vd., (2016) eğitim ortamlarında kullanılan yapay zekâ uygulamalarını 3 kategoride ele almaktadır: bireysel öğreticiler, işbirlikli öğrenme destekçileri ve akıllı sanal gerçeklik. Alam (2021) eğitimde yapay zekânın temelde 2 biçimde kullanılabileceğini savunmaktadır: 1) öğretmenlerin rutin işlerinin kolaylaştırılması, 2) öğrenme ortamı ve içerik geliştirme. Ouyang ve Jiao (2021), eğitimde yapay zekâ kullanımını önerdikleri 3 paradigma üzerinden açıklamaktadırlar. Davranışçı yaklaşımda temellendirilen 1. paradigmada öğrenci alıcı durumundadır. Yapay zekâ destekli istatistik teknikleri kullanılarak geliştirilen zeki öğretim sistemleri vardır. 2. paradigma bilişsel ve sosyal yapılandırıcılık yaklaşımları temellidir. Öğrencinin işbirliğiyle keşfederek öğrenmesini destekleyen yapay zekâ sistemleri bulunmaktadır. 3. paradigmada ise öğrenci lider rolündedir. Bağlantıcılık yaklaşımı esastır. Makine öğrenmesi ve derin öğrenme uygulamaları vardır.

Eğitimde yapay zekânın etkin biçimde kullanımı şüphesiz çok sayıda önemli avantaj sağlayacaktır. Alanyazın taraması sonucunda incelenen çalışmalarda elde edilen sonuçlar dikkate alındığında bu avantajlar şu şekilde sıralanabilir:

- Yapay zekâyla geliştirilen araçların öğrencilerin bireysel özelliklerine (kendi öğrenme hızı, kendine özgü öğrenme materyali vb.) göre öğrenme olanağı sağlaması eğitim açısından yapay zekânın en önemli özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır (Popenici ve Kerr, 2017).
- Yapay zekâ destekli sistemler kalabalık sınıflarda öğretmenlere her öğrencinin ilerlemesi, öğrenme stili ve öğrenme ihtiyaçları hakkında ayrıntılı raporlar sağlayabilir. Böylelikle öğretmenlere öğrenciler için öğrenme sürecini nasıl özelleştirebileceği hakkında önemli ipuçları verilmiş olur.
- Öğrenci takibi sayesinde okulu bırakma riski bulunan öğrenciler önceden tahmin edilerek öğretmen ve idare bilgilendirilebilir.
- Yapay zekâ izleme ve geribildirim sadece öğretmenler için değil öğrenciler için de kullanılabilir. Öğrencilere öğrenme durumları hakkında bilgi sağlar ve onların öğrenmelerini kolaylaştırmak için kitap, kaynak, yöntem vb. önerisinde bulunabilir. Böylelikle öğrenciler için öğrenme asistanları kullanılarak öğrenme süreçlerinde destek sağlanabilir.
- Sürekli izleme ve geribildirim özelliği sayesinde öğrencilerin yanlış yanıtları izlenerek, öğretmenlere anlaşılmayan ya da az anlaşılan konular hakkında bilgi sağlanabilir.
- Öğrenciler açısından esnek öğrenme ortamları sağlanabilir. Böylelikle öğrenci kendini hazır ve motive hissettiği anda öğrenme faaliyetini gerçekleştirebilir.
- Eğitim ortamlarında yapay zekâ kullanılması öğrenciler için küresel boyutta fırsat eşitliği sunmaktadır (Popenici ve Kerr, 2017). Engellerin ortadan kaldırıldığı küresel sınıfların oluşturulmasında yapay zekâdan faydalanılabilir. Fiziki koşullar, dil, yaş, meslek hayatı gibi engeller yapay zekâ uygulamalarıyla ortadan kaldırılarak, dünyanın farklı yerlerinde yaşayan, farklı dilleri konuşan, farklı yaş ve meslek sahibi öğrencilerin ortak bir sınıfta buluşması sağlanabilir.
- Sadece öğretmenlerin değil okul idaresinin işlerinde de yapay zekâdan yararlanılabilir. Öğrenci devamsızlıkları, not girme, duyurular, toplantılar, tesislerin takibi gibi idari işlerin yürütülmesi ve takibinde yapay zekâ uygulamalarından yararlanılabilir (Pekmez, vd., 2024).

- Özel gereksinimi olan öğrencilerin eğitiminde yapay zekâdan yararlanılabilir. Görme, işitme gibi engeli bulunan öğrenciler için sağlanacak destekle eşit şartlarda eğitim olanağı sağlanabilir. Bilişsel olarak gelişim geriliği olan öğrenciler için de uygun öğrenme ortamları oluşturulabilir.

3.ÖĞRETMENLER AÇISINDAN YAPAY ZEKÂ

Eğitimde yapay zekâ konusunda yapılan çalışmalar incelendiğinde, genellikle kilit rolde olan öğretmenlerin görüş, algı vb. belirlemeye yönelik çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar incelendiğinde, öğretmenlerin eğitimde yapay zekâ kullanımı hakkında olumlu görüş ve algıları şu şekilde sıralanabilir:

- Öğretmenler yapay zekânın eğitimde kullanımı konusunda olumlu görüşlere sahiptirler (Çam, vd., 2021; Demir Ülger ve Gümüşeli, 2023; Köse vd., 2023; Seyrek, vd., 2024).
  - Yapay zekânın sınıfta kullanımının öğrencilerin dersi anlamalarını kolaylaştıracağı üzerine bir görüş olduğu söylenebilir (Çam, vd., 2021, Köse vd., 2023).
  - Öğretmenler yapay zekâ araçlarının öğrencileri için bireyselleştirilmiş öğretim yapılması açısından önemli olduğunu düşünmektedirler (Demir Ülger ve Gümüşeli, 2023; Pekmez vd.,2024). Yapay zekâ araçlarıyla öğrencilerin takibi sonucunda, o öğrenciye özel takviye eğitimler yapılarak başarı artırılabilir. Böylelikle kalabalık sınıflarda bile birebir eğitim olanağı sağlanabilir (Çam, vd., 2021).
  - Öğretmenler yapay zekâyı kendi meslekleri açısından bir tehdit olarak görmemekte aksine yapay zekânın eğitim ve öğretmenlik için önemli bir fırsat olduğuna inanmaktadır (Demir Ülger ve Gümüşeli, 2023; Seyrek, vd., 2024). Hatta öğretmenlerin çoğunluğu yapay zekânın kendi işlerini kolaylaştıracağına inanmaktadır (Çam, vd., 2021; Köse vd., 2023).
  - Öğretmenler eğitimde yapay zekâ kullanımının öğrencilerin öğrenme deneyimlerini zenginleştireceğine inanmaktadır (Çam, vd., 2021; Seyrek, vd., 2024).
  - Öğrenme sürecini kısaltarak zamandan tasarruf sağlar (Pekmez, vd., 2024). Daha geç öğrenen öğrenciler için daha fazla tekrar imkânı sağlar.
  - Öğrencilerin yaratıcılıklarını teşvik eder ve problem çözme becerilerini geliştirir (Pekmez, vd., 2024).
  - Yapay zekâ araçları öğretmenlere ders materyali hazırlama konusunda önemli destek sağlayacaktır (Çam, vd., 2021).
  - Yapay zekâ araçları kapsayıcı eğitimin uygulanmasında önemli rol oynayabilir (Pekmez, vd., 2024).
  - Öğretmenler açısından zaman alıcı olan günlük rutin işler yapay zekâ sayesinde kolayca ve hızlıca yapılabilir (Çam, vd., 2021). Böylelikle öğretmenler bu işlere harcayacağı emek ve zamanı sınıfta etkili biçimde kullanabilir.
- Yapay zekanın çok sayıda avantaj sağlayacağı şüphesizdir. Ancak beraberinde birtakım dezavantajlar getireceği gerçeği de bulunmaktadır. Öğretmenlerin bu dezavantaj ve olumsuzluklar hakkındaki görüşleri şu şekildedir:
- Yapay zekânın bireyleri gözlemlemesi ve veri toplaması gizlilik ve güvenlik ihlalleri açısından endişe yaratabileceğine dair öğretmenlerin endişeleri bulunmaktadır (Köse vd., 2023).

- Yapay zekâ araçlarıyla bilgiye çok kolay biçimde ulaşılabilmesi öğrencileri tembelliğe alıştırmalıdır (Çam, vd., 2021; Köse vd., 2023). Yine öğretmenlere göre bu kolay erişim gelecek nesillerin mekanik bir iletişim biçimine sahip olmasına neden olabilir (Demir Ülger ve Gümüşeli, 2023).
- Sınıftaki öğretmen rolünün değişecek olmasından endişe edilmektedir.
- Gerekli teknik bilgi ve beceri açısından yetersiz kalma endişesi kendini göstermektedir (Köse vd., 2023; Seyrek vd., 2024).
- Yapay zekânın gelişerek kontrolden çıkması ve savaş, inşaların yönetme gibi durumlara neden olabilmesi de öğretmenlerin olumsuz görüşleri arasında yer almaktadır (Çam, vd., 2021).
- Yapay zekâ sistemlerinin pahalı donanım ve yazılım altyapı gerektirmesi öğrenciler arasında eşitsizliğe neden olabileceği konusunda öğretmenler endişe duymaktadır (Köse vd., 2023).
- Öğretmenler yapay zekânın öğrencilerin teknoloji kullanımını olumsuz yönde artırabileceğini düşünmektedirler (Köse vd., 2023).

4.SONUÇ ve ÖNERİLER

Yapay zekâ, eğitimde çeşitli alanlarda etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Bunu çok farklı örneklerle ve uygulamalarla çeşitlendirebiliriz. Öğrencilerin bireysel öğrenme ihtiyaçlarını analiz ederek onlara özel öğrenme planları oluşturabilir. Ayrıca, öğrencilerin güçlü ve zayıf yönlerini belirleyip öğretmenlere rehberlik edebilir. Bu, öğrencilere özel ödevler ve sorular oluşturmayı mümkün kılar. Yapay zekâ, öğrencilerin performansını otomatik olarak değerlendirir, böylece öğretmenler sınıf içi değerlendirmeler yerine, öğrencilere daha fazla geri bildirim vermeye ve ders planlamaya odaklanabilir. Ayrıca, yapay zekâ, öğrenciler arasındaki iş birliğini ve etkileşimi teşvik eder, yaratıcılıklarını ve problem çözme becerilerini geliştirir. Çevrimiçi ve uzaktan eğitim için önemli alternatifler ve zenginleştirme olanakları sağlar.

Öğretmenlerin yapay zekânın eğitimde kullanımına yönelik olumlu alguları olduğu görülmektedir. Ancak öğretmenlerin bu teknolojiyi etkili biçimde kullanabilmeleri açısından mutlaka gerekli pedagojik ve teknik desteğin verilmesi gerektiği unutulmamalıdır. Ayrıca olası dezavantajlar hakkında da gerekli önlemlerin alınması yapay zekanın eğitim ortamlarında sorunsuz ve güvenli olarak kullanılabilmesi için önemlidir. Bu bağlamda bu araştırmada elde edilen sonuçlar dikkate alınarak eğitimde yapay zeka kullanımı konusunda şu önerilerde bulunulabilir:

- Öğretmenlere, yapay zekâ konusunda hizmet içi eğitim programları sunulabilir. Böylelikle gerekli teknik ve pedagojik bilgiler verilmiş olur. Ancak eğitimin tek paydaşı öğretmenler olmadığından diğer paydaşlar için de eğitimler verilmesi unutulmamalıdır.
- Öğretmenlerin yapay zekâ teknolojisi hakkında bilgi edinmeleri amacıyla öğrenme toplulukları oluşturulabilir. Ayrıca eğitim fakültelerinde bu konuyla ilgili verilen ders sayıları artırılabilir.
- Eğitim süreçlerinde yapay zekâ kullanılırken, veri gizliliğine en üst düzeyde dikkat edilmelidir. Öğrenci ve öğretmenlerin bilgi güvenliği kesinlikle korunmalıdır.
- Yapay zekâ teknolojilerine erişim konusunda, öğrenciler arasında herhangi bir eşitsizlik oluşmaması açısından, en erişilebilir donanım ve yazılım alt yapıları tercih edilmelidir.
- Eğitimde yapay zekânın önemini vurgulayan bir kılavuz, ilgili bakanlık birimleri tarafından hazırlanabilir.

5. KAYNAKLAR

- Alam, A. (2021). Possibilities and apprehensions in the landscape of artificial intelligence in education [Conference presentation]. International Conference on Computational Intelligence and Computing Applications (ICCICA), Nagpur, India.
- Baker, T., & Smith, L. (2019). Educ-AI-tion rebooted? Exploring the future of artificial intelligence in schools and colleges
- Chassignol, M., Khoroshavin, A., Klimova, A., & Bilyatdinova, A. (2018). Artificial intelligence trends in education: A narrative overview. *Procedia Computer Science*, 136, 16-24.
- Chiu, T. K. F. (2021). A holistic approach to Artificial Intelligence (AI) curriculum for K-12 schools. *TechTrends*, 65, 796–807.
- Çam, M. B., Çelik, N. C., Turan Güntepe, E. & Durukan, Ü. G., (2021). Öğretmen Adaylarının Yapay Zekâ Teknolojileri ile İlgili Farkındalıklarının Belirlenmesi. *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18 (48), 263-285.
- Demir Dülger, E., & Gümüşeli, A. İ. (2023). Okul müdürleri ve öğretmenlerin eğitimde yapay zekâ kullanılmasına ilişkin görüşleri. *ISPEC International Journal of Social Sciences & Humanities*, 7(1), 133-153.
- Jiang, Y., Li, X., Luo, H., Yin, S., & Kaynak, O. (2022). Quo vadis artificial intelligence? *Discover Artificial Intelligence*, 2(1), 4.
- Köse, B., Radıf, H., Uyar, B., Baysal, İ. & Demirci, N. (2023). “Öğretmen Görüşlerine Göre Eğitimde Yapay Zekânın Önemi”, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 9(71):4203-4209.
- Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). *Intelligence unleashed-an argument for AI in education*. Pearson.
- Ouyang, F., & Jiao, P. (2021). Artificial intelligence in education: The three paradigms. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 2, 100020.
- Pekmez, S., Çoban, T. C., Kılıç, M., & Duman, Y. M. (2024). Eğitimde yapay zekâ teknolojilerinin kullanımına yönelik öğretmen görüşleri. *Ulusal Eğitim Dergisi*, 4(2), 601-619.
- Popenici, S. A., & Kerr, S. (2017). Exploring the impact of artificial intelligence on teaching and learning in higher education. *Research and practice in technology enhanced learning*, 12(1), 22.
- Seyrek, M., Yıldız, S., Emeksiz, H., Şahin, A., & Türkmen, M. T. (2024). Öğretmenlerin Eğitimde Yapay Zekâ Kullanımına Yönelik Algıları. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 11(106), 845–856.
- Taşkın, H., & Adalı, M. R. (2004). *Teknolojik zekâ ve rekabet stratejileri*. Değişim Yayınları.
- Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education—where are the educators?. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 16(1), 1-27.

EXAMINATION OF FOLDABLE SEATS WITH DIFFERENT DESIGNS FOR CITY BUSES

ŞEHİR İÇİ OTOBÜSLER İÇİN FARKLI TASARIMA SAHİP KATLANABİLİR KOLTUKLARIN İNCELENMESİ

KAYACAN AKÇAAY¹, ZEYNEP SAYAN¹, VELİ ÖZTÜRK¹, CELALETTİN YÜCE²

¹FKT Koltuk Sistemleri A.Ş., Ar-Ge Merkezi, Bursa, Türkiye

²Bursa Uludağ Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Makine Mühendisliği Bölümü, Bursa, Türkiye, 0000-0003-1387-907X

Özet

Günümüz toplu taşıma araçlarında yakıt tasarrufu hem maliyet hem de emisyon oranlarına getirilen kısıtlamalardan dolayı zorunlu hale gelmiştir. Toplu taşıma araçlarının hafifletilmesinde yolcu koltukları sayısı itibariyle önemli bir yer tutmaktadırlar. Seyahat esnasında yolcunun güvenliği ve konforu açısından en önemli unsurlardan biri olan yolcu koltuklarının yapısı ve fonksiyonları kullanıldığı araç sınıfına bağlı olarak belirlenmektedir. Koltukların tasarım doğrulama süreçlerinde prototip testlerinden önce yapılan sonlu elemanlar analizleri ile hem maliyet hem de süre açısından önemli kazanç sağlanmaktadır. Bu çalışma kapsamında şehir içi otobüslerde kullanım alanı bulan katlanabilir koltuk yapıları incelenmiştir. İki farklı tasarımda ve farklı malzeme türlerine uygun katlanabilir koltuk tasarımı oluşturulmuştur. İlk tasarımda alüminyum döküm komponentler ile çelik sac kullanılmıştır. İkinci tasarımda ise yüksek mukavemetli çelik malzeme ile koltuk iskeleti oluşturulmuştur. Bu iki koltuğun sonlu elemanlar modeli oluşturularak emniyet kemer çekme analizleri ilgili standartlara uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Her iki koltuk yapısı için eşdeğer gerilme ve toplam deformasyon miktarları karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirme sonucunda yeni tip tasarıma sahip katlanabilir koltukta yaklaşık %40 oranında bir hafifletme elde edilmiştir. Eşdeğer gerilme ve toplam deformasyon miktarları incelendiğinde ise daha mukavemetli bir yapının oluştuğu tespit edilmiştir. Toplam deformasyon miktarı ilk tasarım değeri için yaklaşık 147 mm tespit edilmiş, daha hafif olan ikinci tasarım da ise bu değer 62 mm olduğu görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Yolcu koltuğu, katlanabilir yolcu koltuğu, sonlu elemanlar analizi, hafifletme

Abstract

Fuel economy has become mandatory in today's public transportation vehicles due to restrictions imposed on both cost and emission rates. Passenger seats have an important place in terms of their numbers in weight reduction of public transportation vehicles. The structure and functions of passenger seats, which are one of the most important elements in terms of passenger safety and comfort during travel, are determined depending on the vehicle class in which they are used. Finite element analyses performed before prototype tests in the design verification processes of seats provide significant gains in terms of both cost and time. Within the scope of this study, foldable seat structures used in city buses were examined. Foldable seat designs suitable for two different designs and different material types were created. Aluminum cast components and steel sheet were used in the first design.

In the second design, the seat frame was created with high-strength steel material. The finite element model of these two seats was created and seat belt pull analyses were performed in accordance with the relevant standards. Equivalent stress and total deformation amount for both seat structures were compared and evaluated. As a result of the evaluation, a weight reduction of approximately 40% was achieved in the foldable seat with a new type design. When the equivalent stress and total deformation amounts were examined, it was determined that a more durable structure was formed. The total deformation amount was determined to be approximately 147 mm for the first design value, and it was observed that this value was 62 mm for the second, lighter design.

Keywords: Passenger seat, foldable passenger seat, finite element analysis, lightweighting

1. GİRİŞ

Son yıllarda taşıtlarda yakıt tasarrufu sağlamak ve kullanım ömrü boyunca salgıladıkları emisyon miktarlarını azaltmaya yönelik çalışmaların arasında ağırlıklarının azaltılması öne çıkmaktadır. Taşıt ağırlığında hafifletme özellikle seyahat mesafesi fazla olan toplu taşıma araçları için önemli oranlarda yakıt tasarrufu imkanı oluşturmaktadır. Kat edilen kilometre başına yakıt tüketimini azaltmak emisyonları azalttığı gibi karlılığın önemli bir unsur olduğu bu sektörde maliyetleri de düşürmektedir [1]. Toplu taşıma araçlarının hafifletilmesinde yolcu koltukları sayıları itibarıyla önemli bir yer tutmaktadırlar. Seyahat esnasında yolcunun güvenliği ve konforu açısından en önemli unsurlardan biri olan yolcu koltuklarının yapısı ve fonksiyonları kullanıldığı araç sınıfına bağlı olarak belirlenir. Kullanıldığı taşıtın sınıfına bağlı olarak uluslararası normlarla belirlenmiş olan güvenlik koşullarını sağlaması istenmektedir [2]. İlgili standartlarda araç sınıfları koltuk sayısı ve seyir mesafesine göre belirlenmiştir. M sınıfı, en az dört tekerlekli olup, yolcu taşınmasında kullanılan motorlu taşıtları içermektedir. Bu sınıf içerisinde de oturma yeri ve maksimum taşıt kütlesine bağlı alt sınıflandırmalar yapılmıştır. Avrupa Ekonomik Komisyonu (ECE) R14 regülasyonu, M sınıfı taşıtlara ait koltukların yetişkinler için planlanmış, emniyet kemeri bağlantı parçalarına uygulanan testleri tanımlamaktadır. Bu test ile araç kaza durumunda emniyet kemer bağlantılarına gelen kuvvetler incelenir [3]. Yolcu koltuklarının hafifletilmesinde iskelet yapısında daha hafif malzemeler (alüminyum, kompozit vb.) ve daha ince saclar (yüksek mukavemetli çelikler) kullanılarak belirli oranda ağırlık düşüşü elde edilebilmektedir. Ancak daha büyük oranlarda hafifletmenin sağlanabilmesi için parçaların tasarım aşamasında ele alınarak çeşitli teknikler ile dizayn edilmesi ve bu aşamalarda bilgisayar destekli mühendislik ve optimizasyon tekniklerinin kullanılması gerekmektedir [4]. Literatürde birçok çalışma yolcu koltuklarının hafifletilmesinde farklı tür malzemelerin ve çeşitli optimizasyon tekniklerinin kullanılmasını incelemiştir. Bunun yanı sıra bu koltukların ilgili güvenlik standartlarında nasıl davranış gösterdiği de prototip doğrulama aşamalarında önce sonlu elemanlar analizleri ile test edilmiştir. Erkul ve Balcı (2020) ECE-R14 regülasyonu ile uyumlu ve bundan daha ağır şartlara da mukavemet göstermesi beklenen bir yolcu koltuğunun tasarım değişikliklerini incelemişlerdir. Ayrıca, sonlu elemanlar analizleri ile gerçek testlerin sonuçlarını karşılaştırmış ve yorumlamışlardır [5]. Arslan ve Kaptanoğlu (2010) ticari bir araç için farklı koltuk tipleri için koltuk bağlantı braketleri tasarlamış ve ECE-R14 standardına göre doğrulama sürecini gerçekleştirmişlerdir [6]. Zhang ve ark. (2021) koltuk yapısında cam fiber takviyeli kompozit malzeme kullanmış ve bu yapının statik ve dinamik analizlerini gerçekleştirmiştir [7]. Göleç (2019) ticari araçlar için yolcu koltuğu iskeletinde alternatif malzemeler kullanarak ve tasarım değişikliği ile hafifletilme ve maliyet düşüşü sağlamıştır. Ayrıca geliştirilen koltuk tasarımlarına, mekanik çekme testi yaparak, uluslararası standartlara uygunluğunu doğrulamıştır [8]. Düvenci (2017) çalışmasında ticari araç yolcu koltuğuna ait ayaklara farklı malzemeler atayarak kıyaslamalar yapmıştır.

Yaptığı çalışmada koltuk ayak yapısında %17,72 oranında hafifletme sağlamıştır [9]. Öncel ve Yıldız (2023) topoloji optimizasyonu kullanılarak otobüs koltuğu metal taşıyıcı ayak parçasının hafifletilmesini gerçekleştirmişlerdir. Geleneksel metal malzemelerin yerine Alüminyum Silafont-36 ve MGAZ91 malzemeler tercih edilmiştir. Çalışma sonunda alüminyum Silafont-36 ve MGAZ91 malzemelerinden elde edilen sonuçlar karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve MGAZ91 malzemesi ile en hafif tasarım elde edilmiştir [10]

Bu çalışma kapsamında şehir içi otobüslerde kullanım alanı bulan katlanabilir koltuk yapıları incelenmiştir. İki farklı tasarımda ve farklı malzeme türlerine uygun katlanabilir koltuk tasarımı oluşturulmuştur. Bu iki koltuğun sonlu elemanlar modeli oluşturularak emniyet kemer çekme analizleri ilgili standartlara uygun olarak gerçekleştirilmiştir.

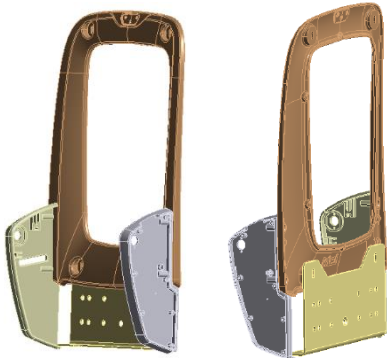
2. YÖNTEM

Şehir içi otobüslerde kullanılan katlanabilir yolcu koltukları, genellikle otobüsün iç alanını daha verimli kullanmak ve gerektiğinde daha fazla alan sağlamak amacıyla tasarlanmış koltuklardır (Şekil 1). Katlanabilir koltuklar, ayakta duran yolcuların ihtiyaç duyduğu alanı sağlamak için kullanılmadığında katlanabilir. Bu, özellikle yoğun saatlerde ve kalabalık güzergâhlarda, otobüsün içindeki kullanım alanını artırır. Bunun yanı sıra birçok şehir içi otobüs, tekerlekli sandalye kullanıcıları için ayrılmış alanlara sahiptir. Katlanabilir koltuklar bu alanları genişletmek için kullanılabilir ve böylece engelli yolcuların daha rahat bir şekilde seyahat etmeleri sağlanır.

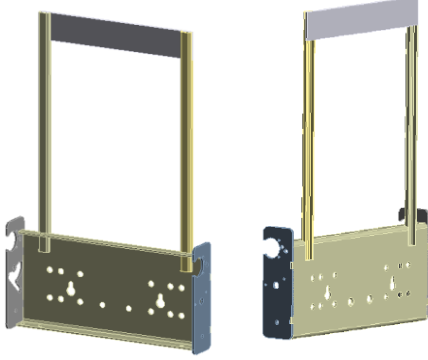
Şekil 1. Şehir içi otobüslerde kullanılan örnek bir katlanabilir koltuk görüntüsü.

Bu çalışma kapsamında iki farklı katlanabilir koltuk tasarımı oluşturulmuştur. Birinci tasarımda alüminyum alaşımından döküm metodu ile üretilen arkalık iskeleti ve yan parçaların yapısal çelikten üretilmiş bir arkalık sacı ile montajlanmasından oluşan iki nokta emniyet kemerli bir koltuk yapısı oluşturulmuştur (Şekil 2). Bu yapıda emniyet kemer bağlantı noktaları ve araç içi bağlantı noktaları ilgili standartlara göre belirlenmiştir.

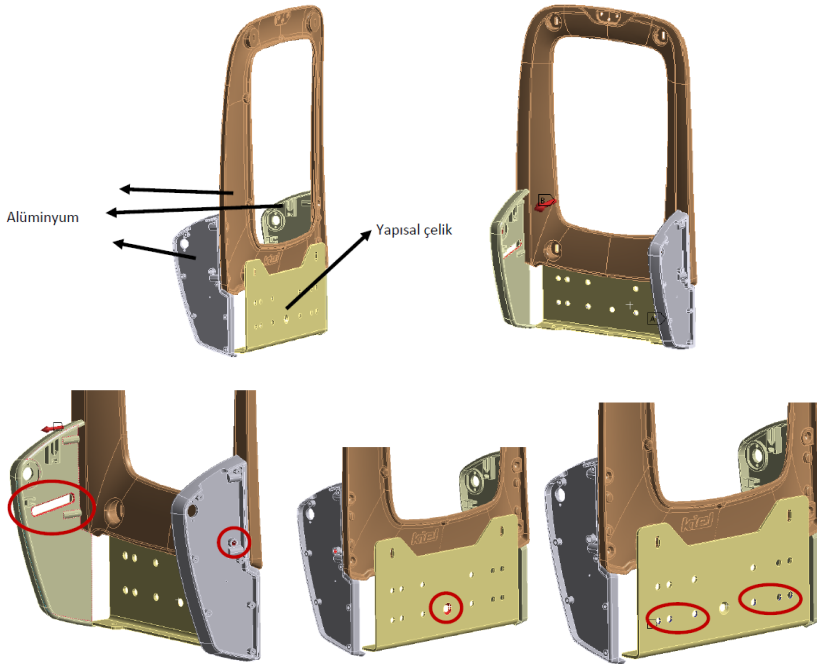
Şekil 2. Birinci tasarım katlanabilir koltuk tasarımının ön ve arka görüntüsü.

İkinci katlanabilir koltuk yapısında alüminyum malzeme yerine daha yüksek dayanıma sahip çelik malzemeler kullanılmıştır. Koltuk iskeletinin arkalık kısmı, emniyet kemer bağlantı bölgeleri ve arkalık sacı yüksek mukavemetli çelikten tasarlanmış ve bu sayede daha ince saçtan üretilerek kaynaklı montaj edilmesi öngörülmüştür (Şekil 3).

Şekil 3. İkinci tasarım katlanabilir koltuk tasarımının ön ve arka görüntüsü.

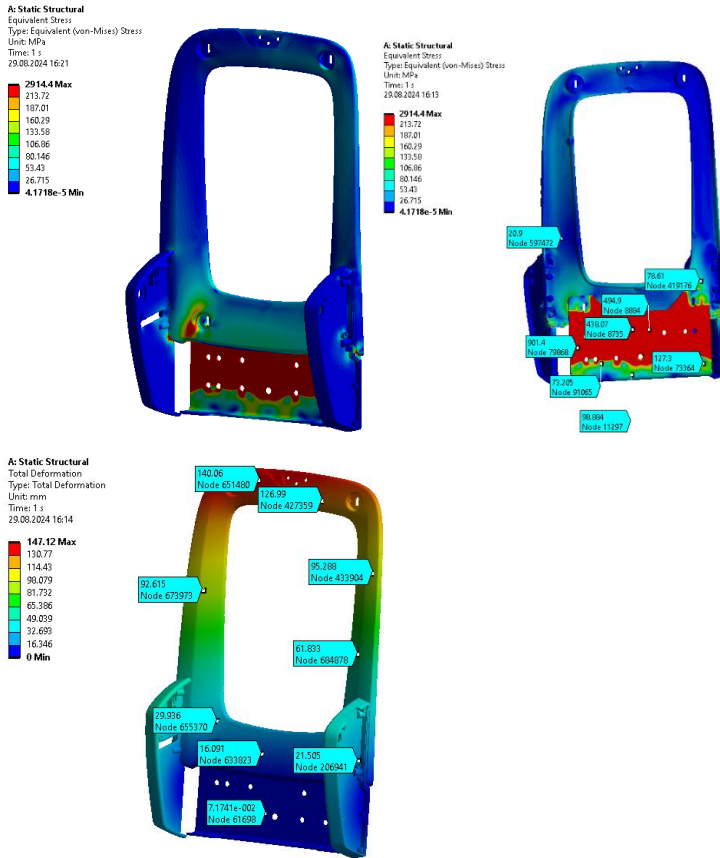
Her iki tasarımda ECE R14 regülasyonuna uygun olarak sonlu elemanlar modeli oluşturularak test edilmiştir [3]. Regülasyonda tanımlı emniyet kemer çekme testi sırasında yolcunun bel ve gövde bölgesini temsil etmek adına iki adet çekme aparatı kullanılır. Bel bölgesini temsil eden aparat koltuk oturağının üzerinde sırt bölgesine yaslanmış halde, gövde bölgesini temsil eden aparat ise bel bölgesini temsil eden aparata temas edecek şekilde üzerinde konumlandırılır. Testte kullanılan bu aparatlar zemin ile arasında yukarı yönde $10^{\circ} \pm 5^{\circ}$ açığa sahip pistonlara zincirler veya başka bağlantı elemanları ile bağlanırlar. ECE R14 regülasyonu iki nokta ve üç nokta emniyet kemer bağlantısı olan koltuklara farklı uygulanır. İki nokta emniyet kemer bağlantısı olan koltuklarda sadece bel bölgesini temsil eden aparat kullanılır ve emniyet kemeri bu aparatın üzerinden geçecek şekilde bağlanır. Bu çalışmada analiz edilen her iki tasarım da iki nokta emniyet kemerli olduğu için sadece bel bölgesinden çekme kuvveti uygulanmıştır (Şekil 4).

Şekil 4. Sonlu elemanlar modeli sınır şartları birinci tasarım için örnek görüntü.

3. BULGULAR

Bu çalışma kapsamında oluşturulan her iki koltuk tasarımı da eşit yüklerde analiz edilmiştir. Sonlu elemanlar analizi sonucunda eşdeğer gerilme ve toplam deformasyon miktarları incelenmiştir. Her iki tasarım da bu değerleri ve ağırlıkları açısından karşılaştırılmıştır. Şekil 5’te birinci tasarımın toplam deformasyon ve eşdeğer gerilme sonuçları verilmiştir. Sonuçlar incelendiğinde alüminyum malzeme kullanılması düşünülen tasarımda gerilme ve deformasyon miktarlarının fazla olduğu görülmüştür. Eşdeğer gerilmelerin koltuğun araca bağlandığı arkalık sacı üzerinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Bu bölgede yaklaşık 900 MPa değerinde gerilmeler gözlenmiş olup bu değer kullanılan malzemenin akma sınırının üzerinde kalmıştır. Deformasyon miktarı olarak beklenildiği gibi koltuğun en üst kısmında maksimum değer yaklaşık 147 mm olarak elde edilmiştir.

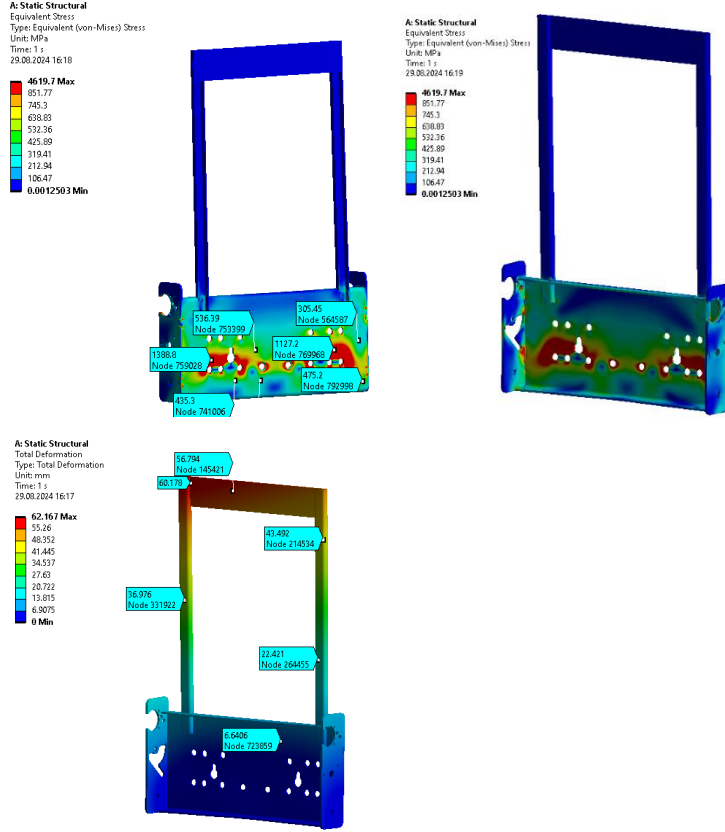

Şekil 5. Birinci tasarıma ait eşdeğer gerilme ve toplam deformasyon dağılımı.

Çalışma kapsamında yüksek mukavemetli çeliklerin kullanılması düşünülen ikinci katlanabilir koltuk üzerinde de ECE R14 regülasyonuna uygun olarak yüklemeler gerçekleştirilmiştir. Şekil 6’da ikinci tasarımın toplam deformasyon ve eşdeğer gerilme sonuçları verilmiştir. Sonuçlar incelendiğinde yüksek mukavemetli çelik malzemelerden oluşturulacak yapıda da eşdeğer gerilmelerin bazı bölgelerde çok yüksek olduğu tespit edilmiştir. Eşdeğer gerilmelerin koltuğun araca bağlandığı arkalık sacı üzerinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir.

Bu bölgede yaklaşık 1170 MPa değerinde gerilmeler gözlenmiş olup bu değer kullanılan malzemenin akma sınırının üzerinde kalmıştır. Ancak bu tasarımda toplam deformasyon miktarı yaklaşık olarak 62 mm'ye gerilemiştir. Bölge olarak yine koltuğun en üst kısmında oluşmuştur.

Şekil 6. Birinci tasarıma ait eşdeğer gerilme ve toplam deformasyon dağılımı.

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu çalışma kapsamında şehir içi otobüslerde kullanım alanı bulan ve birçok avantaj sağlayan katlanabilir koltuk yapıları ECE R14 regülasyonuna uygun olarak iki nokta emniyet kemerli olacak şekilde analiz edilmiştir. İki farklı tasarımda ve farklı malzeme türlerine uygun katlanabilir koltuk tasarımı oluşturulmuştur. İlk tasarımda alüminyum döküm komponentler ile çelik sac kullanılmıştır. İkinci tasarımda ise yüksek mukavemetli çelik malzeme ile koltuk iskeleti oluşturulmuştur. Bu iki koltuğun sonlu elemanlar modeli oluşturularak emniyet kemer çekme analizleri ilgili standartlara uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Her iki koltuk yapısı için eşdeğer gerilme ve toplam deformasyon miktarları karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirme sonucunda yeni tip tasarıma sahip katlanabilir koltukta yaklaşık %40 oranında bir hafifletme elde edilmiştir. Eşdeğer gerilme ve toplam deformasyon miktarları incelendiğinde ise her iki koltuk yapısında da malzemelerin akma mukavemetlerinin üzerinde gerilmelerin olduğu tespit edilmiştir. Her iki tasarım da henüz konsept olduğu için ilerleyen süreçte tasarım güçlendirme süreçleri ile bu gerilme değerlerinin düşürülmesi hedeflenmiştir. Bu kapsamda daha kalın sac kullanımı, feder yapısı oluşturulması gibi alternatifler değerlendirmeye alınacaktır. Toplam deformasyon miktarı ilk tasarım değeri için yaklaşık 147 mm tespit edilmiş, daha hafif olan ikinci tasarım da ise bu değerin 62 mm olduğu görülmüştür.

5. KAYNAKLAR

- [1] C. Yuce, F. Karpat, N. Yavuz, ve G. Sendeniz, “A case study: Designing for sustainability and reliability in an automotive seat structure,” *Sustain.*, vol. 6, no. 7, pp. 4608–4631, 2014, doi: 10.3390/su6074608.
- [2] I. Kernyskyy ve ark., “Development of comfort and safety performance of passenger seats in large city buses,” *Energies*, vol. 14, no. 22, pp. 1–13, 2021, doi: 10.3390/en14227471.
- [3] UNECE, “ECE R14 - Uniform provisions concerning the approval of vehicles with regard to safety-belt anchorages, ISOFIX anchorages systems and ISOFIX top tether anchorages,” *United Nations Econ. Comm. Eur.*, no. March 1958, 2012.
- [4] G. Formentini, N. Boix Rodríguez, ve C. Favi, “Design for manufacturing and assembly methods in the product development process of mechanical products: a systematic literature review,” *Int. J. Adv. Manuf. Technol.*, vol. 120, no. 7–8, pp. 4307–4334, 2022, doi: 10.1007/s00170-022-08837-6.
- [5] S. Erkul ve S. Balcı, “M1 Kategorisi Araçlar İçin Geliştirilen İkinci Sıra Yolcu Koltuğu Karkasının Yapısal Güçlendirilmesi,” *Uludağ Univ. J. Fac. Eng.*, vol. 25, no. 2, pp. 1071–1082, 2020, doi: 10.17482/uumfd.711022.
- [6] A. Arslan ve M. Kaptanoğlu, “Development of Seat Anchorages of a Commercial Vehicle Which Are Satisfying the Requirements of ECE R-14 Regulation,” *Otomotiv Teknol.*, pp. 13–15, 2010.
- [7] J. Zhang, Z. Li, T. Sang, ve M. Ji, “Structure design of LFT passenger car seat structure based on topology optimisation,” *Int. J. Crashworthiness*, vol. 26, no. 6, pp. 617–627, 2021, doi: 10.1080/13588265.2020.1766399.
- [8] M. Göleç, “Otomotiv Sektöründe Koltuk İskeletinin Alternatif Malzemelerle Optimizasyonu”, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- [9] F. Düvenci, “Araç Yolcu Koltuk Ayaklarında Farklı Malzemelerin Kullanımının Sonlu Elemanlar Yöntemi ve Testler İle Mekanik Etkisinin Karşılaştırılması”, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- [10] C. Öncel ve A. Yıldız, “Topoloji Optimizasyonu Kullanılarak Otobüs Koltuklarının Hafifletilmesi,” *Int. J. Adv. Nat. Sci. Eng. Res.*, pp. 581–587, 2023, doi: 10.59287/as-ijanser.721

THE LIFE AND CREATIVITY OF MUSA AYBAK
MUSA AYBƏKİN HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

Prof. Dr. ELMAN GULIYEV

Azərbaycan, Bakü Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

Türköloji merkezin Türk edebiyatı bölümünün başkanı

Orcid: 0000-0001-5413-9479

ÖZET

Musa Aybək yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. 20-ci illərin əvvəllərində ilk şeirini yazan şair, qısa vaxt ərzində “Duyğular” (1926), “Könül nəğmələri” (1929), “Məşəl” (1929) və s. kimi kitablarında çap olunmuş çoxsaylı şeirləri ilə əvvəlcədən özünün gələcək poeziya uğurlarının böyük yükünü təsdiqləyə bildi. 30-cu illərdən başlayaraq M.Aybək nəsr sahəsində uğurlar qazanmağa başladı. İlk əvvəllər o, bir neçə hekayə və oçerklər yazmış, sonralar isə irihəcmli nəsr əsərləri qələmə almışdır. Yazıcının irihəcmli əsərləri içərisində əsas yerlərdən birini “Müqəddəs qan” romanı tutur. M.Aybək 1936-cı ildə əsəri yazmağa başlamış və romanı 1939-cu ildə tamamlaya bilmişdir. Özünün yazdığı qeydlərindən aydın olur ki, yazıçı bir neçə il əvvəllər roman üçün material topladığına görə qısa vaxt ərzində əsərin tamamlanmasına nail olur.

Anahtar kelimələr: M.Aybək, şeir, nəsr, milli, yaradıcılıq

ABSTRACT

Musa Aybek started his creativity with poetry. The poet, who wrote his first poem in the early 20s, wrote "Feelings" (1926), "Songs of the Heart" (1929), "Mashal" (1929), etc. in a short period of time. With his many poems published in books like Starting from the 30s, M. Aybek began to achieve success in the field of prose. At first, he wrote several stories and essays, and later he wrote large-scale prose works. Among the writer's large-scale works, the novel "Holy Blood" occupies one of the main places. M. Aybek started writing the work in 1936 and was able to complete the novel in 1939. From his notes, it is clear that the writer managed to complete the work in a short time because he collected material for the novel several years ago.

Key words: M. Aybek, poetry, prose, national, creativity

GİRİŞ

Musa Aybək müasir özbək ədəbiyyatının qüdrətli şair və nasiri hesab olunur. O, 1905-ci ilin yanvarın 10-da Daşkənddə zəhmətkeş ailəsində dünyaya gəlmişdir. Musa Aybək ilk təhsilini əski tipli məktəbdə almışdır. Lakin sonradan yeni tipli məktəbdə təhsilini davam etdirib başa vurmuşdur. Ədibin atası Daşmöhəmməd Xumsan və Yenibazar qışlaqlarında baqqallıq etmişdir. Özünün qeydlərindən belə aydın olur ki, onun anası cismən zəif olsa da, ağıllı, zirək və rəhmli qadın olmuşdur. Hətta işinin çox olmasına baxmayaraq, asudə vaxt tapan kimi oxumaqla məşğul olmuşdur. O, 1933-1937-ci illərdə Özbəkistan Dil və ədəbiyyat elmi-tədqiqat institutunda elmi işçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1938-1941-ci illərdə isə Özbəkistanın elmi-pedaqoji nəşriyyatında ədəbi tərçüman və mühərrir olmuşdur.

Bundan sonra bir neçə illər elmlər akademiyasının ictimai elmlər bölümünə və Özbəkistan yazıçıları birliyinə rəhbərlik etmişdir. M.Aybək uzun illər “Şərqi ulduzu” və “Özbək dili və ədəbiyyatı” dərgilərində baş mühərrir kimi fəaliyyət göstərmişdir. M.Aybək yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. O, ilk şeirini 1922-ci ildə yazmış, həmin şeir “Ərməğan” jurnalında çap olunmuşdur. Onun yaradıcılığında əsas yeri irihəcmli poema və romanları tutur. “İntiqam”, “Baxtıgül və Sağındik”, “Əsrin qızı Dilbər”, “Dəmirçi Cura”, “Qızlar”, “Zəfər və Zöhrə”, “Həmzə”, “Müqəddəs qan”, “Nəvai” və s. kimi poema və romanları müəllifin sənətdə qazandığı uğurlardan xəbər verir. Bir tərcüməçi kimi M.Aybək Puşkinin “Yevgeni Onegin”, Lermontovun “Maskarad”, “Demon”, H.Heynenin “Lirik şeirlər”ini və s. sənətkarların əsərlərini özbək dilinə tərcümə etmişdir. O, bir ədəbiyyatşünas-alim kimi də böyük tədqiqat işləri aparmışdır. Onun ayrı-ayrı vaxtlarda yazdığı “Lirika haqqında”, “Abdulla Qədinin yaradıcılıq yolu”, “Özbək klassikləri” və s. elmi əsərləri özbək ədəbiyyatının tədqiqi və araşdırılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. M.Aybəkin xidmətləri qədirlən xalqı və dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. 1943-cü ildə Özbəkistan Elmlər Akademiyası yaradılmış və M.Aybək akademiya haqqı üzv seçilmişdir. 1965-ci ildə o, Özbəkistanın xalq yazıçısı fəxri adına layiq görülmüşdür. Qüdrətli yazıçı üç dəfə Lenin ordeni, iki dəfə Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir. M.Aybəkin “Nəvai” romanı 1946-cı ildə Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. Tanınmış yazıçı 1968-ci ildə Daşkənd şəhərində vəfat etmişdir. Ölümündən sonra Özbəkistanda onun yaradıcılığının kütləvi nəşri həyata keçirilmiş və 1975-1982-ci illər arasında Daşkənddə onun 19 cildlik seçilmiş əsərləri çap olunmuşdur. 1959-cu ildə M.Aybəkin “Müqəddəs qan” romanı Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq çapdan çıxmışdır. Bundan başqa ayrı-ayrı illərdə onun bir çox şeir və poemaları da dilimizə tərcümə olunmuş və oxuculara çatdırılmışdır. Musa Aybək yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. 20-ci illərin əvvəllərində ilk şeirini yazan şair, qısa vaxt ərzində “Duyğular” (1926), “Könül nəğmələri” (1929), “Məşəl” (1929) və s. kimi kitablarında çap olunmuş çoxsaylı şeirləri ilə əvvəlcədən özünün gələcək poeziya uğurlarının böyük yüklüyünü təsdiqləyə bildi. Onu da qeyd etmək ki, onun yaradıcılığının başlanğıcı 20-ci illərin ən çətin, qarmaqarışq dövrlərinə təsadüf edir. Bu dövrdə yazılmış əsərləri ilə M.Aybək zamanın ən mühüm hadisə və əhvalatlarını cavablandırmış, onlara özünün şair münasibətini bildirmişdir. M.Aybəkin 30-cu illər yaradıcılığı mövzu və ideya baxımından əvvəlki onilliklə eyniyyət təşkil etsə də, problemin ictimai-siyasi kəskinlikdə qoyuluşu bu dövr yaradıcılığının əsas göstəricisinə çevrilir. “Dneprostoy”, “Özbəkistan”, “Qışlaq qızıstudent”, “Kolxoz dəmirçisi” və s. şeirlərində yaşanan dövrün hiss və duyğuları, arzu və istəkləri özünün poetik ifadəsini tapa bilmişdir. Böyük Vətən müharibəsi M.Aybəkin yaradıcılığında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Müharibə mövzusu 40-cı illərdən başlayaraq ömrünün sonuna qədər onun yaradıcılığında ən aparıcı sahələrdən birinə çevrilmişdir. M.Aybək 1942-ci ildə Özbəkistan mədəniyyət nümayəndələrinin böyük bir qrupu ilə döyüş bölgələrinə yola düşmüşdür. O, dörd ay cəbhə xəttində olmuş, əsgərlərin düşmənlərə qarşı mərdliklə döyüşmələrinin canlı şahidinə çevrilmişdir. Ədibin “Günəş qaralmaz” romanı, “Alovlu illər” şeirlər toplusu və “Cəbhə boyunca” sənədli gündəliyi bilavasitə döyüş meydanlarında canlı şahidi olduğu hadisələri daha doğrusu, ön cəbhədə gördüyü səfər təəssüratlarını əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Şair müharibə dövründə yazdığı “Vətəni sev”, “Günlər gələr ki”, “Zəfər bizimdir”, “İgidlərə”, “Vətən haqqında”, “Leninqrad”, “Əlvida, əsgər” və s. şeirlərində bilavasitə əsgərlərin igidlik və rəşadətlerini, vətənin müdafiəsi naminə göstərdikləri qəhrəmanlıqlarını yüksək tərzdə qələmə almışdır. Məs., “Əlvida əsgər” şeirində böyük şücaətlər göstərmiş döyüşçü əsgərin qəhrəmanlığı aşağıdakı şəkildə mədh edilir:

Əlvida, ey əsgər! Burdan uzaqdır Mənim çiçəklənən Özbəkistanım. Tarixdə əbədi yaşayacaqdır Cəbhədə yazılan ömür dastamm!

Qondarma qəhrəman olmadın sən də, Hər dəfə girəndə çətin döyüşə.

Əriyib yox oldu duman da, çən də, Ölüm də gizləndi səndən həmişə.

M.Aybək sənətində poemaların xüsusi yeri vardır. Hər şeydən əv- vəl onun yaradıcılığında poemalar say baxımından çoxluq təşkil edir. “Həmzə” (1947), “Qızlar” (1948), “Zəfər və Zöhrə” (1950), “Həqiqət

söyləyənlər” (1954), “Babam” (1957), “Quli və Nəvai”, “Babur” (1968) və s. poemaları özbək epik janrının inkişafında onun yüksək xidmətlə- rindən xəbər verir. Ümumiyyətlə, özbək ədəbiyyatşünasları M.Aybəkin poemalarını mövzu baxımından üç qrupa bölürlər:

1. Tarixi mövzuda yazılmış poemalar.

(“Babam”, “Quli və Nəvai”, “Babur” poemaları bu qrupa daxildir).

2. Müasir mövzulu poemalar.

(“Qızlar”, “Həmzə” və s. poemalar bura aiddir).

3. Xarici ölkə xalqlarının həyatına həsr edilmiş poemalar.

(“Zəfər və Zöhrə”, “Həqiqət söyləyənlər”, “Zamanın ağır yaraları” və s. poemalar bura daxildir).

Müasir mövzulu “Həmzə” poeması lirik-epik xarakterdədir. Əsər- də Özbəkistanın böyük şair və ictimai xadimi Həmzə Niyazinin obra- zı yaradılmışdır. Demək olar ki, əsərdə müəyyən tarixilik prinsiplərinə əməl olunaraq Həmzə Niyazinin keçdiyi yol, apardığı mübarizə və s. məsələlər olduqca realist şəkildə əks etdirilmişdir.

M.Aybək 1949-cu ildə rus yazıçısı və şairləri olan N.Tixonov, A.Saf- ronov və görkəmli tacik ədibi M.Tursunzadə ilə birlikdə Pakistanda ol- muşdur. Pakistan həyatı ilə tanışlıq şairə ayrı- ayrı əsərlərlə yanaşı, əsasən bir neçə poemanın da mövzusunı vermişdir. Bunlardan biri də “Zəfər və Zöhrə”dir. Poemanın mərkəzi obrazları kasıb kəndli balası Zəfər və hə- yatı məhrumiyətlərə düşər olmuş zəhmətkeş qızı Zöhrədir. Poemada iki bəxtsiz cavanın ağır həyatı, arzu və istəkləri özünün bədii əksini tapmış- dır. Əsərin mövzusu Pakistan həyatından götürülsə də, insanların azad- lıq, sərbəstlik, öz talelərini həll etmək yollarında apardıqları mübarizənin əks etdirilməsi poemanı daha çox ümumbəşəriyyətlə bağlayır. “Zamanın ağır yaraları” poeması ümumbəşəri problemlərə münasibət və yaşadığı- mız əsrin üzləşdiyi çətinliklərdən çıxış yolu tapmaq baxımından xarakte- rikdir. M.Aybək bu əsəri 1945-ci ildə Yaponiyanın Xirosima və Naqasaki şəhərlərinə amerikalıların atdığı atom bombasına etiraz əlaməti olaraq qələmə almışdır. Poema həm də dünyamızın üzləşdiyi atom bəlasına qar- şı narazılığı əks etdirir, atom bombasını kainatın dağıdıcısı timsalında təsvir edir. Xirosima və Naqasaki şəhərlərinin yerlə-yeksan olmasını, ha- disədən xeyli vaxt keçməsinə baxmayaraq, hələ də bu faciənin əlamətlə- rinin təzahürünü gələcəkdə dünyanın fəlakətlə üz-üzə dayanmasının ən bariz nümunəsi kimi səciyyələndirilir. Ona görə də əsərdə əmin-amanlı- ğa, sülhə çağırış əsas yer tutur, yer üzündə yaşayan insanların xoşbəxtliyi yalnız və yalnız dinc yaşamaqda göstərilir. 30-cu illərdən başlayaraq M.Aybək nəsr sahəsində uğurlar qazan- mağa başladı. İlk əvvəllər o, bir neçə hekayə və oçerklər yazmış, son- ralar isə irihəcmli nəsr əsərləri qələmə almışdır. Yazıçının irihəcmli əsərləri içərisində əsas yerlərdən birini “Müqəddəs qan” romanı tutur. M.Aybək 1936-cı ildə əsəri yazmağa başlamış və romanı 1939-cu ildə tamamlaya bilmişdir. Özünün yazdığı qeydlərindən aydın olur ki, yazıçı bir neçə il əvvəllər roman üçün material topladığına görə qısa vaxt ərzində əsərin tamamlanmasına nail olur. “Müqəddəs qan” romanının mövzusu XX əsrin əvvəllərində, I Dün- ya müharibəsi illərində geniş mənada Orta Asiya məkanında baş vermiş hadisələrdən götürülmüşdür. Əsərin baş qəhrəmanı Yolçudur.

Müəllif öz qəhrəmanını geniş ictimai planda əks etdirir. Yolçu kənddən şəhərə bir parça çörək pulu qazanmaq üçün gəlir. Bunun üçün anası Xoşruyun doğma dayısı varlı mülkədar Mirzə Kərimə pənah gətirir. Məqsədi də budur ki, öz doğma varlı qohumu ona kömək edər və Yolçu qazandığı pulları kənddəki anasına göndərər. Əsərdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri hər bir hadisə və əhvalatın təbii axarda verilməsindədir. Bunun nəticəsidir ki, biz hadisələrə yazıçı müdaxiləsinin şahidi oluruq. Yolçu bir neçə müddətdən sonra Mirzə Kərimin qəddar, amansız adam olduğunu duymağa başlayır. Get-gedə rastlaşdığı, üzləşdiyi haq- sızlıqlara qarşı özünün kəskin etirazını bildirir. Yolçu dostluqda, yol- daşlıqda etibarlı və sədaqətlidir. Onun Orazla, Şahqasımla, Qaratayla, Şakirlə və b. ilə dostluğu buna misal ola bilər. Əsərlə tanışlıq nəticəsində oxucu Yolçunun az vaxtdan sonra hadisələrin mərkəzində dayan- dığının şahidi olur. Yolçu şəhərə pul qazanmaq məqsədi ilə gəlsə də o, asan yolla, şərəfsizliklə pul qazanmağı özünə əksiklik bilir. Baxmayaraq ki, Mirzə Kərimin qızı Nuri ona bir neçə dəfə evlən- mək istəyini nümayiş etdirmiş və sonralar ona çoxlu pul təklif etmək- lə evlərində qulluqçu saxlamaq və arzusunda olduğunu bildirmişdisə Yolçu bunlardan imtina etmişdir. Yolçu cəsarətli bir gəncdir. O dəfələ- lə anasının dayısı Mirzə Kərimin üzünə ağ olmuş, ona etiraz etmişdir. Mirzə Kərimin oğlanları olan Həkim və Səlim də bu cəhətlərinə görə Yolçudan xoşları gəlmir. Yolçu nökrər Yarmatın qızı Gülnarı sevir. La- kin babası yaşında olmasına baxmayaraq, Mirzə Kərimin öz səlahiy- yətlərindən istifadə edərək Gülnara müştəri çıxması Yolçunun bu ar- zusunu ürəyində qoyur. Yolçunu bir çox səbəblərə görə qorxulu adam kimi nahaq yerə həbs etdirib Rusiyaya sürgün edirlər. Əsərin sonlarında Yolçu həbsdən qaçaraq doğma şəhərə gəlir. Lakin bu o vaxt idi ki, onun sevimli Gülnarı ərə getdikdən sonra Mirzə Kərimin oğlu tərəfindən zəhərlənib öldürülmüşdü. Yolçu öz doğma bacısı Ünsünü və ən yaxın dostlarını tapır. Şəhərdə hökumət əleyhinə təbliğat aparır. Adamların kütləvi etiraz nümayişində polislər tərəfindən yaralanır və ölür. Əsərdə diqqəti cəlb edən ikinci ən böyük obraz Mirzə Kərimdir. Demək olar ki, romanda hadisə və əhvalatların böyük əksəriyyəti bu obrazla bu və ya digər dərəcədə əlaqələndirilmişdir. Mirzə Kərim tipik mülkədar obrazıdır. O, öz məqsədinə çatmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edir, daha çox tədbir tökür. Tədbirli olduğu üçün coşub-daşmır, ilk anda sakit və sadə təsir bağışlayır. O, öz oğlanlarını da belə tədbirli olmağa çağırır. Hamını yuxuya verib, öz xeyrinə iş görməyin faydasını daha çox dərk edir. Pul Mirzə Kərim üçün hər şeydən əziz və ucadır. Xeyirxahlıq onun xarakterinə yaddır. Məs., nökrəri Şahqasımı ona görə qovur ki, o, anasız körpəsinin qul- luğunu tutur, nökrər kimi işləməyə vaxtı azalır. Və yaxud adamların acınacaqlı həyat şəraitini, onların bir parça çörəyə möhtaclığını nəzərə alıb, onların min bir əziyyətlə hasil etdikləri məhsulları aşağı keyfiyyət adı altında ucuz qiymətə alır. Biləndə ki, Yolçu Gülnarı sevir və onlar gələcəkdə ən xoşbəxt ailə olacaqlar, mənəbindən istifadə etməklə bu məhəbbətin qarşısına sədd çəkir və Gülnarı özünə arvad edir. “Müqəddəs qan” romanında Yolçu və Mirzə Kərimin simasında iki xarakter, iki düşüncənin qarşı-qarşıya dayanması şəraitində baş vermiş mübarizənin nəticələri özünün bədii əksini tapmışdır. Əsərdə müəy- yən tarixi reallıqların təsviri də diqqət mərkəzindədir. Belə ki, Orta Asiya məkanında yeni yaranmağa başlayan kapitalist münasibətlərinin özünəməxsusluğu və mülkədarların bu prosesdə öz xeyirlərinə istifadə- si yüksək tərzdə öz ifadəsini tapmışdır. Romanda Şahqasım, Qaratay, Şakir, Oraz, Qəmbər, Yarmat, Ünsün, Gülnar zəhmətkeş xalqı təmsil edən obrazlardır. Maraqlı odur ki, onlar əsərdə o qədər də geniş planla təsvir olunmur, lakin yazıçı idealının əsas daşıyıcılarına çevrilirlər. Onların hər birinin ağır, qəribə, həm də faciəli taleyi yazıçının dövrü ittiham etməkdə söykəndiyi, istinad etdiyi nöqtəyə çevrilir. Eyni zamanda əsərdə Mirzə Kərim bəylə bir cərgədə dayanan Hə- kim bəy, Səlim bəy, Tantı bəy, Fəzləddin Alimcan və b. özünəməxsus xarakter səviyyəsindən, təkrarolunmaz dərəcədə orijinal və real təsvir olunmuşlar. Müəllif onlara özünün mənfi münasibətini bildirərkən, hər birinə fərdi yanaşmış, layiq olduqları dərəcədə nifrət obyektinə çevir- mişdir.

“Nəvai” (1944) romanı təkcə M.Aybək yaradıcılığında deyil, həm də ümumözbək ədəbiyyatında önəmli yerlərdən birini tutan tarixi əsərdir. Romanda XV əsr özbək ədəbiyyatının böyük sənətkarı və tanınmış ictimai-siyasi xadimi Əlişir Nəvainin obrazı yaradılmış, həmin dövrün ictimai prosesləri əks etdirilmişdir. “Nəvai” əsərinin baş qəhrəmanı olan Əlişir Nəvainin obrazı tarixi-həyatı hadisələr zəminində təsvir olunur. Əsər Nəvai həyatının Səmərqənddən Herata qayıdışı dövründən ölümünə qədər olan illəri əks etdirir. Ə.Nəvainin həyatı ilə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, o, vətən, xalq təəssübkeşi olmuş, xalqının savadlanmasını, mədəniyyətinin yüksəldilməsini daim arzu etmişdir. Bu mənada romanda şairin həyatının oxşar eyniliklə təsviri həm böyük marağa səbəb olur, həm də tarixi həqiqətə sənətkar sadıqlığını nümayiş etdirir. Nəvainin öz dostlarına üz tutaraq verdiyi nəsihət bu baxımdan xarakterikdir: “Mübarək vətənin, el-ulusun salamatlığı üçün fədakarlıq göstərmək vəzifəmizdir”. Ə.Nəvai bir şair kimi elinin başını uca etdiyi kimi, bir siyasi xadim kimi də xalqına daim fayda vermişdir. Onun vəzir olduğu illərdə neçə-neçə mədrəsə tikilmiş, abadlıq işləri aparılmışdır. O, bir xeyriyyəçi kimi də tanınmışdır. Həyatından öyrənirik ki, Nəvai xeyriyyə məqsədi ilə 300-dən çox tədbir keçirmişdir. Şair cəhalətə, nadanlığa qarşı həmişə barışmaz olmuşdur. Romanda Ə.Nəvainin öz doğma özbək dilinə olan sevgisi, bu dilin qüdrət və əzəməti naminə çalışmaları yüksək bədii deyim və ifadə şəklində öz yerini tapır. Tarixi roman kimi əsərdə ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarının canlandırılması da böyük maraq doğurur. Hüseyn Bayqaranın, Caminin, Xədicə bəyimin, Mömin Mirzənin və başqalarının obrazları buna misal ola bilər. “Nəvai” romanında müəllif XV əsr həyatı üçün tipik olan hadisələrə xüsusi yer vermişdir. Məs., saray ziddiyyətləri, saray çəkişmələri və bunun nəticəsində hakimlərin hətta öz doğmalarına da rəhm etməmələri və s. hallar əsərdə özünə yer tapa bilmişdir. Hüseyn Bayqaranın öz övladları ilə bağlı qətl fərmanı fikrinə düşməsi buna misal ola bilər. Əsərdə tarixi şəxs obrazları ilə yanaşı, bir sıra bədii obrazların da özünə məxsus formada yaradılması yazıçı məqsədinin ifadə və açıqlanmasında böyük rol oynayır. Sultanmurad, Dildar, Arslangül və başqalarının bilavasitə həmin dövrün bir sıra xarakter xüsusiyyətlərinin təsvirində istifadə obyektinə çevrilməsi şəksizdir. “Nəvai” romanında kəndli qızı Dildarın başına gələn əhvalatlar və bunun bilavasitə Ə.Nəvai şəxsiyyətinin və xarakterinin sübutu və təsdiqi kimi verilməsi olduqca maraqla səslənir. Dildar Arslangülü dərin məhəbbətlə sevir. Zalım Tüğön bəy onu oğurlayıb Herata gətirir və hiyləgər vəzir Məcididdinə verir. Vəzir də öz növbəsində şah Hüseyn Bayqaranın hörmətini qazanmaq üçün onu şaha hədiyyə edir. Dildar Hüseyn Bayqaranın hərəmxanasından qaçsa da, onu tutub zindana salırlar. Sonradan Əlişir Nəvainin köməyi ilə zindandan qurtulan Dildar öz istəklisi Arslangülə qovuşur. Göründüyü kimi, burada əsasən Ə.Nəvai xeyirxahlığı diqqət mərkəzində saxlanılmışdır və şairin əsl xarakterinin açıqlanmasında böyük rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, yazıçı bütün əhvalatlarda bu məqsədi əsas götürür və Ə.Nəvainin tam mənada obrazını yaradır.

KAYNAKLAR

1. Quliyev E. Türkiyə türk ədəbiyyatı. Bakı, 2003.
2. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, ADPU, 2009.
3. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri. Bakı, ADPU, 2010 (həmmüəlliflərlə).
4. Quliyev E. Orta əsrlər türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2010.
5. Quliyev E. Şərq xalqları ədəbiyyatı (müntəxəbat). 2 cildə, Bakı, 2011.

NATIONAL FOLKLORE MOTIFS IN CHILDREN'S WORKS OF GASHAM
ISABAYLI

QƏŞƏM İSABƏYLİNİN UŞAQ ƏSƏRLƏRİNDƏ MİLLİ FOLKLOR MOTİVLƏRİ

ŞÖHRƏT NÜSRƏT QIZI MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ədəbiyyatın Tədrisi Texnologiyası
Kafedrasının Müdiri, Filologiya Üzrə Fəlsəfə Doktor, Dosent,

<https://orcid.org/0009-0006-6553-6385>

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının son illər meydana gəlmiş ədəbi yaradıcılığını nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, uşaqlar üçün yazan qələm sahiblərimiz öz imkanları çərçivəsində kiçik yaşlı oxucuların təlim-tərbiyəsinə, mənəvi dəyərlərinin inkişafına və formalaşmasına təsir göstərən əsərlər yaratmağa çalışmışlar. Xüsusilə, Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi müstəqillik illərindən sonra az da olsa uşaq ədəbiyyatı sahəsində yeni səpgili əsərlərin yazılmasına meyl artdı. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının son onillərdəki nəaliyyətinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, söz sənətimizin bu sahəsinin məhsuldarlığı əvvəlki illərdən az olsa da, bu ədəbiyyatın mövzu və ideyalarında, fikri ifadə tərzində müstəqil, gələcəyi inkişafda olacaq uşaq ədəbiyyatının ilkin cümlələrini görmək mümkündür. Bütövlükdə 90-cı illərdə və o cümlədən, 2000-ci illərin ilk onilliyində uşaq ədəbiyyatının inkişafında milli folklor motivlərindən və dünya xalqlarının inkişafında ədəbi mənbələrindən qida almış əsərlər xüsusilə diqqəti cəlb edirdi. Bunlardan İ.Şıxlının “Sapı özümüzdəndir” (1990), İ.Əfəndiyevin “Sən ey böyük yaradan” (1997), Zahid Xəlilin “Dünyanın ən balaca nağılları” (2002), “Orxan və dostları” (2004), Q.İsabəylinin “Üüü”, “Elnur, Əkil və onların başına gələnələr” (1990), R.Yusifovun “Aylı cığır” (1992), M.Quliyevin “Təmsillər” (1996), “Alleqorik pyeslər” (1997), Ə.Quluzadənin “Boğça” (2008), “Qürbətə düşən daş” (2008) və sair kiçik yaşlı oxucularda maraq doğuran kitabları qeyd etmək mümkündür. Bu illərdə yaşlı nəsillə yanaşı yeni nəslin nümayəndələri də ədəbi prosesdə fəal iştirak edirdilər. Bu qələm sahiblərindən biri də milli uşaq ədəbiyyatımızda öz orijinal üslubi ilə seçilən Qəşəm İsabəyli olmuşdur. Q. İsabəyli xüsusilə 90 cı illər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına təkan verən qələm sahiblərindən biridir. Qəşəm İsabəylinin əsərlərində bilavasitə şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət edilir, folklor mövzuları və janrlarından yaradıcılıqla istifadə olunur. Həmin əsərlərdə folklor xas olan xüsusiyyətlər – dilin aydınlığı, axıcılığı, şirinliyi, xeyirxahlıq, düzlük, mübarizlik, əməsevərlik, qəhrəmanlıq kimi mənəvi keyfiyyətlərin xalq deyimi tərzində ifadəsi diqqəti cəlb edir. Bu da öz növbəsində uşağın təfəkkürünün, təxəyyülünün inkişafına gətirib çıxarır, uşaq ədəbiyyatının üslubi imkanlarını genişləndirir. Akademik Bəkir Nəbyev yazır: «Uşaq yazıçılarımız xalq nağıllarından mövzu götürüb işləməklə yanaşı, özləri də yeni nağıllar yazırlar; əsərlərin imtahanından çıxmış nağıl janrı uşaq qəlbinə, fikrinə təsir göstərmək, onu öz ardınca aparmaq üçün bacarıqlı yazıçının əlində çox gərəkli bir ədəbi vasitədir. Sahildə durub dənizə baxarkən üfqlə suyun harada birləşib harada ayrıldığını müşahidə etmək mümkün olmadığı kimi, nağıllarda da bəzən zəngin həyat materialı ilə yaradıcı fantaziyanın bir-biri ilə necə qaynayıb-qarıxdığını təyin etmək çətin olur. Uşaq sənətkarlarının öz müşahidələrindən çıxardığı bir nəticə tamamilə doğrudur ki, uşaqlar müasir elmin ən yeni kəşfləri ilə yaxından maraqlandıqlarına baxmayaraq, nağıllar dünyasının cazibəsindən də ayrıla bilmir, bu texniki tərəqqi zamanında da zümrüd quşunun və Məlikməmmədin sehrli dünyasını sevirler.

Bu sahədə bizdə S.Rəhimov («Şir və tülkü»), Ə.Vəliyev («Ağ qoç və qara qoç»), M.Rzaquluzadə («Dəniz nağılı»), M.Dilbazi («Biri vardı, biri yoxdu») məhsuldar işləyirlər.» (8,s.135-136) Qəşəm İsabəyli uşaq əsərlərində bədii sənətkarlıqla yanaşı, tərbiyəvi məzmun güclüdür. Şair M.İsmayıl şairin yaradıcılığının real qiymətini verərək yazır: “Elə ilk poetik tanışlıqdan yadımda qalan və sonralar unutmaq istəsəm də unuda bilmədiyim “göydə quşdu, yerdə daşdı torağaylar” misraları da Qəşəmin obrazlı düşüncə tərzinə malik olduğundan xəbər verirdi. Həm də bu obrazlı düşüncə tərzinin poetik məziyyətləri ilk baxışdaca diqqəti çəkirdi: fikrin uyarlı, yerində işlədilən sözlərlə əmin-ərxayın deyimi. Sözü, necə deyərlər, əyib bükmək, istədiyən axara salmaq bacarığı... Əslində sənətkarlıq sirri deyilən bir şey varsa, o elə budur”.

Şairin qələmə aldığı şeirləri həm fərdi üslubuna, həm də çox incəliklə toxunduğu mövzusunə görə seçilir. Onun hər bir misrasında xalq deyimini duymaq mümkün olur. Xalq yaradıcılığından və milli klassik ədəbiyyatımızdan qida almış şair orijinal nümunələrini yaratmışdır. Xüsusilə, onun şeir yaradıcılığında lirik folklor janrlarının poetik xüsusiyyətləri özünü göstərir. Məsələn, “Bərəkət”, “Çörək” və sair şeirlərinin poetik misraları sanki bizə mərasim nəğmələrini xatırladır:

Babamla tezdən

Həyətdə düşdük.

Yerə bir əlcə

Çörək düşmüşdü.

O boyda kişi

Çöküb diz üstə;

Götürdü, öpdü,

Qoydu göz üstə (“Bərəkət”). (2. s. 234)

...Çöyür, yəni sür yeri,

Sür yeri, çöyür yeri.

Gün yuvalandı, durma,

Yer havalandı, durma.

Kəli quyruqla, görüm,

Kotanı yağla, görüm... (“Çörək”). (2.s, 236)

Yaxud, “Oxşamalar” silsiləsinə daxil etdiyi şeirlərdə xalq yaradıcılığının təsiri duyulsa da, şairin üslub gözəlliyi misraları daha da poetikləşdirir:

Kəndimizə baharda gəl,

Göy otlar çin-çin olar.

Hər addımda bir torağay,

Bir topa bildirçin olar.

Çiçəkləri yol yoldaşın,

Gülləri bələdçin olar... (2.s, 238)

Q.İsabəylinin “Şamaxı Şam nağılı” və “Əkil-Bəkil” adlı iri həcmli əsərləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

“Şamaxı Şam nağılı” poemasının mövzusu əfsanə xarakterlidir. Şair əsərin qəhrəmanını – Şamı doğulan vaxtdan həyatının sonuna qədər dastansayağı təsvir edir:

Yaz başı,

Nağıllı

Bir axşam;

Bir oğlan

Doğuldu,

Adı Şam... (7.s,215)

Müəllif Şamın sonrakı həyat tərzini təsvir edir, onun qəhrəmanlara xas olan fəaliyyətindən söz açır: atı qaçaraqda minir, xam atı ram edir, insanlara əl tutur, xeyirxahlığı və zəhmətsevərliyi ilə hamının rəğbətini qazanır. Lakin ortaya çıxan şər qüvvə - Çuğul qəhrəmanla üz-üzə gəlir, nağıllardan fərqli olaraq, əsas qəhrəman Şam şər qüvvə üzərində qələbə çala bilmir, Çuğulun namərdliyi nəticəsində öz həyatını itirir. Müəllif daha çox məqsədini, Şamaxı sözünün etimologiyasını açmağa çalışır: oğlunun can verdiyini öz gözlərilə görən ananın ürək yanğısı ilə çəkdiyi nalədən (“Şaa-mm! Aaaa-xx...u...u...u”) “Şamaxı” sözünün yarandığını oxucuya izah edir:

Bir şamdan alışar

Minlərlə Şam axı!

Belə boğuldu,

Beləcə ad oldu,

Beləcə yurd oldu

Şamaxı! (7.s, 216)

Q.İsabəylinin iki hissədən ibarət olan “Əkil-Bəkil” poeması “Ən yaxşı uşaq kitabı” adlı Respublika müsabiqəsində ikinci mükafata layiq görülmüşdür. Şair daha çox müraciət etdiyi folklor motivlərindən qaynaqlanmış bu əsərdə vətən məfhumu olduqca qabarıq təsvir olunmuşdur. Şair əsərini uşaqlara bu cür təqdim edir:

Yazdım “Əkil-Bəkil”i,

Çap etdim, oxuyasan.

Bir az da sözlərimin

Qorxusunu duyasan. (7, s, 148)

Şair bu misraları qələmə almaqla əsərin bədii dəyərini, təsir qüvvəsini, düşündürücü məqamlarını önə çəkmək istəyir. Folklor motivlərindən məharətlə istifadə edən şair bitkin bir əsər yaradır, poetik duyğularla müasir oxucunu öz arxasınca aparır, onu dərinədən düşündürür, vətən sevgisinə səsləyir.

“Adım Əkil-Bəkildir” adlanan birinci hissədə şair Əkil adlı bir şagird obrazını yaradır. Altıncı sinifdə oxuyan Əkil öz fərdi keyfiyyətləri və yaşına xas olmayan igidliyi ilə seçilir. Casusluq niyyəti ilə sərhədimizi keçərək, özünü şikəst adam kimi qələmə verən kişi özünün şübhəli hərəkətləri ilə balaca qəhrəman Əkilin sərrast gözündən yayınmır və o, kişini aldadaraq sərhəd zastavasına gətirir.

Yoxlama zamanı məlum olur ki, özünü əlil kimi göstərən bu kişi peşəkar casus imiş. Əkilin igidliyi bütün kəndə və məktəbə geniş yayılır. O, sərhəd qoşunları komandanlığı tərəfindən “Sərhəd əlaçısı” döş nişanı ilə təltif olunur.

“Keşikdə” adlanan ikinci hissədə Bəkil ordu sıralarına çağrılır. Məktəbdə oxuduğu illərdə göstərdiyi igidliyə rəğmən, onun sərhəddə qulluq etməsinə razılıq verilir. Bəkil burada da igidlik göstərir, ən təhlükəli casusu yaxalayaraq zastavaya gətirir. Müəllif Bəkilin dili ilə iki yerə parçalanmış Azərbaycanın dərđini xatırlayır, iki qütbə bölünmüş bu xalqın nə vaxt birləşəcəyi haqqında öz düşüncələrini poetik misralarda verməyə çalışır:

Neyləyək biz, ilahi!

Canı cana yetirək?!

Şah İsmayıl Xətəini

Hardan tapıb gətirək?! (7.s, 146)

Q.İsabəyli bu əsəri ilə dövrün Azərbaycana rast gətirdiyi mənfur düşmən obrazının mənəvi simasını açır, erməni qəsbkarlarının törətdiyi ağır cinayətləri mühakimə edir, müqəddəs torpağın bölünməz olduğunu dönə-dönə qeyd edir.

Şair M.İsmayıl “Əkil-Bəkil” poemasının ön sözündə yazır: “Poema yazmaq, özü də bitkin, kamil bir poema yazmaq indi həqiqətən də çətin bir işdir. Yazı ilk sətirlərindəndə oxucunu ələ alır, onu Əkil-Bəkilin ömür yollarında düşdüyü müxtəlif məcaralardan keçirir. Seçilən şaqraq təhkiyə-ifadə üsulu birinci misradan sonuncu misraya qədər davam edir. Elə birnəfəsə yazılış ovqatı poemanın birnəfəsə oxunmasına imkan yaradır. Hər misra fikirlə hissən bəhrəsidir”.

Q.İsabəylinin uşaqlar üçün xalq deyimində yazdığı əsərlərinin rəvan ahəngi, onların ruhuna uyğun gələn sadəliyi və təbiiliyi, şeirlərin sadə, yeni üslublu təsvir tərzini də onun üstün cəhətlərini və deyilənləri təsdiq edir. “Külək” şeirində bu xüsusiyyətləri görmək mümkündür. Şairin bu şeiri forma baxımından ilk növbədə şifahi xalq yaradıcılığından qidalanmışdır və məzmunca S.M.Qənizadənin “Zalımam, hay zalımam” adlı nağılını xatırladır:

-Ay külək, nə əsirsən?

-Əsməsəm, olmaram mən!

-Olmağının xeyri var?

-Xeyri var ki, varam mən.

-Qışda nə xeyrin var, hə?

-Qışda yağış, qaram mən.

-Yazda bə?..

-Ağacları

Oyadan nubaram mən... (7. s, 14)

Alleqorik üsulda və mükəlimə şəklində yazılan bu şeir uşaqların həyata baxışını formalaşdırır, bilgisini artırır, orijinal misraların poetik tapıntısı adamı valeh edir. Şifahi xalq ədəbiyyatı çeşməsiindən qida alan bu şeir nümunələri uşaqların yaddaşına əbədi həkk olunur. Bulaq suyu kimi şəffaf, ləzzətlə qəlbə süzülən bu səpgili şeirlər şairin poetik yaradıcılığının bəzəyinə çevrilir.

“Nənəm təkdi” poeması da nağıl üslubunda qələmə alınmışdır. Balaca oxuculara “salam” verən şair uşaqların onun kitabını oxumağına sevinir:

İnanmağım gəlməyir,

Düzü, gözümə, vallah!

Bu sənmişən, əlində

Kitabımdır.. ma-şal-lah!? (7.s, 143)

“Xoş gördük” fəslində isə uşaqlardan ötrü darıxdığını, onlarsız yaşaya bilməməsini, onun intizarına son qoyduqları üçün sevindiğini dilə gətirir:

Xoş gördük, ay Məhsəti,

Ay Anar, Qəşəm, Zərən!

Vallah, sizdən ötəri

Yaman darıxmışam mən.

Nə yaxşı qoymadınız

Yolda mənim gözümü.

Bir az da səbr eləyin,

Açıb töküm özümü... (7.s.120)

Poema kənddə tənha yaşayan nənənin həyatına həsr olunmuşdur. Nənə öz evində təkbaşına yaşasa da öz analıq borcunu unutmur, fikri-zikri uşaqlarının yanındadır. Heç tək qaldığına da heyfəsilənmir, Allahın da tək olduğunu yada salaraq özünə təskinlik verir:

Deyir: - Allah oxşadıb

Özünə son çağırda.

O da təkdi, mən də tək

Dünyanın qucağında. (7.s, 123)

Poema bir neçə bölməni əhatə edir: “Nənəm deyir”, “Nənəm çörək göndərib”, “Nənəm atıb evini”, “Nənəm obaşdan durub”, “Nənəm yır-yığış etdi”, “Nənəmgilə gəlmişəm”, “Nənəm mət hazırlayıb”, “Nənəm məktub yollayıb”, “Nənəm satıb evini”. Hər bir bölmədə nənənin keçirdiyi iztirablar, kövrək hiss və duyğular, zamanəyə, dünyaya nikbin baxışı yeni nəslin gələcək həyatının xoşbəxtliyinə hesablanmışdır.

Şair Əjdər Ol “Nənəm təkdi” əsəri haqqında yazır: “Qəşəm İsabəylinin bu kitabını oxuyanda çox qəribsədim. Şirvanın ağacı – yulğun kolları, otu – qarağan, quşotu, yovşan olan şoran düzləri üçün burnumun ucu göynədi. Yayda, istinin cırhacırından “su” deyib, ilğımına qaçdığımız boz düzlər gözümün önünə gəldi. Günəşdən yanıb qaralmış, şaxtadan əlləri çat-çat olmuş, qarışqa kimi qaynaşan, işi-gücü başından aşan tanış izləri andım”.

Q.İsabəyli özünü uşaq şairi kimi tanıtsa da, öz maraq doğuran hekayələri ilə də diqqətləri cəlb edə bilmişdir. “Samar at minir”, “Bir qarıyla bir qoca, Dingilim-fiş oynar gecə” kitablarına onun düşündürücü, tərbiyəvi əhəmiyyətli hekayələri daxil edilmişdir.

“Samar at minir” adlı kitaba daxil edilən “Duquq, Cuquq, Qızıl və başqaları”, “Abdul əmi”, “Ye...iç...hür”, “Əriştə”, “Bir fincan “kompot”, “Talvarda bir gecə” və sair hekayələr öz məzmunu və dərin mənası ilə seçilir.

Uşaqların bütün yaş mərhələlərində keçirdiyi gerçək həyatı hissələrini, hələ bərkiməmiş kövrək düşüncələrini, yalnız özlərinə məxsus olan sirli dünya mənzərələrini təbii poetik boyalarla və şirin üslubda qələmə alan Q.İsabəyli özünü bir uşaq nasiri kimi də təsdiq etmişdir. Onun şairlik məharəti orijinal nəsr əsərlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, onun nağıl motivli “Üüü”, “Elnur, Əkil və onun başına gələnlər” adlı nağıl-povestləri öz bədii dəyəri ilə diqqəti cəlb edir. “Gəldim Xəlsə kəndinə” povesti də oxunaqlığı və tərbiyəvi əhəmiyyəti baxımından uşaqların marağına səbəb olur. Yazıçı Ə.Babayeva yazır: “Qəşəm İsabəylinin “Nənəm təkdi”, “Əkil-Bəkil”, “Üüü” kitablarını nəinki maraqla oxudum, hətta bəzi səhifələrin üstünə “sağ ol!”, “əla” sözlərini yazmaqdan özümü saxlaya bilmədim..., Qəşəm İsabəylinin “Üüü...” povestinin adı kimi özü də uşaq nəsr üçün tapıntıdır. Ağlağan Günayı hamı “Üüü” çağırır. Povestin proloqunda müəllif bu adın hardan meydana gəldiyini məzəli bir hadisə ilə açıqlayır. Bundan sonra bir-birini üstələyən gözlənilməz əhvalatlar bizə balaca qızcığazın böyük sərgüzəştlərini gözlənilməz əməlləri nağılvari poetik dillə təqdim edir”.(11,s 134) Doğrudan da, bu əsəri oxuyan hər bir oxucu nağıllar aləminə düşür. Əsərin süjet xətti əsasən Aygünün “Üüü-nün) gördüyü qəribə yuxuların müstəvisi üzərində qurulmuşdur. Qəhrəman yuxusunda fantastik görüntülərlə qarşılaşır, müxtəlif vəziyyətlərə düşür, bütün bunlar sonda onun mənfi xasiyyətlərdən xilas olmasına gətirib çıxarır. Müəllif onları gah Ağac – adamlar meşəsinə, Tərsinələr, Kəsülülər, Oğrular ölkəsinə səyahətə çıxarır, gah qocanın maraqlı doğuran hekayəsinə nəqşlər salır, gah da daha çox xalq nağıllarında rast gəldiyimiz qüvvət almasını təsvir edir. Dirilik suyunu içərək ölməzlik qazanan Xıdır İlyas, insanlara şəfa verən müdrik həkim və digər nağıllar aləminin obrazları orijinal şəkildə oxucuya təqdim olunur. Əsərdə təsvir edilən əhvalatları oxuduqca bizə məlum olur ki, müəllif təkcə milli folklor nümunələrindən deyil, o cümlədən, dünya xalqlarının yaradıcılığından da istifadə etməyi bacarmışdır. “Üüü” nağıl motivli fantastik əsər təsiri bağışlayır. Ona görə kiçik yaşlı oxucu bu əsərin təsirinə düşür, tənbel, ağlağan Aygünün hər bir hərəkətini maraqla izləyir. Orijinal üslubda qələmə alınmış bu nəsr əsərində xalq yaradıcılığının bir neçə janrından istifadə hallarını görmək mümkündür. Layla, tapmaca, bayatı, nağıl və sair. “Elnur, Əkil və onların başına gələnlər” povestində müasir dövrün həyat mənzərələri qələmə alınsa da, müəllif özünün nağılçılıq üslubuna sadıq qalmış, bu sirli dünyanın seyrinə çıxmışdır. Baba obrazının dediyi hər bir kəlam xalq deyiminin incilərindəndir. Baba ilə nəvə arasında gedən mükəllimə xalq yaradıcılığının bir sıra sirli məqamlarının mənə dəyərini üzə çıxarır, kiçik yaşlı oxucunu xalq adət-ənənəsi ilə yaxından tanış etməyə çalışır. Xalq yaradıcılığını yetərincə mənimsəyən müəllif bu əsərində də bir neçə janrdan istifadə edir. Burada alleqoriya üsulu ilə mükəllimələrə, müxtəlif janrlardan nümunələrə - sayacı sözlərinə, düzgülərə, qaravəliyə və sairə rast gəlmək olur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Tərtib edən Q.Namazov.3 cild. II cild.Bakı:Öndər, 2005. .264 s
2. Ş Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Tərtib edən Ş. Məmmədova. IV cild. II cild Bakı, ADPU, 2018, 408 s.
3. Əliyev V. 1970-80-ci illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ideya-bədii istiqamətləri. Filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1997.
4. Əhmədov C. Uşaq və zaman. Bakı:Yazıçı, 1986.164 s.
5. Əhməd V. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı:Müəllim, 2006.340 s
6. Xəlil Z., Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı:ADPU, 2004.490 s

7. İsabəyli Q. Əkil-Bəkil, Bakı, Nurlan, 1987, 267 s.
8. Mehdi H. Ədəbiyyat və həyat. Bakı, 1989. 304 s
9. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: BDU-nun nəşri, 2007. 444 s
10. Nəbiyev B. Tənqid və ədəbi proses. Bakı, 1976. 185 s
11. Orucəliyev İ. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin təhlili və tədrisi xüsusiyyətləri. Bakı:Müəllim, 2004.263 s.
12. Рустамова З. Детская литература.Баку: Müəllim, 2011. 365 s
13. Yusifoğlu R. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı:Təhsil, 2002. 268 s

Açar sözlər. Kiçikyaşlı, oxucu, folklor, nağıl, milli, adət, təsvir, poema, motiv, fantastik.

XÜLASƏ

Qəşəm İsabəylinin yaradıcılıq məfkurəsinə və məhsullarına qida verən, onun cücrəməsində və boy atmasında, pərvərişində və püxtələşməsində təkən rolunu oynayan qaynaqlar da vardır. Bu qaynaqlar içərisində folklorun rolunu ayrıca qeyd etmək lazım gəlir. Biz yalnız Qəşəm İsabəyli və Azərbaycan sənətkarlarının yaradıcılığına deyil, ümumiyyətlə, dünya uşaq ədəbiyyatının ədəbi-məfkurəvi cəbbəxanasına nəzər saldıqda görürük ki, folklor bütün xalqlarda ən mötəbər uşaq yazıçı və şairlərinin yaradıcılığı üçün ən etibarlı və münbit qaynaq rolunu oynamışdır. Başqa sözlə: «Xalq yaradıcılığı özünün yüksək ideyalılığı və estetik dolğunluğu ilə uşaq ədəbiyyatının əsas qaynaqlarından biri olmuşdu. Əlbəttə, dünya uşaq ədəbiyyatının inkişafında folklorun ən önəmli rol oynaması, uşaq sənətkarlarının qlobal miqyasda dönə-dönə ona müraciət etməsi səbəbsiz deyil. Əlverişli süjetlər, sirin dil, rəvan təhkiyə, dolğun obrazlar, yaddaqalan xarakterlər, hadisələrdəki əlvanlıq, daxili dinamika, gözlənilməz situasiyalar, bədii təsvir vasitələrinin bolluğu, zəngin fantaziya, nikbin ruh, zərif yumor və s. xalq ədəbiyyatını uşaqlara sevdilir. Göründüyü kimi, folklor özünün geniş və əlverişli imkanları ilə uşaq ədəbiyyatına çox şey vəd edir. Həqiqətən də, onlar arasındakı əlaqə çoxxassəli, çoxəlamətli xarakter daşıyır. Ümumiyyətlə, xalq böyük sənətkar olmaqla yanaşı, həm də böyük tərbiyəçidir və «heç kəs xalqın pedaqoji dühası ilə müsabiqəyə girişə bilməz». Uşaq ədəbiyyatının isə başlıca vəzifəsi böyüməkdə olan nəsli tərbiyə etməkdir. Bundan əlavə, «xalq öz poeziyasında uşağın bütün həyatını, bütün maraqlarını, bütün fəaliyyətini əhatə edir. O, uşaqlara məxsus şeirlərin poetik qanunlarını yaratmışdır... Xalq uşaqların ədəbi zövqünü, həqiqətən, dahiyənə şəkildə duymuşdur.

Key words. Younger, reader, folklore, fairy tale, national, custom, image, poem, motif, fantastic.

SUMMARY

There are sources that feed the creative ideology and products of Gasham Isabayli, and play the role of impetus in its germination and growth, development and maturation. It is necessary to mention the role of folklore among these sources. When we look not only at the creativity of Gasham Isabayli and Azerbaijani artists, but in general at the literary-ideological armory of world children's literature, we see that folklore has played the role of the most reliable and fertile source for the creativity of the most respected children's writers and poets in all nations. In other words: "Folk creativity became one of the main sources of children's literature with its high ideality and aesthetic fullness. Of course, it is not without reason that folklore plays the most important role in the development of world children's literature, and that children's artists repeatedly turn to it on a global scale.

Convenient plots, mysterious language, smooth development, full characters, memorable characters, ease in events, internal dynamics, unexpected situations, abundance of artistic means of description, rich fantasy, optimistic spirit, gentle humor, etc. makes children love folk literature. As you can see, folklore has a lot of promise for children's literature with its wide and favorable possibilities. Indeed, the relationship between them is multi-characteristic, multi-signal. In general, in addition to being a great artist, the people are also great educators, and "no one can compete with the pedagogical genius of the people." The main task of children's literature is to educate the growing generation. In addition, "the people in their poetry cover the whole life, all the interests, all the activities of the child. He created the poetic laws of children's poems... The people really understood the literary taste of children in an ingenious way.

**LIFE AND CREATIVITY OF CHOLPAN
ÇOLPANIN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI**

Prof. Dr. ELMAN GULIYEV

Azərbaycan, Bakü Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti Türköloji merkezin Türk edebiyatı bölümünün başkanı

Orcid: 0000-0001-5413-9479

ÖZET

Çolpan geniş və çoxsahəli ədəbi-bədii yaradıcılıq irsinə malikdir. Milli şüurun oyanmasında, milli-mənəvi əqidənin formalaşma və inkişafında Çolpan yaradıcılığının misilsiz əhəmiyyəti vardır. O, yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. 1905-1907-ci illər rus burjua-demokratik inqilabı illərində və ondan sonrakı dövrlərdə maarifçi-demokratik ədəbiyyatın inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoydu. 1913-cü ildə yaradıcılığa başlayan Çolpan şeirlərində əsasən maarifçilik görüşləri üstünlük təşkil edirdi. "Cəhalət qurbanı", "Doktor Məhəmmədyar" əsərləri şairin köləlik və cəhalətə qarşı mübarizə və bərkəməlliyini əks etdirir. Oktyabr inqilabının təsiri nəticəsində ölkədə baş vermiş kəskin ictimai-siyasi dəyişikliklər Çolpanın həyata baxış və dünyagörüşünə güclü təsir göstərirdi.

Anahtar kelimələr: Çolpan, şeir, milli şüur, nəsr, milli dəyərlər

ABSTRACT

Cholpan has a wide and diverse heritage of literary and artistic creativity. Cholpan creativity has an unparalleled importance in the awakening of national consciousness, the formation and development of national-spiritual beliefs. He started his creativity with poetry. During the years of the Russian bourgeois-democratic revolution of 1905-1907 and the subsequent periods, the development of enlightened-democratic literature entered a new stage. Cholpan's poems, which began to be created in 1913, were mainly dominated by ideas of enlightenment. The works "Victim of Ignorance" and "Doctor Mahammadyar" reflect the poet's struggle and intransigence against slavery and ignorance. As a result of the October Revolution, the sharp socio-political changes in the country had a strong impact on Cholpan's outlook on life and worldview.

Key words: Cholpan, poetry, national consciousness, prose, national values

GİRİŞ

Müasir özbək ədəbiyyatının ilk böyük nümayəndəsi hesab olunan böyük şair, istedadlı nasir və dramaturq kimi tanınan sənətkarlardan biri Çolpandır. Çolpan mükəmməl mədrəsə təhsili aldıqdan sonra bütün Türköstanda ensiklopedik zəka sahibi kimi tanınmağa başlamışdır. Demək olar ki, o, sərbəst şəkildə ərəb, fars, türk və rus dillərini öyrənmiş və bunun nəticəsində həmin xalqların ədəbiyyat nümunələrini orijinaldan oxumaq imkanı əldə etmişdir. Firdovsi, Hafiz, Sədi, Xəyyam, Rumi, Füzuli, Nəsimi, Tofiq Fikrət, Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid, Qabdulla Tukay, Puşkin, Qoqol, Lermontov və onlarla digər sənətkarları orijinaldan oxuması bir sənətkar kimi onun mənəvi oyanış və inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Çolpan bədii yaradıcılığa 1913-cü ildə, yəni 16 yaşında ikən başlamışdır. Bu illərdə Türköstanda maarifçilik hərəkatı geniş vüsət almışdı.

Ona görə də şairin yazdığı şeirlərin böyük əksəriyyəti maarifçi ideyaların təbliği baxımından xüsusi olaraq seçilirdi. Çolpan bu illərdə paralel olaraq hekayə və oçerklər də qələmə almışdır. Yaradıcılığının başlanğıc dövründə yazdığı şeir, hekayə və oçerkləri “Fərqanənin səsi”, “Türküstanın səsi”, “Türküstan vilayətinin qəzeti”, “Ayna”, “Şura” qəzet və jurnallarında çap olunmuşdur. Çolpan 20 yaşında olanda Oktyabr inqilabı qələbə çaldı. İnqilabdan sonra bir çox yeni qəzetlər çap olundu. Çolpan yeni dərc olunan “Qızıl bayraq”, “Türküstan”, “Buxara xəbərləri” qəzetlərində çalışmağa başladı. O, istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında xalqın azadlıq, müstəqillik, xoşbəxtlik arzularını ifadə etmiş və buna görə qatı bolşevik əqidəli adamlar tərəfindən təqiblərə məruz qalmışdır. Çolpanın “Oyanış” (1922), “Bulaqlar” (1924), “Dan sirləri” (1926), “Söz” (1925) adlı şeir kitabları şairin milli düşüncə və təəssübkeşliyini əks etdirmək nöqtəyi-nəzərindən diqqəti daha çox cəlb edir. Yaradıcılığında milli azadlıq və milli səadət uğrunda mübarizə meyllərinin olduğuna görə Çolpan 1937-ci ilin payızında dustaq edilir. O, 1938-ci il 5 oktyabr tarixli qərarına görə xalq düşməni adı ilə güllələnir. Demək olar ki, kütləvi repressiyalar dövründə onun bütün yaradıcılığına divan tutulmuş, evinin axtarılması zamanı bir çox əsərlərinin əlyazması məhv edilmişdir. Çolpana 1956-cı ildə bəraət verilmiş və bundan sonra onun ədəbi irsinin təbliği və öyrənilməsi üzərindəki qadağalar götürülmüşdür. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, əqidə baxımından xalqına yaxınlığına görə Çolpan nəinki doğma elində, həmçinin bütün türk dünyasında həmişə hörmətlə yad olunmuşdur. “Təəccüblü deyil ki, Türkiyədə çıxan “Türküstan” dərgisi özünün 1989-cu il tarixli nömrələrinin birində XX əsrdə Türk dünyasının iki böyük şəxsiyyəti eyni vaxtda itirdiyini yana-yana car çəkir. Bu şəxsiyyətlərdən biri Türkiyəni on dörd imperialist dövlətinin qanlı caynaqlarından xilas etməyə nail olmuş, Türkiyə Respublikasının yaradıcısı, dahi sərkərdə Mustafa Kamal Atatürk, digəri bütün Turan dünyasının fəxri sayılan, adı cahan ədəbiyyat tarixinə qızıl hərflərlə yazılmağa layiq Əbdülhəmid Süleyman Çolpandır”. Çolpan şair, nasir və dramaturq olmaqla yanaşı, həm də ədəbi-tənqidi məqalələri və orijinal tərcümələri ilə də tanınmış sənətkarlardandır. Onun “Ədəbiyyat nədir”, “Taqor və taqorşünaslıq”, “Mirzə Uluğbəy”, “500 il” və s. kimi elmi-tənqidi və publisistik məqalələri sənətin və ictimai-siyasi həyatın bu və ya digər problemlərini təhlil etmək baxımından xeyli əhəmiyyətlidir. Həmçinin, Çolpan Puşkinin “Dubrovski”, Qoqolun “Müfəttiş”, Qorkinin “Ana”, Şekspirin “Hamlet” və digər sənətkarların ayrı-ayrı əsərlərini özbək dilinə tərcümə etməklə istedadlı bir tərcüməçi olduğunu da nümayiş etdirə bilmişdir. Öz xalqının və dövlətinin milli müstəqilliyi və milli azadlığı yolunda canını fəda etmiş Çolpan yaradıcılığı hazırda qədirbilən xalqı tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Çolpan 1991-ci ildə Nəvai adına Özbəkistan Dövlət mükafatına layiq görülmüş və son illərdə onun əsərləri bir neçə dəfə çapdan çıxmışdır. Çolpan geniş və çoxsahəli ədəbi-bədii yaradıcılıq irsinə malikdir. Milli şüurun oyanmasında, milli-mənəvi əqidənin formalaşma və inkişafında Çolpan yaradıcılığının misilsiz əhəmiyyəti vardır. O, yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. 1905-1907-ci illər rus burjuva-demokratik inqilabı illərində və ondan sonrakı dövrlərdə maarifçi-demokratik ədəbiyyatın inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoydu. 1913-cü ildə yaradıcılığa başlayan Çolpan şeirlərində əsasən maarifçilik görüşləri üstünlük təşkil edirdi. “Cəhalət qurbanı”, “Doktor Məhəmmədyar” əsərləri şairin köhlək və cəhalətə qarşı mübarizə və barışmazlığını əks etdirir. Oktyabr inqilabının təsiri nəticəsində ölkədə baş vermiş kəskin ictimai-siyasi dəyişikliklər Çolpanın həyata baxış və dünyagörüşünə güclü təsir göstərdi. Yaradıcılığında mövcud olan maarifçilik ideyaları bundan sonra açıq şəkildə milli azadlıq ideyalarının təbliği ilə əvəz olunmağa başladı. Məs., şairin 1921-ci ildə yazmış olduğu “Pərişan ölkəmə” şeiri mənsub olduğu xalqın azadlıq, xoşbəxtlik yoluna qovuşmaq naminə şair narahatlıqlarının, arzu və istəyinin konkret ifadəsidir. Şeirdə şair Oktyabr inqilabından sonra öz səadət və xoşbəxtliyini tapmayan, nəticədə pərişan, qəmli və kədərli olan ölkəsinə müraciət edir:

Ey dağları göylərə salam verən zor ölkə, Nədir sənün üstündə o qaranlıq, o kölgə?

Əslində, şair şeirdə səslənən çoxsaylı ritorik suallarla milli hissiy- yatına, mənliyinə toxunan, müstəqilliyini, dövlətçiliyini pozan, tapda- yan qüvvələrə qarşı özünün kəskin nifrət və etirazını bildirmişdir.

At çapanda tərlən kimi şığıyan, Uçar quşu tutub göydə saxlayan, Ağ buluddan ağ qanadlar bağlayan,

Dağ duruşlu cəsurların hardadır? Şahin kimi məğrurların hardadır? Sənin polad ürəyini əzim-əzim əzənlər,

Başın üstə at oynadıb kürəyində gəzənlər, Sənin abad torpağını bərbad edən xocalar

Nədən səni bir qul kimi hey qırmanclar, qamçılar?

Çolpan xalqının, millətinin başı üzərindən bu cür qara qüvvələrin yox olmasını yeganə çıxış yolu hesab edir. Lakin bunun da asan ol- madığını, birlik və mübarizə nümayiş etdirmək yolu ilə mümkünlüyü qeyd edir:

Neçin sənin məğrur sənin “Rədd ol!” demir onlara? Neçin sənin azad könlün nicat vermir qullara?

Zəncirlərinmi şaqqıldaıyır yanıq biləklərində? Ümidlərimi solub gedir sönən bəbəklərində? Neçin qanlar dənizidir qismətin?

Neçin susur... şahə qalxmır ləyaqətin, cürətin? Axı neçin gözlərində ildırım yox, alov yox?

O canavar canilərin gözü acdır, qarnı tox!

Göründüyü kimi “Pərişan ölkəm” şeirində şairin milli müstəqillik və azadlıq idealları olmazın dərəcədə yüksəkdir. Paralel surətdə millə- tinin taleyinə qənim kəsilən “gözü ac, qarnı tox” düşmənlərinə böyük nifrət ifadə olunmuşdur. “Oktyabr” şeirində isə ictimai-siyasi və tarixi hadisələrə obyektiv münasibət bildirilir. Çolpan bu şeiri ilə Oktyabr inqilabının və onun nəticələrinin əsl mahiyyətini açıb göstərir. Şair haqlı olaraq Oktyabr inqilabını dünyanı öz məhvərindən çıxaran, xalqların milli müstəqillik- ləri yolunda əngəllərə çevrilən, milli xalqları gəlmə ideologiya girdabı- na salan saxta hərəkət, hərbi çevriliş və millətlərin üzləşdiyi yeni faciə formasında mənalandırır:

– Ey, bu gün, ey, bu gün dünyalar sarsıldı! Fikirlər, xəyallar, rüyalar sarsıldı!

Ey, bu gün alovlar dünyanı yandırdı, İnsanlar ac, yeri qan ilə qandırdı.

Ey, bu gün göylərdə günəşlər tutuldu, Ey, bu gün tufanlar, boranlar qudurdu, Ey, bu gün cəhənnəm alovlar püskürdü, Ey, bu gün vulkanlar tüpürdü.

Ey, bu gün şimşəklər çaxdılar, çaxdılar. Ey, bu gün dalğalar axdılar, axdılar.

Ey, bu gün ağ dolu aləmi yıxan gün!

Ey, bu gün kürrəmiz oxundan çıxan gün!

Ona görə də şair şeirin son hissəsində inqilabın yalançı mahiyyətini açmaqla, bu siyasi aksiyanı ümidlərin boşa, puça çıxması şəklində sə- ciyyətləndirir:

Dolunun aləmi yıxması heçdir, Kürənin oxundan çıxması heçdir!

Çolpanın 30-cu illər yaradıcılığında insan və cəmiyyət, həyat və inqilab, mədəniyyət və əxlaq problemlərinə yeni münasibət görünməyə başladı. “Söz” şeirində şair xalq qüdrətinin, xalq əzminin böyüklüyünü nümayiş etdirir. “Xalq” şeirində isə müəllif bir qədər də irəli gedərək insanın cəmiyyətdə tutduğu yeri, onun güc və qüdrətinin düzgün is- tiqamətləndirilməsini və bunun bilavasitə cəmiyyətə müsbət təsirini müəyyənləşdirə bilmişdir.

Xalq dənizdir, xalq dalğadır, xalq gücdür, Xalq üsyandır, xalq alovundur, xalq dağdır.

Çolpan sırf milli şairdir. Əsasən onun yaradıcılığının mövzusu Öz- bəkistandır, baş qəhrəmanı isə özbək xalqıdır. O, əqidə baxımından da milli dəyərlərə bağlanan və ona sadıq qalan sənətkardır. Düzdür, onun yaradıcılığında milli məzmun və ideya kəsb etməyən şeirlər də mövcuddur. Məs., inqilabi ideya və yeni cəmiyyətin tərənnümünə həsr edilmiş “Qızıl bayraq”, “10 il Leninsiz”, “Azad türk bayramı”, “10 il” və s. şeirləri buna misal ola bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu hal Çolpan yaradıcılığında keçici və ötəri xarakter təşkil edir. Çolpan ictimai-siyasi şeirlərində olduğu kimi, təbiət təsvirli şeirlərində də xalqına, vətəninə olan dərin məhəbbətini nümayiş etdirə bilmişdir. Təbiət mövzusunda məharətlə istifadə yolu seçməklə Çolpan bir çox hallarda gözəl təbiət fonunda xalq və vətən məhəbbətini özünəməxsus ifadə etmişdir. Çolpanın “Baharda”, “Bahara sığındım”, “Bənövşə”, “Bahar gəldi”, “Gözəl” və s. şeirləri təbiət və xalq həyatının təsviri baxımından xarakterikdir. Çolpan yaradıcılığında nəsrin də xüsusi yeri və əhəmiyyəti vardır. “Kleopatra”, “Aydın gecələrdə”, “Gecə və gündüz” və s. hekayə və romanları onun nəsr sahəsində uğur qazanan əsərlərindəndir. 1935-ci ildə tarixi roman janrında yazılmış “Gecə və gündüz” əsəri Çolpanın yaradıcılığında həcminə görə ən böyük əsəridir. Əsər iki hissədən ibarət olmuşdur. Romanın yalnız birinci hissəsi əldə olunmuş və çap edilmişdir. “Gecə və gündüz” romanı olduqca maraqlı bir mövzuya həsr edilmişdir. Əsərin mövzusu Birinci dünya müharibəsi dövründə Türkiyədə mövcud ictimai-siyasi şərait və baş vermiş faciələrdən götürülmüşdür. Romanda məmləkətdə hökm sürən ədalətsizlik, çarizmin mürtəce siyasəti, məhəlli münaqişə və ziddiyyətlər əsas tənqid və ifşa obyektinə çevrilmişdir. Əsərdə təsvir olunan hadisələr Oktyabr inqilabı ərəfəsinə qədər olan bir dövrü əhatə edir. Çolpan, demək olar ki, konkret zaman və məkan daxilində dövrün ictimai-siyasi ziddiyyətlərini böyük ustalıqla təsvir etmiş və xalqının nicat yolunu göstərməyə çalışmışdır. Roman yarımçıq şəkildə əldə edildiyi üçün biz burada hadisələrin sonluğunun hansı obyektivlikdə başa çatmasını bildirməkdə çətinliklərlə qarşılaşırıq. Zəbi, Rəzzaq Sofi, Qurban bibi, Miryaqub, Əkbərəli, Nayib Tora, Soltanxan, Valya, Mariya, Səltənət və b. romanın əsas obrazlarıdır. Cəmiyyətin ayrı-ayrı qütblərində dayanan bu obrazlar vasitəsilə müəllif qarşıya qoyduğu məqsədini tam mənada açıqlayır. Miryaqub və Nayib Tora romanın mənfi qəhrəmanlarıdır. Lakin müəllif əsərdə Miryaqub obrazının xarakter xüsusiyyətinin açılmasına, onun cəmiyyətə, xalqa zidd hərəkətlərinin təsvirinə daha çox diqqət vermişdir. O, bütün mənfi xüsusiyyətləri özündə əks etdirən ümumiləşdirilmiş obrazdır. Müəllif onu iman, dini pul olan, hər şeyi varlanmaqda görə, insanların fəryadlarına məhəl qoymayan və s. şəkildə səciyyələndirir. Lakin bu xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi, Miryaqub zəif obraz deyildir, o, lazım gəldikdə mübarizə etməyi, arzusuna çatmaq üçün hər cür vasitələrdən istifadə etməyi bacaran obrazdır. Zəbi romanın mübariz müsbət obrazlarından biridir. O, hüquqsuz bir qızıdır. Onu güclü minbaşı Əkbərliyə arvad edirlər. Sonradan Poşaxanın onu zəhərləmək istəyi boşa çıxır. Çünki zəhəri səhvən Əkbərəli içir və ölür. Buna görə nəhaq olaraq Zəbini 7 il Sibirə sürgün edirlər. Əsərin sonrakı hadisələrində biz bu qəhrəmanın mübarizliyinin, öz idealına minə hər cür əziyyət və mərhumiyyətlərə qatlaşmasının şahidi oluruq. Onun atası Rəzzaq kişinin, anası Qurban bibinin də həyatlarının təsvirində mənən zəhərlənmiş insanların taleyi dayanır, onların hər ikisinin mənəvi ucalığının böyüklüyündən söhbət açılır. Çolpan dramaturgiya sahəsində də uğur qazanan sənətkardır. O, qısa zamanda “Çoronun üsyanı”, “Çoban sevgisi”, “Hücum”, “Yergünay” və s. kiçik səhnə əsərləri yazmışdır. Bu pyeslər arasında ən dolğun və ən maraqlısı “Yergünay”dır. Dramın əsas qəhrəmanları kimi igid bağban Polad və gənc qız Yergünay təqdim olunur. Onlar bir-birini sevsələr də, qıza başqası sahib çıxır. Qızın atası Almaz Batır ədalətsizlik edərək onların sevgisi arasında sədd çəkir. Yergünay əsərdə əvvəldən axıra qədər iştirak edir. Bu vasitə ilə müəllif qadın-qızların hüquqsuz həyat şəraitlərini təsvir etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Çolpan pyesdə demək olar ki, hər bir obraz vasitəsilə müəyyən xüsusiyyət və cəhəti qabartmağa təşəbbüs göstərmişdir.

Məs., əsərdə Polad mərdlik, kişilik, insanpərvərlik, Almaz Batır və Bəy obrazları isə insafsızlıq, zülmkarlıq, ədalətsizlik rəmzidirlər. Ümumiyyətlə, Çolpan müasir özbək ədəbiyyatında şeirin, nəsrin, dramaturgiyanın, ədəbi-tənqidin, publisistikanın gözəl nümunələrini yaratmış, özünün əzəmətli yaradıcılığı ilə qədirbilən xalqının qəlbində əbədi abidəyə çevrilmişdir.

KAYNAKLAR

1. Quliyev E. Türkiyə türk ədəbiyyatı. Bakı, 2003.
2. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, ADPU, 2009.
3. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri. Bakı, ADPU, 2010 (həmmüəlliflərlə).
4. Quliyev E. Orta əsrlər türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2010.
5. Quliyev E. Şərq xalqları ədəbiyyatı (müntəxəbat). 2 cildə, Bakı, 2011.

**NATIONAL FOLKLORE MOTIFS IN THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S
LITERATURE IN THE FIRST DECADE OF THE 2000S**

**2000-Cİ İLLƏRİN İLK ONİLLİYİNDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINDA
MİLLİ FOLKLOR MOTİVLƏRİ**

ŞÖHRƏT NÜSRƏT QIZI MƏMMƏDOVA

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ədəbiyyatın Tədrisi Texnologiyası
Kafedrasının Müdiri, Filologiya Üzrə Fəlsəfə Doktor, Dosent**

<https://orcid.org/.0009-0006-6553-6385>

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının son illər meydana gəlmiş ədəbi yaradıcılığını nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, uşaqlar üçün yazan qələm sahiblərimiz öz imkanları çərçivəsində kiçik yaşlı oxucuların təlim-tərbiyəsinə, mənəvi dəyərlərinin inkişafına və formalaşmasına təsir göstərən əsərlər yaratmağa çalışmışlar. Xüsusilə, Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi müstəqillik illərindən sonra az da olsa uşaq ədəbiyyatı sahəsində yeni səpgili əsərlərin yazılmasına meyl artdı. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının son onillərdəki nəaliyyətinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, söz sənətimizin bu sahəsinin məhsuldarlığı əvvəlki illərdən az olsa da, bu ədəbiyyatın mövzu və ideyalarında, fikri ifadə tərzində müstəqil, gələcəyi inkişafda olacaq uşaq ədəbiyyatının ilkin cücərtilərini görmək mümkündür. Bütövlükdə 90-cı illərdə və o cümlədən, 2000-ci illərin ilk onilliyində uşaq ədəbiyyatının inkişafında milli folklor motivlərindən və dünya xalqlarının inkişafında ədəbi mənbələrindən qida almış əsərlər xüsusilə diqqəti cəlb edirdi. Bunlardan İ.Şıxlının “Sapı özümüzdəndir” (1990), İ.Əfəndiyevin “Sən ey böyük yaradan” (1997), Zahid Xəlilin “Dünyanın ən balaca nağılları” (2002), “Orxan və dostları” (2004), Q.İsabəylinin “Üü”, “Elnur, Əkil və onların başına gələnlər” (1990), R.Yusifoglundun “Aylı cıdır” (1992), M.Quliyevin “Təmsillər” (1996), “Alleqorik pyeslər” (1997), Ə.Quluzadənin “Boğça” (2008), “Qürbətə düşən daş” (2008) və sair kiçik yaşlı oxucularda maraq doğuran kitabları qeyd etmək mümkündür. Bu illərdə yaşlı nəsillə yanaşı yeni nəslin nümayəndələri də ədəbi prosesdə fəal iştirak edirdilər. Bu qələm sahiblərindən biri də milli uşaq ədəbiyyatımızda öz orijinal üslubi ilə seçilən Qəşəm İsabəyli olmuşdur. Q. İsabəyli xüsusilə 90 cı illər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına təkan verən qələm sahiblərindən biridir. Qəşəm İsabəylinin əsərlərində bilavasitə şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət edilir, folklor mövzuları və janrlarından yaradıcılıqla istifadə olunur. Həmin əsərlərdə folklor xas olan xüsusiyyətlər – dilin aydınlığı, axıcılığı, şirinliyi, xeyirxahlıq, düzlük, mübarizlik, əməsevərlik, qəhrəmanlıq kimi mənəvi keyfiyyətlərin xalq deyim tərzində ifadəsi diqqəti cəlb edir. Bu da öz növbəsində uşağın təfəkkürünün, təxəyyülünün inkişafına gətirib çıxarır, uşaq ədəbiyyatının üslubi imkanlarını genişləndirir. Akademik Bəkir Nəbyev yazır: «Uşaq yazıçılarımız xalq nağıllarından mövzu götürüb işləməklə yanaşı, özləri də yeni nağıllar yazırlar; əsərlərin imtahanından çıxmış nağıl janrı uşaq qəlbinə, fikrinə təsir göstərmək, onu öz ardınca aparmaq üçün bacarıqlı yazıçının əlində çox gərəkli bir ədəbi vasitədir. Sahildə durub dənizə baxarkən üfqlə suyun harada birləşib harada ayrıldığını müşahidə etmək mümkün olmadığı kimi, nağıllarda da bəzən zəngin həyat materialı ilə yaradıcı fantaziyanın bir-biri ilə necə qaynayıb-qarıxdığını təyin etmək çətin olur.

Uşaq sənətkarlarının öz müşahidələrindən çıxardığı bir nəticə tamamilə doğrudur ki, uşaqlar müasir elmin ən yeni kəşfləri ilə yaxından maraqlandıqlarına baxmayaraq, nağıllar dünyasının cazibəsindən də ayrıla bilmir, bu texniki tərəqqi zamanında da zümrüd quşunun və Məlikməmmədin sehrli dünyasını sevirilər. Bu sahədə bizdə S.Rəhimov («Şir və tülkü»), Ə.Vəliyev («Ağ qoç və qara qoç»), M.Rzaquluzadə («Dəniz nağılı»), M.Dilbazi («Biri vardı, biri yoxdu») məhsuldar işləyirlər.» (8,s.135-136) Qəşəm İsabəyli uşaq əsərlərində bədii sənətkarlıqla yanaşı, tərbiyəvi məzmun güclüdür. Şair M.İsmayıl şairin yaradıcılığının real qiymətini verərək yazır: “Elə ilk poetik tanışlıqdan yadımda qalan və sonralar unutmaq istəsəm də unuda bilmədiyim “göydə quşdu, yerdə daşdı torağaylar” misraları da Qəşəmin obrazlı düşüncə tərzinə malik olduğundan xəbər verirdi. Həm də bu obrazlı düşüncə tərzinin poetik məziyyətləri ilk baxışdaca diqqəti çəkirdi: fikrin uyarlı, yerində işlədilən sözlərlə əmin-ərxayın deyimi. Sözü, necə deyirlər, əyib bükmək, istədiyən axara salmaq bacarığı... Əslində sənətkarlıq sirri deyilən bir şey varsa, o elə budur”. Şairin qələmə aldığı şeirləri həm fərdi üslubuna, həm də çox incəliklə toxunduğu mövzusuna görə seçilir. Onun hər bir misrasında xalq deyimini duymaq mümkün olur. Xalq yaradıcılığından və milli klassik ədəbiyyatımızdan qida almış şair orijinal nümunələrini yaratmışdır. Xüsusilə, onun şeir yaradıcılığında lirik folklor janrlarının poetik xüsusiyyətləri özünü göstərir. Məsələn, “Bərəkət”, “Çörək” və sair şeirlərinin poetik misraları sanki bizə mərasim nəğmələrini xatırladır:

Babamla tezdən

Həyətdə düşdük.

Yerə bir əlcə

Çörək düşmüşdü.

O boyda kişi

Çöküb diz üstə;

Götürdü, öpdü,

Qoydu göz üstə (“Bərəkət”). (2. s. 234)

...Çöyür, yəni sür yeri,

Sür yeri, çöyür yeri.

Gün yuvalandı, durma,

Yer havalandı, durma.

Kəli quyruqla, görüm,

Kotanı yağla, görüm... (“Çörək”). (2.s, 236)

Yaxud, “Oxşamalar” silsiləsinə daxil etdiyi şeirlərdə xalq yaradıcılığının təsiri duyulsa da, şairin üslub gözəlliyi misraları daha da poetikləşdirir:

Kəndimizə baharda gəl,

Göy otlar çin-çin olar.

Hər addımda bir torağay,

Bir topa bildirçin olar.

Çiçəkləri yol yoldaşın,

Gülləri bələdçin olar... (2.s, 238)

Q.İsabəylinin “Şamaxı Şam nağılı” və “Əkil-Bəkil” adlı iri həcmli əsərləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

“Şamaxı Şam nağılı” poemasının mövzusu əfsanə xarakterlidir. Şair əsərin qəhrəmanını – Şamı doğulan vaxtdan həyatının sonuna qədər dastansayağı təsvir edir:

Yaz başı,

Nağıllı

Bir axşam;

Bir oğlan

Doğuldu,

Adı Şam... (7.s,215)

Müəllif Şamın sonrakı həyat tərzini təsvir edir, onun qəhrəmanlara xas olan fəaliyyətindən söz açır: atı qaçaraqda minir, xam atı ram edir, insanlara əl tutur, xeyirxahlığı və zəhmətsevərliyi ilə hamının rəğbətini qazanır. Lakin ortaya çıxan şər qüvvə - Çuğul qəhrəmanla üz-üzə gəlir, nağıllardan fərqli olaraq, əsas qəhrəman Şam şər qüvvə üzərində qələbə çala bilmir, Çuğulun namərdliyi nəticəsində öz həyatını itirir. Müəllif daha çox məqsədini, Şamaxı sözünün etimologiyasını açmağa çalışır: oğlunun can verdiyini öz gözlərilə görən ananın ürək yangısı ilə çəkdiyi nalədən (“Şaa-mm! Aaaa-xx...u...u...u”) “Şamaxı” sözünün yarandığını oxucuya izah edir:

Bir şamdan alışar

Minlərlə Şam axı!

Belə boğuldu,

Beləcə ad oldu,

Beləcə yurd oldu

Şamaxı! (7.s, 216)

Q.İsabəylinin iki hissədən ibarət olan “Əkil-Bəkil” poeması “Ən yaxşı uşaq kitabı” adlı Respublika müsabiqəsində ikinci mükafata layiq görülmüşdür. Şair daha çox müraciət etdiyi folklor motivlərindən qaynaqlanmış bu əsərdə vətən məfhumu olduqca qabarıq təsvir olunmuşdur. Şair əsərini uşaqlara bu cür təqdim edir:

Yazdım “Əkil-Bəkil”i,

Çap etdim, oxuyasan.

Bir az da sözlərimin

Qorxusunu duyasan. (7, s, 148)

Şair bu misraları qələmə almaqla əsərin bədii dəyərini, təsir qüvvəsini, düşündürücü məqamlarını önə çəkmək istəyir. Folklor motivlərindən məharətlə istifadə edən şair bitkin bir əsər yaradır, poetik duyğularla müasir oxucunu öz arxasınca aparır, onu dərinləndirən düşündürür, vətən sevgisinə səsləyir.

“Adım Əkil-Bəkildir” adlanan birinci hissədə şair Əkil adlı bir şagird obrazını yaradır. Altıncı sinifdə oxuyan Əkil öz fərdi keyfiyyətləri və yaşına xas olmayan igidliyi ilə seçilir.

Casusluq niyyəti ilə sərhədimizi keçərək, özünü şikəst adam kimi qələmə verən kişi özünün şübhəli hərəkətləri ilə balaca qəhrəman Əkilin sərrast gözündən yayınmır və o, kişini aldadaraq sərhəd zastavasına gətirir. Yoxlama zamanı məlum olur ki, özünü əlil kimi göstərən bu kişi peşəkar casus imiş. Əkilin igidliyi bütün kəndə və məktəbə geniş yayılır. O, sərhəd qoşunları komandanlığı tərəfindən “Sərhəd əlaçısı” döş nişanı ilə təltif olunur.

“Keşikdə” adlanan ikinci hissədə Bəkil ordu sıralarına çağrılır. Məktəbdə oxuduğu illərdə göstərdiyi igidliyə rəğmən, onun sərhəddə qulluq etməsinə razılıq verilir. Bəkil burada da igidlik göstərir, ən təhlükəli casusu yaxalayaraq zastavaya gətirir. Müəllif Bəkilin dili ilə iki yerə parçalanmış Azərbaycanın dərdini xatırlayır, iki qütbə bölünmüş bu xalqın nə vaxt birləşəcəyi haqqında öz düşüncələrini poetik misralarda verməyə çalışır:

Neyləyək biz, ilahi!

Canı cana yetirək?!

Şah İsmayıl Xətaini

Hardan tapıb gətirək?! (7.s, 146)

Q.İsabəyli bu əsəri ilə dövrün Azərbaycana rast gətirdiyi mənfur düşmən obrazının mənəvi simasını açır, erməni qəsbkarlarının törətdiyi ağır cinayətləri mühakimə edir, müqəddəs torpağın bölünməz olduğunu dönə-dönə qeyd edir.

Şair M.İsmayıl “Əkil-Bəkil” poemasının ön sözündə yazır: “Poema yazmaq, özü də bitkin, kamil bir poema yazmaq indi həqiqətən də çətin bir işdir. Yazı ilk sətirlərindəndə oxucunu ələ alır, onu Əkil-Bəkilin ömür yollarında düşdüyü müxtəlif məcaralardan keçirir. Seçilən şaqraq təhkiyə-ifadə üsulu birinci misradan sonuncu misraya qədər davam edir. Elə bir nəfəsə yazılış ovqatı poemanın bir nəfəsə oxunmasına imkan yaradır. Hər misra fikirlə hissini bəhrəsidir”.

Q.İsabəylinin uşaqlar üçün xalq deyimində yazdığı əsərlərinin rəvan ahəngi, onların ruhuna uyğun gələn sadəliyi və təbiiliyi, şeirlərin sadə, yeni üslublu təsvir tərzini də onun üstün cəhətlərini və deyilənləri təsdiq edir. “Külək” şeirində bu xüsusiyyətləri görmək mümkündür. Şairin bu şeiri forma baxımından ilk növbədə şifahi xalq yaradıcılığından qidalanmışdır və məzmunca S.M.Qənizadənin “Zalımam, hay zalımam” adlı nağılını xatırladır:

-Ay külək, nə əsirsən?

-Əsməsəm, olmaram mən!

-Olmağının xeyri var?

-Xeyri var ki, varam mən.

-Qışda nə xeyrin var, hə?

-Qışda yağış, qaram mən.

-Yazda bə?..

-Ağacları

Oyadan nubaram mən... (7. s, 14)

Alleqorik üsulda və mükəlimə şəkildə yazılan bu şeir uşaqların həyata baxışını formalaşdırır, bilgisini artırır, orijinal misraların poetik tapıntısı adamı valeh edir. Şifahi xalq ədəbiyyatı çeşməsidən qida alan bu şeir nümunələri uşaqların yaddaşına əbədi həkk olunur. Bulaq suyu kimi şəffaf, ləzzətlə qəlbə süzülən bu səpgili şeirlər şairin poetik yaradıcılığının bəzəyinə çevrilir.

“Nənəm təkdi” poeması da nağıl üslubunda qələmə alınmışdır. Balaca oxuculara “salam” verən şair uşaqların onun kitabını oxumağına sevinir:

İnanmağım gəlməyir,

Düzü, gözümə, vallah!

Bu sənmişən, əlində

Kitabımdır.. ma-şal-lah!?! (7.s, 143)

“Xoş gördük” fəslində isə uşaqlardan ötrü darıxdığını, onlarsız yaşaya bilməməsini, onun intizarına son qoyduqları üçün sevindiğini dilə gətirir:

Xoş gördük, ay Məhsəti,

Ay Anar, Qəşəm, Zərən!

Vallah, sizdən ötəri

Yaman darıxmışam mən.

Nə yaxşı qoymadınız

Yolda mənim gözümü.

Bir az da səbr eləyin,

Açıb töküm özümü... (7.s.120)

Poema kənddə tənha yaşayan nənənin həyatına həsr olunmuşdur. Nənə öz evində təkbaşına yaşasa da öz analıq borcunu unutmur, fikri-zikri uşaqlarının yanındadır. Heç tək qaldığına da heylsilənmir, Allahın da tək olduğunu yada salaraq özünə təskinlik verir:

Deyir: - Allah oxşadıb

Özünə son çağırıda.

O da təkdi, mən də tək

Dünyanın qucağında. (7.s, 123)

Poema bir neçə bölməni əhatə edir: “Nənəm deyir”, “Nənəm çörək göndərib”, “Nənəm atıb evini”, “Nənəm obaşdan durub”, “Nənəm yır-yığış etdi”, “Nənəmgilə gəlmişəm”, “Nənəm mət hazırlayıb”, “Nənəm məktub yollayıb”, “Nənəm satıb evini”. Hər bir bölmədə nənənin keçirdiyi iztirablar, kövrək hiss və duyğular, zəmanəyə, dünyaya nikbin baxışı yeni nəslin gələcək həyatının xoşbəxtliyinə hesablanmışdır. Şair Əjdər Ol “Nənəm təkdi” əsəri haqqında yazır: “Qəşəm İsabəylinin bu kitabını oxuyanda çox qəribsədim. Şirvanın ağacı – yulğun kolları, otu – qarağan, quşotu, yovşan olan şoran düzləri üçün burnumun ucu göynədi. Yayda, istinin cırhacırından “su” deyib, ilğımına qaçdığımız boz düzlər gözümün önünə gəldi. Günəşdən yanıb qaralmış, şaxtadan əlləri çat-çat olmuş, qarışqa kimi qaynaşan, işi-gücü başından aşan tanış izləri andım”. Q.İsabəyli özünü uşaq şairi kimi tanıtarsa da, öz maraqlı doğuran hekayələri ilə də diqqətləri cəlb edə bilmişdir. “Samur at minir”, “Bir qarıyla bir qoca, Dingilim-fiş oynar gecə” kitablarına onun düşündürücü, tərbiyəvi əhəmiyyətli hekayələri daxil edilmişdir. “Samur at minir” adlı kitaba daxil edilən “Duqqu, Cuqqu, Qızıl və başqaları”, “Abdul əmi”, “Ye...iç...hür”, “Əriştə”, “Bir fincan “kompot”, “Talvarda bir gecə” və sair hekayələr öz məzmunu və dərin mənası ilə seçilir.

Uşaqların bütün yaş mərhələlərində keçirdiyi gerçək həyatı hissələrini, hələ bərkiməmiş kövrək düşüncələrini, yalnız özlərinə məxsus olan sirli dünya mənzərələrini təbii poetik boyalarla və şirin üslubda qələmə alan Q.İsabəyli özünü bir uşaq nasiri kimi də təsdiq etmişdir. Onun şairlik məharəti orijinal nəsr əsərlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, onun nağıl motivli “Üüü”, “Elnur, Əkil və onun başına gələnlər” adlı nağıl-povestləri öz bədii dəyəri ilə diqqəti cəlb edir. “Gəldim Xəlsə kəndinə” povesti də oxunaqlığı və tərbiyəvi əhəmiyyəti baxımından uşaqların marağına səbəb olur. Yazıçı Ə.Babayeva yazır: “Qəşəm İsabəylinin “Nənəm təkdi”, “Əkil-Bəkil”, “Üüü” kitablarını nəinki maraqla oxudum, hətta bəzi səhifələrin üstünə “sağ ol!” , “əla” sözlərini yazmaqdan özümü saxlaya bilmədim..., Qəşəm İsabəylinin “Üüü...” povestinin adı kimi özü də uşaq nəsr üçün tapıntıdır. Ağlağan Günayı hamı “Üüü” çağırır. Povestin proloqunda müəllif bu adın hardan meydana gəldiyini məzəli bir hadisə ilə açıqlayır. Bundan sonra bir-birini üstələyən gözlənilməz əhvalatlar bizə balaca qızcığazın böyük sərgüzəştlərini gözlənilməz əməlləri nağılvari poetik dillə təqdim edir”.(11,s 134) Doğrudan da, bu əsəri oxuyan hər bir oxucu nağıllar aləminə düşür. Əsərin süjet xətti əsasən Aygünün “Üüü-nün) gördüyü qəribə yuxuların müstəvisi üzərində qurulmuşdur. Qəhrəman yuxusunda fantastik görüntülərlə qarşılaşır, müxtəlif vəziyyətlərə düşür, bütün bunlar sonda onun mənfi xasiyyətlərdən xilas olmasına gətirib çıxarır. Müəllif onları gah Ağac – adamlar meşəsinə, Tərsinələr, Kəsülülər, Oğrular ölkəsinə səyahətə çıxarır, gah qocanın maraqlı doğuran hekayəsinə nəqşlər salır, gah da daha çox xalq nağıllarında rast gəldiyimiz qüvvət almasını təsvir edir. Dirilik suyunu içərək ölməzlik qazanan Xıdır İlyas, insanlara şəfa verən müdrik həkim və digər nağıllar aləminin obrazları orijinal şəkildə oxucuya təqdim olunur. Əsərdə təsvir edilən əhvalatları oxuduqca bizə məlum olur ki, müəllif təkcə milli folklor nümunələrindən deyil, o cümlədən, dünya xalqlarının yaradıcılığından da istifadə etməyi bacarmışdır. “Üüü” nağıl motivli fantastik əsər təsiri bağışlayır. Ona görə kiçik yaşlı oxucu bu əsərin təsirinə düşür, tənbel, ağlağan Aygünün hər bir hərəkətini maraqla izləyir. Orijinal üslubda qələmə alınmış bu nəsr əsərində xalq yaradıcılığının bir neçə janrından istifadə hallarını görmək mümkündür. Layla, tapmaca, bayatı, nağıl və sair. “Elnur, Əkil və onların başına gələnlər” povestində müasir dövrün həyat mənzərələri qələmə alınsa da, müəllif özünün nağılçılıq üslubuna sadıq qalmış, bu sirli dünyanın seyrinə çıxmışdır. Baba obrazının dediyi hər bir kəlam xalq deyiminin incilərindəndir. Baba ilə nəvə arasında gedən mükəllimə xalq yaradıcılığının bir sıra sirli məqamlarının mənə dəyərini üzə çıxarır, kiçik yaşlı oxucunu xalq adət-ənənəsi ilə yaxından tanış etməyə çalışır. Xalq yaradıcılığını yetərincə mənimsəyən müəllif bu əsərində də bir neçə janrdan istifadə edir. Burada alleqoriya üsulu ilə mükəllimələrə, müxtəlif janrlardan nümunələrə - sayacı sözlərinə, düzgülərə, qaravəliyə və sairə rast gəlmək olur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Tərtib edən Q.Namazov.3 cild. II cild.Bakı:Öndər, 2005. .264 s
2. Ş Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Tərtib edən Ş. Məmmədova. IV cild. II cild Bakı, ADPU, 2018, 408 s.
3. Əliyev V. 1970-80-ci illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ideya-bədii istiqamətləri. Filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1997.
4. Əhmədov C. Uşaq və zaman. Bakı:Yazıçı, 1986.164 s.
5. Əhməd V. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı:Müəllim, 2006.340 s
6. Xəlil Z., Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı:ADPU, 2004.490 s

7. İsabəyli Q. Əkil-Bəkil, Bakı, Nurlan, 1987, 267 s.
8. Mehdi H. Ədəbiyyat və həyat. Bakı, 1989. 304 s
9. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: BDU-nun nəşri, 2007. 444 s
10. Nəbiyev B. Tənqid və ədəbi proses. Bakı, 1976. 185 s
11. Orucəliyev İ. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin təhlili və tədrisi xüsusiyyətləri. Bakı:Müəllim, 2004.263 s.
12. Рустамова З. Детская литература.Баку: Müəllim, 2011. 365 s
13. Yusifoğlu R. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı:Təhsil, 2002. 268 s

Açar sözlər. Kiçikyaşlı, oxucu, folklor, nağıl, milli, adət, təsvir, poema, motiv, fantastik.

XÜLASƏ

Qəşəm İsabəylinin yaradıcılıq məfkurəsinə və məhsullarına qida verən, onun cücrəməsində və boy atmasında, pərvərişində və püxtələşməsində təkan rolunu oynayan qaynaqlar da vardır. Bu qaynaqlar içərisində folklorun rolunu ayrıca qeyd etmək lazım gəlir. Biz yalnız Qəşəm İsabəyli və Azərbaycan sənətkarlarının yaradıcılığına deyil, ümumiyyətlə, dünya uşaq ədəbiyyatının ədəbi-məfkurəvi cəbbəxanasına nəzər saldıqda görürük ki, folklor bütün xalqlarda ən mötəbər uşaq yazıçı və şairlərinin yaradıcılığı üçün ən etibarlı və münbət qaynaq rolunu oynamışdır. Başqa sözlə: «Xalq yaradıcılığı özünün yüksək ideyalılığı və estetik dolğunluğu ilə uşaq ədəbiyyatının əsas qaynaqlarından biri olmuşdu. Əlbəttə, dünya uşaq ədəbiyyatının inkişafında folklorun ən önəmli rol oynaması, uşaq sənətkarlarının qlobal miqyasda dönə-dönə ona müraciət etməsi səbəbsiz deyil. Əlverişli süjetlər, sirin dil, rəvan təhkiyə, dolğun obrazlar, yaddaqalan xarakterlər, hadisələrdəki əlvanlıq, daxili dinamika, gözlənilməz situasiyalar, bədii təsvir vasitələrinin bolluğu, zəngin fantaziya, nikbin ruh, zərif yumor və s. xalq ədəbiyyatını uşaqlara sevdilir. Göründüyü kimi, folklor özünün geniş və əlverişli imkanları ilə uşaq ədəbiyyatına çox şey vəd edir. Həqiqətən də, onlar arasındakı əlaqə çoxxassəli, çoxəlamətli xarakter daşıyır. Ümumiyyətlə, xalq böyük sənətkar olmaqla yanaşı, həm də böyük tərbiyəçidir və «heç kəs xalqın pedaqoji dühası ilə müsabiqəyə girişə bilməz». Uşaq ədəbiyyatının isə başlıca vəzifəsi böyüməkdə olan nəsli tərbiyə etməkdir. Bundan əlavə, «xalq öz poeziyasında uşağın bütün həyatını, bütün maraqlarını, bütün fəaliyyətini əhatə edir. O, uşaqlara məxsus şeirlərin poetik qanunlarını yaratmışdır... Xalq uşaqların ədəbi zövqünü, həqiqətən, dahiyənə şəkildə duymuşdur.

Key words. Younger, reader, folklore, fairy tale, national, custom, image, poem, motif, fantastic.

SUMMARY

There are sources that feed the creative ideology and products of Gasham Isabayli, and play the role of impetus in its germination and growth, development and maturation. It is necessary to mention the role of folklore among these sources. When we look not only at the creativity of Gasham Isabayli and Azerbaijani artists, but in general at the literary-ideological armory of world children's literature, we see that folklore has played the role of the most reliable and fertile source for the creativity of the most respected children's writers and poets in all nations. In other words: "Folk creativity became one of the main sources of children's literature with its high ideality and aesthetic fullness. Of course, it is not without reason that folklore plays the most important role in the development of world children's literature, and that children's artists repeatedly turn to it on a global scale.

Convenient plots, mysterious language, smooth development, full characters, memorable characters, ease in events, internal dynamics, unexpected situations, abundance of artistic means of description, rich fantasy, optimistic spirit, gentle humor, etc. makes children love folk literature. As you can see, folklore has a lot of promise for children's literature with its wide and favorable possibilities. Indeed, the relationship between them is multi-characteristic, multi-signal. In general, in addition to being a great artist, the people are also great educators, and "no one can compete with the pedagogical genius of the people." The main task of children's literature is to educate the growing generation. In addition, "the people in their poetry cover the whole life, all the interests, all the activities of the child. He created the poetic laws of children's poems... The people really understood the literary taste of children in an ingenious way.

**SPEECH DEVELOPMENT METHODS IN AZERBAIJAN LANGUAGE LESSONS
AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ NİTQİN İNKİŞAF ETMƏ METODLARI****ARZU KƏRİMOVA****Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi****(Ü. Hacıbəyov-68), 0000-0002-2662-6015**

Azərbaycan dilinin tədrisinin əsas vəzifələrindən biri şagirdlərin nitqinin inkişafıdır. Şəxsiyyətin nitqi onun ümumi mədəniyyətinin, sözün geniş mənasında, ümumi savadının səviyyəsinin, onları şifahi və yazılı nitqdən ehtiyac duyduğu dərəcədə istifadə etmək vərdişləri ilə silahlanmasının ən mühüm göstəricilərindən biridir. Məktəb şagirdlərinə düzgün və dəqiq, saf, yəni başqa dillərdən lazımsız alınmalardan, vulqarizmlər və dialektizmlərdən uzaq, ifadəli və buna görə də ən təsirli, başa düşülən bir dil öyrətməlidir. Şagirdlərin nitq bacarıqları şifahi və yazılı sözün istifadəsi ilə əlaqəli geniş bacarıqlardır, yəni bir suala ətraflı cavab qurmaq, oxuduqları və ya eşitdiklərini şifahi və yazılı şəkildə təqdim etmək, sərbəst mövzuda inşa, esselər yazmaq, yazışmalar aparmaq, planlar, qeydlər, konspektlər tərtib etməkdən ibarətdir. Şagirdlərin nitqi müxtəlif şəraitin (dil mühiti, məktəblinin fəallığı və ya həyatda passivliyi, kitab oxuması və s.) təsiri altında davamlı olaraq inkişaf edir, və müəllimin vəzifəsi bu prosesi mütəşəkkil və məqsədyönlü etməkdir. [1, 11-12] Nitqimizin əsas komponentləri səs, söz, ifadə, cümlə və cümlələrin birləşməsidir. Azərbaycan dilinin metodikası dilin bütün bu aspektlərini əhatə etməli, onları təlimin predmeti (məzmunu) kimi nəzərə almalıdır. Nitqin inkişafı metodu, ilk növbədə, onun şifahi variantında səsle məşğul olur. Şifahi nitq, yazılı nitq kimi, ədəbi dildə qəbul edilmiş müəyyən normalara tabedir. Düzgün ədəbi tələffüz üçün normalar toplusu qrammatikanın bir qolu olan orfoepiyanı təşkil edir. Söz, söz birləşməsi və cümlə dilimizdə həm struktur, həm də semantik, mürəkkəb, lakin ciddi şəkildə tənzimlənən əlaqələr və ardıcıl nitq üçün əsas kimi xidmət edir. Beləliklə, söz söz birləşməsinin tərkib hissəsidir, söz birləşmələri isə öz məcmusunda bir-biri ilə əlaqəyə girərək cümlələri təşkil edir, cümlələr də, öz növbəsində, ardıcıl nitqin yaranmasını təşkil edir. Rabitəli nitq, ayrıca bir ifadə kimi, formal xüsusiyyətlərə görə həyata keçirilən mexaniki əlaqə deyil, dilin bütün tərəflərini əhatə edir. Ona görə də o, ardıcıldır, çünki onun hissələri arasında daxili, məntiqi əlaqə vardır. Məktəblinin lüğət ehtiyatı nə qədər zəngin olarsa, onun şifahi və yazılı nitqi də bir o qədər mənalı, anlaşılıq və rəngarəng olar. Şagirdlərə Azərbaycan dilini öyrədən və onların dil biliklərini təkmilləşdirən müəllimin əsas vəzifəsi aşağıdakılardır:

a) şagirdlərin yaş imkanları nəzərə alınmaqla mümkün qədər onların lüğətin fondunu genişləndirmək;

b) sözləri yerində işlətməyi, ən dəqiq mənasını seçməyi, müəyyən vəziyyətə, müxtəlif janr və üslubların tələblərinə uyğun olanı seçməyi öyrətməkdir. [2, 77-78]

Nitq danışmaq ehtiyacından, insanın ifadələri isə müəyyən motivlərlə yaranır. Nitq motivasiyasının olması o deməkdir ki, şagird yalnız onun tərəfindən ifadə edilə bilən düşüncə və hisslərə sahib deyil, onun həm də bölüşmək istədiyi, yəni düşüncələrini və hisslərini ifadə etmək üçün daxili bir istəyi vardır. Nitqin inkişafı üzərində iş müxtəlif texnika və vasitələr tələb edir. Dərslər zamanı təlimin vəziyyəti və nitqin motivləri dəyişməlidir.

Şagirdlər ya sərbəst danışrlar, ya da fikirlərini nizama salan və nitq fəaliyyətini ciddi istiqamətə yönəldən “sərt tapşırıqlar” yerinə yetirirlər. Nitqin inkişafı üzərində işləyərkən hər ikisini birləşdirmək lazımdır. Uşaqların yaxşı, canlı emosiya ilə və maraqlı tərzdə danışıması, nitqini təkmilləşdirməyə çalışması üçün müəllim sinifdə fikrini çatdırmağı bilən şagirdi “füsunkar nağılçı” rolunda iştirak etməyə dəvət edir. Şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünü inkişaf etdirmək, onlara oxuduqları şəkilləri, qəhrəmanları görməyi, yerləri, danışıqları və ya yazdıqları insanları təsəvvür etməyi öyrətmək lazımdır. Şagirdin hər bir müstəqil bəyanatının məqsədinin olması vacibdir: müəllim uşaqdan bunu elə danışmağı tələb etməlidir ki, dinləyicilər onun fikrini başa düşsünlər, təsvir olunan şəkli təsəvvür etsinlər və deyilənlərə münasibətlərini hiss etsinlər. Şagirdin hər bir ardıcıl şifahi cavabı şifahi nitqdə bir məşqdır və buna görə də nitqin məzmunu, quruluşu və tərtibatı üçün nəzərdə tutulan tələblərə cavab verməlidir. Sinif şagirdlərinin diqqəti hekayənin təqdimatının məntiqi və ardıcılığı, məzmunun dolğunluğu kimi cəhətlərinə yönəldilməlidir. [4, 57] Düzgün sintaktik konstruksiyaların, leksik zənginliyin dərəcəsi sərbəst keçirilməsində böyük rol vardır. İbtidai sinif şagirdinin monoloji nitqi hələ tam inkişaf etmədiyi üçün onu daim danışımağa təşviq etmək (həvəsləndirmək) lazımdır. Çünki kiçikyaşlı məktəbli sözlə ifadə edə biləcəyindən daha çox ətrafını başa düşür. Bir şey söyləmək istəyərkən tələsər, tez-tez bir süjetdən digərinə keçid edir, buna görə təqdimatı sinif yoldaşları tərəfindən az başa düşülür. Şagird özü, ümumiyyətlə, səhvlərini görmür. Öz aləmində düşüncələrini və hisslərini ifadə etmək üçün ən yaxşı vasitələri tapdığına əmindir. Bunun səbəbi isə daxili nitqdə bütün mövqelərinin onun üçün kifayət qədər və başa düşülən olmasıdır. Şagirdlərin nitqi mənalı olmalıdır. Danışan əksər hallarda deməyə sözü olmayanda və ya demək istədiyi ona tam aydın olmayanda və yaxud da “sözləri bitdikdə” çətinlik çəkir. A.S.Puşkinin təbirincə desək, "İki növ cəfəngiyat var: biri sözlərlə əvəz olunan hiss və düşüncə çatışmazlığından qaynaqlanır; digəri isə – hisslərin və düşüncələrin dolğunluğundan və onları ifadə etmək üçün sözlərin olmamasından." [3, 87]

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Abdullayev A. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1962
2. Lipkina A.I., Omorokova M.I. İbtidai sinifdə oxu dərsləri zamanı şagirdlərin şifahi nitqi üzərində iş. M., 1967.
3. Titova N. F. İbtidai təhsildə nitq mədəniyyəti. M., 1960.
4. Vorodıç A. M. Uşaqlar üçün nitqin inkişafı üsulları (məktəbəqədər yaş). M., 1974.
5. Apinos, V.I. Nitqin inkişafı: tədrisin nəzəriyyəsi və təcrübəsi, Moskva, Maarifçilik, 1991, 342 s.
6. Boquslavskaya N.E. Nitqin inkişafı üsulları: Müəllimlər üçün kitab / N.E. Boquslavskaya, Kapinos V.I., A.Y.Kupalova və başqaları; Redaktə edən T.A. Ladijenskaya. 2-ci nəşr red. və əlavə, M.: Prosveşeniye, 1991, 240 s.

ÖZET

Makalede öğrencilerin konuşma gelişiminin ana yönleri tartışılmaktadır. Burada konuşma gelişiminin çeşitli yönleri üzerinde yaratıcı çalışmaya yönelik bireysel örnekler ve bazı yöntemsel yöntemler bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Konuşma yeteneği, konuşma alışkanlıkları, iletişim kültürü, okuma, yazma, dil kavramları, iletişimsel yeterlilik.

ABSTRACT

The main directions of students' speech development are discussed in the article. Here are individual examples and some methodical methods for creative work on various aspects of their speech development.

Key words: Speaking ability, speech habits, communication culture, reading, writing, language concepts, communicative competence.

THE ROLE OF TURKOLOGIST SCIENTIST TOFIG HACIYEV IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI FOLKLORE STUDIES**TÜRKOLOQ ALİM TOFIQ HACIYEVİN AZƏRBAYCAN QORQUDŞÜNASLIĞININ İNKİŞAFINDA ROLÜ****QÜDRƏT UMUDLU****ADPU-Nun Dosenti, Filologiya Üzrə Fəlsəfə Doktoru****Özət.**

“Kitabi-Dədə Qorqud” ulu əcdadlarımızın-oğuz türklərinin ozan dili ilə söylənmiş, milli-epik düşüncədən qopub gələn dastanlar toplusudur. Əsrlərcə gizli qalan, bu gün isə dünyanın mədəni-ictimaiyyətini heyran qoyan bu möhtəşəm abidə soy-kökümüz, kimliyimiz, minilliklərin arxasına dayanan mədəni həyatımız, ədəbi-bədii düşüncəmiz barəsində tarixi həqiqətləri təsdiqləyərək sənədləşdirən “ana kitabımız”dır. Alman şərqşünası Henrix Fridrix fon Ditsin Drezden Kral kitabxanasının sükunətdə qalan qaranlıq rəflərindən çıxararaq (1815) oxuyub öyrənməsi, üzünü köçürməsi, bir boyunu da tərcümə edib dərgidə dərc etdirməsi ilə “qorqudşünaslıq” adlanan bir elm sahəsinə start verilmiş oldu. Həmin tarixi məqamdan sonra oğuz eposu tədricən Qərb alimlərinin maraq dairəsinə daxil olub öyrənilməyə, hiss-hissə də olsa tərcümə edilərək müəyyən dillərdə çap edilməyə başladı. Milli qorqudşünaslıq Kilisli-Rüfət İstanbul nəşrindən (1916), Azərbaycanda isə Əmin Abidin araşdırmalarından start götürmüş, Orxan Şaiqin (1938) və Həmid Araslının (1939) nəşrlərindən sonra isə inkişaf edib formalaşmışdır. XX yüzilliyin ikinci yarısında Türkiyə və Azərbaycanda bir qorqudşünaslar nəslə yetişmiş, eposla bağlı mühüm elmi nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Görkəmli türkoloq Tofiq Hacıyev qorqudşünaslığa 70-ci illərdə qədəm qoyan alimlərimizdənndir. O mənalı ömrünün 40 ilini oğuznamələrin, o cümlədən “Dədə Qorqud kitabı”nın araşdırılıb öyrənilməsinə həsr etmişdir. Alim abidəni Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbi dilinin təməl örnəkləri kimi geniş şəkildə tədqiq etməyə səy göstərmişdir. Oğuz dastanlarının poetikası, özəlliklə qədim türk bədii mətnində şeir-nəsr məsələsi, dilin üslubi məqamları, bədii fiqur və məcazlar sistemi, eləcə də bir sıra digər elmi əhəmiyyətli məsələlər akademik T.Hacıyevin çoxsaylı məqalələrinin və monoqrafik əsərlərinin məğzini, əsas mövzusunı təşkil edir. Bizim bu konfransa təqdim etdiyimiz məruzə-məqalədə tanınmış türkoloq Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü akademik Tofiq Hacıyevin “Kitabi Dədə Qorqud” ilə bağlı elmi fəaliyyəti ümumiləşdirilib qismən işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: akademik, Tofiq Hacıyev, qorqudşünaslıq, Dədə Qorqud, araşdırma

Book of Dede Korkut is a collection of epics told in the language of our great ancestors, the Oghuz Turks, separated from the national-epic thought. This magnificent monument, which remained hidden for centuries, and today impresses the world's cultural society, is our "mother book" that confirms and documents the historical truths about our ancestry, our identity, our cultural life that goes back thousands of years, and our literary and artistic thought. The German orientalist Heinrich Friedrich von Dietz started a field of science called "horror studies" by taking it out of the dark shelves of the Dresden Royal Library (1815), studying it, copying his face, translating a story and publishing it in a magazine. After that historical moment, the Oghuz epic gradually entered the interest of Western scientists and began to be studied, translated and printed in certain languages.

National horror studies started from Kilisli-Rufat's Istanbul publication (1916), and in Azerbaijan from the researches of Amin Abid, and developed and formed after Orkhan Shaig's (1938) and Hamid Arasli's (1939) publications. In the second half of the 20th century, a generation of horror scholars grew up in Turkey and Azerbaijan, and important scientific achievements related to the epic were achieved. Prominent Turkologist Tofiq Hajiyev is one of our scholars who started studying Turkology in the 70s. He devoted 40 years of his significant life to researching and studying Oghuznames, including the book "Dede Korkut". The scientist made an effort to extensively study the monument as the basic examples of the oral and written literary language of Azerbaijan. The poetics of Oghuz epics, especially the issue of verse-prose in the ancient Turkish literary text, the stylistic features of the language, the system of artistic figures and metaphors, as well as a number of other scientifically important issues are the core and main topic of academician T.Hajiyev's numerous articles and monographic works. The scientific activity of academician Tofiq Hajiyev, a well-known Turkologist and an honorary member of the Turkish Language Institute, related to "Kitabi Dede Gorgud" was summarized and partially illuminated in the report-article that we presented to this conference.

Key words: academician, Tofiq Hajiyev, Korkut studies, Dede Korkut, research

Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev 1 may 1936-cı ildə Qarabağ bölgəsinin Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndində anadan olmuşdur. O, 1958-ci ildə ADU-nun Filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirərək dilçilik ixtisası üzrə aspiranturaya qəbul olunub. Gənc dilçi 1962-ci ildə "Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi" mövzusunda namizədlik (fəlsəfə doktoru), 1969-cu ildə isə "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili" mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişdir. Tofiq müəllim zəngin elmi-pedaqoji fəaliyyət sahibi olmaqla, yüzlərlə məqalənin, onlarla monoqrafik əsər və dərsliklərin müəllifidir. Elmi fəaliyyətinin ilkin mərhələsində onun Azərbaycan türkcəsinin dil-şivə xüsusiyyətləri, söz sənəti klassiklərinin bədii yaradıcılıq dili, üslubu ilə bağlı çox sayda məqalələri dərc olunur. Ümumiyyətlə, alim dörd yüzə yaxın elmi məqalənin, iyirmi kitabın müəllifidir. T.Hacıyevin qələmindən çıxan "Satira dili" (1975), "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" (1977), "Sabir: qaynaqlar və sələflər" (1980), "Molla Nəsrəddinin dili və üslubu" (1983), "Azərbaycan ədəbi dili-tarixi" (II hissə) (1987), "Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz" (1990), "Füzuli: dil sənətkarlığı" (1994), "Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz" (1999) və bir sıra dərs kitabları elmimiz və təhsilimiz üçün çox qiymətli mənbə kimi dəyərli və aktualdır. T.Hacıyev elmi kadr hazırlığı sahəsində də az iş görməmiş, ümumi dilçilik, dil tarixi, dialektologiya sahələri üzrə həm Azərbaycan, həm də digər türk xalqları üçün çox sayda gənc alim-elmi işçi yetişdirmişdir. Keçmiş SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində, xüsusilə türksoyluların yaşadığı respublikalarda, Güney Azərbaycanda, Tehran şəhərində (1992 və 1995-ci illərdə), habelə Türkiyənin Kayseri (1990), Antalya (1993), Ankara (1996) şəhərlərində keçirilmiş elmi konfrans və simpoziumlarda ciddi maraq və mühüm elmi dəyər kəsb edən məruzələr oxuyub. T.Hacıyevin elmi yaradıcılığında "Kitabi-Dədə Qorqud" ilə bağlı araşdırmalarda xüsusi çəkiyə malik ayrıca bir elmi istiqamət təşkil edir. Alim hələ 1975-1976-cı illərdə həmkarı, milli və ideoloji görüşləri ilə ona yaxın olan digər görkəmli türkoloq Kamil Vəliyev (Kamil Vəli Nərimanoğlu) ilə birlikdə ADU-da Dədə Qorqudla bağlı respublika səviyyəli elmi seminarlar təşkil etmiş və həmin seminarların materiallarını ADU-nun "Elmi əsərləri"ndə (əsərlərin bir sıra saylarında) dərc etdirərək ictimailəşdirmişdilər. "Dədə Qorqud" seminarları və eposla bağlı mövzularda yazılmış məqalələr Azərbaycan qorqudşünaslığında müəyyən dirçəlişə sanki bir stimül verdi. Tofiq müəllimin silsilə məqalələri, o illərdə başladığı tədqiqatlar onu bu sahə ilə bağlı daha geniş iş aparmağa sövq etdi.

Onun 1976-cı ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” (1) kitabında “Dədə Qorqud” dastanlarında əks olunan hadisələr, oğuz türk siyasi və mədəni həyatı, onda iştirak edən obrazların tarixiliyi, abidənin dili, poetikası, etnoqrafik xüsusiyyətləri barədə təhlillər aparılmış, şərhlər verilmişdir. Azərbaycan filoloji elmlərinin və qorqudşünaslığın inkişafında özünəməxsus rolu olan, 70-ci illərdə öz elmi fəaliyyəti ilə eposa, türk tarixi linqvistikasına bağlanan Tofiq müəllim ömrünün sonuna qədər bu sahəni sərf-nəzər etmir. “Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası”nda onun haqqında qeyd edilir ki, alim abidə ilə əlaqədar “bir sıra Ümumittifaq elmi simpozium və müşavirələrdə, o cümlədən Bışkekdə keçirilən V Türkoloji Konfransda (1988-ci il) Bakıda qorqudşünasların SSRİ-Türkiyə kollokviumunda (1988), Türkiyədə I Millətlərarası Böyük Azərbaycan konqresində (1990), Türk Dil Qurumunun konfranslarında, II Bakı Türkiyə-Azərbaycan alimlərinin kollokviumunda (1998), Konyada “Kitabi- Dədə Qorqud”a həsr olunmuş beynəlxalq konqresdə və s. məruzələrlə çıxış etmişdir. Alim çoxsaylı məqalələrində, kitablarında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbi dilinin təməl abidəsi, örnəklərinin mənbələrindən biri kimi çoxtərəfli məzmunun və mahiyyət tərzlərində öyrənib tədqiq etmişdir” (8b,140). Azərbaycan sonuncu dəfə müstəqilliyini əldə edəndən sonra, 90-cı illərin ortalarında T.Hacıyev də daxil olmaqla bir qrup nüfuzlu alim və yaradıcı insan “Dədə Qorqud”un yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədar ölkə prezidenti yanında məsələ qaldırırlar. Ümummilli lider Heydər Əliyev böyük məmnuniyyətlə bu təkilifi dəstəkləyərək qəbul edir. Ölkə prezidenti H.Əliyev 1997-ci il aprelin 20-də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi haqqında” fərman və 1999-cu il fevralın 21-də “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının tədbirlər planı haqqında” sərəncam imzalamışdır. Dövlət Komissiyasının tərkibində professor Tofiq Hacıyev də var idi. Türk dövlət başçılarının da iştirak etdiyi böyük tarixi yubiley tədbiri yüksək təntənə ilə 2000-ci ilin 9 aprelində Bakıda keçirildi. O arada “Kitab”la bağlı minlərlə məqalə, yüzlərlə kitab yazıldı. T.Hacıyev də o zaman eposla bağlı fundamental tədqiqat əsəri ortaya qoyanlardan biri oldu. T.Hacıyevin yubiley öncəsi çap etdirdiyi kitab “Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz” (5) adlanır. Əsərdə qoyulan problemlərin uğurlu elmi həlli qorqudşünaslıq üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Məsələn, əsərinin girişində alimin irəli sürdüyü bir tezis məntiqi səciyyəsi ilə diqqət çəkir. Həmin nüans belədir: “Mənə elə gəlir ki, vaxtilə bizdə də qorqudçu ozanlar olub (manasçılar olduğu kimi – Q.U.). Sonralar onların nəslı kəsildiyi üçün “Dədə Qorqud” dastanının xüsusi qorqudçu ifaçısı olmuşdur ” (5, 3-4). Alimin abidə ilə əlaqədar fikirlər toplusunda maraq kəsb edən cəhətlər çoxdur. Onların konseptual formullarını ümumiləşdirsək aşağıdakı səciyyəvi əlamətlər ortaya çıxar:

1. Dünya qəhrəmanlıq dastanlarının hər birinə aid edilən salnaməçilik burada əzəmi elmilik və tarixiliklə təzahür edir.
2. Bu oğuz bahadırlıq dastanı nəinki oğuznamə adaşları arasında, hətta bütövlükdə qədim və erkən orta əsrlər qəhrəmannamələri və ümumiyyətlə, bədii əsərləri içərisində ən kamilləri sırasındadır.
3. Bu möhtəşəm əsər təkəcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bütövlükdə orta əsrlər türk ədəbiyyatının yeganə yazılı eposudur. Bu çox qiymətli əlamətdir və bu dəlil əsərin də, onu yaradan millətin də, onu daşıyan dilin də tarixin çox dərinliyinə getməsinə dəlalət edir.

T.Hacıyevin “Dədə Qorqud kitabı”nın tərkibindəki oğuznamələrin tarixiliyi ilə bağlı da səsləndiriyi orijinal mühazirələri diqqətəşayandır: Heç kəs etiraz etmir: “Dədəm Qorqud kitabı”nda tarix əks olunur; burada olmuş bir qəhrəmanlıq hərəkətinin əks sədası; dastanda dövlət qulluqçuluğu, etnik mənsubiyyət, etnosların konsolidasiyası prosesi oxunur” (5, 9). Alim yazılarında dastanın Azərbaycan tarixi ilə uzlaşan tel və bağları da araşdıraraq üzə çıxarmışdır.

Onun Azərbaycan qorqudşünaslığının atası kimi dəyərləndirdiyi Həmid Araslının: “Dədə Qorqud” X-XI əsrlərin yadigarıdır” – konsepsiyası ilə dolayısı ilə razılaşırmır. O belə bir arqument irəli sürür ki, bir yazılı abidə kimi “Dədə Qorqud” Həmid müəllimin dediyi zamanda ortaya çıxma bilər, lakin unutmamaq olmaz ki, epos öncə folklor faktıdır, buna görə, onun daha qədimlərdə şifahi tərzdə yaranıb formalaşdığını qəbul etməyə lazım gəlir. Ən birinci dəlil isə “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdı. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə olurdu” – formalı dastan mətninin ilk giriş cümlələri idi. Qeyd edək ki, bu faktı, demək olar ki, bütün qorqudşünaslar qəbul etmişdir. T.Hacıyev abidəyə aid tədqiqatında türkləri, o cümlədən oğuzları yalnız köçəri həyat sürən, gəlmə tayfalar kimi göstərənlərlə heç cür razılaşırmır. Onun dastanlarda təsvir edilən “Qalın Oğuz eli” (dövləti) ilə bağlı da öz mülahizələri vardır. O, təəssüf hissi ilə vurğulayırdı ki, “Dədə Qorqud”dan danışan filoloq və tarixçi qorqudşünasların əksəriyyəti dastandakı oğuzları köçəri saymışlar. Bu ideya, əsasən, türk olmayanların, türklüyə qarşı duran dövlətlərin ideoloqlarının hazırladığı didici, yandırıcı damğadır (bax: 5, 18-19). Tofiq müəllim “ana kitabımız”ın yazıya alınma tarixi ilə bağlı mübahisəli görünən məqamlara da öz tədqiqatında münasibət bildirmişdir. O, H.Araslının – IX əsr (yəni, hicri 466-cı il) tarixi üzərində dayanaraq Əbubəkr Abdullah Aybək əd Davadarinin “Dürər-üt Tican” əsərindəki faktlara əsasən yazıyaalmanın 1074-cü il tarixini qəbul edir. Və bunu da vurğulayır ki, bu tarixin özü də ilk olmaya bilər. T.Hacıyevə görə Türkiyə alimlərinin qəbul etdiyi XV və ya XVI əsr tarixləri sonrakı üzüköçürmə tarixləridir. Qorqudşünasa görə əldə olan Drezden nüsxəsinin XI yüzillikdə yazıya alınması bir də ona görə inandırıcı görünür ki, həmin əsrdə türklər və türkçülük özünün çox böyük yüksəliş, türk mədəniyyəti və ədəbiyyatı intibah dövrünü yaşayırdı. M.Kaşqarlı, Y.Balasaqunlu, Ə.Yəsəvi və b. əsərlərini nümunə göstərən, Türkünstan və Ön Asiyada türk dövlətlərinin siyasi mədəni yüksəlişini yada salan T.Hacıyevin XV və ya XVI əsrdə, olsun ki, ilkin əlyazmadan köçürülmüş Drezden nüsxəsi barədə qənaəti belədir: “Dədə Qorqud kitabı”nın XI əsrdəki nüsxədən köçürülmüş olmasını inkar etməyə çalışan “faktlar” aciz görünür” (6, 30). Akademik T.Hacıyevin “Dədə Qorqud”la bağlı düşüncə və yorumlarının diapazonu genişdir. Boylar haqqında, onları hər birinin süjeti, məzmun və ideyası ilə əlaqədar ardıcıl və sistemli təhlillər aparmış alimin şərhləri və qənaətləri çox inandırıcıdır. Biz buna onun yazdıqlarına diqqət yetirsək əmin ola bilərik: “Kafir əlinə düşən Oğuz qəhrəmanları on altı il əsir qalır; Bəylərin üç yüz, oğullarının isə qırx igiddən ibarət fərdi dəstəsi var; Oğuz igidlərindən qorxan kafir onların qarşısına əsirlikdə olan Oğuz qəhrəmanlarını çıxarır; Əsirlər qadınlarına – xan qızı, sultan qızı, qadınlar ərinə bəyim, sultanım deyirlər. Oğuz cəmiyyətində yüksək əxlaq norması gözlənilir; Oğul atadan ötrü ölümə getməyə hazırdır; Musiqi alətləri qopuzdur və o müqəddəsdir və s. Əsərin yüksək bədii dilə malik olduğunu nəzərə çarpdıran türkoloqa görə, “elə bil üslubi nəzarətdən kənarında heç bir söz, heç bir cümlə yoxdur. Sanki hər sözün, hər səsin üslubi məqsədi var” (7, 98). Qorqudşünas alimin eposa həsr etdiyi sonuncu kitabı – “Dədə Qorqud kitabı: Oğuz tarixinin yazılı dərslisi” monoqrafiyasında dastanların həcmi, yazıya alınmamış – itkin düşmüş boyları, Qorqudun şəxsiyyəti, Şumer mifologiyası və “Dədə Qorqud”, “Dədə Qorqud və Şam qızı dastanı paralelləri”, “Dədə Qorqud”un nəzmi barədə çox maraqlı, mühüm elmi əhəmiyyət daşıyan mülahizələrlə qarşılaşırıq. Görkəmli türkoloq, tənqidçi - ədəbiyyatşünas, əməkdar elm xadimi, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü, akademik Tofiq Hacıyevin elmimizə verdiyi töhfələr, türkçülüyə xidmətləri daim xatırlanacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. – Bakı: ADU nəşri – 1976, 155 s.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə. – Bakı: “Maarif”, - 1987, 293 s.
3. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. 2 cildə, -Bakı: “Elm”, -2012

4. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz və ədəbi dilimiz. -Bakı: 1990
5. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. -Bakı: 1999, 216 s.
6. Hacıyev T. “Dədə Qorqud kitabı”nda türk dövlətçiliyi. – “Yeni Müsavat” qəzeti: 1997, 10-13, 14-16, 17-20, 24-27, 28-30, 31 Yanvar; 3, 4-6, 7-10, 18-20 Fevral, 4-6, 7-10, 11-13, 14-17, 18-21 Mart sayları
7. Hacıyev T. “Dədə Qorqud kitab”ı: Tariximizin ilk yazılı dərsliyi, Bakı: “Elm və təhsil”, -2014, 344 s.
8. “Kitabi Dədə Qorqud” ensiklopediyası, 2 cildə
  - a. 1-ci cild, -Yeni Nəşrlər Evi, 2000, 624 s.
  - b. 2-ci cild, -Yeni Nəşrlər Evi, 2000, 628 s.

AZERBAIJANI GRAMMAR, SKILLS AND HABITS CHECK
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BİLİK, BACARIQ VƏ VƏRDİŞLƏRİN YOXLANILMASI

ARZU KARİMOVA

Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
(Ü. Hacıbəyov-68), 0000-0002-2662-6015

Biliyin mənimsənilməsini təmin edən mühüm didaktik şərtlərdən biri onun sistemli şəkildə yoxlanılması və qiymətləndirilməsidir. Məktəb təcrübəsində, dərslərlə sübut olunduğu kimi, sınaq imtahanı müəllimə şagirdlərin biliyinin keyfiyyətini və inkişaf etdirilən bacarıqlarda bacarıq səviyyəsini müəyyən etmək imkanı verir. Bu da, öz növbəsində, şagirdlərin yeni materialı öyrənməyə hazırlığını müəyyən etməyə, həmçinin istifadə olunan tədris metod və üsullarının səmərəliliyini qiymətləndirməyə, lazım gələrsə, metodikada düzəlişlər etməyə imkan verir. [2, 56] Orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində Azərbaycan dilinin “şifahi” və “yazılı” formaları xüsusi qeyd olunmur, lakin buna baxmayaraq Azərbaycan dilinin tədrisində şifahi və yazılı nəzarət formaları aydın şəkildə fərqləndirilir. Qrammatik təriflər, orfoqrafiya qaydaları, sözləri, cümlələri təhlil etmək və bilikləri yazılı nitqdə, yəni imlalarda, təqdimatlarda, inşalarda və s. tətbiq etmək bacarığı nəzərə alınmaqla ümumi qiymət verilir. Şagirdlərin yazı işlərini düzgün yerinə yetirməsinə nəzarət sistemli şəkildə olmalıdır. Birinci sinifdə müəllim şagirdlərin hər növ yazı (sinif və ev) işlərini yoxlayır. II, III və IV siniflərdə isə yazı işləri yeni mövzunun öyrənilməsinin ilkin mərhələsində yoxlanılır, Azərbaycan dilində yazı işinin əsas növləri: imla, təqdimat, inşa, söz yaradıcılığı, leksik və orfoqrafik tapşırıqlar, test tapşırıqları daxildir. 1-ci sinifdə il ərzində üç yoxlama imla, 2-ci sinifdə dörd imla və dörd ifadə yazı, 3-cü və 4-cü siniflərdə ifadə yazılarla yanaşı, yoxlayıcı esselər də həyata keçirilə bilər. Bundan əlavə, hər sinifdə il ərzində ən azı 8-10 yoxlama imla, qrammatika, söz yaradıcılığı, leksik tapşırıqlarla bağlı təqribən 6-8 test işi, dörd ifadə və ya inşa yazılır. Yoxlama işlərini yoxlayarkən müəllim aşağıdakı standartları rəhbər tutur: imla xətası olmayan iş üçün “5” qiyməti, 1-2 orfoqrafik səhvə yol verilmiş imla üçün - “4” qiyməti, 3-5 orfoqrafik səhvi olan imlalara - “3”, 6-8 səhvi olan imla üçün - “2”; səkkizdən çox orfoqrafik səhvi olan iş isə “1” balla qiymətləndirilir. İfadə və inşa (esse) qiymətləndirilərkən təqdim olunanların faktiki dəqiqliyi, məzmunun tamlığı, cümlələrin düzgün qurulması və sözlərin istifadəsinin düzgünlüyü nəzərə alınır. Azərbaycan dilinin tədrisinin effektivliyi dərslərin keyfiyyətindən birbaşa asılıdır, çünki məktəbdə dərs tədris prosesinin təşkilinin əsas forması olub və qalır. Pedagoji ədəbiyyatda geniş işıqlandırılan dərsə dair ümumi didaktik tələblər sözügedən fənnin dərsləri ilə bağlı konkret metodik spesifikasiyaya malikdir. Azərbaycan dili dərslərinin təmin etməli olduğu əsas tələbləri qısaca aşağıdakı müddələrdə ifadə etmək olar: I. Yeni biliklərin mənimsənilməsi, onun nitq praktikasında tətbiqi və məktəblilərin tərbiyəsi vahid prosesdə birləşir. Təsadüfi deyil ki, son onillikdə şagirdlərin sinifdə tədris fəaliyyətinin təşkilinə, dərstdə istifadə olunan dil materialının ideya-siyasi, estetik, bədii dəyərinə, dilin ideoloji aspektinə xüsusi diqqət yetirilir. [1, 119-120] Dərstdə hər şey gündəmə gətirilir, o cümlədən müəllimin uşaqlara mehriban münasibəti, şagirdlər arasında münasibət, müəllimin bu dərs üçün seçdiyi tədris metodu, şagirdlərin yerinə yetirdiyi tapşırıqların növləri, keçirilən qrammatika əsasında dil materialı, sözün əmələ gəlməsi, orfoqrafiyası və s. öyrənilir.

Zəruri mənəvi keyfiyyətlər, yaradıcı kollektiv axtarış mühitinin yaradıldığı bir dərstdə formalaşır. Məsələn, dördüncü sinifdə dərstdə “Felin keçmiş zamanı və onun şəkilçilərinin yazılışı” mövzusunda müəllim şagirdlərin fəaliyyətini təşkil edərkən müəyyən bir cümləni lövhədə yazır: “Yayda mən və bacım kəndə getmişdik”. Müəllim keçmiş zaman şəkilçilərinin köməyi ilə cümlənin feilini müxtəlif formalarda göstərir və bununla da feilin keçmiş zamanı ilə bağlı şagirdlərə informasiyanı çatdırır. Daha sonra o, şagirdlərə keçmiş zamanla bağlı feilləri sadalamağı tapşırır. Müəllimin köməyi ilə şagirdlər feilləri keçmiş zamanda işlədərək cümlə qurmağa çalışırlar. Həmin mövzu ilə bağlı yaradıcı imladan da istifadə etmək olar. Müəllim cümləni yazır, feil hissəsinə üç nöqtə qoyur, feilləri ayrı-ayrı zamanlarda verərək, şagirdlərə bunların içərisində hansı feillərin keçmiş zamanda olduğunu tapmağı və nöqtələrin yerinə yazmağı tapşırır. Azərbaycan dili dərslərində ana dilinə məhəbbət, sözə hörmət tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Buna görə də dərslər üçün mətnlər diqqətlə seçilir. Dil öyrənmə prosesində leksik-üslubi iş böyük yer tutur. Azərbaycan dili dərslərində tez-tez şeirlər verilir; uyğunlaşdırılmış mətnlərlə yanaşı, yüksək bədii orijinallığa malik mətnlərdən də geniş istifadə olunur. Azərbaycan dilinin tədrisinin bütün prosesi məktəblilərdə elmi dünyagörüşünün əsaslarını inkişaf etdirməyə yönəldilmişdir. [3, 115] Azərbaycan dili dərsləri həm də hər bir şagirdə lazım olan dəqiqlik, müstəqillik, təşəbbüskarlıq kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirir. II. Dərsin aydınlığı və daxili məntiqi məqsədyönlülüüyü. Yeni materialın öyrənilməsi dərslərin məntiqi əsasən tədqiq olunan dil hadisəsinin aspektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, onun linqvistik mahiyyəti ilə müəyyən edilir. Müəllimin bu əlaqələri görməsi və bir sıra tapşırıqları yerinə yetirərək onu şagirdlərlə birlikdə tədris etmək üçün çıxarmağı vacibdir. Dərs qrammatik bilikləri möhkəmləndirmək və orfoqrafiya bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Dərslər kollektiv şəkildə həyata keçirilə bilər, çünki müəyyən bir orfoqrafik qaydanı yazarkən hərəkətlərin ardıcılığı gözlənilir. Sonradan şagirdlərin müstəqilliyi artır. Dərsdə yerinə yetirilən məşğələlər arasındakı əlaqə həm də inkişaf etdirilən bacarığın xarakteri ilə müəyyən edilir. Dərsin məqsədyönlülüüyü tədris materialının dərslərin mövzusunə və məqsədlərinə uyğunluğu ilə yaranır. Dərs üçün bütün tədris materialları, o cümlədən dil faktlarını müşahidə etmək üçün material, orfoqrafiya üçün material və müxtəlif növ nitq məşqləri dərslərin məqsədinə tam uyğun olmalıdır. Məsələn, II sinifdə dərslərin mövzusu “İsimlər haqqında biliklərin ümumiləşdirilməsi”dir. Qrammatika, leksika və orfoqrafiya məşğələləri bir-biri ilə elə bağlı olmalıdır ki, ismin nitq hissəsi kimi xüsusiyyətlərini və bu sözlərin yazılışını sistemləşdirməyə imkan versin. [2, 38] III. Azərbaycan dili dərsləri, ilk növbədə, şagirdlərin nitq və təfəkkürünü inkişaf etdirmək dərsləridir. Bu tələb akademik fənnin özünün spesifikliyi ilə bağlıdır ki, onun sosial funksiyası dilin kommunikativ funksiyasında üzə çıxır. Azərbaycan dili dərslərinin sosial əhəmiyyət kəsb etməsi üçün o, şagirdlərdə qrammatik cəhətdən düzgün, stilistik cəhətdən dəqiq, ardıcıl olaraq öz fikirlərini ifadə etmək və başqalarının fikirlərini çatdırmaq bacarığını inkişaf etdirməyə yönəldilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Balıyev H. Azərbaycan dili tədrisi metodikasından mühazirələr, Bakı, ADPU-nun nəşri, 1978, 86 s.
2. Abdullayev A. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1962.
3. Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı, 2000.

Özet

Bilginin özünəməxsusluğunu saqlayan önəmli didaktik şəraitlərdən biri də onun sistemli şəkildə tədris edilməsi və qiymətləndirilməsidir. Okul prosesində, defalarca onaylandığı kimi, test, müəllimin öyrənilənlərinin bilik keyfiyyətini və inkişaf etdirilən bacarıqlara hakim olma dərəcəsini müəyən etməsinə imkan verir.

Bu, öğrencilerin yeni materyalleri öğrenmeye hazır olup olmadıklarını belirlemenize, ayrıca kullanılan öğretim yöntem ve yöntemlerinin etkinliğini değerlendirmenize ve metodolojide ayarlamalar yapmanıza olanak tanır.

Anahtar kelimeler: bilgi, okul deneyimi, beceri, alışkanlık, kalite.

Abstract

One of the important didactic conditions that ensure the assimilation of knowledge is its systematic study and evaluation. As has been repeatedly confirmed in school practice, testing allows the teacher to determine the quality of students' knowledge and the level of mastery of the developed skills. This allows you to determine whether students are ready to learn new material, as well as to evaluate the effectiveness of the teaching methods and methods used, and to make adjustments to the methodology.

Key words: knowledge, school experience, skill, habit, quality.

USING INTERACTIVE WHITEBOARDS AND DIGITAL APPLICATIONS TO
TEACH CORRECT PRONUNCIATION IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS
AZERBAIJAN DİLİ DERSLERİNDE DOĞRU TELAFFUZUN ÖĞRETİLMESİ
İÇİN İNTERAKTİF YAZI TAHTALARI VE DİJİTAL UYGULAMALARIN
KULLANILMASI

LALE MUSAYEVA QİSMET KIZI

Ü. Hacıbeyov 68, Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Azərbaycan Dili Ve Öğretim
Teknolojisi Bölümü,

ORCID: 0000-0002-7701-5716

Özet

Mevcut nesil öğrenciler, bilgi ve dijital teknolojiler çağında büyümüş olmaları nedeniyle önceki nesillerden farklılık göstermektedir. Neredeyse hiç kağıt kitap okumuyorlar, internetteki eğitim kaynaklarını ve e-kitapları tercih ediyorlar. Bu tür öğrencilerin ilgisini çekmek için, bilgi miktarını aktarmayı amaçlayan geleneksel yöntemler açıkça yeterli değildir. Yaşam durumlarının modellenmesini içeren ve öğrencilerin kendi kendine eğitim ve kişisel kendi kaderini tayin etme eğilimi, bilişsel aktivite motivasyonu, kişilerarası ilişkiler sistemi, sosyal yeterlilikler, aktif vatandaşlık vb. geliştirmelerine olanak tanıyan aktivite temelli bir yaklaşıma ihtiyaç vardır. Günlük yaşamda kullandıkları elektronik araçların aynısı, bilgi alanına ve sanal gerçekliğe alışmış öğrencilerin dikkatini çekebilmektedir. Etki derecesi bakımından kişisel bilgisayarlara, tabletlere ve oyun konsollarına benzeyen bu araçlardan biri de interaktif beyaz tahtadır. Bu, ana kısmı mutlaka kişisel bir bilgisayara, projektörün görüntüyü karttan monitöre aktaracağı şekilde bağlanan bir dokunmatik ekrandır. Tahtanın yüzeyi çok hassastır ve üzerine çizim yapmak ve yazmak için bir kalem (veya hatta parmağınızı) kullanmanıza olanak tanır. Bilgisayarı kontrol etmek için fare veya klavyeye gerek yoktur. Gerekirse grupta görme sorunu olan öğrenciler varsa tahtada gösterilen herhangi bir öğeyi elinizin tek bir hareketi ile büyütebilirsiniz. İnteraktif bir beyaz tahtayla çalışmak, çeşitli bilgi aktarım biçimlerini (görsel, işitsel ve dokunsal) birleştirerek malzemenin algı düzeyini artırır. Arka plan, ses ve video figürlerinin tek bir bütün halinde birleştirilmesini içeren dersin tasarımı önemli bir rol oynamaktadır. Dil öğrenmede her öğrencinin kendine özgü eğilimleri ve tarzı olduğu bilinmektedir. Psikologların çalışmalarının gösterdiği gibi, öğrenme sürecine ne kadar çok sinir sistemi dahil olursa, alınan bilgiler daha sonra o kadar iyi yeniden üretilir. Bu karmaşık kombinasyonun öğrenci üzerinde büyük etkisi vardır ve materyalin daha iyi öğrenilmesine katkıda bulunan çağrışımsal bağlantılar oluşturur. Sonuçta çağrışımlar düşüncelerimizin doğal bir yoldaşdır. İnsan beyni, bilgilerin otomatik olarak birbirine bağlanacağı şekilde tasarlanmıştır.

Anahtar kelimeler: İnteraktif, tahta, öğrenci, bilgi, dijital teknolojiler

Abstract

The current generation of students differs from previous ones in that they grew up in the era of information technology and digital technologies. They hardly read paper books, preferring the educational resources of the Internet and e-books.

To interest such students, traditional methods aimed at transmitting the sum of knowledge are clearly not enough. An activity-based approach is needed, which involves modeling life situations and allows developing in students a tendency towards self-education and personal self-determination, motivation for cognitive activity, a system of interpersonal relationships, social competencies, an active civic position, etc. The same electronic means that they use in everyday life are capable of holding the attention of students accustomed to the information space and virtual reality. One of such means, similar in the degree of impact to personal computers, tablets, game consoles, is an interactive whiteboard. This is a touch screen, the main part of which is necessarily connected to a personal computer in such a way that the projector transmits the image from the board to the monitor. The surface of the board is very sensitive and allows you to use a pen (or even a finger) to draw and write on it. Neither a mouse nor a keyboard is required to control the computer. If necessary, if there are students with poor eyesight in the group, you can simply enlarge any element depicted on the board with one movement of your hand. Working with an interactive whiteboard increases the level of perception of the material due to the combination of various forms of information transfer - visual, audio and tactile. The design of the lesson, which includes combining the background, figures, audio and video sequences into a single whole, plays an important role. It is known that each student has his own inclinations, his own style in learning foreign languages. As psychologists' research shows, the more neural systems are involved in the learning process, the better the information received is reproduced later. Such a complex combination has a great impact on the student, forming associative connections that contribute to better assimilation of the material. After all, associations are a natural companion of our thoughts. The human brain is designed in such a way that information is automatically linked together.

Keywords: Interactive, board, student, information, digital technologies

1. GİRİŞ

Müasir təhsil texnologiyaları təlimin keyfiyyətini yüksəltmək üçün geniş alətlər təklif edir. Bu vasitələrdən biri də tədris prosesini əhəmiyyətli dərəcədə şaxələndirə və daha səmərəli edə bilən interaktiv lövhələr və rəqəmsal proqramlardır. Bu məqalədə ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində düzgün tələffüzü öyrətmək üçün bu texnologiyalardan istifadədən bəhs edilir.

1.1. Kuramsal Çərçevə

İnteraktiv lövhələr bir çox üstünlüklərinə görə müasir sinif otaqlarının ayrılmaz hissəsinə çevrilir:

1. Materialın vizuallaşdırılması: İnteraktiv lövhələr animasiyalar, şəkillər və videolar vasitəsilə mürəkkəb dil anlayışlarını və tələffüzü vizuallaşdırmağa imkan verir. Bu, şagirdlərə materialı daha yaxşı öyrənməyə kömək edir, xüsusən də söhbət fonetika və düzgün tələffüzdən gedirsə.
2. İnteraktivlik və cəlbətmə: İnteraktiv lövhələr şagirdlərin təlim prosesində fəal iştirakına kömək edir. Materialla qarşılıqlı əlaqə qurmaq bacarığı (obyektlərin hərəkətlənməsi, düzgün variantların seçilməsi) dərsləri daha əyləncəli və effektiv edir [2].
3. Dərhal əlaqə: İnteraktiv lövhələrin köməyi ilə müəllimlər şagirdlərə anında rəy verə bilirlər. Məsələn, tələffüz tapşırığını yerinə yetirdikdən sonra şagirdlər səhvlərini dərhal görür və onları düzəldə bilirlər.
4. Audiovizual dəstək: İnteraktiv lövhələr audio və video materialların istifadəsinə imkan verir ki, bu da tələffüzü öyrədərkən xüsusilə vacibdir. Şagirdlər düzgün tələffüz nümunələrinə qulaq asa və öz tələffüzü ilə müqayisə edərək dərhal təkrarlaya bilirlər.

2. YÖNTEM

Rəqəmsal proqramlar düzgün tələffüz bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Onlar şagirdlərə müstəqil işləmək imkanı verir ki, bu da təlim prosesini artırır. Bəzi əsas üstünlüklərə aşağıdakılar daxildir:

1. **Öyrənməyi fərdiləşdirir:** Rəqəmsal proqramlar şagirdin bilik səviyyəsindən asılı olaraq məşqlərin çətinlik səviyyəsini fərdiləşdirməyə imkan verir. Bu, fərdi yanaşma təmin edir və materialın daha dərinlən mənimsənilməsinə kömək edir.
2. **Öyrənmə materiallarına daimi çıxış:** Şagirdlər təkcə dərstdə deyil, həm də evdə bacarıqların təkrarlanmasına və möhkəmlənməsinə kömək edən proqramlardan istifadə edə bilərlər. Bu, müntəzəm təcrübə tələb edən düzgün tələffüzü öyrənmək üçün xüsusilə vacibdir [1].
3. **İnteraktiv məşqlər:** Bir çox proqramlar şagirdlərin tələffüzlərini qeyd edə və təhlil edə, standartla müqayisə edə və təkmilləşdirmə üçün tövsiyələr ala biləcəyi interaktiv məşqlər təklif edir.
4. **Oyun elementləri vasitəsilə motivasiya:** Oyun elementlərinin tətbiqlərə daxil edilməsi öyrənmə prosesini daha əyləncəli edir. Şagirdlər tapşırıqları düzgün yerinə yetirdiklərinə görə xal və ya mükafat alırlar ki, bu da onları daha da öyrənməyə həvəsləndirir.

3. BULGULAR

Azərbaycan dilinin tədrisi prosesinə interaktiv lövhələrin və rəqəmsal proqramların daxil edilməsi səriştəli yanaşma və planlaşdırma tələb edir. Müəllimlər tələffüz məqsədlərinə çatmaq üçün öz bacarıqlarını maksimum dərəcədə artırmaq üçün bu texnologiyaların sinifə inteqrasiyasını düşünməlidirlər. Buraya aşağıdakılar daxil ola bilər:

- Səslərin və sözlərin düzgün tələffüzünü nümayiş etdirmək üçün interaktiv lövhələrdən istifadə, sonra isə şagird təcrübəsi.
- İnteraktiv şəkildə tələffüz etməyə imkan verən rəqəmsal proqramlarla müntəzəm dərslərin təqdim edilməsi.
- Şagirdlərin interaktiv lövhədən istifadə edərək birgə tapşırıqlar yerinə yetirə və bir-birinin tələffüzünü təhlil edə biləcəyi qruplar və ya cütlər işinin təşkili.

Azərbaycan dili dərslərində düzgün tələffüzü uğurla öyrətmək üçün interaktiv lövhələrdən və rəqəmsal proqramlardan istifadə etməklə konkret strategiya və metodların tətbiqi vacibdir. Aşağıda belə üsulların nümunələri verilmişdir:

1. **İnteraktiv fonetik cədvəllər:** Müəllim interaktiv lövhədən istifadə edərək fonetik qrafikləri nümayiş etdirə bilər, burada hər bir səs onun tələffüz nümunəsi və müvafiq sözlə müşayiət olunur. Şagirdlər tələffüzlərini eşitmək üçün səslərin üzərinə klikləyər, sonra özlərini sınaq üçün yüksək səslə təkrarlaya bilərlər.
2. **Kontekstdə tələffüz:** İnteraktiv lövhələrdən istifadə edərək müəllim tapşırıqlar yarada bilər ki, burada şagirdlər cümlələr və ya qısa mətnlər kontekstində sözləri düzgün tələffüz etməlidirlər. Məsələn, lövhədə vurğulanan sözlər səs yazısı ilə müşayiət oluna bilər və şagirdlər düzgün tələffüzə diqqət yetirərək cümləni təkrar etməlidirlər [3].
3. **Tələffüz üçün oyun proqramları:** Viktorinalar və ya rəqabətli tələffüz oyunları kimi rəqəmsal proqramlar vasitəsilə oyun elementlərinin daxil edilməsi şagirdləri motivasiya etməyə kömək edir. Tətbiqlər sadə sözlərdən mürəkkəb ifadələrə qədər müxtəlif çətinlik səviyyələri təklif edə və şagirdləri düzgün tələffüz üçün mükafatlandırma bilər.

4. Tələffüzün təhlili və korreksiyası: Bəzi rəqəmsal proqramlar şagirdlərə öz tələffüzlərini qeyd etməyə və onu standartla müqayisə etməyə imkan verən səs yazma funksiyası təklif edir. Müəllimlər bu qeydlərdən səhvləri təhlil etmək və düzəlişlər təklif etmək, həmçinin hər bir şagirdlə fərdi işləmək üçün istifadə edə bilirlər.

5. İnteraktiv dialoqlar: Müəllimlər şagirdlərin düzgün tələffüzdən istifadə etməkdə iştirak etmələri üçün interaktiv lövhədə ssenarili dialoqlar yarada bilirlər. Bu, ya hər bir şagirdin konkret rol oynadığı rol oyunu şəklində, ya da şagirdlərin qarşılıqlı əlaqədə olduğu əvvəlcədən yazılmış dialoqlar şəklində həyata keçirilə bilər.

6. Multimedia təqdimatları: İntonasiya, vurğu və ritm kimi tələffüzün müxtəlif aspektlərini nümayiş etdirmək üçün interaktiv lövhələrdə multimedia təqdimatlarından istifadə etmək. Bu təqdimatlar şagirdlərə bu aspektləri daha yaxşı başa düşmək və mənimsəmək üçün video və audio nümunələri ehtiva edə bilər.

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

İnteraktiv lövhələr və rəqəmsal proqramlar Azərbaycan dərslərində düzgün tələffüzü öyrətmək üçün güclü vasitədir. Onlar tək-cə dərsləri daha maraqlı etmir, həm də interaktivlik və audiovizual dəstək imkanları sayəsində daha effektiv öyrənməyə töhfə verirlər. Bu texnologiyaların tədris prosesinə daxil edilməsi müəllimlər üçün yeni üfqlər açır və şagirdlərin dil bacarıqlarının daha dərin və şüurlu öyrənilməsinə töhfə verir.

Azərbaycan dili dərslərində düzgün tələffüzün öyrədilməsi prosesinə interaktiv lövhə və rəqəmsal proqramların inteqrasiyası müəllim və şagirdlər üçün yeni imkanlar açır. Bu texnologiyalar vizuallaşdırma və interaktivlik vasitəsilə öyrənmə keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa bilər, həmçinin şagirdlərə istənilən əlverişli vaxtda müstəqil şəkildə tələffüzü üzərində işləmək imkanı verir.

Bu üsulları uğurla həyata keçirmək üçün müəllimlərə tövsiyə olunur:

- İnteraktiv texnologiyalardan istifadəni nəzərə alaraq tədris materiallarını hazırlamaq və uyğunlaşdırmaq;
- Peşəkar səriştənin yüksəldilməsi üçün interaktiv lövhələrdən və rəqəmsal tətbiqlərdən istifadəyə dair müntəzəm təlimlər və seminarlar keçirmək;
- Şagirdlərin keyfiyyətli resurslara çıxışını təmin etməklə, onları sinifdən kənarında rəqəmsal proqramlarla müstəqil işləməyə həvəsləndirmək;
- Fonetika, intonasiya və ritm kimi tələffüzün bütün aspektlərini əhatə etmək üçün müxtəlif interaktiv məşqlər və fəaliyyətləri öyrənmə prosesinə daxil etmək.

Azərbaycan dilinin tədrisində interaktiv lövhələrdən və rəqəmsal proqramlardan istifadə ibtidai sinif şagirdlərinin dil biliklərini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa, təlim prosesini daha maraqlı, əlçatan və effektiv edə bilər.

5. KAYNAKLAR

1. Həsənov R. (2019). Dil tədrisində multimediyə və rəqəmsal texnologiyaların rolu". "Beynəlxalq Təhsil" jurnalı
2. Quliyev M. (2022). Dil tədrisində interaktiv lövhələrin inteqrasiyası". Azərbaycan Təhsil İnstitutu
1. Məmmədov A. (2023). Uşaqlar üçün dil öyrənmədə interaktiv alətlərin əhəmiyyəti". "Məktəbəqədər və İbtidai Təhsil" jurnalı

LITERARY ACTIVITY OF ACADEMIC MIRZA İBRAHİMOV
AKADEMİK MİRZƏ İBRAHİMOVUN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİ

Dr. ÜLKER BAŞSİYEVA

ADPU-Nun Filoloji Fakültesinin Edebiyatın Tedrisi Teknolojisi Bölümünün

Baş Öğretim Üyesi

ORCID İD 0000-0002-5994-2356

GİRİŞ

Mirzə İbrahimov (1911-1993) müasir Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkül və inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmiş görkəmli yazıçı və dramaturqdur. O, keçən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq silsilə hekayə, dram (“Madrid”, “Məhəbbət”, “Kəndçi qızı”, “Həyat”, “Yaxşı adam”, “Közəren ocaqlar”), povest (“Güləbət”, “Xosrov Ruzbeh”, “Fırtına quşu”) və romanları ilə (“Gələcək gün”, “Böyük dayaq”, “Pərvanə”) Azərbaycan ədəbiyyatına böyük töhfələr vermiş, fikrin bədii ifadə imkanlarını xeyli zənginləşdirmişdir. M.İbrahimov bədii yaradıcılıq sahəsində olduğu kimi, elmi fəaliyyətində də böyük uğurlar qazanmış, nəzəriyyəçi alim olaraq tənqidi-estetik fəaliyyətində ədəbiyyatşünaslığımızı məşğul edən müxtəlif problemlərin araşdırılmasında nailiyyətlər əldə etmişdir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi-nəzəri fikrinin görkəmli nümayəndəsi M.İbrahimovun istər bədii, istərsə də ədəbi-nəzəri yaradıcılığı zəngin hadisə olub, kəmiyyət və keyfiyyət baxımından sanballı nümunələrlə təmsil olunur. Bütün ömrü boyu bədii yaradıcılıqla məşğul olan ədib bununla yanaşı, ədəbi-nəzəri yaradıcılıqdan da qalmamış, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı ilə bağlı özünəməxsusluğu ilə seçilən çoxsaylı tədqiqatlar aparmışdır. Onun ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi-tənqidi yaradıcılığını əlamətdar edən əsas hadisə M.İbrahimovun eyni zamanda dərin bədii təfəkkürə malik yazıçı olması ilə bağlı idi. O, tədqiqat obyektinə çevirdiyi bədii mətnləri bir yazıçı kimi dərinləndirir, bu əsərlərin müəlliflərinin psixoloji aləminə enə bilirdi. Çünki özü də yazıçı idi və yaradıcılığın psixologiyasına canlı şəkildə bələd idi. Bu cəhətdən M.İbrahimovun ədəbiyyatşünaslığın istənilən sahəsi (ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbi tənqid) ilə bağlı yazıları bu gün belə öz dəyərini saxlamaqla müasir filologiyanın tədqiqat obyektinə çevrilə bilər. M.İbrahimovun istər bədii, istərsə də filoloji yaradıcılığı tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, bu bərdə həm onun sağlığında, həm də sonrakı dövrlərdə müxtəlif yazılar yazılmışdır. Lakin ədibin elmi-nəzəri yaradıcılığı o qədər zəngindir ki, bundan sonra da tədqiqat olunma potensialını özündə saxlayır. Akademik M.İbrahimovun ədəbi-tənqidi fəaliyyəti elə bir yüksək inkişaf mərhələsinə ucalmışdır ki, bu mərhələdə “yazıçı tənqidi” ilə “professional tənqid”in sərhədləri aradan götürülmüş, “aralıq tənqid” (“promejutoçnaya kritika”) adlanan üçüncü tənqid tipi özünü göstərmişdir. Bu tənqidin nümayəndələri “məntiqi-idraki və bədii obrazlı təfəkkürə məxsus ümdə keyfiyyətləri və əlamətləri üzvü surətdə birləşdirir və hər ikisindən bərabər səviyyədə istifadə etməyi bacarırlar. Belələri təbiət və cəmiyyətdə nadir hallarda zübur edirlər. Ədəbiyyatşünaslığın tarixində bu cür tənqidçilər az məlumdur. Almaniyada T.E.Lessinq (XVIII əsr), Rusiyada N.Q.Çernişevski (XIX əsr), Azərbaycanda M.F.Axundov (XIX əsr) bu qəbil tənqidçilərdəndir”(6, 1). Akademik M.İbrahimov 82 illik ömrünün təxminən 60 illik bir dövründə elmi-nəzəri fəaliyyətlə məşğul olmuşdur.

Akademik M.İbrahimovun C.Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi “Böyük demokrat” (1939) monoqrafiyası, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, M.F.Axundov, Q.Zakir, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, M.Hüseyn, S.Vurğun, Turgenev, Krilov, Qoqol, Nekrasov, Dostayevski, Şedrin, Qorki və s.kimi Azərbaycan və rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin həyat və yaradıcılıqlarına, o cümlədən klassik və müasir ədəbiyyatımızın bir sıra nəzəri-estetik problemlərinə dair tədqiqatları və s. onun ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki xidmətlərinin möhtəşəmliyini ifadə edir. Yazıçı-alim fəaliyyəti müstəvisində akademik M.İbrahimov M.Rəfili, Mir Cəlal, Mehdi Hüseyn, Elçin Əfəndiyev kimi “aralıq tənqid” tipi nümayəndələri arasında yer alırsa, sırf ədəbiyyatşünas alim kimi M.Arif, Y.Qarayev, B.Nəbiyev, Ə.Mirəhmədov, İ.Həbibbəyli və digər şəxsiyyətlər sırasında dayanır. Hər iki halda akad.M.İbrahimov ədəbiyyatşünaslıq tariximizə Azərbaycan, rus, Avropa və Şərqi xalqları ədəbiyyatının ayrı-ayrı dövrləri, görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərinin həyat və yaradıcılıqları, bu yaradıcılıqların mövzu-ideya, dil-üslub, süjet və s. problemləri barədə əhəmiyyətli elmi-nəzəri tədqiqatlar aparmış müəllif kimi daxil olmuşdur. Lakin sirr deyildir ki, akademik M.İbrahimovun Azərbaycan ədəbiyyatı problemləri ilə bağlı araşdırmaları, onun rus, Avropa və Şərqi ədəbiyyatları ilə əlaqədar apardığı tədqiqatlardan qat-qat çoxdur. Bu mənada akad.M.İbrahimovun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin öyrənilməsi özünün elmi aktuallığı ilə gündəmdə dayanır.

KAYNAKLAR

1. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, I cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 512 s.
2. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, II cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 504 s.
3. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, III cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 592 s.
4. İbrahimov M. Əsərləri , 10 cildə, IV cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 596 s.
5. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, V cild, Bakı: Yazıçı, 1980, 339 s.
6. Məmmədov X. Ədəbiyyatşünaslıq abidəsi / Ədəbiyyat qəzeti, 11 noyabr, 2005, №45, səh.1

**MIRZA ALAKBAR SABIR'S ARTISTIC RESPONSE TO SADI SHIRAZI'S POETRY
MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN SƏDİ ŞİRAZİ POEZİYASINA BƏDİİ REAKSİYASI****ULDUZ FƏRHAD QIZI QƏHRƏMANOVA****Filologiya Üzrə Fəlsəfə Doktoru Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti “Ədəbiyyat”
Kafedrasında Baş Müəllim****Orcid ID: 0009-0003-4418-9319****Abstrakt:**

Bu məqalədə Sədinin Sabirlə yazdığı şeirlər iki dünyagörüşünün bir-birinə qarşı mübarizəsini əks etdirir. Sədi dünya şöhrətli bir filosof kimi cəmiyyətə şeirləri ilə mənəviyyat dərsi verir və bu şeirlərin yarışması şairin arzusu və arzusudur. Amma Sabir bu dünyanı başqa gözlə görmüşdü. Onun şeirləri cəmiyyətdə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən konfessional həqiqəti təsvir edir. Sədi cəmiyyətin mübarizəsində səbirlə, Sabir isə bu mübarizədə öz humanistliyi ilə iştirak edib.

Açar sözlər: tərcümə, satira, qəzəl, təhzil, bənzətmə, mənzum hekayə

Стихотворения Саади, приведенные в статье и написанные Сабиром тахзили (стихи-подражания стихам другого поэта) на эти произведения показывают борьбу двух мировоззрений друг с другом. Саади известный своей мудростью поэт-философ в своих стихах дает урок морали обществу в котором жил и творил; в содержаниях этих произведений показываются мечты и грезы поэта. А Сабир видел мир другим углом зрения: в его стихах отражаются антогонические действительности общество сталкивающиеся друг с другом, в то же время, поэт, в своем творчестве, идет острым критическим путем. Саади участвовал в общественной борьбе терпением и упованием, другими словами, с примирительной гуманизмом, а Сабир в этой столкновении своим наступительным гуманизмом.

Ключевые слова: перевод, сатира, газелла, приблизительно, подражание, стихотворение

Poems given in this article by Sadi with Sabir`s which he wrote to them reflect the struggle of two world views to each other. Sadi gives the lesson of morality with his poems in the society as a world wide famous philosopher and the contents of these poems are the poet`s wish and dream. But Sabir had seen this world with other eyes. His poems describes the conflict truth in the society which conflicts each other. Sadi took part in the society struggle with patience, but Sabir took part with his humanism in this struggle.

Key words: translation, satire, ghazal, pseudonym, likeness

Şərq ölkələrində M.Ə.Sabir irsinin yayılması və təsiri məsələsinin işıqlandırılması kimi, onun əsərlərinin bu xalqların dillərinə tərcümə olunmasının öyrənilməsi də çox vacibdir. Sabirşünaslar çox haqlı olaraq Mirzə Ələkbər Sabiri təkcə Azərbaycanın deyil, həmçinin Şərqi də böyük şairi adlandırırdılar. Məlum olduğu üzrə Sabiri “Molla Nəsrəddin” vasitəsilə Hindistan, Türkiyə, Orta Asiya və Şərqi başqa xalqları oxuyurdu. Böyük şairi Azərbaycanla birlikdə Yaxın Şərqi təleyi də maraqlandırır.

Çünki Şərqin intibahına var qüvvəsi ilə çalışan böyük sənətkar M.Ə.Sabirin 1905-ci il rus inqilabını hərərətlə alqışlamasına səbəb bu inqilabın Şərq xalqlarını qəflət yuxusundan oyatmasında idi. Tarixdən də məlumdur ki, 1905-ci il rus inqilabın təsiri ilə Asiyada böyük dünya tufanlarının mənbəyi açılmış, rus inqilabi ardınca İran, Türkiyə və Çin inqilabları başlanmışdı. Sabir İran hadisələrinə də fəal münasibət bəsləyirdi. O, İran məşrutəsinin uzaq tarixi ilə maraqlanırdı. Onu əvvəllər ən çox düşündürən, Müzəffərəddin şahın ölümündən sonra şahlığa keçən Məhəmmədəli şahın mürtəcə işləri idi. Bəllidir ki, Müzəffərəddin şah məşrutə vermiş, Məhəmmədəli şah isə şahlığı əlinə olan kimi bu məşrutəni ləğv etmişdir. Sabirin Məhəmmədəli şah əleyhinə yazdığı şeirlər geniş xalq kütlələri arasında olduqca tez yayılır və dərhal əzbərlənirdi. İranda elə bir mühüm siyasi, ictimai hadisə olmamışdır ki, Sabir onu qələmə almamış olsun. O, dövrü mətbuatdan hətta ayrı-ayrı inqilabçılardan İran inqilabına dair məlumat toplayır və günün tələblərinə uyğun aktual şeirlər yazırdı. Bu problem Ə.Cəfər, M.Cəlal kimi ədəbiyyatşünasların məqalələrində öz əksini tapmışdır. M.Ə.Sabirin Şərq ədəbiyyatından ilk məlum tərcüməsi şairin məktəbdə oxuduğu illərdə edilmişdir. Belə ki, bu tərcümə ilk dəfə 1912-ci ildə A.Səhhətin “Hophopnamə”yə yazdığı müqəddimədə çap olunmuşdur. Bütün nəşrlərə daxil edilmişdir. A.Səhhət həmin şeirin tərcümə tarixçəsini belə izah edir: On iki sənə yetişdikdə mərhum farsî hekayələrin türkcə mənzum tərcüməsini Sabirdən istəmiş.

O cümlədən **“Gülüstan”**da:

Didəm güli-tazə çənd dəstə

Bər günbədi əz giyah bəstə-

hekayəsini Sabir türkcə boylə nəzmən tərcümə etmişdir:

Gördüm neçə dəstə tazə güllər,-

Bağlanmış idi giyah ilən tər;

Dedim: “Nə olur giyahi-naçiz

Ta əyləşə gül səfində əziz”

Ot ağlayaraq dedi: “Otur sən,

Söhbət eləyim, qəmim götür sən

Alilər edərmi tərki-söhbət,

Halonki olarda var səxavət”

Sabirin “Ərdəbil hakimi Rəşidülmülkə”(“Ey qolçomaq, əlsizlərə çox eyləmə azar”) adlı dörd misralıq satirası Şeyx Sədinin dili ilə deyilir. Belə ki:

Şeyx Sədi:

Ey qolçomaq, əlsizlərə çox eyləmə azar,

Zənn etmə ki, daim belə qızgın qala bazar...

Min zülm çatır xəlqə dilazarlığından,

Yeydir sənə ölmək bu cəhandarlığından!...

Bu şeir ilk dəfə “Yeni həqiqət” qəzetində 17 fevral 1911-ci ildə, № 22-də “Mütərcim Ə.S.”imzası ilə çap olunmuşdur. Birinci nəşrdən başqa, bütün qalan nəşrlərə daxil edilmişdir. (7; 248) Ə.Cəfərə görə, Sabirin Şərq şairi Sədiyə olan bədii reaksiyası belədir: Farsca iki nəzirəsi və ondan bir təzmini vardır.

1. Sədinin on iki beytdən ibarət olan “Şərəfi-mərd de cudəstü kəramət be sücud” misrası ilə başlayan qəzəlidən Sabir beş misranı təzmin etmişdir. Lakin Sədidə qəzəl şəklində, beytlər üzrə qurulmuş, Sabirdə isə isə müsəmmət altılıq şəklində bəndlər üzrə qurulmuşdur. Vəzncə bu iki əsər eynidir, təzmində başqa cürə də olmaz. Bunların qafiyələrində də birlik var. Lakin Sabirin bu şeiri üçün səciyyəvi cəhət ondakı təzminlər deyil, bəlkə də Sədinin əsərini təhzil etməsindədir. Sabirin şeiri məzmunca moralist bir əsərdir. Böyük humanist şair onda insanlara comərdlik, təvazökarlıq, alicənablıq, pərişanlıqda allahın sonsuz böyüklüyünə inam yolunda nəsihətlər verir. Sabir isə öz satirasında bu fikirləri tərsinə çevirirərək və həqiqətdə onlara etiraz edir. Anlaşılır ki, Sədi əsərini öz həkimanə mülahizələrinə əsaslanaraq yazmış, Sabir isə həyatın çılpaq həqiqətlərini əlində əsas tutaraq onu təhzil etmişdir. Sabirin fars dilində yazdığı bu satirası ilk dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalında 19 may 1907, № 20-də imzasız çap olunmuşdur. Yalnız ilk dörd nəşrə daxil edilmişdir. Üçüncü və dördüncü nəşrdə “Pəndi-həkimaneyi-Lağlağı” adı ilə verilmişdir. (7; 348)

Sədiyi Şirazi:

Şərəfi-mərd de cudəstü kəramət be sücud,
Hər ki, in bər do nədarəd ədəməş beh zi vücud

M.Ə. Sabir:

Ey ki guyi şərəfi-nəfs beədləstü beçud,
Vey ki cuyi göhəri-taci-kəramət zi sücud,
Səxt birarü məluləm mən əz in göfti şünud,
Guş kon pəndi-həkimaneyi-lağlağı nümud,
Şərəfi-nəfs bebüxləstü ləamət, nə beçud,
Hər ki in hər dü nədarəd, ədəməş beh zivücud.

Sabir də bu satirasını fars dilində yazmışdır. Bu satirani Əbülfəz Hüseyni (Həsərət) belə tərcümə etmişdir:

Ey deyən ki, şərəfi-nəfs ədalətdə olur,
Ya səxavət tacının dürrü ibadətdə olur.
Mənə min dərd müsibət belə söhbətdə olur.
Şərəfi-nəfs paxıllıqda, cəhalətdə olur.
Bunlar olmazsa birində, niyə dünyadə qalar?

Şeyx Sədi bu qəzəlidə səxavəti, kəraməti, ümumiyyətlə, insani keyfiyyətləri təbliğ edir. Bu keyfiyyətlərdən məhrum olanları insanlıqdan uzaq sayır. Sabirin əsəri isə, bir növ təzmin etdiyi Sədiyə xitabla başlayır. Sabir üzünü Sədiyə tutaraq guya onun hökmlərinə qarşı çıxır, onlara qarşı lağlağanın hakiminə nəsihətini irəli sürür. Bu yeni müddəalar isə Sədi şeirinin çağırış və nəsihətlərinin tamam əksinədir. Sabir öz satirik nəsihətində Sədinin “səxavət kəramət” arzusuna qarşı müsəlmanlarda çox məşhur məruf olan “Büxl” və “Ləaməti” qoyur. Burada şair müsəlmançılıq və mövhumat aləminin çirkin adət və vərişlərini istehzaya qoyur. Sədi nəsihətlərinə qarşı Lağlağanın nəsihətlərini irəli sürməyin özü əsərə bir kinayə, satira rəngi verir ki, bu da ilk sətirlərdən oxucunun nəzərinə çatdırılmış olur. Bütün şeir boyunca, sanki Sədinin qəzəli izlənilir. Burada da vəzn, şəkil, qafiyə sistemi saxlanılır, hətta bir sıra bədii vasitələr də satirada eyni ilə ifadə olunur.

2. Sabirin Sədiyə nəzirə adlandırdıqları şeirlərindən biri “Adəmiyyət” başlıqlı şeiridir: Sabirin “Təni-adəmi şərifəst be nani-adəmiyyət” şeiri isə Sədi Şirazinin 1907-ci ildə “Həqaiq” jurnalının 8 may tarixli 3-cü nömrəsində dərc edilmiş “Şərafete-adəmi” adlı qəzəlinə nəzirədir. (7; 349)

Həmin qəzəldən bir parçaya diqqət yetirək:

Sədiyi Şirazi:

Təne adəmi şərif əst became adəmiyyət
Nə həmin lebase rənast neşane adəmiyyət

M.Ə.Sabir:

Təni-adəmi şərifəst be nani-adəmiyyət,
Nə həmin kəmalü fəzlət nişani-adəmiyyət.
Bu şeir də qəzəl formasındadır.

Tərcüməsi:

Adamı çörəklə indi tanıyıb sayırlar insan,
Bəşərə bəzək deyildir bu zamanda elm, irfan.

Sabirin bu satirası isə ilk dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalında 2 iyun 1907, № 22-də imzasız çap olunmuşdur. Yalnız ilk dörd nəşrə daxil edilmişdir. Birinci və ikinci nəşrdə “Bakıda verilən “Həqaiq” jurnalının 3-cü nömrəsində “Külliyati-Sədidən nələm dərc edilmiş bir qəzələ nəzirə” qeydi ilə, üçüncü və dördüncü nəşrdə isə “Adəmiyyət” adı ilə verilmişdir”. (7 , 348)

3. M.Ə.Sabirin “Gülüstani-Sədidən bir hekayeyi-mənzuməyə bənzətmə” (Yeki porsid əz on şəh geştə fərzənd”) adlı şeiri Sədinin “Gülüstani” əsərindəki mənzum hekayələrdən birinə bənzətmədir. Sabirin Sədi adı ilə bağlı digər şeiri “Şəhgəştə fərzənd” adlandırılır. Abbas Səhhət bu şeirə Sədiyə-bənzətmə, Ə.İ. Cəfərzadə isə “nəzirə” deyir. Sabirin altı beytdən ibarət olan bu siyasi şeiri Sədinin beş beytdən ibarət olan kiçik əfsanəvi mənzum hekayəsinə nə nəzirə, nə də təhizdir. Çünki burada birlikdə nə forma və məzmun oxşarlığı, nə də forma birliyi içində məzmun toqquşması vardır. Sabirin bu əsərini Sədinin əsərinə bənzətmə adlandırmağa isə əsas vardır. Bir tərəfdən, hər iki əsər eyni şəkildə-məsnəvi şəkildə, eyni janrda-sual-cavablı təhkiyə janrında və eyni vəzndə-həzəc bəhrinin ikinci növü olan məfA'İlün məfA'İlün fə'Ulün ölçüsündə yazılmışdır. Həmin mənzum hekayə belə başlanır:

Sədiyi Şirazi:

Yeki porsid əz on gum-geştə fərzənd
Ki, ey revşən-gühər, piri-xrədmənd!
Zi Misrəş buyi-pirahən şənidi,
Çera dər cah Kənanəş nədədi?..

Sədinin bu fars dilli şeiri məsnəvi formasındadır. Sabir isə Sədinin əsərinə yazdığı bənzətməsində belə deyir:

M.Ə. Sabir:

Yeki porsid əz on şəh geştə fərzənd
Ki, ey Əbdülhəmid əz to xirədmənd!

Səfərxanəyə mənzil güzidi,

Çəra tən dadə bər millət nəzidi?

Sabir də bu bənzətməsini məsnəvi formasında yazmışdır. Sabirin fars dilində yazdığı bu bənzətməsinin tərcüməsi:

Biri sordu o oğlu şah olundan

Ki, ey Əbdülhəmidən nadan insan!

Səfərxanəni sən mənzil etdin,

Nə oldu millətə bəs əks getdin?

Mövzu və məzmunca bu əsərlərin arasında heç bir rabitə yoxdur. Bu cəhətdən bunlar müstəqil əsərlərdir: Sədinin əsərində Yusif haqqında atası Yaqub peyğəmbərlə söhbət gedir. Sabirin əsərində isə Məhəmmədəli şah sultan Əbdülhəmidlə əl-ələ verib xalqın canına od vurmaq istəyirlər. II Əbdülhəmid 1876-1909-cu illərdə Türkiyə sultanı olmuşdur. Liberal dairələrin başçısı Midhət Paşanın rəhbərliyi altında həyata keçirilən saray çevrilişi nəticəsində taxta əyləşmişdi. Sabirin bu əsəri Sədinin əsərinə nə təhzil, nə nəzirə, yalnız formal bənzətmədir. Bunlar məna və məzmunca bir-birinə zidd əsərlərdir. Doğrudur, biri səkkiz, biri altı beytdən ibarət olan bu əsərlərin bütün forma xüsusiyyətləri, şəkil, vəzn, qafiyə, rədif, təkrarlanan sözlər, ifadələr birliyi-Sabirin bu şeirini Sədinin şeirinə nəzirə edilə bilər. Ehtimal ki, A.Səhhətin də bunu nəzirə adlandırması buna görədir. Lakin Sabir əsərinin Sədi əsərinə zidd olan ideya istiqaməti göstərir ki, ikinci şeirin məqsədi birinci, əsas şeiri təhzil etmək olmuşdur. Sabirin bənzətməsindəki M.Ə.Sabirin “Gülüstani-Sədidən bir hekayeyi-mənzuməyə bənzətmə” (Yeki porsid əz on şəh geştə fərzənd”) adlı bənzətmə şeiri ilk dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalında 9 avqust 1909, № 32-də “Məstəli şah Gərguci” imzası ilə çap olunmuşdur. Yalnız ilk dörd nəşrə daxil edilmişdir. Üçüncü və dördüncü nəşrdə “Şəh geştə fərzənd” adı ilə verilmişdir. (7; 388) Ümumiyyətlə, Sədinin məqalədə verilmiş şeirləri ilə Sabirin onlara yazdığı təhzilləri iki dünyagörüşünün bir-biri ilə çəkişməsinə əks edir. Sədi dünyagörmüş bir Şərq filiosof şairi kimi bu şeirləri ilə cəmiyyətə əxlaq dərsi verir; bunların məzmunu şairin arzuları və xəyallarıdır. Sabir isə bu dünyanı başqa gözlə görmüş; onun şeirləri cəmiyyət içərisində bir-biri ilə çarpışan ziddiyyətli həqiqətləri olduğu kimi təsvir edir, eyni zamanda şiddətli tənqid yolu ilə gedir. Hər iki şair humanistdir, insanpərvərdir. Cəmiyyətdə isə insanlar bir-birilə mübarizədədir. Əzən də insan, əzilən də insandır. Hər iki şair də bu mübarizənin iştirakçısıdır. Lakin Sədi bunda səbr və təvəkkül yaxud barışdırıcı humanizm ilə, Sabir isə bu vuruşmada öz hücumçu humanizmi ilə iştirak edir, o əzilənlərin, bəşəri hüququ tapdalananların tərəfdarı, hətta onların bayrağı kimi hərəkət edir. Sədi şeirlərinə Sabirin təhzilləri də bu iki humanizmin arasında olan fikir ziddiyyətlərinin bədii ifadə formalarıdır.

Ədəbiyyat:

1. B. Nəbiyev, Seçilmiş əsərləri, Klassikləri oxuyarkən, I cild, Bakı, Çinar-Çap, 2009, 491 səh.
2. C.Hacıyev, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1955, 434 səh.
3. Ə. Cəfər, Sabirin yaradıcılığında təhzil, nəzirə və bənzətmələr, Azərb., SSR.EA-nın xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1962, №5.
4. M. Cəlal, Klassiklər və müasirlər, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1973, 294 səh.
5. M. Cəlal, Azərbaycanda ədəbi məktəblər, Bakı, Ziya-Nurlan, Mir Teymur, 2004, 390 səh.
6. N.Paşayeva, Sabir novatorluğu, Mütərcim, Bakı, 1997, 108 səh.
7. Sabir, Hophopnamə, Şərq-Qərb, Bakı, I, II cild, 2004, 478 səh, 383 səh.
- 8.T. Novruzov, Mirzə Ələkbər Sabir: axtarışlar, tapıntılar, Bakı, Elm, 2009, 411 səh.

**HISTORY OF SCIENTIFIC HERITAGE RESEARCH OF ACADEMIC MIRZA
IBRAHIMOV**

AKADEMİK MİRZƏ İBRAHİMOVUN ELMİ İRSİNİN TƏDQIQI TARİXİ

Dr. ÜLKER BAŞŞİYEVA

ADPU-Nun Filoloji Fakültesinin Edebiyatın Tedrisi Teknolojisi Bölümünün

Baş Öğretim Üyesi

ORCID İD 0000-0002-5994-2356

GİRİŞ

Akademik M.İbrahimov ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti ilə böyük ədəbiyyatımızın aktual problemlərini vətəndaş-alim mövqeyindən tədqiq etməklə milli tənqidi-estetikada bir sıra yeni yanaşmaların əsasını qoydu. Alimin ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində Avropa renessansı ilə müqayisədə Azərbaycan renessansının əhəmiyyət və təsir dairəsinin çoxluğu, Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsində qəbulunun təbliği, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına münasibətdə vahid Azərbaycan ədəbiyyatı konsepsiyasının tətbiqi və s. məsələlər əhəmiyyətli yer tutur. Akademik M.İbrahimovla bağlı indiyə qədər aparılan tədqiqatlara, yazılan monoqrafiya və dissertasiyalara nəzər salsaq görərik ki, bu tədqiqatlarda onun yalnız həyatı və bədii yaradıcılığı əsas araşdırma mövzusu olmuşdur. Prof.T.Əhmədovun, prof.A.Hacıyevin, prof.E.Quliyevin, F.Əliyevin, Solmaz Cəlalzızının M.İbrahimova həsr etdikləri tədqiqat əsərlərində əsas yeri bədii yaradıcılıq məsələləri tutur. M.İbrahimovun elmi tədqiqatlarına nəzər saldıqda onun Azərbaycan ədəbiyyatının bütün dövrləri ilə bağlı araşdırmalarına rast gəlmək mümkündür.Məsələn: alimin hələ Sovet dövründə folklorşünaslıq problemlərinə , aşıq ədəbiyyatına dair söylədiyi fikirləri müasir ədəbiyyatşünaslığımızda aparılmış təhlillərlə üst-üstə düşür. Bildiyimiz kimi, Sovet dövründə milli dəyərlərimizə qarşı yasaqlar var idi. M.İbrahimovun orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında realizm problemlərinə dair fikirləri öz yeniliyi ilə seçilir. M.İbrahimov klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümayəndələri ilə bağlı araşdırmaları , eyni zamanda klassik ədəbiyyatın janr, mövzu, metod, cərəyan, təriqət və s. məsələləri ilə bağlı gəldiyi qənaətləri müasir dövr tədqiqatları ilə üst-üstə düşür. M.İbrahimovun XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı problemləri , Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı , XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı sənətkarlarının yaradıcılıqlarına dair məqalələri, Azərbaycan dili ilə bağlı fikirləri öz yeniliyi ilə fərqlənir. Akademik M.İbrahimovun orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq metodu barədə fikirləri, C.Məmmədquluzadənin Azərbaycan ədəbi-ictimai və milli-estetik fikir tarixindəki rolu, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına bütöv Azərbaycan ədəbiyyatı problemləri daxilində müdaxilə, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin öyrənilməsi zamanı yazıçı və dil problemlərinə milli mədəniyyət və milli dil kontekstində yanaşması müasir ədəbiyyatşünaslıqda öz aktuallığı ilə seçilmişdir. M.İbrahimov zəngin ədəbi-bədii və elmi irsə sahibdir. Onun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının diqqət mərkəzində olmuş, bədii irsi ilə bağlı bir sıra tədqiqat işləri yazılmışdır. Akademik Teymur Kərimli “Akademik Mirzə İbrahimov” (2015) adlı monoqrafiyasında Mirzə İbrahimovun Azərbaycan klassik ədəbiyyatı ilə bağlı görüşlərini təhlil etmişdir. Prof.Abbas Hacıyev “M.İbrahimovun yaradıcılıq yolu” (1970) adlı doktorluq dissertasiyası və “Mirzə İbrahimov” (1982) monoqrafiyasında onun bədii yaradıcılığını araşdırmışdır.

Lakin hər iki tədqiqat işində M.İbrahimovun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinə ümumi şəkildə münasibət bildirilmişdir. Bu təhlillərdə Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri Avropa və Şərqi ədəbiyyatı problemləri ilə ümumi bir yanaşmada yer almışdır. Prof.Teymur Əhmədovun “Akademik Mirzə İbrahimov” (2015) monoqrafiyasında M.İbrahimovun həyat və yaradıcılığı təhlil olunmuş, onun elmi fəaliyyətinin araşdırılması məqsəd kimi qarşıya qoyulmamışdır. Monoqrafiyada M.İbrahimovun həyatı, ana dili uğrunda mübarizəsi, Mirzə İbrahimov və Cənubi Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri və s. məsələlər təhlil obyektinə çevrilmişdir. Prof.Elman Quliyev “Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizminin inkişafında M.İbrahimovun rolu” adlı (1988) dissertasiyasında və “Mirzə İbrahimov: ədəbi-estetik görüşlər və sənətkarlıq məsələləri” (1997) kitabında M.İbrahimovun bədii yaradıcılığını təhlil etmişdir. O, “Mirzə İbrahimov: ədəbi-estetik görüşlər və sənətkarlıq məsələləri” kitabında M.İbrahimovun ədəbi-estetik görüşlərinə ayrıca yer ayırsa da, M.İbrahimovun Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri ilə bağlı görüşlərini müstəqil şəkildə tədqiq etməmişdir. Filologiya üzrə elmlər doktoru Şirindil Alışanlı “Ədəbi-nəzəri fikrin tarixiliyi və müasirliyi” (2013) adlı kitabında M.İbrahimovun ədəbi-nəzəri görüşlərini təhlilə cəlb etmişdir. Burada Azərbaycan ədəbiyyatı problemlərinin öyrənilməsi kontekstində əsas yerdə M.İbrahimovun C.Məmmədquluzadəyə olan münasibəti dayanır. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Fazil Əliyev “Mirzə İbrahimov və xalq yaradıcılığı” (1992) dissertasiyasında və bu dissertasiya əsasında 2013-cü ildə çap etdirdiyi eyniadlı monoqrafiyasında M.İbrahimov yaradıcılığının folklor ilə bağlı problemlərini təhlilə cəlb etmişdir. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Solmaz Cəlal qızının “Mirzə İbrahimov və Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı” (2011) monoqrafiyasında M.İbrahimov yaradıcılığı Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı problemləri kontekstində təhlil olunmuşdur. “Mirzə İbrahimov (müasirlərinin xatirələrində” (2008) adlı 61 məqalədən ibarət xatirələr toplusu kitabında M.İbrahimov yaradıcılığına müxtəlif aspektlərdən toxunulmuş, bu məqalələrdə onun elmi-nəzəri fəaliyyəti ilə bağlı fikirlər yer almamışdır. O cümlədən keçmiş Sovetlər İttifaqı miqyasında ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən Mirzə İbrahimovla bağlı yazılmış bir sıra məqalələrdə onun bədii yaradıcılığı təhlil olunmuşdur.

KAYNAKLAR

1. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, I cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 512 s.
2. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, II cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 504 s.
3. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, III cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 592 s.
4. İbrahimov M. Əsərləri , 10 cildə, IV cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 596 s.
5. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, V cild, Bakı: Yazıçı, 1980, 339 s.
6. Məmmədov X. Ədəbiyyatşünaslıq abidəsi / Ədəbiyyat qəzeti, 11 noyabr, 2005, №45, səh.1

LEV TOLSTOY RUS VƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATININ DAHI SİMASI KİMİ

AYNUR ZAHİR QIZI BƏDƏLOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müəllimi

Orcid 0009000292886218

XÜLASƏ

Lev Tolstoy böyük və istedadlı müəlliflərin yaşadığı bir dövrdə və məkanda görkəmli roman ustası, eləcə də elmin və modernləşmənin tanınmış tənqidçisi olmuşdur. Lev Tolstoyun dahiliyi onun personajların hissələrini, ruhun ən kiçik hissəciklərini, hadisələrin varlığını- hər şeyi heyvətəmiz dərəcədə canlı təsvir etmək bacarığındadır. Məqalədə Tolstoy yaradıcılığına və şəxsiyyətinə nəzər salınmış və onun dahi bir şəxsiyyət olaraq həm rus, həm də dünya ədəbiyyatında önəmli yerə malik olması bir daha təsdiqlənmişdir. Lev Tolstoy dövrünün ən nüfuzlu yazıcılarından biri olub, dünya ədəbiyyatında dərin iz qoyub. Onun əsərləri bütün dünyada oxunmağa və öyrənilməyə davam edir və onun ideyaları illər boyu insanları ruhlandırmaqda davam edir.

Açar sözlər: yazıçı, şəxsiyyət, sənətkar, əsər, ədib, təsvir

ABSTRACT

In an age and place of great and talented authors, Leo Tolstoy was a prominent novelist as well as a well-known critic of science and modernization. The genius of Leo Tolstoy lies in his ability to describe the feelings of the characters, the smallest particles of the soul, the existence of events - everything amazingly vividly. The article examines Tolstoy's creativity and personality and once again confirms that he has an important place in both Russian and world literature as a genius. Leo Tolstoy was one of the most influential writers of his time and left a deep mark on world literature. His works continue to be read and studied around the world, and his ideas continue to inspire people throughout the years.

Keywords: writer, personality, artist, creativity, literature, description

GİRİŞ

Lev Nikolayeviç Tolstoy - məşhur rus yazıçı və mütəfəkkirlərindən biri, dünyanın ən böyük roman ustalarından biri, dünya ədəbiyyatının klassikidir. Lev Tolstoyun dahiliyi onun personajların hissələrini, ruhun ən kiçik hissəciklərini, hadisələrin varlığını- hər şeyi heyvətəmiz dərəcədə canlı təsvir etmək bacarığındadır. Onun əsərlərinə başlayarkən oxumağı dayandırmaq mümkün deyil, kitabı oxuyub bitirmədən tərək etmək imkansızdır. Onun qəhrəmanlarını canlı insanlar kimi qəbul edir, onlar əbədi olaraq oxucunun ruhunda yaşayır. Yazıçı uzun ömrünün bütün illərində şüurlu və məqsədyönlü şəkildə bütün gücünü sərf edərək, özünün nəhəng ədəbi istedadını dağıdıcı mübarizə silahına çevirmiş, cəmiyyətdən boşluğu, rəzilliyi, əxlaqsızlığı, qəddarlığı gizlədən pərdələri qoparıb real təsvirlərlə ifadə etməyi bacarmış sənətkardır. Lev Trotski qeyd edir: "Tolstoy öz qəhrəmanlarının iç dünyasını da məişətləri kimi sakit, rəvan, qaradan uzaq baxışlarla təsvir edir. O, heç vaxt hissələrinin, fikirlərinin, dialoqunun daxili gedişatını ötüb keçmir. O, heç yerə tələsmir, o, heç vaxt gecikmir. Əllərində çoxlu sayda həyatların bağları saxlansa da, kələfın ucunu itirmir"[4.]

Lev Tolstoyun əsərləri faydalı və müdrik məsləhətlərdən ibarətdir, bizə ətrafımızdakı dünyanı və insanlar arasındakı münasibətləri anlamağı öyrədir. Lev Nikolayeviç uşaqlar üçün də yazırdı. Uşaqlar üçün ibrətamiz əsərlər bütün dünya gənc oxucularını sevindirir, həyəcanlandırır və kədərləndirirdi. Lev Tolstoyu rus sözünün dahisi adlandırmaq düzgün olardı. Lev Nikolaeviç rus ədəbiyyatının dahi mütəfəkkiri kimi tanınır. Mir Cəlal Paşayev qeyd edir: *“Lev Nikolayeviç Tolstoy rus xalqının iftixarı, böyük sənətkarıdır. Rus torpağının dahi yazıçısının irsi bəşər bədii təfəkkürü xəzinəsinin çox qiymətli hissəsini təşkil edir. Onun yaratdığı "Hərb və sülh", "Anna Karenina", "Dirilmə" kimi misilsiz əsərləri təkcə rus ədəbiyyatının deyil, bütün dünya ədəbiyyatının zəngin sərvətidir. Dünyada elə bir mədəni ölkə, elə bir mədəni millət yoxdur ki, Tolstoyu tanımasın və ona dərin hörmət bəsləməsin”*. [1.] Lev Tolstoyun yaradıcılığı XIX əsrin klassik romanı ilə XX əsr ədəbiyyatı arasında körpü rolunu oynayaraq rus və dünya realizmində yeni mərhələni qeyd etdi. Lev Tolstoy Avropa humanizminin təkamülünə, eləcə də dünya ədəbiyyatında realist ənənələrin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Lev Tolstoyun əsərləri Rusiyada və xaricdə dəfələrlə çap olunub və səhnələşdirilib. Onun pyesləri dünyanın hər yerində səhnələrdə oynanıb. Lev Nikolayeviçin ən məşhur əsərləri: *“Hərb və Sülh”, “Anna Karenina”, “Dirilmə”, “Kazaklar”, “İvan İliçin ölümü”, “Hacı Murad”*. Avtobiografik trilogiyası: *“Uşaqlıq”, “Yeniyyətlik”, “Gənclik”* və s. Tolstoy yaradıcılığının zirvəsidir. Bu günə qədər Tolstoyun romanları bədii sənətin ən yaxşı nailiyyətlərindən biri hesab olunur. *“Hərb və Sülh”* indiyə qədər yazılmış romanların ən böyük, baris nümunəsi kimi qeyd edilməlidir. Rus və dünya ədəbiyyatının klassiki Lev Tolstoyu psixologizm ustası, epik roman janrının yaradıcısı, orijinal mütəfəkkir və həyat müəllimi adlandırsaq heç də mübaliğəyə yol vermiş olmazdıq. Dahi yazıçının əsərləri təkcə rus dilinin deyil, ümumən dünya ədəbiyyatının ən böyük sərvətidir. M.Qorki demişdir: *“Tolstoy yaradıcılıq rəngarəngliyi, əlvanlığı ilə böyük bəşəri zəkanın ecazkarlığını nümayiş etdirən bir sənət bahadırıdır. Tolstoyu oxumağa girişəndə elə bilirsən ki, çox əsrarlı bir zəka ümmanına düşürsən!”* [3.] Tolstoy öz əsərində müxtəlif mövzulara, o cümlədən sosial ədalətsizlik, din, əxlaq, siyasət və sevgi məsələlərinə müraciət edir. Yaradıcılığın tədqiqi Lev Nikolayeviçin fəlsəfi ideyalarının və mənəvi axtarışlarının müxtəlif aspektlərini üzə çıxarır. Onun əsərlərinin paradoksal mahiyyətini görməyə və milli mənəvi ənənəyə uyğunluğunu qiymətləndirməyə imkan verir. Yazıçının fikir və düşüncələri ilə yaratdığı əsərlərin problemləri arasında dərin əlaqə olduğunu görməmək mümkün deyil. Tolstoyun əsərlərinin özəlliyi ondadır ki, mətnlər üzərində işin həm xronologiyası, həm də yazılma səbəbi və şəraiti ətraflı şəkildə Tolstoyun özünün gündəliklərində və məktublarında, ailəsinin və ətrafının yazışmalarında və xatirələrində ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır. Lev Tolstoy dövrünün ən nüfuzlu yazıçılarından biri olub, dünya ədəbiyyatında dərin iz qoyub. Onun əsərləri bütün dünyada oxunmağa və öyrənilməyə davam edir və onun ideyaları illər boyu insanları ruhlandırmaqda davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. R. Mirzəzadə. Mir Cəlal və Lev Tolstoy. Həftə içi, 2015. 4 noyabr. səh 4-5.
2. Бушканец Лия Ефимовна. Лев Толстой и модернисты в историко-культурном контексте 1900-х годов: контакты, мировосприятие, взаимная рецепция. Москва. 2021. 222 стр.
3. <https://az.strategiya.az/news.php?id=140947>
4. <https://www.kultura.az/az/article/2368/>

**HISTORY OF CREATION OF FOLKLORICAL SCIENCE IN AZERBAIJAN
LITERATURE**

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA FOLKLORŞÜNASLIQ ELMİNİN YARANMA
TARİXİ**

AYGUN AHMADOVA SHUKUR KIZI

**Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Ü. Hacıbeyov-68),
Aygün Ahmadova, Edebiyat Öğretim Teknolojileri Bölümü Doçenti
0000-0002-2464-2513**

Azərbaycan folkloru-kollektiv yaradıcılıq məhsulu olan, müəllifləri məlum olmayan ədəbiyyatdır. Qədimlikdən, tarixdən xəbər verməklə yanaşı Azərbaycan xalqının ruhunu əks etdirən mədəniyyətdir. Zəngin xalq yaradıcılığınının nəzəri problemlərini araşdıran, onların toplanması ilə məşğul olan folklorşünaslıq elminin yaranma tarixi isə təxminən XIX əsrdən başlayır. Hətta bir sıra folklorşünaslar bu dövrü iyirminci yüzilə bağlayırlar. Belə ki, Azad Nəbiyev “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” monoqrafiyasında bu barədə yazırdı: “Ayrı-ayrı tədqiqatlarda XIX əsrdə yarandığı göstərilən Azərbaycan folklorşünaslıq məktəbi əslində XX əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. XX əsrə qədərki mərhələ isə milli folklorşünaslığın toplanma və nəşrinin başlanğıc mərhələsi olmuşdur”. A.Nəbiyev eyni zamanda XX əsrə qədərki prosesin milli folklorşünaslığın yaranması üçün vacib olan mərhələdə Eynəli bəy Sultanovun, Mahmud bəy Mahmudbəyovun, Firidun bəy Köçərlinin, Teymur bəy Bayraməlibəyovun, Həsən bəy Zərdəbinin fəaliyyətlərini xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Azərbaycan xalqının yüzillər boyu yaratdığı şifahi xalq ədəbiyyatı onun tarixi, mədəniyyəti, mənəviyyəti, həyat tərzini, adət-ənənələri haqqında zəngin məlumat verən əsas qaynaqlardan hesab olunur. Folklor nümunələri xalq zəkasının qüdrətini, bədii təfəkkürünün gücünü parlaq əks etdirən, məzmun cəhətdən maraqlı, ideya baxımından zəngin, əsrlərin sınağından çıxmış əsərlərdir. Bu sənət motivləri, janr əlvanlığı, dil-üslub aydınlığı, poetik tutumu və xəlqiliyi ilə seçilir. Şifahi ədəbiyyatda xalqımızın insan taleyi ilə bağlı düşüncələri, vətənpərvərliyi, arzu və istəyi, sevgisi, nifrəti, müxtəlif tarixi dövənlərdə üzləşdiyi mühüm ictimai-siyasi hadisələrə münasibəti geniş bədii əksini tapmışdır. Folklorla bağlı aparılan araşdırmaların, demək olar ki, hamısında şifahi xalq yaradıcılığının yaşı insanlığın yaranma tarixindən götürülməkdədir. Başqa cür desək, xalqın söz sənəti onun yaşı qədər qədimdir. Məhz buna görə də, hələ yazının olmadığı dövrün xüsusiyyətləri, etnosun ((dil, mədəniyyət, əxlaq) yaranması haqqında məlumatlar çox vaxt şifahi xalq ədəbiyyatının köməyi ilə müəyyənləşdirilmişdir. Xalqın tarixi ilə sıx bağlı olan folklor onun öyrənilməsi üçün etibarlı mənbədir. Məsələn, Hər zaman yaşayan tarixi abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları xalqımızın, dilimizin tarixinin çox qədim olduğunu sübut edir. Dastandakı obrazların konkret tarixi şəxsiyyətlərlə bağlılığı haqqında fikirlər vardır. Əsərdə qədim oğuzların tarixinin, coğrafiyasının izləri açıq-aydın görünməkdədir. Azərbaycan folkloru öz kökləri, tarixi etibarilə ümumtürk folklorunun mühüm tərkib hissəsi olub, türk xalqlarının yaratdıqları ilə ortaq cəhətlərə malikdir. Qədim türk bədii təfəkkürünün, dildə gerçəkləşən mədəniyyətinin nümunəsi olan miflər, dastanlar və s. türk xalqlarının vahid bir kökə bağlılığını göstərən ortaq dəyərlər sayılır. Azərbaycan folklorunun həyatı əksətdirmə üsulu baxımından lirik, epik, dramatik növləri ilə diqqət mərkəzində durur. Bu ədəbi növlərin hər birinə məxsus janrlar yaranmış, zaman-zaman zənginləşmişdir.

Lirik və epik folklor nümunələri daha geniş yayılmışdır. Müxtəlif ədəbi növlərin janrlarında folklorla xas olan orta qəhətlərlə yanaşı, məzmun və forma baxımından fərqli xüsusiyyətlər də vardır. Qədim Azərbaycanda “ata-baba günü” adlanan on gündə xüsusi “fravaşları qarışlama” mərasimi keçirilir. (Adət-ənənə, mərasim və bayramlar, əcdadı xatırlama günü) Bu mərasimin bir sıra nümunələri indidə yaşamaqdadır. Bu mərasim nəğməsi indiki, dövrümüzdə “Xıdır”, “Xıdır Nəbi”, “Xıdır İlyas” kimi səslənməkdədir. Fravaş sözünün unudulması, onun Xıdır-Xızır, İlyasla əvəz edilməsi sonrakı dini təsirlərin, xüsusi ilə islam təsirinin nəticəsidir. Lakin adın dəyişməsi mənaya, məzmunla heç bir təsiri olmamışdır. Xıdır və ya Xızır əslində yaşıllıq simvolu, İlyas isə su məbududur. Təbiiki, susuz bir həyat mümkün deyil. İndinin özündə də xalqımız yazın gəlişini bu nəğmələrlə qarşılayır.

Xıdır İlyas, Xıdır İlyas.

Bitdi çilə, gəldi yaz.

Lakin yağışların yağması insanlara çoxda xeyir vermir. Yağışın qədərində yağması bol-bərəkət, həddindən artıq yağışın yağması “Afət” (Bəla, fəlakət, bədbəxtlik) kimi qiymətləndirilmişdir. Bunun qarşısını almaq üçün xüsusi mərasimlər təşkil olunurdu. Bu mərasimlərin birində, taxdadan hazırlanmış bir kuklanın boynuna kəhraba boyunbağı salınırdı. Qadın şəklində olan bu taxta kukla “Qodu” adlanırdı. “Qodu və ya Dodu” adlanan bu tarixi məlumat el arasında bir ilahədir. Həmin taxta kukla isə onun surətidir. “Dodu və ya Qodu” günəşlə əlaqəlidir. Bunlar yox olunca günəşdə batır. Günəş burda qız kimi verilir. Çox yayılmış xalq etiqadlarını icələdikdə müsəlmanların düşüncələrinə görə günəşdə-ayda canlı bir məxluq kimi təsəvvür olunur. Burada günəş gözəl bir qız, ay isə yaraşlıq bir oğlandır. Əslində bu etiqad qədim Atropaten və Arran (Atropatenanın ərazisi indiki Cənubi Azərbaycan vilayətlərini, Azərbaycan Respublikasının bəzi cənub ərazilərini və İranın bir hissəsini əhatə edirdi. İndiki Azərbaycanın tarixi adı Atropatenadan yaranmışdır) mifində təsdiq edilmişdir. Sonrakı mərhələlərdə əmələ gələn dini surətlər, bu obrazlardan (günəş və ay) istifadə edərək, daha çox fantastikləşdirilmiş, yeri-göyü idarə edən tam hökümran qüvvələr dərəcəsinə qaldırılmışdır.

Mövsüm nəğmələri – ilin müxtəlif fəsiləri ilə bağlı olub, yaz, yay, payız, qış haqqında təsəvvürləri əks etdirir. Məsələn, günəşi çağırmaq məqsədilə “Gün çıx” mövsüm nəğməsi ifa edilib. Bu etiqad azərbaycanlılarda iki şəkildə təzahür edilirdi. Birinci, “bənəzlərdən”, ikinci isə sirlərin öyrənilməsinin cəhdi. Günəş şüalarının havadakı yağış damcılarında keçərkən sınıması nəticəsində göydə görünən rəngarəng yarım dairə şəkilli göy qurşağında yaşıl rəngin üstünlüyü gələcək məhsulun bol olmasını, sarı rəngin rahatlığın, qırmızı rəngin isə müharibənin olacağını təzahürü idi. Bu yol ilə insanlar gələcəkdə baş verə biləcək hadisələri bilirdilər. Təbiət sirlərinin bu yol ilə öyrənilməsinin mümkün olmasında şeirin-sözün gücündən istifadə, onlarda, xalq poeziyamızın xüsusi növü olan “vəsfı hal”lar (Fal baxıcılığı ilə bağlı olan şeir. Heca vəznində, dörd misralı, sadə dildə olması və bəzi başqa xüsusiyyətləri ilə bayatıya oxşayır. Vəsfı-hallar insanların dünyaya baxışını, adətlərini, etiqadlarını özündə yaşadan şeirlərdir) yaranmış və çox uzun müddət xalq deyimlərində qalıcılığını saxlaya bilmişdir. Yusif bəy Çəmənəminli, xalq içərisində yaşayan bu qədim adətə belə açıqlama verir. “Qışın son ayı bizim xalq həyatında maraqlı aylardan biridir. Atəşpərəst zamanımızdan qalma bir çox adətlər bu ayda icra olunur. Hər çərşənbə axşamı tonqal qalayıb üzərindən “ağırlığım, uğurluğum tökülsün” deyə hoppanırlar. Digər tərəfdə isə qız-gəlinin maraqlı bir pozisiyası yer tutur. (vəziyyət) Bir əldə bir tas su, o biri əlində yeddi açarla qapıda durub, ilk eşitdikləri sözə əsasən fala baxırlar. İndinin özündə Novruz bayramında yəni axır çərşənbədə qonşu qapılarını dinləmə, hələdə öz dəyərini itirməmişdir. Fala baxmağın ən maraqlısı “Vəsfı hal”dır. Bir badya su üzərinə bir yaylıq salınır.

Falları açılmaq istəyənlər badyaya birər üzük, yaxud başqa nişanələr atarlar. Fala baxmağa oturan qadın badyadan çıxatdığı hər bir nişanəyə bir bayatı söyləyər.

Bülbül oxur yuvada

Can gülüm, can, can!

Qanad çalır havada,

Can gülüm, can, can!

Əmim oğlu sağ olsun,

Can gülüm, can, can!

Mən niyə gedim yada?

Can gülüm, can, can!”

Holavarlar. Holavarlar şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janrı hesab olunur. Əkinçiliklə, heyvandarlıqla bağlıdır. Əkinçi, cütçü öz ağır əməyini yüngülləşdirmək üçün müəyyən ritmi, ahəngi olan nəğmələr söyləyərək, xalq ədəbiyyatında öz yerini tutmuşdur. Cütçü əkin-biçin zamanı holavar səsləndirərək öküzə müraciət edir, iş prosesində ona güvəndiyindən söz açır:

Qaşqa kəlim boz, ala,

Tarlaya saldım yola.

Tək öküzlə iş aşmaz,

Öküz gərək cüt ola.

Sayaçı sözlər qoyunçuluqla məşğul olan insanların nəğmələridir. Sayaçı sözlərində kəndli həyatında qoyunçuluğun böyük əhəmiyyəti göstərilir. Çoban ailəsinin rifahını təmin edən qoyuna müraciət edir, onun xeyir, bərəkət gətirməsindən rəğbətlə danışır:

Nənəm, a nazlı qoyun,

Qırqovul gözlü qoyun,

Pendiri kəsmə-kəsmə,

Qatığı üzülü qoyun.

Xalqın məişəti, güzəranı ilə bağlı olan **mərasim nəğmələri** qədim insanlar tərəfindən müxtəlif mərasimlərdə ifa edilmişdir. Elçilik, nişanlanma və toy zamanı şadlıq nəğmələrinin oxunması, yas mərasimlərində ağuların söylənilməsi adəti indi də qalmaqdadır. Toy nəğmələrində xalqımızın ailə, məhəbbət, sədaqət kimi mənəvi dəyərlərindən söz açılır, yeni qurulan ailənin xoşbəxtliyi ilə bağlı diləklər ifadə olunur:

Zülf töküb üzə dilbər,

Çıxıbdı düzə dilbər,

Duvaq salın üzünə

Gəlməsin gözə dilbər.

Mərasim və məişət nəğmələrinin bir növü olan ağular insan ölümü, faciəsi ilə bağlı nəğmələrdir. Bu nəğmələrdə yaxın, doğma adamların ölümündən doğan dərin kədər, qəm hisləri ifadə olunur:

Ağlaram ağlar kimi,
Dərdim var dağlar kimi,
Xəzəl ollam, tökülləm,
Viranə bağlar kimi.

Məişət nəğmələri olan laylalar və oxşamalar folklorun geniş yayılmış janrlarıdır. Layla və oxşamalarda ananın körpəsinə məhəbbəti, övladının gələcəyi ilə bağlı ümid və arzuları əksini tapır:

A lay-lay, quzum lay-lay,
Ayım, ulduzum lay-lay.
Sən hasilə çatınca,
Hər dərdə dözüm, lay-lay.

Oxşamalar – körpəsinə əyləndirən, əzizləyib-oynadan ananın oxuduğu nəğmələrdir. Oxşamaya bəzən nazlama da deyilir. Oxşamalar ikilik və dördlük şəklində olur:

Ağardı başım,
Yoxdur sirdaşım.
Qohum-qardaşım
Bu balama qurban.

Tüstüsüz damlar,
Sarı badamlar,
Tənbəl adamlar
Bu balama qurban.

Qəhrəmanlıq nəğmələri xalqın igid oğullarını düşmənlə döyüşə, qəhrəmanlığa, mərdliyə səsləyir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq dastanlarında sərkərdə, xalq qəhrəmanı bu nəğmələr vasitəsilə öz silahdaşlarını tərifləyir, onları bahadırlığa, düşmənlə döyüşdə əzm, mətanət, igidlik nümayiş etdirməyə səsləyir:

Dəlilərim, bu gün dava günüdür,
Müxənnət ordusu talanmaq gərək...

Bayatı şifahi xalq ədəbiyyatının elə bir janrıdır ki, insan həyatının bütün məqamları onun sədələri altında keçir. Bayatılar kövrək, həzin duyğuları, səmimiyyəti, məhəbbəti, insanın könül dünyasını əks etdirən lirik folklor nümunələridir. Həcmcə kiçik olan bayatılarda dərin mənalı fikir ifadə olunur. Bu yığcam poetik nümunələrdə vətənin müqəddəsliyi, insanın məhəbbət, vüsal, ayrılıq, həsrət duyğuları, ümid və nisgili ifadə olunur. Mövzu, məzmun baxımından bayatıların, əsasən, aşağıdakı növləri var:

- vətən sevgisi, vətən həsrətindən bəhs edən bayatılar;
- məhəbbət, ayrılıq, həsrət haqqında bayatılar;
- mərdlik, mübarizlik, qorxmazlıq haqqında bayatılar.

4 misradan ibarət olan bayatının hər misrasında 7 heca olur. Birinci, ikinci, dördüncü misralar həmşafiyə, üçüncü misra sərbəst olur. Birinci, ikinci misralar sonrakı iki misrada söyləniləcək fikir üçün zəmin olur. Bayatılar çox vaxt cinaslarla qurulur və dilin gözəlliklərini əks etdirir:

Aşığı qarabağlıdı,
Xalın qara bağlıdı.
Nə gələn var, nə gedən,
Yollar qara bağlıdı.

Bu bayatıda “qarabağlıdı”, “qara bağlıdı” ifadələri ilə cinas yaradılmışdır. Birinci misrada Qarabağdan olan aşığı, ikinci misrada “xalına qara lent bağlanıb”, üçüncü misrada “qar yağıb, yol bağlanıb” mənasında işlənmişdir. Lirik növün **mahnı janrı** nəğmədən özünəməxsus musiqi havası olması ilə fərqlənir. O, nisbətən sonrakı dövrlərdə yaranmışdır. “Qaragilə”, “Apardı sellər Saranı, “İrəvanda xal qalmadı” və digər mahnılarda xalqın ruhu, sevinci, kədəri, ən zərif duyğuları, təbiətə məhəbbəti və s. əksini tapır:

Evimizin qabağından bu gələn arxdı,
Qaragilə, yar gələn vaxtdı.
Yarım gəlib çıxmıyır, ovqatım talxdı,
Qaragilə, ovqatım talxdı.
Dərbənd aralı,
Könlüm yaralı.
Bir qız sevmişəm, Qaragilə
Ellər maralı.

Epik növün janrları, əsasən, əfsanə, rəvayət, lətifə, atalar sözü və məsəllər, tapmaca, yanılımac, nağıllardır.

Əfsanələr – epik növün çox da iri həcmdə olmayan bir janrdır. Rəvayətlərə yaxın olsa da, daha çox qeyri-adi, fantastik məzmun daşdığına görə onlardan fərqlənir. Qısa, yığcam süjet xəttinə malik olur və daha çox xəyali düşüncə məhsulu kimi yaranırlar. Folklorun qədim janrlarından olan əfsanələrdə ağılsız, möcüzəli, fantastik səciyyəli qeyri-adi hadisələrdən söz açılır. İnsanın daşa, heyvana çevrilməsi, dağların, güllərin dil açıb danışması və s. əfsanələri digər epik əsərlərdən fərqləndirən səciyyəvi cəhətlərdir. Əfsanələrdə müxtəlif planetlər, əşyalar, heyvan və quşlar insana xas olan əlamətlərə malik olur. Əfsanələrin müxtəlif növləri var. Heyvan və quş adları ilə bağlı əfsanələr zoonimik, yer adları ilə bağlı əfsanələr toponimik, tayfa, xalq, nəsil adları ilə bağlı əfsanələr etnonimik, səma cisimləri haqqında əfsanələr kosmoqonik əfsanələr adlanır. “Səməndər quşu” əfsanəsində oda inam, quşa tapınma motivləri öz əksini tapıb. Əfsanəyə görə, Səməndər quşu balalarının qanad açıb uçduğunu görəndə sevincindən polad dimdiyini çaxmaq daşı olan caynağına vurur. Bu zaman onun qovdan olan tükü alışıxır və o yanaraq külə dönür.

Rəvayətlər – əfsanələrdən fərqli olaraq, tarixən baş vermiş, bu və ya digər şəxsiyyətlə bağlı real həyat hadisələri zəminində yaranır. Tarixi şəxsiyyətlər və yer adları ilə bağlı rəvayətlər geniş yayılıb. “Nuh peyğəmbər”, “Astiaq”, “Tomris” və s. rəvayətlərdə tarixi və əfsanəvi şəxsiyyətlərin həyatı, fəaliyyəti ilə bağlı hadisələr əks olunub.

Lətifə cəmiyyətdə, ailə və məişətdə, insan xarakter və əməllərində müşahidə olunan nöqsanları tənqid edən əsərlərdir. Lətifələrdə yumorla yanaşı, satira, sarkazm da mühüm yer tutur. Xalq arasında Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə ilə bağlı lətifələr geniş yayılıb.

Atalar sözləri-folklorun kiçik həcmli janrlarındandır. Onlar dərin məzmunlu, ibrətamiz məna daşıyırlar, daha doğrusu, az sözlə cild-cild kitabların belə verə bilməyəcəyi bir informasiyanı nəsil-dən nəslə ötürürlər. Müxtəlif xalqlarda atalar sözlərini-“qanadlı sözlər”, “qiymətli sözlər”, “qızıl sözlər” və s. kimi adlandırmışlar. Təbii ki, bu ifadələr məhz ata-babalarımızın uzun əsrlərdən bəri sınağından çıxaraq böyük təcrübələrin nəticəsi olaraq günümüzdə daşındıqları üçün onların “atalar sözü” şəklində adlandırılması, fikrimizcə, daha münasibdir. Atalar sözlərinin epik və ya lirik janrdə tədqiqi məsələsi mübahisəli olaraq qalır, çünki onlar həm nəsr, həm nəzm şəklində işlənə bilirlər:

Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni,

Yatma tülkü zağasında, qoy yesin aslan səni.

Əldən qalan əlli il qalar.

Öz adımlı sənə qoyum, səni yana-yana qoyum.

Qıymazsan həzrətlərə, nəsim olar itlərə.

Dadanmışan dolmaya, bəlkə, bir gün olmaya.

Əvvəlki fəsillərdə qeyd etdiyimiz kimi, klassik söz ustaları Ə.Xaqani, N.Gəncəvi və s. öz əsərlərini fars dilində yazsalar da, türk ata sözlərindən istifadə etmişlər. Ana kitabımız “Dədə Qorqud”da xeyli atalar sözləri verilmişdir: “Kül təcik olmaz”. “Ölən adam dirilməz”. “Qarı düşməndə dost olmaz” və s. Azərbaycanda atalar sözləri XIX əsrdən toplanmağa başlamışdır. Bundan əlavə, həmin illərdə maarifçi ziyalıların tərtib etdikləri dərsliklərdə də atalar sözləri verilmişdir., Eynəli bəy Sultanov (1866-1935), Hənəfi Zeynalı (1896-1937), Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) və başqaları atalar sözlərini toplayıb nəşr etdirmişlər. Zərbi-məsəllərlə atalar sözləri arasında olan fərqlərlə bağlı da müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Əsas fərq kimi o göstərilir ki, zərbi-məsəlləri söyləməzdən qabaq müəyyən bir əhvalat (rəvayət, lətifə və s.) danışılır və ümumiləşmiş bir nəticə meydana çıxır. Başqa sözlə desək, zərbi-məsəllər tam bitkin deyirlər. Məsələn, “Səhv yağ küpəsindədi”, “Adamı adam yanına, məni də sənənin yanına göndərdilər” və s. Atalar sözləri isə tam formalaşmış və sabitləşmiş ifadələrdir. Qeyd edək ki, bəzən atalar sözlərinin yaranmasında digər janrlar iştirak edirlər. Məsələn: “Hamını bəzər, özü lüt gəzər” və ya “Bapbalaca boyu var, dam dolusu toyu var” kimi ifadələr həm tapmaca, həm atalar sözü kimi işlənə bilirlər.

Tapmacalar – bəzən bu janrın örnəklərinə bilməcə deyirlər. Hər hansı bir əlamətlərdən bəzisi obrazlı təsvir edilir və onun özünü müəyyənləşdirmək tələb olunur. Tapmaca insanların intellektual qabiliyyətinin, diqqətinin inkişafı üçün mükəmməl bir vasitədir. Əsasən sual şəklində olur, amma başqa formalarda yaranan tapmacalar da vardır. Məsələn, şeir formasında yaranan tapmacalar:

Qarnı vərəm bağladı.

Başı kələm bağladı.

Balaların yığdı yanına

Zülüm-zülüm ağıladı.

Bu tapmacada qaynayan samovar, başında dəmlək, yanında stəkan-nəlbəkiddən ibarət bir mənzərə yaradılmışdır.

Ağaca çıxdım adamlar,

Bir nəlbəki badamlar.

Nə dili var, nə ağzı,

Hey danışır adamlar.

Bu tapmacada yalnız son iki misra əşyanın (burada kitabın) müəyyən əlamətlərini bildirməyə xidmət etmişdir. Tapmacalar uşaqların zehni fəaliyyətlərinin inkişafına, xüsusən dünyagörüşlərinin artmasına güclü təsir göstərir.

Dağdan gəlir hənir-hənir,

Vur başına, otur gəmir, – (qoz)

Sual cümləsi kimi qurulan tapmacalar sayca çoxdur. Məsələn, “O nədir ki, mən gedirəm, o da gedir, dayanıram, dayanır?” Tapmacalardan nağıl, dastan, bəzən lətifələrin içərisində də istifadə olunmuşdur. Bəzən nağıllarda tapmacalar ayrı-ayrı padşahlar arasında olan düşmənçiliyin aradan qaldırılmasında istifadə olunmuşdur. Bu da xalq düşüncəsində əslində biliyə olan böyük etimaddan xəbər verir. Ayrı-ayrı məclislərdə aşıqlar deyişmələr zamanı tapmacalardan, başqa sözlə bağlamalardan geniş istifadə etmişlər. Tapmacalar ilk olaraq XIX əsrdə ziyalıların tərtib etdiyi müxtəlif dərsliklərdə nəşr edilmişdir. Tapmacalar, müəyyən əşya, hadisə haqqında üstüörtülü şəkildə məlumat verilir. Burada əşyanın məcazi təsviri, onun səciyyəvi əlamətlərinin təqdimi əsas yer tutur. Tapmacanı hərfi mənada anlamaq, dərk etmək mümkün deyildir. Bu, sadəcə, səhv yoldur. Tapmacanın cavabını tapmaq üçün obrazlı təfəkkür, məntiqi düşüncə tələb olunur.

Epik folklorun janrlarından olan yanılmaclar səs oyunu üzərində qurulmuşdur. Həm nəzm, həm də nəsr şəklində olan yanılmaclar eyni səsin, oxşar səslənən sözlərin, söz birləşmələrinin sırası, əvəzlənməsi prinsipinə əsaslanır. Bu janrdan olan nümunələr yumoristik məzmunla malik olub, uşaqların nitqinin, tələffüzünün inkişafına kömək edir: Aşpaz Abbas aş asmış, asmışsa da, az asmış.

Epik folklorun ən qədim janrlarından biri də nağıllardır. İnsanların qədim dövrlərdən yaratdığı nağıllar dildən-dilə keçərək dəyişmiş, zənginləşmiş, dövrümüzə gəlib çatmışdır. Nağılların özəl xüsusiyyətləri vardır. Bu nümunələrdə bütün hadisələr əsas qəhrəmanla bağlı olur. Qəhrəman əksər hallarda ideallaşdırılır. Nağılın müsbət qəhrəmanı qarşılaşdığı bütün çətinlikləri dəf edir, şər qüvvələrə qalib gələrək öz arzusuna çatır. Nağıllar mövzu, məzmun etibarilə, əsasən, üç yerə bölünür: heyvanlar haqqında nağıllar, sehrli nağıllar və məişət nağılları. Onların hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Heyvanlar haqqında nağıllarda haqsızlıq, ədalətsizliklə mübarizə motivləri mühüm yer tutur. Bu nağıllarda xeyiri və şəri təmsil etməklə, heyvanlar iki qrupa bölünür. Sehrli nağıllarda qəhrəman öz arzusuna çatmaq üçün adi şər qüvvələrlə deyil, cin, div, əjdaha, ifritə kimi sehrli qüvvələrlə mübarizə aparmalı olur. Bu mübarizədə nağılın qəhrəmanına xeyirxah sehrli qüvvələr (simurq quşu, uçan xalça və s.) kömək edir. Məişət nağıllarında həyatda baş verən real hadisələr təsvir edilir. Bu nağılların qəhrəmanları çox zaman sadə, təvazökar, xeyirxah və fərasətli olurlar. Onlar həyatda çətinliklərlə qarşılaşır, yoxsulluq içində yaşayırlar. Belə nağılların qəhrəmanları öz arzularına çatmaq üçün mübarizə aparır, dara düşən insanların köməyinə yetişir, çətin sınaqlardan üzüağ çıxaraq ağıl və bacarıqları ilə şər qüvvələrə qalib gəlirlər. Ovsunlar-arxaik janrlardan biridir. Ümumiyyətlə, qədim insanlar ayrı-ayrı güclərə-təbiətdə baş verən hadisələrə, xəstəliklərə qalib gəlmək üçün müxtəlif vasitələrlə təsir etmək istəmişlər. Ayrı-ayrı əşyaların magik gücünə inanmış, onlardan bəd ruhları uzaqlaşdırmaq məqsədilə istifadə etmişlər.

Beləliklə, bu gün də geniş yayılmış olan gözmuncuqları, amuletlər, bəzi ağacların (məsələn, dağdağan) meyvələri, müxtəlif heyvanların sümükləri (məsələn, canavarın və ya itin dişləri) və sairənin onları qoruyacaqlarına inanmışlar. Xaosu aid olan qeyri-adi varlıqların (cin, şeytan, iblis və s.), eyni zamanda bir sıra heyvanların ram edilməsi üçün ən sehrlı vasitə isə söz olmuşdur, deyə bilərik. Qədim insanlar magik sözlərdən istifadə etməklə bu güclərdən qoruna biləcəklərinə inanmışlar və bu günkü yaşantılarımızda hələ də belə mətnlər söylənməkdədir. **Fövqəltəbii qüvvələrin ram edilməsi üçün istifadə olunan belə mətnlər ovsunlar adlanır.** Ovsunlardan bəzi heyvanların ovlanmasında (məsələn, ilanın) bu gün də istifadə olunur. Ovsunlar bəzən mərasim zamanı, bəzən isə ayrılıqda istifadə oluna bilər. Əgər kənd yerlərində malheyvandan hansısa öyrüşdən geri dönmürsə, azırsa, onu qurdun yeməməsi üçün yenə ovsundan istifadə olunur. Buna “qurd ağzı bağlama” ovsunu deyilir. Ovsunun həyata keçməsi üçün, saplı bıçaqdan və ya qıfıdan istifadə olunur. Bu qurdun ağzını simvolizə edir... Sonra ovsun oxunur:

Aslan ağızlı qurd, qaflan ağızlı qurd,
Ağ qurd, qara qurd, boz qurd, bozurd qurd,
Gözünə pərdə gəlsin, dilin dərdə gəlsin.
Cənglərin qurusun, ağızın qapansın.
Ağızına qara qıfıl vurdum.
Cənglərini bağladım.
Yağladım, bağladım,
Qurdun ağzını bağladım”

Əgər itmiş heyvan tapılırsa, bıçağın ağzı və ya qıfıl açılır və qurd “azad edilir”.

Xalq arasında ən çox yayılan ovsunlardan biri də üzərliklə bağlıdır. Onun Azərbaycanın bütün regionlarında bir çox variantları var və hələ də geniş icra edilir, hətta yazılı ədəbiyyata da bu ovsun öz təsirini göstərmişdir. Bu janrın nümunələrinə nağıl və dastanlarımızda tez-tez təsadüf olunur və üzərliklə bağlı ovsunun belə bir variantı var:

Üzərlik, göy üzərlik,
Başında börk üzərlik.
Bizə yaman baxanın
Gözlərin tök, üzərlik.
Adın dağdı, üzərlik,
Donun ağdı üzərlik.
Müşkül işə düşmüşəm,
Hovdu, hovdu, üzərlik

Aşıq yaradıcılığı xalq ədəbiyyatının mühüm, həm də zəngin hissəsi olub, tarixin çox qədim zamanlarından baş alıb gəlir. Müəllifin məlum olması aşıq şeirini şifahi xalq ədəbiyyatının digər sahələrindən fərqləndirən əsas cəhətlərdəndir. Qədim dövrlərdə dədə, bəzən də ozan, varsaq adlandırılan aşıqlar yaşadıkları zəmanənin mühüm hadisələrinə əsərlərində münasibət bildirmiş, elin-obanın dərdinin, arzu-istəyinin ifadəçisi olmuşlar. Qoşma, gəraylı, bayatı aşıqların daha çox müraciət etdikləri janrlardır.

Aşıqlar iki qrupa bölünür: bir qismi yaradıcı olub, şeir qoşur, dastan yaradır və onları ifa edir; bir qismi isə daha çox mövcud əsərlərin ifası ilə məşğul olur. Belələri ifaçı aşıq adlandırılır. Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Ələsgər, Aşıq Şəmşir, Aşıq Hüseyn Cavan və b. aşıq sənətinin inkişafına, zənginləşməsinə böyük töhfə vermiş yaradıcı aşıqlardır. Aşıq Əmrah, Aşıq Kamandar, Aşıq Hüseyn Saraclı və s. ifaçılıq yolunu tutmuş, aşıq sənətinin yaşamasına, yayılmasına əhəmiyyətli xidmət göstərmişlər. Aşıq yaradıcılığının məhsulu olan dastan epik-lirik əsər sayılır. Dastanda nəsrə nəzm, epik təhkiyə ilə lirik təqdimat vəhdətdə olur. Aşıq dastandakı əhvalatı nağıl edərəkən saz havasının müşayiəti ilə qəhrəmanın hiss və həyəcanlarını əks etdirən şeirlər də söyləyir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, eləcə də “Koroğlu”da vətənin müdafiəsi, azadlıq, ədalətsizliyə qarşı mübarizə geniş əks olunduğundan onlar qəhrəmanlıq dastanları adlanır. “Şah İsmayıl”, “Aşıq Qərrib” kimi məhəbbət dastanlarında isə azad məhəbbətdən, bir-birini sevən gənclərin dözümlü, sədaqət, ağıl və cəsarət sayəsində qovuşmasından bəhs olunur. Məhəbbət dastanları ustadnamə ilə başlayıb duvaqqapma ilə bitir. Bəzi məhəbbət dastanları faciə ilə bitir, sevgililər şər qüvvələrin yaratdığı maneələri aşı bilmir, bir-birinə qovuşmur. Belə dastanlarda duvaqqapma olmur.

Dramatik növün janrlarına xalq oyunları, xalq tamaşaları, şəbihlər daxildir. Onların hər birinə aid nümunələr dövrümüzə çatmışdır. Məsələn, “Xan oyunu” xalq oyunları növünə aid nümunə hesab edilir. Xalq tamaşalarına meydan tamaşaları da deyilir. “Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş” tamaşasında tənbelliyin tənqidi, əməyə rəğbət hissənin oyadılması ön plana çəkilir. Şəbihlər dini tamaşalardır. Bu tamaşalar daha çox məhərrəmlik mərasimləri ilə bağlı olur. Dramatik növün janrlarından olan oyunlar uşaq orqanizminin hərəkətə, fəaliyyətə olan ehtiyacından yaranmışdır. Lakin oyunlar uşaqlarda təqlidlə yanaşı, düzüb-qoşmaq, yaratmaq bacarığını da üzə çıxarır. O, sənətin bir neçə sahəsini-musiqini, rəqsi, şeiri, aktyorluğu özündə birləşdirir. Kollektiv şəkildə həyata keçirilən uşaq oyunları oturaq və hərəkətli olmaqla iki yerə bölünür. “Lal-dinməz”, “Əl üstə kimin əli”, “Uçdu, uçdu” və s. uşaq oturaq oyunlarına aiddir. Hərəkətli (mütəhərrik) oyunlarda uşaqların fiziki hərəkətləri əsas yer tutur. Bu oyunlarda əşyalardan istifadə edilir. “Dəsmalı ver”, “Xəndəyədüşmə”, “Dəyirman” və s. bu qəbildəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azad Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı: Nəşrlər evi, 2001, 678 səh.
2. Azad Nəbiyev. Azərbaycan folklorunun janrları. Bakı: BDU nəşri, 1983, 92 səh.
3. Azad Nəbiyev. El nəğmələri xalq oyunları. Bakı: Azərnəşr, 1988, 172 səh.
4. Azad Nəbiyev. Azərbaycan uşaq folkloru. Bakı: Elm, 2000, 76 səh.
5. Yusif bəy Çəmənəminli. Folklor yolunda. Əsərləri. III cild. Bakı, Elm, 1977, s. 80-82
6. Yusif bəy Çəmənəminli. Vəsf-i-hal. Əsərləri. III cild. Bakı, Elm, 1977, s. 74-78

ÖZET

Zengin halk yaratıcılığının teorik sorunlarını araştıran ve bunların derlenmesiyle meşgul olan folklor çalışmaları biliminin tarihi 19. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Hatta bazı halkbilimciler bu dönemi yirminci yüzyıla bağlamaktadır. Nitekim Azad Nəbiyev "Azerbaycan halk edebiyatı" monografisinde bunu şöyle yazmıştır: "Ayrı çalışmalarda 19. yüzyılda ortaya çıktığı gösterilen Azerbaycan folklor çalışmaları ekolü aslında 20. yüzyılın başında oluşmuştur. 20. yüzyıldan önceki aşama, ulusal folklorun toplanması ve yayınlanmasının ilk aşamasıydı." A. Nəbiyev aynı zamanda 20. yüzyıla kadar olan süreçte Eynali bey Sultanov, Mahmud bey Mahmudbeyov, Firidun bey Koçarlı, Teymur bey Bayramalibeyov ve Hasan bey Zardabi'nin faaliyetlerine özellikle değinmiştir. Ulusal folklor çalışmalarının oluşturulması.

Azerbaycan halkının yüzyıllardır oluşturduğu sözlü halk edebiyatı, onun tarihi, kültürü, maneviyatı, yaşam tarzı ve gelenekleri hakkında zengin bilgiler veren ana kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir. Folklor örnekleri, halkın zeka gücünü, sanatsal düşünce gücünü canlı bir şekilde yansıtan, içerik açısından ilgi çekici, fikir açısından zengin, yüzyıllara meydan okuyan eserlerdir. Bu sanat, motifleri, tür kolaylığı, dil ve üslubun netliği, şiirsel kapasitesi ve özgünlüğü ile öne çıkıyor. Sözlü edebiyatta halkımızın, insanın kaderi, vatanseverliği, arzu ve arzuları, sevgisi, nefreti, farklı tarihsel dönemlerde karşılaştığı önemli toplumsal ve siyasal olaylara karşı tutumu hakkındaki düşünceleri sanatsal olarak geniş bir yansıma bulmuştur. Folklor üzerine yapılan çalışmaların hemen hemen hepsinde sözlü halk yaratıcılığının çağı insanlığın yaratılış tarihinden alınmıştır. Yani insanların konuşma sanatı, yaşı kadar eskidir. Bu nedenle yazının olmadığı dönemin özellikleri, etnosun (dil, kültür, ahlak) oluşumuna ilişkin bilgiler çoğunlukla sözlü halk edebiyatından yararlanılarak tespit edilmiştir. Halkın tarihiyle yakından ilgili olan folklor, çalışması için güvenilir bir kaynaktır. Örneğin, her zaman yaşayan bir tarihi eser olan "Kitabi-Dede Korkut" destanları, halkımızın ve dilimizin tarihinin çok eski olduğunu kanıtlamaktadır. Destandaki karakterlerin belirli tarihi şahsiyetlerle bağlantısına dair fikirler vardır. Eserde eski Oğuz tarihinin ve coğrafyasının izleri açıkça görülmektedir. Azerbaycan folkloru, köklerinden ve tarihinden bu yana tüm Türk folklorunun önemli bir parçası olmuş ve Türk halklarının yaratımlarıyla ortak özelliklere sahiptir. Eski Türk sanat düşüncesinin, kültürünün dilde hayata geçirdiği örneklerden olan mit, destan vb. Türk halkının tek bir köke bağlılığını gösteren ortak değerler olarak değerlendirilmektedir. Azerbaycan folkloru kolektif yaratıcılığın, yazarları bilinmeyen edebiyatın ürünüdür. Antik çağ ve tarih hakkında bilgi vermenin yanı sıra Azerbaycan halkının ruhunu da yansıtan bir kültürdür.

ABSTRACT

The history of the science of folklore studies, which investigates the theoretical problems of rich folk creativity and is engaged in their compilation, dates back to the 19th century. Some folklorists even attribute this period to the 20th century. Indeed, Azad Nabiyev wrote in his monograph "Azerbaijani Folk Literature": "The Azerbaijani school of folklore studies, which in separate studies has been shown to have emerged in the 19th century, was actually formed at the beginning of the 20th century. The stage before the 20th century was the first stage of the collection and publication of national folklore." A. Nabiyev also particularly touched upon the activities of Eynali bey Sultanov, Mahmud bey Mahmudbeyov, Firidun bey Kocharli, Teymur bey Bayramalibeyov and Hasan bey Zardabi in the period up to the 20th century. Formation of national folklore studies. The oral folk literature created by the Azerbaijani people for centuries is considered one of the main sources that provide rich information about its history, culture, spirituality, lifestyle and traditions. Examples of folklore are works that vividly reflect the power of people's intelligence and artistic thinking, are interesting in terms of content, rich in ideas, and defy centuries. This art stands out with its motifs, ease of genre, clarity of language and style, poetic capacity and originality. In oral literature, our people's thoughts about the fate of man, patriotism, desires and wishes, love, hatred, and attitude towards important social and political events encountered in different historical periods have found a wide artistic reflection. In almost all studies on folklore, the era of oral folk creativity has been taken from the history of humanity's creation. In other words, people's art of speech is as old as their age. For this reason, the characteristics of the period when there was no writing, information about the formation of ethnos (language, culture, morality) have mostly been determined by using oral folk literature. Folklore, which is closely related to the history of the people, is a reliable source for its study. For example, the epics of "Kitabi-Dede Korkut", which are always a living historical work, prove that the history of our people and our language is very old.

There are ideas about the connection of the characters in the epic with certain historical figures. Traces of the ancient Oghuz history and geography are clearly seen in the work. Azerbaijan folklore has been an important part of all Turkish folklore since its roots and history and has common features with the creations of the Turkish people. Myths, epics, etc., which are examples of the ancient Turkish artistic thought and culture brought to life in language, are considered as common values that show the loyalty of the Turkish people to a single root. Azerbaijani folklore is the product of collective creativity, literature whose authors are unknown. It is a culture that reflects the spirit of the Azerbaijani people in addition to informing about antiquity and history.

VIKTOR HÜQONUN “SƏFİLLƏR” ROMANINDA OBRAZLARIN TİPOLOGİYASI

AYNUR ZAHİR QIZI BƏDƏLOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müəllimi

Orcid 0009000292886218

XÜLASƏ

Viktor Hüqonun “Səfillər” romanı onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. 1861-ci ildə tamamlanan bu roman bütün dünyaya səs salmağı bacardı. Böyük fransız yazıçısı V.Hüqo bu böyük əsərin ideyasını bütün yaradıcılığı boyu inkişaf etdirmişdir. Məqalədə yazıçının romanının məziyyətləri, romanda obrazlar, onların müsbət və mənfi xüsusiyyətləri aşkarlanır. Romanı yazmaqda yazıçının məqsədi məzlumlara, kasıblara və səfillərə qarşı olan xüsusi mərhəmətidir. Viktor Hüqonun müəllif mövqeyinin təkamülü göstərdi ki, insanları səhv etməyə sövq edən təsadüfi bəla deyil, cəmiyyət tərəfindən şüurla rədd edilməsidir. Nə qədər ki, dünyada mərhəmət, sevgi, dostluq, qayğı kimi ülvə hisslər insanları birləşdirməyəcək bu dünyada aclar, səfillər həmişə olacaq və bədbəxt həyatlar hökm sürəcəkdir.

Açar sözlər: müəllif, roman, yazıçı, obraz, inkişaf, xarakter, qəhrəman.

ABSTRACT

Victor Hugo's novel "Les Miserables" occupies a special place in his work. This novel, which was completed in 1861, managed to resonate throughout the world. The great French writer V. Hugo developed the idea of this great work throughout his work. The article reveals the merits of the writer's novel, the characters in the novel, their positive and negative characteristics. The purpose of the writer in writing the novel is his special compassion for the oppressed, the poor and the miserable. The evolution of Victor Hugo's position as an author showed that what drives people to make mistakes is not accidental misfortune, but conscious rejection by society. As long as the sublime feelings of compassion, love, friendship, and care do not unite people in the world, there will always be hungry and miserable people and unhappy lives will prevail in this world.

Keywords: author, novel, writer, image, development, character, hero.

GİRİŞ

Dahi yazıçı, dünya ədəbiyyatının parlaq siması, görkəmli sənətkar Viktor Hüqonun illər ötsə belə əsərləri nəinki Fransada bütün dünyada şöhrət tapmışdır. Yazıçının “Səfillər” romanının yüz ildən çox yaşı var. 1861-ci ildə tamamlanan bu roman bütün dünyaya səs salmağı bacardı. Böyük fransız yazıçısı V.Hüqo bu böyük əsərin ideyasını bütün yaradıcılığı boyu inkişaf etdirmişdir. Roman nəşr olunandan sonra çar senzurası tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Bütün ədalətsizliyin müdafiəçiləri, ictimai əsasların keşikçiləri Hüqonun ehtiraslı qəzəbindən vahiməyə düşdülər. Viktor Hüqo “Səfillər”ə yazdığı ön sözdə romanın həmişə aktual olacağını səbəbini belə izah etmişdi: *“Yer üzündə səfillik və nadanlıq var olduqca belə kitablar da həmişə yaşayacaq”*. [4.] Müəllif romanın mahiyyətini açıqlamış və nə qədər ki, yer üzündə ehtiyac və cəhalət hökm sürür bu kimi kitabların bəlkə də tamamilə faydasız olduğunu qeyd etmişdir. Bir əsr keçdi.

Dünya bir çox cəhətdən dəyişdi. Lakin Viktor Hüqonun romanı “faydasız” bir kitab olmadı, əksinə dünya klassik ədəbiyyatının tanınmış şah əsərlərindən birinə çevrildi. “Mərhəmətli məhkum” Jan Valjanın, bədbəxt Fantinanın, qəddar polis müfəttişi Javerin, acgöz Tenardyenin, romanın balaca qəhrəmanları - üsyan zamanı barrikadalarda həlak olan mülayim Kozetta və parisli Qavroş obrazları imperiya tiranlığına qarşı - dünyada milyonlarla oxucunun şüuruna daxil oldu. İndi heç kim “ölməzlər”dən biri olan Hüqoya ömrünün yarısını “qədər və ifrat əzab çəkən bədbəxt səfillər” mövzusunda həsr etmək ağına necə gələ biləcəyi ilə bağlı sual vermir. Biz Viktor Hüqonun ölməzliyinin əsl səbəbini bilirik. O, məzlumların müdafiəçisi idi. “Yazıçı əslində həyəcan təbili çalırdı: “Oyan xalqım deyirdi, insanlar yoxsuldur, onlar haqsızlıqdan əzilir”. Viktor Hüqo həqiqət və azadlıq cəngavəri, qəhrəmanlıq tərəfdarı, məzlumların və iztirablər çəkən insanların müdafiəçisi idi. Ona görə də onu təkcə romantik yazıçı deyil, həm də realist adlandırırlar. Hüqo aclıqdan, ümitsizlikdən tutqun gözlər gördükdə həmişə çətinliyə düşən insanlara kömək etməyə çalışırdı. O, kasıbların qürurundan, sədəqənin onları ancaq incidə biləcəyindən çox danışırdı. Və buna görə də, onun əsərlərinin bir çox səhifələri təkcə mərhəmətlə deyil, həm də aclıq içərisində belə mətanət və həssaslığı qorumağı bilən insanların cəsarətinə və insan ləyaqətinə heyranlıqla dolu idi. Hüqo uşaqları xüsusilə sevirdi. Səxavətli Jan Valjanın övladlığa götürülmüş qızı balaca Kozetta ilk baxışdan çoxlarına ötən əsrin Zoluşkası kimi görünəcək. Amma bu personaj nağıldan, həyatın özündən deyil. Hüqo kasıb uşaqları ac, kasıb həyata məhkum edən varlıların hərisliyinə qarşı bütün qəzəbini, bu bədbəxt, qorxmış, incimiş uşaqlara olan bütün şəfqətini Kozetta qızın təsirli, mülayim obrazında göstərdi. Yazıçı Kozetta üçün zərif akvarel çalarları axtarır, uşaq ciddiliyindən, kədərli baxışından və ümitsiz kədərli həyatından ehtirasla və həyəcanla danışırdı. “Səfillər” romanı Hüqo tərəfindən otuz il ərzində yazılmışdır. Fransız yazıçısı süjeti öz dövrünün bir-birinə tamamilə zidd olan iki obrazı - məhkum və saleh insan üzərində qurub, lakin onların mənəvi fərqi göstərmək üçün deyil, onları insanın vahid mahiyyətində birləşdirmək üçün olduğunu sübut edir. Hüqo romanını ara-sıra, fasilələrlə yazırdı. Əvvəlcə əsərin süjetində əsas dönüş nöqtələri yaradılmış, sonra tarixi fəsillər yazılmağa başlanmışdı. Kozetta “Səfillər” romanının baş qəhrəmanıdır. O, həmişə ürəyinin diktəsinə əməl edən əsl romantik qəhrəmandır və yalnız bir şeydə- övladlığa götürən atası ilə münasibətlərində Kozetta öz həssaslığını və soyuqluğunu göstərir. Yazıçı “Səfillər” əsərinin əsas məqsədini həm fərdin, həm də bütün cəmiyyətin “şərdən xeyirə, yanlışdan ədalətə, yalandan həqiqətə doğru getdiyi yolu göstərməkdə görürdü. Romanın əsas mərkəzi, birləşdirici obrazı - məhkum Jan Valjan bu ideyanın daxili reallaşmasını təcəssüm etdirir. Əsərdə Jan Valjanın mənəvi oyanışı onun üçün yetmiş beş yaşlı ədalətli Din şəhərinin yepiskopu Miriel Benvenün ilə gözlənilməz görüşlə başlayan çətin mənəvi formalaşma yolundan keçir. Dindar qoca Jan Valjanın keçmişindən xəbər tutaraq ondan üz döndərməyən, ona öz evində sığınacaq verən, onunla tam bərabərliklə rəftar edən, nəinki gümüş oğurluğunu bağışlayan, həm də ona bəxşiş verən ilk insan oldu. Ona iki gümüş şamdan verərək onlardan kasıblar üçün istifadə etməsini istədi. Məhkumun zəhmət və daimi ədalətsizlikdən bərkimmiş ruhunda daxili inqilab baş verdi, onu mənəvi inkişafına apardı - o, vicdanlı və dindar həyat tərzi sürməyə başladı. Jan Valjan üçün ən faciəli Kozettadan imtina etməsi olmuşdu. Mənbələrin birində qeyd edilir: *“Əsil insan olmaq – insanları öz qəlbində görməkdir. Jan-Valjan Kozettanı zahirən görməyəndə belə, daxilən görüb. Çünki fəlakətlilərin dərdi Jan-Valjanlıların ürəklərində səslənir.”* [5.] Jan Valjanın həyatı ağır işdən azad edildikdən sonra başlayır. Əvvəlcə insanlara yaxşılıq etməyi, sonra haqq yolunda özünü qurban verməyi, sonra dünyada ən çox sevdiyi şeylərdən əl çəkməyi öyrənir. Üç imtina - maddi nemətlərdən, özündən və dünyəvi bağlılıqlarından Jan Valjanın ruhunu təmizləyir, onu saleh Din yepiskopu və Rəbbin özünə bərabərləşdirir. Keçmiş məhkum bu həyatı əsl xristiana yaraşaraq ruhu ilə barışaraq tərk edir. Romanda Jan Valjanın tam əksi polis müfəttişi Javerdir. Qanunun hərfinə ciddi əməl edərək, o, özünə aid olana qədər ətrafında nə həqiqi xeyirxahlıq, nə də xeyriyyəçilik görmür.

Ən qəddar düşməni tərəfindən ona verilən gözlənilməz azadlığa buraxılması Javeri həmişə ədalətə hörmət etmək yolundan kənarlaşdırır. Dünyada insanların uydurduğu qanunlardan daha çox şeyin olduğunu düşünməyə başlayır. Javer Tanrının varlığını o qədər kəskin görür ki, günahlardan əzab çəkən ruhu aşkarlanmış həqiqət uçurumuna müqavimət göstərməyə vaxtı olmur və intihar edir. Beləliklə, Viktor Hüqonun müəllif mövqeyinin təkamülü göstərdi ki, insanları səhv etməyə sövq edən təsadüfi bəla deyil, cəmiyyət tərəfindən şüurla rədd edilməsidir. Nə qədər ki, dünyada mərhəmət, sevgi, dostluq, qayğı kimi ülvə hissələr insanları birləşdirməyəcək bu dünyada aclar, səfillər həmişə olacaq və bədbəxt həyatlar hökm sürəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. V.Hüqo.Səfillər. I-II hissələr.Bakı,Öndər.2005.648 səh
2. <https://manera.az/index.php?newsid=2680>
3. <https://adu.edu.az/az/xeberler/xeberler/2893.html>
4. <https://aydinyol.aztc.gov.az/newsview/2327/Sefiller-romani-haqqinda-maraqli-faktlar>
5. https://kulis.az/xeber/senet/xeber_____-8167

**EXAMPLES OF CHILDREN'S READING IN THE FIRST HALF OF THE XIX
CENTURY BY QASIM BEY ZAKIR. (POEM STORY AND REPRESENTATIONS)**
**XIX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA QASIM BƏY ZAKİR YARADICILIĞINDA UŞAQ
OXUSU NÜMUNƏLƏRİ. (MƏNZUM HEKAYƏ VƏ TƏMSİLLƏR)**

AYGUN AHMADOVA SHUKUR KIZI

Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Ü. Hacıbəyov-68), 0000-0002-2464-2513

Aygün Ahmadova, Edebiyat Öğretim Teknolojileri Bölümü Doçenti

Qasım bəy Zakir M. P. Vaqıfdən sonrakı ədəbiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. Mən Q. Zakirin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirirəm.

Adolf Berje, şərçünas

Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai satiranın banisi, aşiq poeziyasının davamçısı kimi qiymətləndirilən Qasım bəy Zakir, ədəbiyyat tariximizdə xüsusi yeri olan Molla Pənah Vaqif ənənələrinə sadıq qalaraq bu yaradıcılığı öz dövrünə müvafiq bir tərzdə inkişaf etdirmişdir. XIX əsrin birinci yarısında Qasım bəy Zakir bir tərəfdən M.Füzuli və M.P.Vaqif, M.V.Vidadi ədəbi ənənələrini davam etdirərək qoşma, təcnis, gəraylı, qəzəl, müxəmməs, tərcibənd və tərkibbəndləri ilə şeirimizi mövzu və ideya cəhətdən zənginləşdirmiş, digər tərəfdən isə təmsilləri, satirik şeirləri və mənzum hekayələri ilə tənqidi realizmin əsasını qoymuşdur. Qasım bəy Zakirin yaradıcılığının uzun ömürlü olması, əsərlərində ki, məzmun və ifadə gözəlliyi hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Zakirin şeirlərinə öz həqiqi qiymətini xalq vermişdir. Zakirin yaradıcılığında realizm, ictimai mübarizədə bir vasitə idi. Bu yaradıcılıq ədəbiyyat tarixində qüdrətli demokratik ədəbiyyatın ilk bünövrə daşı idi. Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsir, iki inkişaf dövrü keçirmişdir. Birinci ilk təşəkkül dövrü, ikinci yetkin dövürdür. Birinci dövürdə ədəbiyyat sahəsində maarifçiliyin əsas nümayəndələri A. Bakıxanov, İ.Qutqaşanlı, Q.Zakir və M.Ş.Vazeh, ikinci dövürdə, M.F.Axundov, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirovdur. Klassik ədəbiyyatımızın layiqli nümayəndəsi Q.Zakirin əsərləri ideya dərinliyi, məzmunu və forması ilə yaşadığı cəmiyyətin bədii mədəniyyətində keyfiyyət sıçrayışı idi. Bu sıçrayış klassik irsin bədii yaradıcılığı, cəmiyyətin mədəni həyatının yüksəlişi, ictimai yaranların dərinləşməsi, ziddiyyətlərin daha da kəskinləşməsi və şairin öz subyektiv hiss, arzu, amalı hesabına yaranmışdı. Bütün bunlar bədii formalar, mövzular, obrazlar yaratmaya bilməzdi. Qasım bəy Zakir Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin görkəmli nümayəndəsi, maarifçi realist satiranın banisidir. O, Azərbaycan bədii dilinin inkişafı sahəsində böyük xidməti olan maarifçi ziyalılardandır. Maarifçi, pedaqoq Firidun bəy Köçərli, Zakir yaradıcılığını qiymətləndirərək yazırdı:–“Qasım bəy Zakirin ana dilimizin sevilməsində xidmətləri böyükdür. Ana dili hər bir sənətkarın əlində fikrini və hissini dolğun, düzgün əks etdirmək üçün əsas silahdır. Qasım bəy Zakir bu silaha yiyələnmiş, M.P.Vaqıfdən sonra Azərbaycan bədii dilini daha da zənginləşdirmiş və incələşdirmişdir”. Q.Zakirin ədəbi irsi Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə, onun realist qolunun inkişafı tarixinə yeni bir mərhələ açan hadisə kimi daxil olmuşdur. Şairin əsərlərindəki realist yardıcılığı, məzmun zənginliyi ilə sələflərindən və xələflərindən seçilirdi. Şair əsərlərini xalqın başa düşdüyü bədii dildə yazmışdır.

Buna görə də M. F. Axundov, F. Köçərli, Ə. Haqverdiyev, A. Şaiq Azərbaycan dilinin incəliklərindən, gözəlliklərindən danışarkən Zakirin adını dönə-dönə çəkmişlər. Şairin yaradıcılığında XIX əsrin birinci yarısına məxsus Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin əsas xüsusiyyətləri, səciyyəvi cəhətləri, poetik deyim tərzini aydın bir ifadə şəkilində öz əksini tapmışdır. Q.Zakir Azərbaycan bədii dilini yeni pilləyə qaldıraraq, məzmunca dolğun, formaca bitkin satirik şeirləri, qoşmaları, gəraylıları ilə öz dövrünün şairlərindən seçilirdi. Qasım bəy Zakir 1784-cü ildə Şuşanın Sarıcalı kəndində doğulmuşdur. Onun əsl Qarabağda məşhur olan Cavanşirlər nəslindəndir. Ulu babası Kazım ağa Şuşa şəhərinin əsasını qoyan Pənah xanın doğma qardaşıdır. Q.Zakir ilk təhsilini Şuşada mollaxanada almış, ərəb, fars, dillərini öyrənmişdir. Bu dilləri bilməsi ona Yaxın Şərqi Əbdülqasım Firdovsi, Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi kimi söz istedadlarının əsərləri ilə tanış olmaq imkanı vermişdir. Gənclik illərini at belində, müxtəlif müharibələrdə və döyüşlərdə keçirən Qasım bəy Zakir 1830-cu ildən başlayaraq təsərrüfatçılıqla məşğul olmağa başlayır. Şair, ilin yay fəslini Şuşada, qalan fəsilərini isə dayısı Mehdiqulu xanın ona bağışladığı Xındırstan kəndində həyatını davam etdirirdi. 1829-cu ildə oğlu Əli bəy vaxtsız vəfatı şairi kədərləndirir və o, “Əziz oğlumun vəfatı tarixi” adlı fars dilində bir şeir yazır. Bir müddət yaradıcılığına fasilə verən şair, təsəllini qızı Nənəşdən olan nəvələrində tapır. Nəvələrinə savad öyrədir və onlarda şeirə maraq oyadır. Bu tərbiyənin köməyi ilə nəvələrinin üçü İbrahimbəy Azər, Abdullabəy Asi və Xudatbəy sonralar şair olaraq yetişmişlər. Lakin yaradıcılıqları babaları kimi Azərbaycan ədəbiyyatında öz yerini tapa bilməmişdir. Qasım bəy Zakir müasirləri arasında da dərin hörmət və böyük nüfuz qazanmışdır. Azərbaycanın Baba bəy Şakir (1772-1844), İsmayıl bəy Qurtqasılı (1806-1861), Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878), Xurşidbanu Natəvan (1832-1897) kimi tanınmış ziyalılarla ədəbi məclislərdə tez-tez görüşürdü. Qasım bəy Zakiri sevməyib, onun yaradıcılığına hörmət etməyənlər çox idi. Qarabağda öz fitnə-fəsadları ilə ad çıxarmış Cəfərqulu xan Nəva, Şuşa qazisi Mirzə Əbülqasim, yerli çar hakimi Konstantin Tarxan-Mouravov kimi xalqın düşmənləri, Zakirin satiralarında özlərini görürdülər. Zakirin satirik tənqidinə hədəf olmuş bu adamlar şairi dövlət yanında etibardan salıb onu tutdurmaq üçün müəyyən bəhanələr axtarırdılar. Beləliklə, Zakiri hökumətdən qaçaq düşmüş qardaşı oğlu Behbud bəy Cavanşiri evində saxladığına görə günahlandıraraq, Zakirin özünü də ailə üzvləri və yaxın qohumları ilə birlikdə həbs edərək, Şuşa həbsxanasına gətirirlər. Bununla da ürəyi soyumayan Tarxan-Mouravov Xındırstan kəndini qarət edərək və kənd camaatını tamamilə yoxsul vəziyyətə salır. Şair bir il qədər Şuşa həbsxanasında qaldıqdan sonra mühakimə olunmadan Bakıya sürgün edilir. Bakıda sürgün həyatı keçirən qoca şair, M.F. Axundova yazdığı məktublarda şairin həyatının çox ağır keçdiyi bəlli olur. Şair yaxın dostu Axundova yazır ki, onun “simü-zəri” yoxdur ki, özünü təmizə çıxartsın və yerli hakimlərin tələsindən canını qurtarsın.

Gözüm yolda qaldı, könül intizar,

Gəlmədi cavabi-namələr səndən.

Bir aydan artıqdır gedib uşaqlar

Yetişmədi bizə bir xəbər səndən.

O zaman Tiflisdə Cənablıq idarəsində işləyən İsmayıl bəy Qurtqasılı, Mirzə Fətəli Axundov Bakı qubernatoru Mixail Kolyubakin, Gürcü knyazı İliko Orbeliani Zakirin şikayətlərini dinləyib, sürgündən azad olmasına çalışırlar. Şair bir neçə ay Bakıda sürgün həyatı keçirəndən sonra bu şəxslərin səyi nəticəsində sürgündən azad olaraq, vətəni Şuşaya qayıdır. Lakin o, ömrünün axırınadək baş hakimliyin nəzarəti altında yaşamaq məcburiyyətində olur. 23 yaşlı oğlu Nəcəfqulu bəy və 20 yaşlı qardaşı oğlu İsgəndər isə 3 il Rusiyada sürgün həyatı keçirirlər. Bəzi təliqədə verilən məlumatlara əsasən, qaçaq Behbud bəy, Qarabağlı Əli kişi tərəfindən öldürülür.

Onun meyidi Şuşa həbsxanasının yaxınlığında olan canilərə məxsus qəbristanlıqda dəfn olunmuşdur. Zakirin qızı Nənəş xanım isə gizlin bir vasitə ilə Behbud bəyin nəşini ordan çıxardaraq, müsəlmanlara aid olan qəbristanlıqda dəfn edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Zakirin təhdid, təqib və sürgündə olduğu illər şairin bədii yaradıcılığının tam yeni istiqamət almasına qüvvətli təsir göstərmişdir. Nəzarət altında yaşamaq şairin ömrünün son aylarında fərəhsiz ömür sürməsinin səbəblərindən biridir. Bunlardan biri də maddi ehtiyac içində yaşamasıdır. Dostlarının təşəbbüsü ilə şairə 1857-ci ildən başlayaraq 36 manat təqaüd təyin edilmişdir. Lakin təqaüd kağızı Şuşaya çatanda artıq qoca şair dünyasını dəyişmişdi. Qasım bəy Zakir ömrünün sonlarını maddi ehtiyac və çətinliklər içərisində başa vurmuşdur. O, 1857-ci ildə Şuşada vəfat etmiş və Şəhərin Mirzə Həsən qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Yaradıcılığı – Qasım bəy Zakirin satiraları əsas etibarilə çar hakimləri və çarizmin müstəmləkəçi qanun və qaydaları əleyhinə çevrilmişdir. Zakirin satirasında ən amansız tənqid olunanlar gücsüzlərin və acizlərin hüquqlarını tapdalayanlardır. Kəskin tənqid və kinayəli gülüş Zakir satiralarının əsas xüsusiyyətlərindəndir. O, ictimai nöqsanları sadəcə təsvir etməklə kifayətlənmirdi, eyni zamanda onlara qarşı özünün kəskin tənqidi münasibətini, nifrət və qəzəbini də bildirirdi. Bu cəhətdən XIX əsrin görkəmli simalarından sayılan Q. Zakir yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Zakir çar hakimlərinin və yerli ağaların rüsvətxorluğunu xüsusi bir qəzəblə lənətləmişdir. “Divan əmələcatı” şairdə dərin nifrət oyadır. Çünki qanun-qaydanı qorumalı olan bu “həşərat” əslində tamahkar və soyğunçudur. Yazıq o adamın halına ki, bunların əlinə düşə! Tora düşənin şirəsini sormayana qədər bunlar o adamdan əl çəkməzlər. Satiralarının birində Zakir öz tənqidini konkret həyatı hadisə üzərində quraraq göstərir ki, Hacı Qurban adlı, mal-qara sahibi, varlı-dövlətli bir şəxsi “divan əmələcatı” o kökə salmış ki, axırda qonşu kəndə getmək üçün bir yabı da tapmır. Zakir divanxanalardakı süründürmələri maraqlı bir şəkildə oxucularına təsvir edir.

Ərzə verə bir adamın pədəri,

Fərzədinə olmaz zahir əsəri,

Yetmiş ildən sonra nəvvadələri

Məgər ondan tapa bir rahi-nicat.

O, dövrün haqsızlıqlarını qələmə alaraq çar məmurlarının “insaf və mürvvətdən” kənar olduğunu narahatçılıqla şeiriyyətinə köçürdü. Q.Zakirin əsərlərində, tənqid etdiyi ruhani obrazları, dövrün dələduzları idi. Şair onları bir ateist kimi ifşa etməmişdir. O, İslam dinini qəbul edirdi. Dini etiqlərə əməl edirdi. Lakin İslam dinini təhrif edən və istismarçı sinifə haqq qazandıran ruhaniləri amansız satira atəşinə tutmaqla yanaşı eyni zamanda onları rüsvay etməkdən çəkinmirdi. Şair ruhaniləri ifşa edən bir sıra maraqlı məzmununda əsərlər yazmışdır. “Elat əhlinin tərifi və qazinin əsl-nəcəbi haqqında”, “Qarabağ qazisinə”, “Şuşa mollaları haqqında”, “Dər tərifi-əhval əxlaqi-əhli-ruzigar”. Bu şeirlərdə şairin əsas hədəfi, dini tərifiyətlərdir. O, müxtəlif janrlara müraciət edərək, təsvirlərinə açıq tənqidlə yanaşırdı. Onun şeirlərində lirik qəhrəmanın həyəcan və izzətləri qələmə alınmışdır. Həyat rişəli satirik məzmunlu əsərləri, mənzum hekayələri ilə şair feodal əxlaqının müxtəlif tərəflərini tənqid edərək, ictimai ədalətsizliyə qarşı dini əsarətin, mövhumatın və fanatizmin xalqın mədəni inkişafına mənfi təsir etdiyini, bir səbəb kimi göstərirdi. Onun ictimai məzmunlu “Gözüm yolda qaldı, könül intizar”, “Dost yolunda cəfa çəkdim, can üzüm”, “Dərdbilməzlər qınar məni, heç deməz”, “Bir saat havada qanad saxlayın”, “Cəfa çəkdim, bağ yetirdim” misraları ilə başlanan qoşma və gəraylıları və bəzi satirik məzmunlu məktubları yeniyetmələrin fikri, əxlaqi tərbiyəsinə, həyat həqiqətlərini anlamalarına kömək edən əsərlər kimi qiymətlidir.

Bunlarla bir sırada maarifçi şairin ədəbi irsində XIX əsr milli uşaq ədəbiyyatımızın inciləri səviyyəsində olan mənzum hekayələri, təmsilləri də faydalı və gərəkli əsərlərdir. Şairin satirasında gülüş yaşadığı mühitə təsir etmişdir. Bu gülüşdən xalqı uzaq tutmağa çalışan bəy, xan, mülkədar, nə çar məmurları, nə ruhanilər, nə də xalqı soyub-talayan başqa tüfeyli fırıldaqçılar yaxalarını qurtara bilməmişlər. Q.Zakir avam kütlənin gözünü açmaq, onların savadlanmasına yardım etmək məqsədilə yorulmadan yaradıcılığını davam etdirirdi. O, xalqına zülm edən mürtəce qüvvələrə qarşı gülüşün bütün növlərindən-satira, istehza, kinayə və yumordan bacarıqla istifadə etmişdir. Elə buna görə özünün həyatı zillətdə keçmişdir.

Öləndə Zakiri-xəstə

Növcəvanlar dəstə-dəstə

Gəlməsin qəbrimin üstə,

Deyin, cananədən ayrı.

Qasım bəy Zakir bizim unudulmaz və yaradıcılığı zəngin olan klassiklərimizdəndir. Kökü real həyata bağlı olan satira mövzusu Q. Zakir öz qələmi ilə daha yüksək mərhələyə qaldırdı və mühitin eybəcərliklərini əks etdirirdi. Onun Seyid Əzim Şirvani və Mirzə Ələkbər Sabir arasında körpü təşkil edən satirik şeirləri XX əsrin satirik şeirinin ideya-bədii mənbələrindən biri olmuşdur. Zakirin “Durnalar” şeiri onun ictimai motivli qoşmalarındandır. Bakıda sürgündə olarkən yazılmış bu şeirin mövzusu şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Belə ki, folklorda durnalar qəribliyin, kövrəklik və gözəlliyin timsalı, simvolu kimi alınmış, vəsf olunmuşdur. Zakirin “Durnalar” şeiri sələflərinin şeirlərindən siyasi məzmunu ilə seçilir. Bu qoşmada həzin bir kədər, kövrək duyğular canlı, şirin və yığcam dillə təsvir olunmuş, dövrün zülmü, ictimai haqsızlıq çox incə və sadə şəkildə qələmə alınmışdır.

Diyari – qürbətdə müddətə varam,

Gecə - gündüz canan deyib ağlaram,

Mən də sizin kimi qəribə zaram,

Eyləməyin məndən haşa, durnalar!

Laçın yatağıdır bizim məkanlar,

Yavaş gedin, səs-səmirmiz, anılar,

Qorxuram toxuna ötən zamanlar,

Sürbəniz dağılıb çaşa durnalar!

F.Köçərlinin fikri ilə desək Zakir Azərbaycan bədii dilini daha da zənginləşdirmiş və incələşdirmişdir. Şairin fikrincə, bədii söz elə deyilməlidir ki, orada sözün mənası da dərinləşməlidir. Q.Zakirin sadə Azərbaycan dilində yazdığı əsərlərdə leksikonunun ümumxalq sözləri təşkil edir. O, Azərbaycan dilinin bir çox gözəlliklərini şeirə, sənətə gətirmişdir. Q.Zakirin zəngin ədəbi irsi içərisində Azərbaycan qadınlarının həyatı, dünyagörüşü, daxili aləmi və məhəbbətini özündə əks etdirən şeirlər xüsusi yer tutur. Şair qadının daxili gözəlliyi ilə yanaşı, zahiri gözəlliyini də qiymətləndirmişdir.

Yadlar ilə danışmaya, gülməyə,

Namünasib yerə gedib-gəlməyə,

Hər sözü şəninə layiq bilməyə,

Namusu qeyrəti, arı gərəkdir.

Zakirin yaradıcılığında məzmun hekayə və təmsilləri mühüm yer tutur. Onun müxtəlif mövzularda yazdığı “Məlikzadə və Şahsənəm”, “Əmirzadə”, “Məşuq və cavan qız”, “Aşıqın təam bişirməyi”, “Aşıq və məşuq haqqında”, Zövcü- axər”, “Tərhan və elçi”, Dəvəsi itən kəs”, “Dəvriş ilə qız”, “Həyasız dəvriş”, “Əxlaqsız qazi”, “Xalqa vəz deyən” mənzum hekayələrində məhəbbət insanın ülvü və nəcib hissi kimi təsvir olunur. Məhəbbətdə sədaqət, mətanət və dözümlülük, vəfada möhkəmlilik bu hekayələrin bir qisminə əsas məzmun təşkil edir. Şairin, “Tərhan və elçi” hekayəsində Nizami ənənəsini davam etdirərək padşahları xalqla yaxşı rəftar etməyə, idarə işlərində tədbirli olmağa, hökm və qərar verərkən diqqətli olmağa çağırır. Hekayədə Yəmən padşahına müraciətində deyir: “Heç adətdə elçiyə yoxdur zaval”- sözləri ilə ölümə məhkum olunanları azad edən vəzirin simasında ağıllı başçılar surətini yaradır. Hekayə maraqlı həkimanə sözlərlə bitir.

“Təəmmül etməsə padşah əgər,

Peşmanlıq əlin dizinə döyər.

Əvvəl imtahandır, sonra fərmayış,

Yerinə qayıtmaz, çünki düşdü diş”.

Zakirin yaradıcılığında olan bu kimi həkimanə ifadələr hekayələrinin mənasını dərinləşdirir.

“Dərvişlə qız” hekayəsində dərvişin simasında ruhani cildinə girən tufeyli bir obraz diqqət mərkəzindədir. Dilənçilik məqsədi ilə qapı-qapı gəzən dərviş yoxsul bir ailədə, evdə tək qalan qıza rast gəlir, əlindəki çomağın gücü ilə qızdan qızıl və gümüş, un və yemək şeyləri tələb edir. Qız isə kasıb olduqlarını söyləyib dərvişi cavabı ilə sarsıdanda, dərviş bu yoxsul ailəni söyür. Müəllif hekayədə cəsarətli qız obrazı yaradaraq, dərvişin dilənçi sifətini və pis niyyətini açır. Bu obraz M.F.Axundovun komediyalarında yaranan Sona və Səkinə kimi müsbət qadın surətlərinin rüşeyimi kimi tədqiqatçılar tərəfindən qiymətləndirilir. XIX əsr ədəbiyyatımızda Q.Zakir, A.Bakıxanov Qüdsidən sonra keçmiş şərq təmsilçiliyindən nisbətən fərqli olan yeni təmsilçiliyin ikinci nümayəndəsidir. Zakirin yaradıcılığında təmsillərin əhəmiyyəti müstəsindir. Onun nəşr olunmuş “Aslan, Qurd və Çaqqal”, Dəvə və eşşək”, Tülkü və Qurd”, “Xain yoldaşlar haqqında” (İlan, Dəvə, Tısbəğa), “Tülkü və şir”, “Sədaqətli dostlar haqqında” (Tısbəğa, Qarğa, Kəsəyən, Ahu) 6 təmsili çap olunmuşdur. Şirin bu təmsillərində məşhur “Kəlilə və Diminə”nin və böyük rus yazıçısı İ.A.Kırılövün (1769-1844) təmsillərinin müəyyən təsirini görmək olur. Təmsillərdə təsvir olunan müxtəlif heyvanların timsalında yaşadığı dövrün, Azərbaycan həyatının mülkədarları, kəndliləri, tacirləri, məmur və din xadimləri əks olunaraq, tənqid olunur. “Tülkü və Şir” təmsilində şirin timsalında xalqa zülm edən zalımı, tülkünün isə hiyləgər, “pürfən” insan xarakterini oxucularına göstərir. Şir zorakılıq edərək qarşısına çıxan gücsüz heyvanları söz tələsinə salaraq onları yeyir. Tülkünün hiyləsi isə şirin gücündən üstün olur. Tülkü hiyləsi ilə şiri məhf edir. Zakirin didaktik məzmunlu əsərləri yeniyetmələrin poetik və əxlaqi etik tərbiyəsində indi də öz dəyərini saxlayır, gənc oxucuların mütaliəsindən heç vaxt kənarda qalmır. Xalqını, öz doğma yurdunu məhəbbətlə sevən şair hər bir təmsilində, insanları qəflət yuxusundan ayılmağa çalışır. Müdafiəsiz zəhmətkeş xalqa rəğbət, məhəbbət hissi bəsləyən şairin əsas fikri budur ki, fəqir və zəiflər birləşsələr, hər işdə qalib gələ bilərlər. Elə buna görə də təmsil qoluzorlulara xəbərdarlıq kimi səslənir. Zakir təmsillərini yazarkən şifahi xalq yaradıcılığına müraciət etmişdir. Zakir təmsillərini yeni tarixi şəraitlə, müasir həyatın tələblərinə uyğun olaraq yazmışdır. Bu əsərlərdə təbliğ olunan ideya şairin dövrü ilə həmahəng idi. O, bir tərəfdən dövrünün içtimai və siyasi hadisələrinə özünün eyhamları ilə işarələr edir, o, biri tərəfdən zəmanə gənclərinə vəfa sədaqət, mərdlik, kimi nəcib tərbiyəvi məsləhətlər verirdi. Q.B.Zakir yaradıcılığı bütün əsirlər üçün münasib bir yaradıcılıqdır.

Şairin, əxlaqi tərbiyəvi xarakter daşıyan təmsilləri sırasında “Dəvə və eşşək” təmsilində Zakir, nadan adamların dünya görmüş ağıllı adamların nəsihətlərini dinləmədikləri üçün acı aqibətin yemi olduqlarını təsvir edir. Təmsildə göstərilir ki, Dəvə və Eşşək karvandan aralı qalırlar. Bu heyvanlar bir müddət yük əzabından xilas olurlar. “Basəfa” və “Ələfzar” çöldə yeyib kökəllirlər. Lakin onların sakit həyatları çox uzun sürmür. Eşşək göy otlardan yeyib kökəlcə səsini dahada ucaldır. Beləliklə hər iki heyvan insanların yenidən əlinə keçir və ağır yük altında karvana qatılırlar. Nəticədə eşşək nadanlılığı, “bihəngəm” hərəkəti ilə çox məşəqqət çəkir və məhf olur. Müəllif təmsili aşağıdakı nəsihətamiz misralarla tamamlayır:

“Guş etməyən nasehlərin sözüne,

Toxunur aqibət bəla özünə”.

Zakir “Tülkü və qurd”, “Xain yoldaşlar haqqında” adlı təmsillərində xalqın canlı danışq dilindən, xalq ədəbiyyatından geniş istifadə etmişdir: “Quyruğun basdın ilanın”, “Kiçikdən xəta, böyükdən əta”, “Əvvəl suyu yoxla, sonra soyun”, “Bir paydan bir kişi doyar, gər bölünə, ikisin də ac qoyar”, “Yaxşı gündə mənəm-mənəm deyənlər”, “Ovu göydə alıb, göydə yeyənlər”, “Güclüyə nə duz, nə çörək”, “Heç adətdə yoxdur elçiyə zaval”, “El namusu elə düşər”, “Hər meşəyə güman aparma, boşdur” və s. “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsili ictimai məzmunu etibarilə daha səciyyəvidir. Təmsilin iştirakçıları tısbəğa, kəsəyən, ahu və qarğadır. Tora düşmüş ahunu azad etməkdən ötrü dostlar birlikdə işə girişib öz məqsədlərinə nail olurlar. Təmsilin sonunda vəfəli dostlar yenə birlikdə firəvan həyat sürürlər. Şair təmsildə oxucusuna çatdırmaq istəyir ki, dost-dostdan həmişə xəbərdar olmalıdır. Dost dara düşdükdə ona kömək etməli, şad günündə sevinməli, dar günündə ona sahib çıxmalıdır. Q.Zakirin “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilini “Xain yoldaşlar haqqında” təmsillə müqayisə etdiyimiz də sədaqətin, dostluğun, vəfanın necə gözəl hərəkət, yalançılığın, tamahkarlığın, hörmətsizliyin isə bəyənilməyən, bir hərəkət olduğunu açıq aydın görürük. Bu təmsillərin oxucularımızın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında rolu böyükdür. Q. Zakirin təmsillərindən bir qismi daha çox əxlaqi-tərbiyəvi xarakter daşıyır. (“Dəvə və eşşək”, “Tülkü və qurd”, “İlan, dəvə, tısbəğa”). Təmsillərdə yoldaşlıqda vəfəli olmaq, ağıllı nəsihətlərə əməl etmək, zəhmətlə dolanmaq kimi gözəl insani xasiyyətlər təbliğ olunur, qəbul olunmayan xasiyyətlər: yaltaqlıq, yalançılıq, xəyanət, hiylə və sairə tənqid olunur. Xalq təmsillərini xalqdan alıb yenidən nəzmə çəkmiş Q.Zakir hər bir məsələni olduğu kimi açıqlayır. O, “Xain yoldaşlar haqqında” təmsilinin sonunda yazır:

Müşküldü nəzm etmək hər belə nəsri,

Əhf eyləsin arif gər olsa kəsri.

Müəllifin fikrincə, təmsillər təkcə nəsrə yox, nəzmlədə yazılır, lakin folklor janrına müraciət etdiyimizdə folklor daxilində təmsil, epik növün daxilində nəsrə yazıldığını görürük. Demək ki, “Dünya ədəbiyyatı”nda olduğu kimi “Azərbaycan ədəbiyyatı”nda da təmsilin nəzmlə yazıldığının sübutunu Zakirin yaradıcılığında rast gəlirik. Hər bir təmsil yazan şair sonunda öz qənaətlərini və nəticələrini oxucularına göstərir, bu da əsərin əxlaqi-tərbiyəvi təsir gücünü ifadə edir. Zakirin təmsillərində işlədilmiş məcaz və kinayələrdə xalq yaradıcılığının təsiri hiss olunmaqdadır. Onun təmsillərində: “mənəm yabım tək”, “çulun alığın soydu”, “quşqunlu eşşək”, “yaman yerə yetib işimiz”, “ilim-ilim itər”, “indi ki, quyruğun basdın ilanın”, “tez dızıxdılar”, “bostanın növbəri gələcək”, “kiçikdən xəta, böyükdən əta”, “güclüyə nə duz, nə çörək”, “yaxşı gündə mənəm-mənəm deyənlər”, “heç adətdə elçiyə yoxdur zaval”, “kürəyə düşməyən olmaz yumuşaq” kimi atalar sözü və zərb məsələlərə rast gəlmək olur. Bütün bunlar şairin xalq ədəbiyyatından necə geniş istifadə etdiyinin sübutudur.

Q.Zakirin yaradıcılığı ilə dünyagörüşü arasında müəyyən ziddiyyətlər var idi. Şair bir tərəfdən istismara əsaslanan ictimai təbəqələri rüsvay edir, digər tərəfdən də özünün bəylik imtiyazlarını müdafiyyə edirdi. Görüşlərindəki məhdudluq onu belə fikirə gətirib çıxatmışdır ki, guya baş hakimlərin ölkədəki rəzalətdən xəbərləri olsa, ictimai haqsızlıq aradan qalxar və hər kəs cəzasını alar.

Haq özü şahiddir, dövləti-ali

Bu qədər deyildir əldən xali.

“Dövləti ali”nin ədalətli olduğunu güman etməsi Zakiri öz satıralarında barışmaz və mübariz olmağa qoymurdu. Eyni zamanda şairin yaşadığı mühtdə həddindən artıq rəzalət görməsi bir çox hallarda özünü keçmişə tutaraq “əyyami-sələfin” həsrətini çəkirdi. Keçmişdəki cəmiyyətin geri qayıtmasını şeirlərində bəlli edirdi.

Ədalət var idi bundan əzələ,

Yaman yerə yetib iş gələ-gələ.

Zakirin mühafizəkar əsərlərində (köhnə qaydaları, adət və ənənələri sevən) dini-feodal görüşlərin onun yaradıcılığına təsir etdiyini bəzi hallarda rast gəlirik. Bu da ondan irəli gəlir ki, dünya görüşünün bəzi məhdud cəhətləri, reallıqdan qaçması idi. Onun lirikasında real münasibətlər tərənnüm olunsada, bununla yanaşı ziddiyyətli cəhətlər əsərlərində ümumiləşmiş halda özünü bürüzə verərək, köhnəlmiş, sxolastik poeziyanın (formal məntiq) üslub buxovundan yaxasını qurtara bilməməsi idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild, AMEA-nın nəşriyyatı. Bakı, -1960, səh.905
2. F.C.Qasımzadə. “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair tədqiqlər”. APİ-nin nəşriyyatı. Bakı, -1960, səh.160
3. Nadir Məmmədov. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” Bakı, “Elm”, -2011, səh.836

ÖZET

Azərbaycan edebiyatında sosial hiciv türünün kurucusu və Âşık şiirinin takipçisi olarak kabul edilen Kasım Bey Zakir, bu yaradıcılığını kendi zamanına uygun bir şekilde geliştirmiş ve edebiyatımızda ayrı bir yere sahip olan Molla Penah Vagif geleneklerine bağlı kalmıştır. edebiyat tarihi. 19. yüzyılın ilk yarısında Kasım Bey Zakir, bir yandan M.Fuzuli, M.P.Vagif ve M.V.Vidadi'nin edebi geleneklerini sürdürerek beyit, tecnis, garayli, gazel, muhammes, tercibendleriyle şiirimizi zenginleştirmiştir. Bir yandan hiciv şiirleri oluşturmuş, bir yandan da manzum hikâyeleriyle eleştirel gerçekçiliğin temellerini atmıştır. Kasım Bey Zakir'in yaradıcılığının uzun ömürlülüğü, eserlerindeki içerik ve anlatım güzelliği her zaman ilgi odağı olmuştur. Halk, Zakir'in şiirlerine gerçek değerini verdi. Zakir'in eserinde gerçekçilik toplumsal mücadelenin bir aracıydı. Bu yaradıcılık, edebiyat tarihinde güçlü demokratik edebiyatın ilk temel taşı olmuştur. K.Zakir'in edebi mirası, Azerbaycan edebiyatının realist dalının gelişim tarihinde yeni bir aşama açan bir olay olarak hazinesine girmiştir. Şair, eserlerindeki gerçekçi yardımları ve içerik zenginliği nedeniyle seleflerinden ve ardıllarından öne çıkmıştır. K. Zakir, M. P. Vagiften sonra Azerbaycan'ın sanat dilini üst düzeye çıkarmaya çalışan en güçlü eğitimcidir. Dil meselesine yaratıcı bir sanatçı gözüyle bakmış, şiirin ve sanatın daima halka hizmetini düşünmüştür. Şair, eserlerini halkın anlayacağı sanatsal bir dille yazmıştır. Bu nedenle M. F. Akhundov, F. Kocherli, A. Hagverdiyev ve A. Shaig, Azerbaycan dilinin inceliklerinden ve güzelliklerinden bahsederken Zakir'in adını defalarca anmışlardır.

Şairin eserinde 19. yüzyılın ilk yarısına ait Azerbaycan'ın edebiyat ve sanat dilinin temel özellikleri, karakteristik yönleri ve şiirsel anlatımı açık bir anlatım biçimiyle yansıtılmıştır. Azerbaycan'ın sanat dilini yeni bir seviyeye yükselten K.Zakir, hiciv şiirleri, beyitleri, muhtevası dolu ve şekli tükenmiş şiirleriyle devrinin şairleri arasında ön plana çıkmıştır. Zakir'in yaratıcılığında içerik, hikâye ve temsiller önemli rol oynuyor. "Melikzade ve Şehsanem", "Emirzade", "Sevgili ve genç kız", "Yemek yapmak için Ashiqin Taam", "Aşiq ve bir sevgili hakkında", "Zovci-akhar", "Tarkan va elchi", " gibi çeşitli konularda yazdı. "Devesini kaybeden", "Kızla Davris", "Utanmaz Devriş", "Ahlâsız Gazi", "Halka Vaaz Vermek" gibi manzum hikâyelerde aşk, insanın yüce ve asil bir duygusu olarak anlatılır. Aşkta sadakat, azim ve hoşgörü, sadakatte kararlılık bu hikayelerden bazılarının ana içeriğini oluşturur. 19. yüzyıl edebiyatımızda K. Zakir, eski doğu temsilinden nispeten farklı olan yeni temsilin A. Bakıhanov Kudsi'den sonra ikinci temsilcisidir. Zakir'in eserlerinde temsillerin önemi büyüktür. Yayınlanmış kitapları arasında "Aslan, Kurt ve Çakal", "Deve ve Eşek", "Tilki ve Kurt", "Hain Dostlar Hakkında" (Yılan, Deve, Kaplumbağa), "Tilki ve Aslan", "Sadık Dostlar Hakkında" (Kaplumbağa) yer almaktadır. , Karga, Kesici), Ahu) 6 temsili yayınlandı. Şirin'in bu masallarında ünlü "Kalila ve Dimina"nın ve büyük Rus yazar I.A. Kyrilov'un (1769-1844) etkisi görülür. Yaşadığı dönemin toprak ağaları, köylüleri, tüccarları, memurları ve dini şahsiyetleri, 6 temsillerinde tasvir edilen çeşitli hayvanlar şeklinde Azerbaycan yaşamı eleştiriliyor.

Anahtar kelimeler: mücadele, biçim, hizmet, hiciv, manzum hikâye, temsil, beyit

ABSTRACT

Qasim Bey Zakir, who is considered the founder of the social satire genre in Azerbaijani literature and a follower of Ashik poetry, developed this creativity in a way that was appropriate for his time and remained loyal to the traditions of Molla Penah Vagif, which has a special place in our literature. literary history. In the first half of the 19th century, Qasim Bey Zakir, on the one hand, continued the literary traditions of M.Fuzuli, M.P.Vagif and M.V.Vidadi and enriched our poetry with his couplets, tecnis, garayli, ghazal, muhammes, and tercibends. On the one hand, he created satirical poems and on the other hand, he laid the foundations of critical realism with his verse stories. The longevity of asim Qasim Bey Zakir's creativity, the content and beauty of expression in his works have always been the center of attention. The public gave Zakir's poems their true value. Realism in Zakir's work was a tool of social struggle. This creativity became the first cornerstone of strong democratic literature in literary history. Q. Zakir's literary heritage has entered the treasury as an event that opened a new stage in the history of the development of the realist branch of Azerbaijani literature. The poet stood out from his predecessors and successors due to his realistic contributions and richness of content in his works. Q. Zakir is the most powerful educator who tried to raise the artistic language of Azerbaijan to a higher level after M. P. Vagif. He looked at the issue of language as a creative artist and always thought that poetry and art should serve the people. The poet wrote his works in an artistic language that the people could understand. Therefore, M. F. Akhundov, F. Kocherli, A. Hagverdiyev and A. Shaig repeatedly mentioned Zakir's name while talking about the subtleties and beauties of the Azerbaijani language. The poet's work reflected the basic features, characteristic aspects and poetic expression of the literary and artistic language of Azerbaijan of the first half of the 19th century in a clear form of expression. Q.Zakir, who raised the artistic language of Azerbaijan to a new level, came to the forefront among the poets of his time with his satirical poems, couplets, poems full of content and exhausted form. Content, story and representations play an important role in Zakir's creativity.

He wrote on various subjects such as "Melikzade and Şehsanem", "Emirzade", "Beloved and young girl", "Ashiqin Taam for cooking", "Aşiq and about a lover", "Zovci-akhar", "Tarlın va elchi", " In verse stories such as "The One Who "Lost His Camel", "The Girl with Davris", "The Shameless Devriş", "The Immoral Gazi", "Preaching to the People", love is described as a sublime and noble feeling of man. Loyalty, perseverance and tolerance in love, determination in loyalty constitute the main content of some of these stories. In our 19th century literature, Q. Zakir is the second representative of the new representation, which is relatively different from the old Eastern representation, after A. Bakıkhanoğlu Kudsi. Representations have great importance in Zakir's works. Among his published books are "The Lion, the Wolf and the Jackal", "The Camel and the Donkey", "The Fox and the Wolf", "About Treacherous Friends" (Snake, Camel, Turtle), "The Fox and the Lion", "About Faithful Friends" (Turtle , Crow, Butcher), Ahu) 6 representations were published. In these tales of Şirin, the famous "Kalila and Dimina" and the great Russian The influence of the writer I.A. Kyrilov (1769-1844) is seen. The landowners, peasants, merchants, officials and religious figures of his time, as well as various animals depicted in his 6 representations, are criticized in the form of Azerbaijani life.

Keywords: struggle, form, service, satire, verse story, representation, couplet

**EFFECT OF AUTOCLAVE AND HIGH TEMPERATURE TREATMENT ON THE
PHYSICAL-MECHANICAL PROPERTIES OF SELF-COMPACTING CONCRETES**

SOUMAYA KERSENN¹, YASMINA BISKRI²

- 1. Department of Architecture. Faculty of Earth Sciences, Badji Mokhtar University of Annaba, Algeria.**
- 2. École Normale Supérieure d'Enseignement Technologique de Skikda, Algérie.**

Abstract:

The valorization of local by-products in the form of aggregates or mineral additions in the manufacture of a new range of self-compacting concretes and the improvement of their properties, will lead to seeking an arrangement between performance and cost in order to produce a resistant material with increased durability. Despite the good behavior of SCC at room temperature, several questions remain to date, particularly regarding their behavior in extreme high-temperature conditions such as fires. A drop in performance or exposes the load-bearing capacity of structures. The main objective of this study focuses on the effect of autoclaving treatment and high temperature on the physico-mechanical behavior of SCC based on natural and artificial aggregates. The results obtained show on the one hand that the properties of SCC in the fresh and hardened state are very influenced by the nature of the aggregates and on the other hand high temperature and autoclaving treatment affect the mechanical behavior of SCC.

Keywords: self-compacting concrete, natural aggregates, artificial aggregates, autoclave, high temperature, mechanical behavior.

NATURAL MODULATION OF THE MICROBIOTA IN PATIENTS WITH ATOPIC DERMATITIS

MAJOR GHEORGHE GIURGIU¹, PROF. DR. MED. MANOLE COJOCARU²

¹Deniplant-Aide Sante Medical Center, Biomedicine, Bucharest, Romania

<https://orcid.org/0000-0002-5449-2712>

²Academy of Romanian Scientists Titu Maiorescu University, Faculty of Medicine, Bucharest, Romania

<https://orcid.org/0000-0002-7192-7490>

Background Atopic dermatitis is a long-standing inflammatory skin disease that is highly prevalent worldwide. The immune mechanisms involved in atopic dermatitis are complex and little is known about the possible role of the gut microbiota in the aetiopathogenesis of atopic dermatitis. Advancing knowledge of the cutaneous microbiome and its function in modulating the course of atopic dermatitis, might result in novel therapeutic strategies. Objective Antidermatite tea could modulate the immune system through gut microbiota in atopic dermatitis. Materials and methods The evaluation of the patients was based on history and physical examination. We investigated the effect Antidermatite tea in patients with atopic dermatitis. Results It is not clear whether microbial change in atopic dermatitis is an outcome of barrier defect or the cause of barrier dysfunction and inflammation. Manipulation of the intestinal microbiota as a method for modifying atopy, may be attempted in many ways including avoidance of certain foods, supplementation with probiotics and prebiotics, optimising nutrient intake, minimising stress, antimicrobial therapy, correction and prevention of low stomach acid, and faecal microbiota transplantation. Antidermatite tea had a positive effect on the severity of atopic dermatitis. Conclusion The resident microbiota is important in maintaining structural and functional integrity of the gut and in immune system regulation. There was an increase of the intestinal permeability reported in patients with atopic dermatitis and a reduction of the cutaneous microbiome diversity. Modifying skin and gut microbiome by applying probiotic supplementation during early years may be a preventive and therapeutic option in high risk groups.

Keywords: atopic dermatitis, host-microbiome interaction; immune regulation; Antidermatite tea

EXTENDED RAKOCEVIC'S PROPERTY

¹HASSAN ZARIOUH, ²MUSTAPHA SARIH, ³MOHAMED BENDAOU

¹Department of Mathematics (CRMEF-Oujda), Oujda 60000, Morocco.

**²Department of Mathematics, Science faculty, Moulay Ismail University, Meknès,
Morocco.**

³Department of Mathematics, Moulay Ismail University, Meknès, Morocco.

ABSTR ACT:

The purpose of this paper is to introduce and study new extension of Rakocevic's property (w) and property (b) introduced by Berkani–Zariouh in [1], in connection with other Weyl type theorems and recent properties. We

REFERENCES:

[1] M. Berkani, H. Zariouh, *Extended Weyl type theorems*, Math. Bohemica 134 (2009) 369–378

[2] V. Rakocevic's, *On a class of operators*, Mat. Vesnik 37 (1985) 423–426.

BIOPHYSICS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE
BİOFİZİKA VƏ SÜNİ İNTELLEKT

¹QARDAŞBƏYOVA NAILƏ ADƏM QIZI, ²QULİYEVƏ ADİLƏ ADƏM QIZI

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Orcid id 0000-0002-0199428

XÜLASƏ

Biofizika və süni intellekt (Sİ) bir-birini tamamlayan sahələrdir və bir çox biofiziki problemi həll etmək və bioloji məlumatları analiz etmək üçün istifadə olunur. Süni intellektin biofizikada tətbiqləri, bioloji proseslərin daha yaxşı başa düşülməsi və tibbi müalicələrin inkişaf etdirilməsi baxımından çox böyük potensiala malikdir. Sİ alqoritmləri, kompleks bioloji məlumatların analizini sürətləndirir və daha dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan tanıyır. Süni intellekt, molekulyar dinamikada istifadə edilən simulyasiyaların daha sürətli və daha dəqiq olmasına kömək edir. Sİ alqoritmləri, molekulyar dinamik simulyasiyalarının analizini sürətləndirir və nəticələri daha səmərəli emal edir. Hal-hazırda faktiki intellektual sistemlər demək olar ki, bütün sahələrdə istifadə olunur. Süni intellekt təxminən 40 ilə yaxındır ki, bir elm kimi mövcuddur. Bu elmin əsas problemi kompüterin köməyi ilə insan kimi davranmağı, mühakimə yürütməyi, qeyri müəyyən və qeyri dəqiq mühitdə qərar qəbul etməyi bacaran maşının yaradılmasıdır

Açar sözlər: Biofizika, süni intellekt, hüceyrə, molekul, dinamika, radiologiya

SUMMARY

Biophysics and artificial intelligence (AI) are complementary fields and are used to solve many biophysical problems and analyze biological data. Applications of artificial intelligence in biophysics have great potential for better understanding of biological processes and development of medical treatments. SI algorithms speed up the analysis of complex biological data and provide more accurate results. Scientific intelligence helps make simulations used in molecular dynamics faster and more accurate. AI algorithms accelerate the analysis of molecular dynamics simulations and process the results more efficiently. Currently, actual intelligent systems are used in almost all fields. Artificial intelligence has existed as a science for about 40 years. The main problem of this science is to create a machine with the help of a computer that is able to act like a human, make judgments, and make decisions in an uncertain and imprecise environment

Keywords: Biophysics, artificial intelligence, cell, molecule, dynamics, radiology

Biofizika və süni intellekt (Sİ) bir-birini tamamlayan sahələrdir və bir çox biofiziki problemi həll etmək və bioloji məlumatları analiz etmək üçün istifadə edilir. Biofizikada Sİ-in tətbiq sahələrinə və istifadə üsullarına geniş şəkildə nəzər yetirək: Süni intellekt, molekulyar dinamikada istifadə edilən simulyasiyaların daha sürətli və daha dəqiq olmasına kömək edir. Sİ alqoritmləri, molekulyar dinamik simulyasiyalarının analizini sürətləndirir və nəticələri daha səmərəli emal edir. Sİ alqoritmləri, proteinlərin üç ölçülü strukturunun öyrənilməsində istifadə edilir. Deep learning (dərindən öyrənmə) modelləri, proteinlərin amiloid fibrilləri kimi mürəkkəb strukturlarını təxmin etməkdə kömək edir. AlphaFold kimi Sİ əsaslı alqoritmlər, bu strukturların dəqiq proqnozlaşdırılmasını təmin edir. Hal-hazırda faktiki intellektual sistemlər demək olar ki, bütün sahələrdə istifadə olunur.

Süni intellekt təxminən 40 ilə yaxındır ki, bir elm kimi mövcuddur. Bu elmin əsas problemi kompüterin köməyi ilə insan kimi davranmağı, mühakimə yürütməyi, qeyri müəyyən və qeyri dəqiq mühitdə qərar qəbul etməyi bacaran maşının yaradılmasıdır. Süni intellekt termini ilk dəfə 1956-cı ilin yayında Stenford Universitetində (ABŞ) keçirilən seminarda Con Makkarti (John McCarthy) tərəfindən işlədilmişdir. O bu termini 1950-ci ildə Alan Türinq (Alan Turing) tərəfindən verilmiş kompüter intellekti (computer intelligence) anlayışı əsasında irəli sürmüşdür. [1] Əksər hallarda süni intellektin əhatə dairəsinə elə sahələr aid edilir ki, orada dəqiq modellər, həll alqoritmi və metodlar yoxdur. Bundan əlavə süni intellekt, biomolekullar arasındakı interaksiyaların öyrənilməsində istifadə olunur. Machine learning alqoritmləri, protein-ligand, protein-protein və digər biomolekular interaksiyaları model və proqnozlaşdırmaq üçün tətbiq edilir. Ligandların bioloji hədəflərə bağlanması və təsirlərini model və analiz etmək üçün Sİ alqoritmləri istifadə olunur. Bu, dərman dizaynında və hədəf tapmada əhəmiyyətlidir. Sİ alqoritmləri, kompleks bioloji sistemlərin modelləşdirilməsində istifadə olunur. Bu modellər, hüceyrə dövrü, metabolizm yolları və digər bioloji proseslərin simulyasiyasına imkan yaradır. Sİ genetik məlumatların təhlili üçün geniş şəkildə istifadə olunur. Genomik məlumatların emalı və analizində machine learning alqoritmləri, genetik variantların təsirini və funksiyasını öyrənilməsində köməklik edir. Bununla yanaşı Sİ, tibbi görüntülərin analizi və təhlilində istifadə olunur. Radiologiya və digər tibbi görüntülmə üsullarında Sİ alqoritmləri, xəstəliklərin daha dəqiq aşkarlanmasına və təhlilinə kömək edir. Həmçinin Sİ, fərdi xəstələrin genetik və bioloji məlumatlarına əsaslanaraq şəxsiyyətləşdirilmiş müalicə planlarının hazırlanmasında istifadə olunur. Bu, dərmanların fərdi uyğunluğunu və təsirini optimallaşdırmağa kömək edir. Süni intellekt, hüceyrələrin və toxumaların mikroskop şəkillərinin təhlilində istifadə olunur. Sİ alqoritmləri, hüceyrə morfoloqiyasını, növünü və funksiyasını avtomatik olaraq müəyyən edir. Süni intellektin biofizikada tətbiqləri, bioloji proseslərin daha yaxşı başa düşülməsi və tibbi müalicələrin inkişaf etdirilməsi baxımından çox böyük potensiala malikdir. Sİ alqoritmləri, kompleks bioloji məlumatların analizini sürətləndirir və daha dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan tanıyır. Süni intellekt tibbdə də sürətlə qaydaları dəyişən yeniliklərlə qarşımıza çıxır. Bütün bunlar insan zəkasını tələb edən düşünmək, öyrənmək və tapşırıqları yerinə yetirmək üçün proqramlaşdırılmış maşınlarla insan zəkasının simulyasiyasına aiddir. Süni intellektin məqsədi insanların problem həll etmə, öyrənmə, düşünmə, qavrayış və təbii dil anlama kimi idrak qabiliyyətlərini təqlid edə bilən ağıllı sistemlər yaratmaqdır. Sİ geniş şəkildə iki növə bölünə bilər: Dar çərçivədə Sİ (Zəif Sİ): Dar Sİ müəyyən bir işi və ya bir sıra tapşırıqları yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur və yalnız bu tapşırıqlarla məhdudlaşır. Onun nəzərdə tutulan məqsədindən kənarında ümumiləşdirmə qabiliyyəti yoxdur. [5] İkinci növ ümumi Sİ (Güclü Sİ): Ümumi süni intellekt insan zəkasına bənzər şəkildə biliyi anlamaq, öyrənmək və tətbiq etmək qabiliyyətinə malik olan hipotetik sistemə aiddir. Bu növ süni intellekt hələ mövcud deyil və aktiv tədqiqat sahəsi olaraq qalır. Müxtəlif sahələrdə Sİ nümunələrinin biri səhiyyədir. Sİ tibbi məlumatları təhlil etmək, nümunələri müəyyən etmək və xəstəliklərin diaqnostikasında kömək etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, süni intellekt alqoritmləri xərçəng kimi xəstəliklərin erkən əlamətlərini tibbi görüntülərdən aşkar etməyə kömək edə bilər. "Babylon Health" şirkəti Süni İntellekt əsaslı Səhiyyə sektorunun inkişafı üçün Böyük Britaniyada çatbot yaratdı. Bu çatbotun köməyi ilə Böyük Britaniyada vətəndaşlar öz sağlamlıq problemləri ilə bağlı Süni İntellekt əsaslı çatbota məlumat verə və nəticədə bu problemin aradan qaldırılması ilə əlaqədar ən uyğun müalicə metoduna dair cavab əldə edə bilərlər. Əlavə olaraq Süni İntellekt əsaslı çatbot tərəfindən müvafiq xəstəliyin müalicəsinə dair dərman preparatlarına dair məlumatlar da vətəndaşlara təqdim olundu. Bu sistemin yaradılmasında 60-dan çox ölkənin həkimləri və Süni İntellekt mütəxəssisləri iştirak ediblər.

Hazırda bu sistem ABŞ -in bir çox xəstəxanalarında tətbiq olunmuş, əlavə olaraq Ruanda dövlətində ümumi əhalinin 20% -nə xidmət göstərir. “Ginkgo Bioworks” şirkəti Süni İntellekt əsaslı “Mühəndisləşdirilmiş Nükleotidlərin Təsbiti və Sıralaması” adlı hesablama platforması hazırlamışdır. Bioloji nümunələrdə bu platforma genetik mühəndisliyi aşkar edə bilər. “Mühəndisləşdirilmiş Nükleotidlərin Təsbiti və Sıralaması”, anomaliyaları erkən xəbərdarlıqlara və müxtəlif ehtimal olunan genetik dəyişiklikləri aşkar etməyə imkan verən Süni İntellekt alqoritmi əsasında işləyir. Biotexnologiya və Süni İntellekt sürətlə inkişaf etməyə davam etdikcə “Ginkgo” şirkəti davamlı olaraq sözügedən Süni İntellekt alqoritmını təkmilləşdirir. Üstəlik, Süni İntellektə əsaslanan böyük dil emalı modellərindəki (NLP) irəliləyişlər genetik məlumat dəstlərinin təhlili üçün geniş imkanlar təklif edir. Robotik cərrahiyyə, ürək, ağciyər və beyin cərrahiyyəsi də daxil olmaqla çoxsaylı prosedurların aparılması üçün ən müasir üsuldur. Süni intellekt əməliyyatı həm xəstələr, həm də tibb mütəxəssisləri üçün prosesi asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Cərrahlar indi heç vaxt olmadığı qədər dəqiqliklə texnologiya sayəsində çətin əməliyyatları icra edə bilirlər. “Maşın Öyrənməsi”, “Kompüter Görməsi” və “Dərin Öyrənmə” kimi Süni İntellekt alqoritmləri məlumatları təhlil etmək, anomaliyaları aşkar etmək və əməliyyat zamanı qərar qəbul etməyə kömək etmək üçün istifadə olunur.[4] Bu texnologiya xəstənin nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmaq, tibbi səhvləri azaltmaq və cərrahi dəqiqliyi artırmaq potensialına malikdir. Süni intellektlə işləyən robotlar mürəkkəb tapşırıqları və təkrarlanan hərəkətləri yerinə yetirə bilər ki, bu da cərrahlara prosedurun daha kritik aspektlərinə diqqət yetirməyə imkan verir. Süni intellekt (Sİ) biofizikada bir neçə müxtəlif yolla tətbiq edilir. Bunlardan bəziləri aşağıdakılardır:

Sİ alqoritmləri, zülalların və digər biomolekulların strukturunu təhlil etmək və modelini yaratmaq üçün istifadə edilir. Bu, molekulyar dinamik simulyasiyaları və zülal-protein qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi üçün faydalıdır. Biofiziki tədqiqatlarda əldə edilən böyük məlumat dəstlərini analiz etmək üçün Sİ alqoritmləri tətbiq edilir. Bu, eksperiment nəticələrinin daha sürətli və dəqiq şəkildə təhlil edilməsini təmin edir. Süni intellekt yeni təcrübə metodlarının inkişaf etdirilməsi və optimallaşdırılması üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, xüsusilə yüksək həssaslığa ehtiyac olan təcrübələrin dizaynını təkmilləşdirə bilər. Mikroskopiyaya və digər görüntülmə texnologiyalarında əldə edilən şəkillərin təhlili üçün Sİ alqoritmləri tətbiq edilir. Bu, hüceyrə strukturlarının və digər biomateriallərin daha dəqiq şəkildə təsvirini təmin edir. Sİ, bioloji sistemlərin davranışını proqnozlaşdırmaq və təcrübə nəticələrini optimallaşdırmaq üçün istifadə edilir, bu da tədqiqatçılara daha yaxşı qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Beləliklə, bu tətbiqlər biofizikada süni intellektin potensialını artırır və elmi araşdırmaların effektivliyini artırır.

Ədəbiyyat

1. В.Г.Олифер, Н.А. Олифер. «Компьютерные сети». Принципы, технологии, протоколы: Учебник для вузов. 3-е изд. – СПб.: Питер, 2008, 958 с;
2. Фред Халсалл. Передача данных, сети компьютеров и взаимосвязь открытых систем. – М.: Радио и связь, 1995;
3. Фейт Сидни. TCP/IP. Архитектура, протоколы, реализация. – М.: Лори, 2000;
4. Balayev Rəsul Ənvər oğlu, Əlizadə Mətləb Nuruş oğlu, Musayev İsa Kərim oğlu İntellektual sistemlər və texnologiyalar, Bakı 2016, “MSV nəşr” nəşriyyatı, Dərs vəsaiti, şəkilli, 256 səhifə.
5. Fariz Cəfərov Səhiyyədə “Süni İntellekt” və “Əşyaların İnterneti” texnologiyaları 2023

THE CONTINUOUS APPEAL OF THE FILM CASABLANCA (1942)

IRINA-ANA DROBOT¹

¹Technical University Of Civil Engineering Bucharest, Faculty Of Engineering In Foreign Languages, Department Of Foreign Languages And Communication, Philology, Education,

ORCID number 0000-0002-2556-6233

Abstract

The purpose of the present paper is to analyse the film *Casablanca* (1942) based on the reasons for its continuous appeal. On July 26, 2024, at Eforie Cinema in Bucharest, this film was aired in the evening, and there was quite a number of public in the audience. They were clearly drawn by the reputation of this film, which has, by now, become a classic. Watching it in a cinema hall is clearly part of the atmosphere, as nowadays we have various other possibilities created by technology to watch it in our own homes, from laptops to home cinema systems. The appeal of the film may be found in the love story and conflict between love and friendship, for an American expatriate, Rick, having eventually to choose between his love for Ilsa and his friendship and loyalty to her husband, Victor Laszlo, a resistance leader, who wished to keep fighting against the Germans. In her turn, Ilsa is conflicted between the love for her husband and that for Rick. She reveals the circumstances in which she had left Rick, explaining that she had thought her husband had died, yet afterwards she found out he was alive. The historical background is that of World War II. Love, strong feelings and war, together with history, are all themes specific to the Romantic movement, which may be another explanation, next to the universality of the theme related to love and the conflicting emotions of those involved in this love triangle, why this film still retains its appeal from 1942 to 2024. Next to the specific historical context, there is this universal theme related to love, a story that can happen at any time, and not necessarily in such extreme circumstances. The extreme circumstances highlight the dramatic situation and the strong emotions involved.

Keywords: Love, Psychology, Conflict

TRANSFORMATIVE PEDAGOGIES: NAVIGATING THE EDUCATIONAL FRONTIER IN PAKISTAN THROUGH OUTCOME-BASED EDUCATION

ZOHAIB HASSAN SAIN^{1*}

^{*1}Superior University, Faculty of Business & Management Sciences, Lahore, Pakistan.

Abstract

This study investigates innovative teaching methods within Pakistan's educational system, with a specific emphasis on the adoption of Outcome-Based Education (OBE) as a framework. The country is currently grappling with the need to modernize its education system to meet the demands of the 21st century, prompting a search for creative approaches. Transformative pedagogies, which prioritize contemporary viewpoints and learner-centered methods, aim to address the limitations associated with traditional rote-learning. The research focuses on OBE as a key element in this exploration, given its emphasis on clearly defined learning outcomes to adequately prepare graduates. The study delves into the implementation of OBE, examining its impact on learner engagement, critical thinking, and adaptability within the Pakistani context. Recognizing challenges such as resource constraints and cultural expectations, the research also identifies opportunities, particularly in the integration of technology. Using a multi-method approach, including interviews, observations, and document analysis conducted over an academic year, the research reveals variations in OBE implementation, a positive relationship between transformative pedagogies and learner engagement, and diverse effects on students at different educational levels. Recommendations stemming from the findings include the establishment of a standardized OBE framework, faculty development, and increased integration of technology. Future research directions are proposed to explore the long-term impacts of these pedagogical approaches and the role of technology and community engagement. This study provides crucial insights for shaping an adaptive educational system in Pakistan amid the evolving global landscape.

Keywords: Critical thinking; Educational reform; Outcome-Based Education; Transformative pedagogies.

EMPOWERING EDUCATORS: NAVIGATING THE LANDSCAPE OF TEACHER TRAINING IN PAKISTAN WITH INSIGHTFUL SOLUTIONS

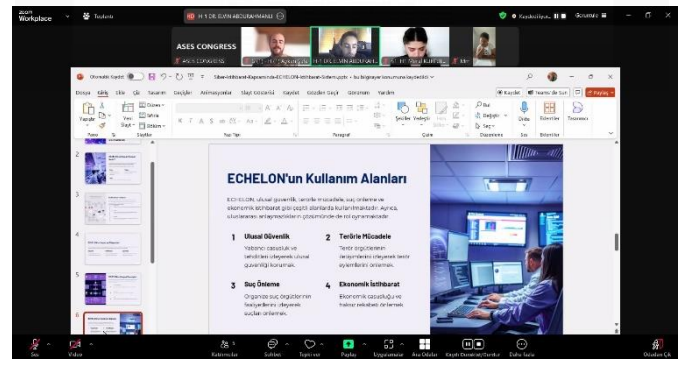
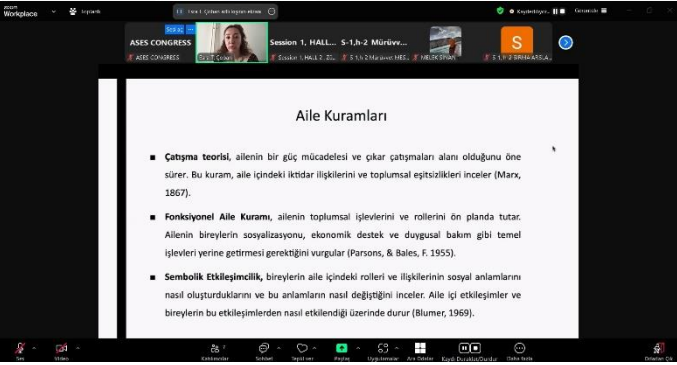
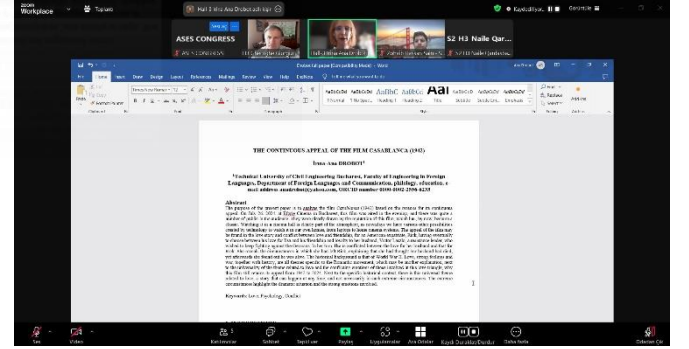
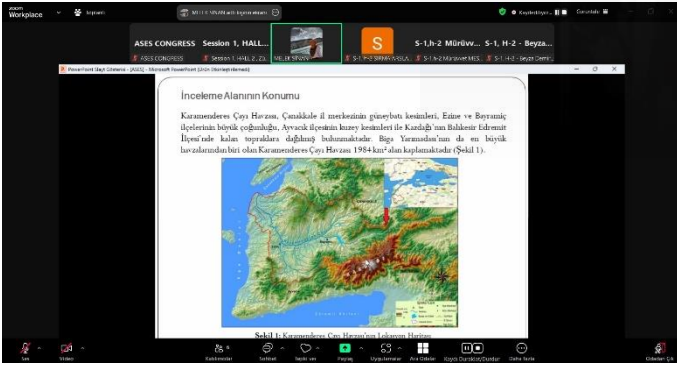
ZOHAIB HASSAN SAIN^{1*}

^{*1}Superior University, Faculty of Business & Management Sciences, Lahore, Pakistan.

Abstract

In the contemporary global context, education stands out as a key driver of progress, with teachers playing a central role in driving transformative changes. The importance of teacher education, particularly in training programs, cannot be emphasized enough. Despite the implementation of various training initiatives throughout Pakistan, achieving the intended outcomes has proven to be a formidable challenge. This study seeks to investigate the obstacles associated with teacher training in Pakistan and put forward practical solutions to tackle these issues. Building its foundation on published works in the Pakistani educational sphere, national education policies, and pertinent literature, the research utilizes secondary data analysis to uncover a range of challenges in teacher training in Pakistan, covering administrative and faculty-related aspects. Prominent issues include deficiencies in policy and planning, insufficient teacher induction procedures, resource shortages in teacher training institutions, teacher demotivation, uneven distribution of skilled educators, a dual training system, and sporadic training sessions. The study advocates for overcoming these challenges by fostering a supportive environment, ensuring accountability and merit, allocating necessary resources, organizing well-structured professional training programs, and maintaining their continuity. The expected outcome of addressing these concerns is to initiate positive transformations that will guide policymakers in devising effective strategies to enhance the quality of teacher education in the nation.

Keywords: Empowering Educators; Insightful Solutions; Pakistan, Teacher Training.

ASES
KONGRE ORGANİZASYON YAYINCILIK LTD. ŞTİ.

Sayı : T-100-89
Konu : Akademik Teşvik Uygunluk Belgesi

14.09.2024

İLGİLİ MAKAMA

Ases Kongre Organizasyon Yayıncılık LTD. ŞTİ. tarafından 29-31 Ağustos 2024 tarihleri arasında Çanakkale' de düzenlenen Ases III. International Canakkale Scientific Studies Conference de sunulan bildirimler çift kör hakem tarafından değerlendirilmiş olup gerek bilim kurulu gerekse de düzenleme kurulu olarak uluslararası niteliktedir. Çalışmaların % 64, 44'si yurtdışından katılan akademisyen ve araştırmacılar tarafından sunulmuştur. Kongremiz akademik teşviğe uygundur. Kongre katılımcı ülke bilgileri ve katılımcı sayıları aşağıdaki gibidir.

Toplam bildiri sayısı: 45

Türkiyeden sunulan bildiri sayısı: 16

Türkiye dışından sunulan bildiri sayısı: 29

Katılımcı ülke sayısı: 6 ülke

Kongreye katılan ülkeler ve bildiri sayıları: Azerbaycan (23 bildiri), Pakistan (2 bildiri), Romanya (2 bildiri), Algeria (1 bildiri), Morocco (1 bildiri),

Gereğini arz ederim.

Dr. Maja VIZJAK
Chairman of the Organizing Board

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
İletişim Fakültesi Dekanlığı

Sayı : E-66713516-903.07-2400173559
Konu : 2547/39.Madde Görevlendirme
(Doç.Dr.Hicran Özlem ILGIN)

04.07.2024

HALKLA İLİŞKİLER VE REKLAMCILIK BÖLÜMÜ BAŞKANLIĞINA

İlgi : Doç. Dr. Hicran Özlem ILGIN'ın 03.07.2024 tarihli dilekçesi.

Bölümünüz öğretim üyesi Doç.Dr.Hicran Özlem ILGIN'ın 29-31 Ağustos 2024 tarihleri arasında Çanakkale'de Ases Kongre Organizasyon Yayıncılık LTD.ŞTİ. tarafından düzenlenmesi planlanan "III. Uluslararası Çanakkale Bilimsel Çalışmalar Kongresi"nin Düzenleme Kuruluna akademisyen temsilcisi olarak katılmak üzere 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu'nun 39.maddesi uyarınca yolluksuz-yevmiyesiz olarak görevlendirilmesi Dekanlığımız tarafından uygun görülmüştür.

Bilgilerinizi ve ilgiliye tebliğ edilmesi hususunda gereğini rica ederim.

Prof. Dr. Hülya ÖNAL
İletişim Fakültesi Dekanı

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Belge Doğrulama Kodu: HCPU3AP

Belge Takip Adresi: dogrulama.comu.edu.tr

Adres: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İletişim Fakültesi Terzioğlu Yerleşkesi
Telefon No: (0 286) 2180018 - 3111
e-Posta: comu@hs01.kep.tr
Kep Adresi: comu@hs01.kep.tr

Faks No: (0 286) 2180611
İnternet Adresi: <http://iletisim.comu.edu.tr/>

Bilgi için :
Telefon No:
Direkt Hat:

Filiz Karabayır
Fakülte Sekreteri
(0 286) 2180018 - 17082

15.09.2024
ISBN: '978-625-95080-1-6'
ASES PUBLICATIONS - 2024